МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ

Навчальний посібник

За редакцією
доктора соціологічних наук, професора
Ю. Ф. Пачковського

Київ
«Каравела»
2020

УДК 316

С 71

Рекомендовано до друку
Вченою радою історичного факультету
Львівського національного університету
імені Івана Франка (протокол № 8 від 03.07.2020 р.)

Рецензенти:

д-р. соціол. наук, доц. **О. В. Мазурик**
(Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка);
д-р. соціол. наук, доц. **О. Б. Іванкова-Стецюк**
(Інститут народознавства НАН України, м. Львів)

А в т о р и:

Пачковський Ю. Ф. – д-р. соціол. наук, проф. (передмова, розділ 9); **Лапан Т. Д.** – канд. соціол. наук, доц. (розділ 1); **Марусяк Т. С.** – канд. соціол. наук (розділ 2); **Черниш Н. Й.** – д-р. соціол. наук, проф. (розділ 3); **Сенюра О. В.** – канд. соціол. наук, доц. (розділ 4); **Демків О. Б.** – канд. соціол. наук, доц. (розділ 5); **Химович О. С**. – канд. соціол. наук (розділ 6); **Коваліско Н. В.** – д-р. соціол. наук, проф. (розділи 7, 11); **Кудринська Г. І**. – канд. соціол. наук, доц. (розділ 8); **Калиняк О. Т.** – канд. соціол. наук, доц. (розділ 10); **Ілик Х. В.** – канд. соціол. наук (розділ 12).

С 71 **Соціологія: теорії середнього рівня**: навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й.Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с.

ISBN 978-966-8019-97-5

У навчальному посібнику розглянуто теорії середнього рівня, що охоплюють низку актуальних соціальних явищ і феноменів у різних сферах соціологічного знання. Зроблено акцент на їхньому всебічному теоретико-прикладному аналізі з урахуванням сучасних тенденцій, що спостерігаються у розвитку інформаційного суспільства і нової економіки, а також наслідків глобальних та трансформаційних процесів у царині безпеки, праці, управління, міграції, освіти, споживання, підприємництва, молодіжної і гендерної політики.

Для студентів вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації, аспірантів, викладачів, практиків а також для широкого кола читачів, хто цікавиться актуальними проблемами сучасної зарубіжної і української соціологічної думки.

УДК 316

© Авторський колектив
© За наук. ред. Ю. Ф. Пачковського, 2020

ISBN 978-966-8019-97-5

© Видавництво «Каравела», 2020

ЗМІСТ

Передмова……..…. 5
ЧАСТИНА І. ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ: ІНСТРУМЕНТИ АНАЛІЗУ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ
Розділ 1. Соціологія безпеки…… 8
1.1. Підходи до визначення поняття «безпека». Еволюція поняття «безпека»…….. 8
1.2. Теоретико-методологічні основи соціології безпеки. Становлення і розвиток соціології безпеки…….…… 14
1.3. Рівні і різновиди безпеки. Питання суб'єктності та об'єктності безпеки…….. 26
1.4. Суспільство ризиків. Класифікація загроз…… 31
Розділ 2. Соціологія освіти……..…..... 45
2.1. Теоретико-методологічні основи вивчення освіти в соціології…….. 45
2.2. Соціологія освіти як спеціальна соціологічна теорія. Освіта як соціальний феномен…….. 49
2.3. Актуальні проблеми освітніх процесів в сучасній Україні……. 53
Розділ 3. Соціологія Інтернету……... 65
3.1. Історія Інтернету. Соціологія Інтернету доби глобалізації……..... 65
3.2. Інтернет: структура, функції, сфери застосування……..... 70
3.3. Революційні зміни інформаційно-комунікативних технологій в Україні наприкінці XX - поч. XXI ст……..... 73
3.4. Інтелектуальні технології як основа формування нового типу суспільств…… 81
3.5. Головна проблематика соціології Інтернету…… 84
Розділ 4. Соціологія молоді……..…... 94
4.1. Об'єкт, предмет, функції соціології молоді…… 95
4.2. Історія вітчизняної соціології молоді……..…… 97
4.3. Молодь як соціально-демографічна спільнота……..... 98
4.4. Соціалізація молоді. Медіа- та кіберсоціалізація молоді…….. 100
4.5. Молодіжна свідомість……..……. 104
4.6. Самовизначення молоді…… 108
4.7. Молодіжні субкультури…… 110
Розділ 5. Соціологія злочинності……. 122
5.1. Соціологія злочинності як соціологічна субдисципліна……. 122
5.2. Центральні поняття соціології злочинності……... 125
5.3. Історична ґенеза соціології злочинності……. 127
5.4. Сучасні та перспективні напрями досліджень у соціології злочинності……... 135

Розділ 6. Соціологія гендеру…… 145
6.1. Що таке гендер? Гендерна категоризація…… 145
6.2. Етапи розвитку, теорії фемінізму. Маскулінність…… 152
6.3. Тіло, тілесність, сексуальність…… 160
6.4. Гендерна політика в Україні…… 163
ЧАСТИНА ІІ. ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ:
ВІД ЕКОНОМІКИ ДО СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН
Розділ 7. Економічна соціологія …… 172
7.1. Економічна соціологія: об'єкт, предмет, основні завдання …… 172
7.2. Понятійний апарат економічної соціології…… 174
7.3. Соціологічний аналіз економічних інститутів…… 176
7.4. Ринок як економічний інститут та соціальна система…… 180
Розділ 8. Соціологія споживання…… 190
8.1. Феномен суспільства споживання…… 190
8.2. Сутність та особливості споживчої поведінки…… 199
8.3. Культура споживання…… 207
Розділ 9. Соціологія підприємництва…… 219
9.1. Соціологія підприємництва як соціологічна теорія середнього рівня… 220
9.2. Генеза поглядів на підприємництво…… 225
9.3. Соціологічна концептуалізація підприємництва…… 230
Розділ 10. Соціологія управління…… 248
10.1. Ключові поняття та категорії. Базові теорії соціології управління…… 248
10.2. Основні елементи управлінського процесу…… 254
10.3. Особливості внутрішнього та зовнішнього управління в організаціях 258
Розділ 11. Соціологія праці…… 267
11.1. Об'єкт, предмет, функції та категоріальний апарат соціології праці 267
11.2. Праця як основний базовий соціальний процес…… 272
11.3.Трудова поведінка та трудова адаптація…… 278
11.4. Мотивація та стимулювання праці…… 285
11.5.Трудова мобільність і кар'єра…… 289
Розділ 12. Соціологія міграцій…… 300
12.1. Міграція як соціальний феномен та як об'єкт вивчення соціології…. 300
12.2. Теоретико-методологічні основи вивчення міграційних процесів…. 307
Термінологічний словник…… 322
Бібліографія…… 342

30-річчю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка присвячується

Передмова

Представлений читачеві навчальний посібник – це погляд на соціологію крізь призму теорій середнього рівня, які зорієнтовані на вивчення актуальних суспільних явищ та процесів сьогодення. Концепт «теорія середнього рівня» опрацьований американським соціологом Робертом Мертоном як підхід, спрямований на інтеграцію теорії та емпіричних досліджень. Теорії середнього рівня ще називають «теоріями середнього радіусу дії» (Реймонд Баудон), адже у перспективі кінцевою метою соціологічного дослідження є творення єдиної соціологічної теорії на основі консолідації та функціонального взаємозв'язку положень, парадигм, тенденцій і закономірностей на шляху побудови загальнотеоретичної схеми-моделі, яка б в ідеалі охоплювала усі аспекти суспільного життя. Функцію синтезу теорій середнього рівня в останні десятиліття покликана виконувати аналітична соціологія як новітня стратегія розуміння світу як складної соціальної системи на макрорівні.

В українських реаліях теорії середнього рівня достатньо тривалий період часу, починаючи з початку 2000-х років, розглядаються у руслі спеціальних та галузевих соціологій. Такий крок до певної міри виявився виправданним, адже дав змогу систематизувати та узагальнити різнобічне соціологічне знання з різних галузей, яке пов'язувалося з інтенсивним розвитком і становленням чималої кількості нових соціологічних теорій з урахуванням новітніх глобалізаційних, соціоеконономічних, інформаційних, соціокультурних викликів. Особливістю галузевої соціології є сферний підхід, що охоплює соціальні явища, соціальні процеси, соціальні інститути в їх природному соціальному середовищі, яке є відкритим до змін та трансформацій. Відтак, стало можливим отримання на емпірико-теоретичному рівні цілісного знання про економічну, соціальну, політичну та духовну сфери суспільного життя.

Важливо наголосити, що кожна галузь соціологічного знання – це практично окрема соціологічна теорія середнього рівня. Через їхню чималу кількість важко в одному навчальному посібнику усі детально прописати, адже в такому разі видання «вклалося» б у кілька томів. Наша основна мета полягала у виокремленні тих соціологічних теорій середнього рівня, які є базовими у підготовці майбутнього фахівця-соціолога.

Навчальний посібник розділений на дві частини. У першій частині «Теорії середнього рівня: інструменти аналізу суспільних явищ і процесів» розкрито теоретико-прикладні підходи у сферах суспільного життя, пов'язаних з безпекою, освітою, Інтернетом, молоддю, гендерними відносинами у суспільстві. Особливістю розділу є те, що зроблено акцент на нових галузях соціологічного знання, які інтенсивно почали інституціоналізуватися в останнє десятиліття. З одного боку, це соціологія безпеки, яка тісно пов'язана з ризиками та загрозами, що стоять перед людством та необхідністю їх передбачувати, а, з іншого, це соціологія Інтернету, яка сьогодні націлена на всебічне вивчення наслідків масової інформатизації суспільства. Поява та інтенсивний розвиток інформаційного або мережевого суспільства – це виклик для глобальної спільноти, адже змінює традиційний уклад життя людей, робить їх мобільними, поінформованими, відкритішими. Інший бік, – це поява кіберзлочинності (див. соціологія злочинності), цифрова нерівність, утиск особистого простору та нівелювання приватності тощо. Усі ці процеси вимагають глибокого соціологічного аналізу, систематизації та неупередженого погляду науковців.

Друга частина навчального посібника «Теорії середнього рівня: від економіки до соціально-трудових відносин» охоплює, окрім традиційних, усталених галузей соціологічного знання (соціологія праці, економічна соціологія, соціологія управління), підрозділи соціології, які їх конкретизують з урахуванням революційних тенденцій, зокрема у сфері «нової економіки». Розвиток інформаційно-комунікативних технологій змінює сьогодні «обличчя» споживання, підприємництва, стосунків у сфері праці та управління. У соціології споживання, соціології підприємництва, соціології управління виникла потреба в аналізі таких нових явищ та феноменів, як е-споживання (е-комерція, м-комерція), е-бізнес, е-управління, е-урядування та ін. З іншого боку, соціологія звертає увагу на важливість соціальної та корпоративної відповідальності бізнесу та менеджменту великих корпорацій перед громадою, споживачами, суспільством. Ідеї соціального партнерства актуальні як ніколи та покликані пронизати усю «вертикаль» соціально-трудових відносин, а також закладені в основу такого нового явища як соціальне підприємництво. До того ж, світ стає відкритішим та потребує дієвих механізмів соціального регулювання у сфері міграційної політики (соціологія міграцій), а також нового рівня міжнародної та транскордонної співпраці.

Час написання навчального посібника – це період поширення у світі з грудня 2019 р. коронавірусу COVID-19. Породжена цим вірусом пандемія є викликом не лише для медичної галузі, систем безпеки і профілактики, але й для соціологічної науки. Поява нових тенденцій у зміні звичної поведінки

людей, їхнього способу життя, відпочинку, освіти, споживання, праці тощо потребують детального аналізу та вивчення. У цей період, зокрема, набула популярності система адміністративних послуг (е-послуги), дистанційна освіта (е-освіта), а також трудова діяльність, яка все частіше для багатьох працівників та роботодавців ведеться в системі онлайн. Урахування цих тенденцій соціологічною наукою є ще одним свідченням незворотності розвитку мережевого суспільства, яке долає фізичні кордони і робить світ взаємовідповідальним у доланні спільних викликів, які стоять перед людством.

Авторами навчального посібника є викладачі кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка. Він присвячений 30-річчю академічної соціології у стінах Львівського університету. Пройдено хоч і незначний, але достатньо насичений і цікавий на події відрізок часу. Заснування кафедри соціології відбулося 1991 р., перший випуск соціологів – 1995 рік, подальша інституціоналізація соціології 2002 р. – утворення кафедри історії та теорії соціології. Підготовка фахівців вищої кваліфікації – кандидатів і докторів наук, випуски магістрів і бакалаврів за спеціальністю «Соціологія» – це лише частина великої натхненної праці професорсько-викладацького складу кафедри соціології, який має чималий досвід науково-педагогічної і дослідницької роботи. Зі свого боку, автори навчального посібника з нетерпінням очікують свого читача, на їх думки та поради щодо його структури, змістовного наповнення та практичної спрямованості.

Від авторського колективу –
д-р соціол. наук, проф.
Ю. Ф. Пачковський

Частина І

ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ: ІНСТРУМЕНТИ АНАЛІЗУ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ

Розділ 1. Соціологія безпеки

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *коротко описати історію виникнення та досліджень соціології безпеки;*
- *описати і розрізняти поняття «об'єкт соціології безпеки» та «предмет соціології безпеки»;*
- *ознайомитися з науковими дослідженнями у сфері соціології безпеки як складного соціального явища (соціального феномену) та основними закономірностями його функціонування у суспільстві;*
- *порівняти авторські підходи до означення складного наукового поняття: «соціологія безпеки» vs «соціологія ризиків».*

Ключові слова: соціологія безпеки, безпека, об'єкт та предмет соціології безпеки, рівні безпеки, національна безпека, суспільна безпека, громадська безпека, людська безпека, інформаційна безпека, соціальна безпека, ризик, соціологія ризику, загрози, класифікація загроз, суспільство ризику.

Key words: sociology of security, security, subject of security sociology, security levels, national security, public security, human security, informational security, social security, risk, sociology of risk, threat, classification of threats, risk society.

План викладу:

1.1. Підходи до визначення поняття «безпека». Еволюція поняття «безпека».

1.2. Теоретико-методологічні основи соціології безпеки. Становлення і розвиток соціології безпеки.

1.3. Рівні і різновиди безпеки. Питання суб'єктності та об'єктності безпеки.

1.4. Суспільство ризиків. Класифікація загроз.

1.1. Підходи до визначення поняття «безпека». Еволюція поняття «безпека»

XXI ст. характеризують як століття усвідомлення природних, техногенних, соціальних ризиків і небезпек. Нова соціальна реальність, в якій вони знайшли своє місце, аналогів яким не було раніше, активізує соціологів в таких нових напрямках, як соціологія безпеки і соціологія ризику. Ці проблеми стають серцевиною предметного поля соціології. Вчені всього цивілізованого світу усвідомлюють множинні загрози і можливі катастрофи життя людства не тільки на локальному, а й на глобальному рівнях. У кінці першого десятиліття XXI ст. у контексті становлення *«сек'юритології»* (науки про безпеку) постала проблема реконцептуалізації самого поняття «безпека». Не вщухають суперечки про природу безпеки та про предмет безпекових досліджень. Це пояснюється передусім тим, що базова категорія «безпека» є міждисциплінарною, синтетичною категорією/поняттям політології та соціології, воєнних та економічних наук. Загальноприйнятого чи хоча б достатньо усталеного визначення поняття «безпека» поки не існує. Це дає підстави досить широко її тлумачити.

Лінгвістичне визначення терміна *«безпека»* (лат. securitas – без турботи, страху, грец. ασφάλεια – володіти ситуацією) поєднує в собі свободу чи захист від небезпеки або тривоги, а також заходи, вжиті для гарантування безпеки країни, особи, цінності. Етимологія терміну «безпека» визначається семантикою української мови: безпека – це відсутність небезпеки, збереження, надійність; діалектикою та співставленням небезпеки є безпека. З початку XX ст. у США та інших країнах Заходу визначення безпеки (англ. security) розглядалося переважно з воєнно-політичної точки зору – як стан, що є результатом реалізації оборонних заходів для підвищення захищеності держави від ворожих актів чи інших видів зовнішнього втручання. На сьогодні цей процес супроводжується імплементацією воєнно-політичного визначення безпеки до соціально-гуманітарної сфери, на відміну від природничо-технічного розуміння безпеки, що визначає англомовний термін safety.

Аналіз процесів еволюції людської історії дозволяє виявити *ряд закономірностей, що характеризують функцію безпеки*:

- соціальний прогрес не усуває і не скасовує небезпеки існування особистості, суспільства, держави;
- зростання могутності людей над природою супроводжується і збільшенням масштабу загроз людству;
- у міру диференціації суспільства і ускладнення його організації розширюється і спектр соціальних небезпек;
- соціальні загрози не є незмінними і модифікуються разом з розвитком суспільства;
- системи безпеки є невід'ємним атрибутом складних соціальних систем і організацій;

- недооцінка або ігнорування проблем безпеки на всіх рівнях соціальної організації не тільки обертається тими чи іншими втратами, але в кінцевому рахунку неминуче веде до падіння життєздатності (конкурентоспроможності) і навіть загибелі відповідних її елементів (суб'єктів).

Розвиток концепції безпеки людства спричинив появу визначень її ключових компонентів: *безпека спільноти*, основною метою якої є захист людей від втрати традиційних зв'язків та цінностей, а також захист від проявів насилля, яке має релігійне або етнічне підґрунтя; *особиста безпека*, яка має на меті захист людей від проявів фізичного насилля; *економічна безпека*, яка вимагає наявності гарантованого базового доходу для індивідів, який виплачується, зазвичай, за результатами виконання виробничої та оплачуваної праці або, у крайньому випадку, який виплачується зі системи соціального захисту, яка фінансується державою; *безпека навколишнього середовища* – спрямована на запобігання знищенню природи у короткостроковій та довгостроковій перспективі, виникненню загроз природі, а також погіршенню стану природного середовища; *безпека здоров'я,* метою якої є забезпечення мінімального рівня захисту від захворювань та нездорового способу життя (з появою коронавірусної інфекції COVID-19 у грудні 2019 р. цей вид безпеки отримує найбільший розголос у сучасному світі і набуває чинника глобальної загрози людству); і, нарешті, *продовольча безпека*, яка ставить вимогу, щоб кожна людина у будь-який час мала фізичний доступ та економічні можливості для споживання основних продуктів харчування.

Підходи до визначення поняття «безпека». В рамках сучасних досліджень з питань безпеки можна виділити *кілька основних підходів до тлумачення змісту поняття «безпека»*.

По-перше, поняття «безпеки» може бути визначене як *багатоаспектний стан, який характеризує становище людини, суспільства або держави у зовнішньому середовищі*. В рамках даного походу поняття «безпека» дослівно означає відсутність небезпеки. Подібне уявлення ще називають безпекою у вузькому значенні цього слова. У практичному плані таке визначення носить досить умовний характер, оскільки в реальному житті ситуації з повною відсутністю загроз зустрічаються вкрай рідко. Більш реалістичним є широке значення безпеки, що випливає з фактичної взаємодії індивідів і соціальних об'єктів з численними обставинами і факторами, що мають на них негативний і деструктивний вплив.

По-друге, поняття «безпека» може розглядатися як комплекс уявлень, в яких присутній момент порівняння характеристик, що відображають *реальний і бажаний стан людини, суспільства або держави*. З точки зору даного підходу поняття «безпека» може розумітися як процес і результат цього процесу. Стан безпеки асоціюється із здійсненням функції захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави або з її результатами. При цьому безпека розглядається як результат складного процесу забезпечення безпеки, як безперервно реалізована задача, пов'язана з підтриманням оптимальних параметрів життєдіяльності об'єкта, передбаченням і протидією різним

загрозам. В рамках процесуального підходу до безпеки виділяють мінливі умови, алгоритми і стадії (етапи) реалізації заходів щодо забезпечення безпеки в будь-яких обставинах. Крім цього, даний підхід дозволяє розглядати поняття «безпека» як комплекс уявлень, що виникають на основі певних соціальних відносин, які характеризуються взаємною довірою, відсутністю у сторін агресивних і зловмисних прагнень.

По-третє, поняття «безпека» може розглядатися як *цінність і мета, для реалізації якої людина, суспільство або держава роблять певні дії*. В рамках даного підходу поняття «безпека» виводиться з аналізу природних потреб людини, задоволення яких виступає в якості мети його життєдіяльності. Людям властиво відчувати свою безпеку або небезпеку на основі тривожних сигналів і сприйняття органів почуттів, інстинктивних реакцій організму, інтуїції, тобто безпека (небезпека) в цьому плані має значення суб'єктивної думки індивідів про відсутність (наявність) загроз своєму існуванню. Вона допомагає коригувати лінію своєї поведінки і уникати небезпек. Можливість жити, не піддаючи себе різним ризикам і небезпекам, високо цінується в людському суспільстві.

Еволюція поняття «безпека». Як зазначає ***У. Персі***, вперше термін «securitas» (лат. безпечність, безтурботність, спокій) вживалось у працях ***Сенеки***, й означало відсутність хвороб, турбот, приводів для занепокоєння. Серед інших мислителів Риму знаходимо також зацікавлення цим питанням. ***Цицерон*** свого часу зазначав: «Перш за все, кожному виду живих істот природа дарувала прагнення захищатися, захищати своє життя ... уникати всього того, що здається шкідливим, і купувати, і добувати собі все необхідне для життя». ***М. Аврелій*** писав: «Зміни ставлення до речей, які тебе турбують, і ти будеш від них в безпеці», а ***М. Тулій*** визначав безпеку як «сукупність зв'язків без негативного впливу з боку учасників». Згодом у 1890 р. в словнику англійського філософа ***Робера*** безпека трактувалася вже як спокійний стан духу людини, що вважає себе захищеною від будь-яких небезпек.

Велику роль у розвитку теорії безпеки відіграє *соціальна філософія*, яка вивчає шляхи забезпечення соціальної стабільності, виявляє та аналізує наявні й потенційні загрози і небезпеки. Спочатку безпеку розглядали як стан навколишнього середовища, при якому відсутні загрози індивіду і людській спільноті в цілому. Під загрозами розуміли, в більшості, природні катаклізми, згодом почали переносити це поняття на насильницькі посягання одних держав на ресурси і територію інших. Складний симбіоз «держави-суспільства-людини» розвинуто в теорії англійського філософа ***Т. Гобса***, який розглядав безпеку як необхідний елемент виживання індивіда в умовах боротьби «усіх проти всіх», а державу – як механізм забезпечення цієї безпеки громадянам. Безпека трактувалася Гобсом не лише як умова існування індивіда, але і як засіб забезпечення кожному члену суспільства тих благ, які потрібні для повноцінного життя, здобуті законною плідною працею задля держави та громадян. Цей підхід і сьогодні існує як предмет соціогуманітарної безпеки. Т. Гобс, переслідуючи ідею можливості закінчення «війни всіх проти всіх», під

безпекою мав на увазі підпорядкування суспільства суверену і захист його за допомогою сили.

Проблему безпеки та її місця в процесах розвитку держави розглядав ***Б. Спіноза***, який трактував мир не просто як відсутність війни, а як єднання душ, національну згоду. Він вважав, що основними рушіями переходу до держави є прагнення до добробуту та взаємодопомоги, а також безпеки. Саме безпека *дає відчуття спокою* громадян у державі та є найкращим аргументом на користь існування державного правління. В умовах додержавного стану в соціумі панувало індивідуальне свавілля, через що люди не могли почуватися в безпеці. Держава – це наріжний камінь безпечного існування індивіда, адже її кінцева мета полягає в тому, щоб звільнити суспільство та його членів від страху та гарантувати належний рівень безпеки, при якому кожна людина може реалізовувати своє природне право на існування. Б. Спіноза також обґрунтовував положення про свободу як необхідну умову розвитку безпеки особи і зміцнення гарантій безпечного буття громадянського суспільства. Він вважав, що стан безпеки, механізми її забезпечення залежать від форм політичного устрою держави. ***Г. Гроцій*** як один із засновників сучасного міжнародного права підкреслював, що в забезпеченні безпеки держави та її громадян пріоритетне значення належить розвиненим правовим відносинам.

Британський дослідник ***Дж. С. Мілль*** у праці «Про свободу» (1859) характеризував безпеку як інтерес вищого порядку, найбільш життєво важливий з усіх інтересів, найістотніший і дорогоцінний вид особистої і суспільної користі: «... без безпеки не може обійтися жодна людина, – вона є першою умовою нашого позбавлення від всякого роду збитків, – без неї ми жили б тільки справжньою хвилиною і за межами цієї хвилини всяке благо не мало б для нас ніякої ціни ...».

Наприкінці XVII – на поч. XIX ст. у Європі сформувалася думка про всезагальну безпеку і добробут як головну мету державної політики, а власне *безпека стала комплексним та універсальним поняттям*, що передбачало гармонійний розвиток суспільства на засадах злагоди, компромісу суспільного договору, забезпечення стабільності та спокою в усіх сферах життєдіяльності населення. Безпечний стан означав таке функціонування державних органів та різноманітних організацій, що гарантувало стабільну політичну та економічну ситуацію в країні, належне матеріальне забезпечення її населення. Відтак, безпека стала необхідною умовою людського буття. Глибшому та об’єктивнішому розумінню безпеки як категорії, нерозривно пов’язаної з удосконаленням суспільних відносин, сприяв *розвиток інституту права* – важливого елементу легітимізації державних рішень у системі забезпечення безпеки суспільства, держави, людини. У процесі формування державних систем концепт «безпеки» набуває нового значення й визначається як *умова ситуації спокою в результаті відсутності реальної загрози в матеріальній, політичній, економічній сферах*, що відповідає тенденціям розвитку суспільних формацій, які забезпечують досягнення загального миру, злагоди та благополуччя.

На думку представників німецької класичної філософії кін. XVIII − поч. XIX ст., ключовим елементом у механізмі забезпечення безпеки населення вважали *державу*. Невиконання нею відповідних функцій призводить до деградації суспільних відносин, проявів насильства над особистістю, скасування духовно-моральних, правових і культурних обмежень та загальної деструкції соціального порядку. ***І. Кант*** виокремлював *зовнішню та внутрішню безпеку громадянського суспільства і держави*. І. Кант «постійний мир» пов'язував з «моральними нормами», тому безпека в його розумінні – одвічний політичний порядок. У роботі «Філософія права» ***Г. Гегель*** оперує поняттям *«суспільна безпека»*, запроваджує термін *«загроза суспільній безпеці»* та зазначає, що державі належить ключова роль щодо забезпечення інтегральної безпеки суспільства, держави й окремого індивіда.

Декларація незалежності США 1776 р. стала першим політико-правовим актом, у якому було сформульовано *державну доктрину безпеки* та зафіксовано потребу в досягненні безпеки в суспільстві, визначено природні права людини й обґрунтовано необхідність конструктивної взаємодії держави та індивіда. У ній втілено основні ідеї епохи Просвітництва, що полягають у ствердженні: цінності невід'ємних прав людини на життя, свободу та прагнення її до щастя; принципу народного суверенітету; прав індивіда на безпечне існування, що забезпечується державою; прав на невдоволення і недовіру органам влади, які можуть бути змінені в разі їх неспроможності забезпечувати безпеку громадян. Безпека як основна цінність і право людини вперше стала розглядатися в рамках західного світу в революційний період його історії. Найважливіші правові акти, що знаменували політичну перемогу третього стану – торгово-ремісничих верств західного суспільства, прямо проголошували безпеку одним з невід'ємних природних прав людини. У Біллі про права 1689 р., прийнятому в Англії, в американській Декларації незалежності 1776 р. і у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. прямо або побічно безпеку розглядалися в якості природного права людини поряд зі свободою, власністю і спротивом пригніченню. Серйозні руйнівні наслідки, які принесли Європі війни і революції XIX – XX ст., мали істотний вплив на еволюцію людської свідомості і наступні зміни в розумінні безпеки. Безпекою почали позначати не тільки стан окремого індивіда, стан окремої держави, і міжнародного співтовариства держав.

У другій половині XX ст. суттєво змінилося уявлення про безпеку, яке ознаменувалося розвитком процесів міжнародної взаємодії, загостренням протиріч між окремими країнами в боротьбі за реалізацію власних національних інтересів. Забезпечення стану захищеності у будь-якій сфері суспільного життя надає можливість всебічної реалізації прав і свобод людини, ефективного розвитку потенціалу суспільних відносин, що, в свою чергу, дозволяє розглядати безпеку в якості необхідної умови життєдіяльності індивіда, стабільного функціонування і розвитку суспільства, держави. З тих часів, основний зміст поняття «безпека» не змінився, лише доповнився уявленнями про захист від загроз і небезпек. Проблема безпеки – це питання

сучасності, детермінована множинністю різного роду загроз, небезпек й ризиків, з точки зору соцієтального самозбереження та забезпечення життєдіяльності, необхідності організації системи безпеки, яка буде їм протистояти.

Нобелівський лауреат з економіки (1974) ***Ф. фон Хайєк*** констатував, що «…привілей безпеки вочевидь набирає… дедалі більшої ваги… Кінець кінцем таких гарантій люди зажадають за будь-яку ціну, навіть за ціну свободи». Безпека і свобода людини є тісно пов'язаними. Польський і англійський соціолог і філософ ***Зигмунт Бауман*** у одному зі своїх інтерв'ю зазначив, що поняття безпеки пов'язане із поняттям свободи. Якщо ти маєш більше безпеки, то мусиш відмовитися від певної свободи, якщо хочеш більшої свободи, мусиш відмовитися від безпеки. Ця дилема, на його думку, залишатиметься завжди. Європейські країни, де у тій чи іншій мірі панує демократичний лад, свобода проголошується основною цінністю, це призводить до підвищення мобільності населення, відкриття кордонів тощо. Так, до прикладу, виникла проблема величезної кількості мігрантів у Європі. З іншого боку, Європу лишень в останні роки сколихнули чотири потужних терористичних атаки: у Парижі, Брюсселі, Стамбулі та Ніцці. Такі події просто перевернули звичне спокійне життя європейців. До того ж, події в Україні – Євромайдан, війна на Сході, які призвели до дестабілізації ситуації в країні, – також ставлять під питання безпеку населення не тільки України, але й інших країн Європи. Отже, вивчення безпеки зараз є на часі і, безперечно, є вкрай важливою темою для наукового аналізу. Це потрібно для того, щоб уникнути інших проблем, бо на фоні загальної нестабільності актуалізуються й інші форми девіантної поведінки, що накладають відбиток, в першу чергу, на соціальне самопочуття населення.

Сьогодні дискутується питання про доцільність досягнення «максимуму безпеки» в умовах поширення суспільно-політичного концепту безпеки з воєнно-політичної (переважно міжнародної) сфери на суміжні соціально-гуманітарні галузі.

1.2. Теоретико-методологічні основи соціології безпеки. Становлення і розвиток соціології безпеки

На сьогоднішній день соціологія безпеки є одним з найбільш актуальних напрямків в сучасній соціології. Формування власне соціології безпеки як галузі наукового знання пов'язане з доповіддю ***В. Гейзенана*** на І Міжнародному конгресі «Наука безпеки», що відбувся в 1990 р. у Кельні (Німеччина). Серед основних концептуальних засад *науки безпеки* в цілому й соціології безпеки зокрема він виділив такі:

- безпека є загальною і комплексною проблемою, для вирішення якої простої методології недостатньо, отже, наука безпеки має мультидисциплінарний характер, засновуючись на філософії, етиці, медицині, психології, соціології та інженерних науках;

- стосовно до суспільства висновки науки безпеки повинні втілюватися у правилах і законах;
- наука безпеки, найімовірніше за все, є яскравим прикладом синергетики в науці;
- безпека може бути реалізована завдяки уніфікації норм безпеки, що виходять за межі національних інтересів.

Соціологія безпеки – це галузева соціологія і соціологічна теорія середнього рівня, орієнтована на теоретичні та емпіричні дослідження стану і динаміки забезпечення безпеки людини, суспільства і держави; покликана вивчати безпеку як суспільне явище, об'єкти і суб'єкти безпеки у їх взаємовідносинах при виникненні загроз. Її *об'єктом* є система життєдіяльності суб'єктів безпеки; *предметом* – аналіз змін характеру, інтенсивності, масштабів потенційних/реальних ризиків і загроз, а також можливість їх мінімізації.

Теоретико-методологічні основи соціології безпеки. До моменту виділення соціології із загальної тканини наук про суспільство склалася певна сукупність уявлень про суспільну природу безпеки, що відповідала рівню розвитку суспільства. Незважаючи на це, проблематика безпеки не отримала самостійної наукової траєкторії і знаходилися в контексті соціально-філософських і соціально-політичних поглядів про суспільство, про державу взагалі. В епоху античності, середньовіччя, модерну в наукових трактатах можна виявити звернення до тих чи інших аспектів безпеки. Практично всі сучасні автори так чи інакше звертаються до ретроспективного аналізу соціально-філософської думки античності (***Платон, Аристотель, Цицерон*** і ін.), середньовіччя (***Ф. Аквінський, Н. Макіавеллі*** та ін.) і нового часу (***Т. Гобс, Д. Лок, Р. Оуен*** і ін.), тим самим визнаючи значимість і цінність науково-культурної спадщини минулого для розуміння феномена безпеки. Але глибина проникнення в соціальну природу феномена безпеки цього періоду була недостатньою, так як безпека на протязі століть розглядалася як державна діяльність. Дослідницький інтерес до феномену безпеки як до самостійного явища суспільного життя в соціологічних теоріях класичного періоду і початку сучасного не позначився чіткою актуалізацією. За тривалістю існування теоретичні конструкти «суспільне життя» й «безпека» свого роду ровесники, але наукова увага до останнього активізувалася лише протягом останнього півстоліття, тому теоретичний процес лише набуває обертів.

Розглядаючи інституціоналізацію проблематики безпеки в соціології, а саме формування теоретико-методологічних основ, зазначимо, що *перші теорії класичного етапу* розвитку західної соціології мали принципове методологічне підґрунтя для дослідження безпеки. Виявлення витоків зародження знань про безпеку пов'язано, у першу чергу, з реконструкцією й інтерпретацією поглядів, теорій та концепцій соціологічної спадщини. Дослідження представників позитивістського напряму дозволили сформувати основи сучасної науки про суспільство, проблеми його гармонізації та досягнення стабільності у суспільстві. У цьому сенсі запропоновану ***Огюстом Контом*** філософію позитивізму, яка з його легкої руки отримала назву «соціологія», в певній мірі

можна розглядати як спосіб лікування суспільства і надання йому безпечної траєкторії розвитку. З біографії вченого відомо, що він досить негативно ставився до всього руйнівного і критичного. Суспільний розвиток Франції того періоду, як і всіх західних капіталістичних суспільств, наростаюча динаміка соціальних конфліктів, сформували у О. Конта уявлення про суспільство, в якому він жив і працював, як про кризове. Причин кризи було кілька, але головну причину він вбачав в руйнуванні старих соціальних інститутів, норм, зв'язків і не сформованості нових. Суспільство потребувало нової ідеології здатної взяти на себе інтегруючу роль. Таким чином, О. Конт за допомогою соціології намагався пояснити закони функціонування і розвитку суспільства, виробити оптимальну з цієї точки зору політику, здатну служити прогресу людини і суспільства. Спираючись на ключові погляди О. Конта про соціальну реальність і описані закони функціонування і розвитку суспільства, можна зробити висновок, що для вироблення оптимальної моделі безпечного функціонування суспільства важливе значення мають порядок і прогрес. Саме ці два поняття в «Системі позитивної політики» позначаються у якості девізу позитивізму – «прогрес є розвиток порядку». О. Конт розробляє концепцію, яка пояснює як поєднати потребу суспільства в прогресі (розвитку) і збереженні порядку, цілісності (безпеки) в процесі неминучих соціокультурних трансформацій. Прогрес і порядок тісно взаємопов'язані і не можуть існувати відокремлено одна від одної: «порядок стає ... незмінною умовою прогресу, тим часом як прогрес становить мету порядку». Порядок будується на основі громадської солідарності і консенсусу. Прогрес співвідноситься з вступом в позитивну еру безпечного гармонійного (безпечного) розвитку всіх елементів суспільного життя.

Для соціологічного розуміння безпеки інтерес представляє вчення англійського соціолога ***Герберта Спенсера*** про соціальну рівновагу як результат пристосування, узгодження інтересів, компромісів у діях людей та соціальних інститутів. Цінними є погляди англійського соціолога на роль соціальних інститутів у механізмі самоорганізації і суспільного життя. Ці механізми, на його думку, забезпечують перетворення асоціальної за природою людини в соціальну істоту, здатну до спільних колективних дій, спрямованих на забезпечення рівноваги і безпеки.

Французький соціолог ***Еміль Дюркгайм*** слідом за О. Контом розглядав суспільство головним чином як сферу солідарності, згуртованості, згоди. Методологічною основою теорії суспільства Е. Дюркгайма є теорія «соціологізму». Дихотомія індивіда і суспільства вирішується вченим на користь другого. Колективні уявлення перевершують індивідуальну свідомість і виступають як щось зовнішнє, авторитетне, як примус, що ставить індивіда в підлегле становище по відношенню до суспільства. Отже, суспільство, що розглядається в структурі соціальної логіки Е. Дюркгайма, і є основним суб'єктом безпеки. Улагоджувати протиріччя між індивідуальним і колективним повинна соціальна солідарність, яка є основою суспільної стабільності і гарантією дотримання індивідуально-особистісних інтересів.

Соціальна солідарність – це вищий моральний принцип, самоцінність, яка є універсальною, тому що визнається всіма членами суспільства. Е. Дюркгайм пише про дві форми соціальної солідарності – механічну (існує в нерозвиненому, архаїчному «сегментованому» суспільстві) і органічну (існує на етапі розвиненого «організованого» суспільства). Органічній солідарності притаманні автономія індивідів, поділ функцій, функціональна взаємозалежність і взаємообмін, формування спеціальних соціальних інститутів, що виконують корисні функції, в числі яких і функція забезпечення безпеки. Соціальний інститут сприймається як умова безпеки. Соціальні структури, що забезпечують безпеку, виникають не моментально і не на порожньому місці. Вони – результат закріплення стійких взаємодій із забезпечення безпеки і відносин, що виникають спочатку на основі міжособистісних контактів і взаємозв'язків. Суспільство відрізняє велика інтегруюча сила, одне з джерел якої – постійна наявність різних загроз безпеці. Кожне нове покоління людей, включає його в сформовану систему відносин, підпорядковує загальноприйнятим нормам і правилам, дотримуючись яких можна знизити ступінь загроз або уникнути зовсім. Чим примітивніше суспільство, тим вище рівень примусу і насильства, менше різноманітності індивідів. Чим більше в суспільстві різноманітності, тим вища толерантність, терпимість людей один до одного, більше можливостей для демократичного шляху забезпечення безпеки. Ще одне гносеологічно значиме положення для розуміння феномену безпеки пов'язано з обґрунтуванням Е. Дюркгаймом соціального через ознаки системи та розуміння суспільства як ціннісно-нормативної системи. Суспільство розглядається Е. Дюркгаймом як самодостатня, саморегулююча і самовідтворювальна система. Саме останні параметри соціальної системи дають ключ до розуміння безпеки. Таким чином, можна зробити висновок, що безпека – похідна від саморегулюючих, самовідтворювальних характеристик суспільства.

Окремі аспекти феномена безпеки знайшли відображення в працях ***Гюстава Лебона***, які представляють інтерес в аспекті соціально-психологічних (етнонаціональних) особливостей безпеки. ***Лестер Уорд*** в якості єдиної основи для формування всіх соціальних груп розглядав первинне, однорідне, недиференційоване громадське групове почуття безпеки. У першій чверті XX ст. італійський соціолог ***Вільфредо Парето*** в своїх дослідженнях пропонує погляд на безпеку суспільства, в якому вона представлялася як взаємозв'язок трьох складових: політичної стабільності, економічного процвітання і обороноздатності держави, що залежать як від внутрішніх, так і зовнішніх параметрів. Принципове методологічне значення для соціологічної інтерпретації питань безпеки має аналіз соціокультурних чинників у соціально-історичному аналізі соціальних ситуацій згідно міркувань німецького соціолога ***Макса Вебера***.

Отже, розвиток соціологічного знання в др. пол. XIX - поч. XX ст. поступово сприяв формуванню уявлень про безпеку в цілому, про соціальні умови забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави, про джерела

небезпек і ризиків в умовах невизначеності соціальних подій. Однак, як було показано, постановка проблеми безпеки значно відрізнялася від сучасної. Соціологічне бачення проблеми безпеки в цей період розкривається в контексті стабільності, стійкості, соціальної злагоди, певної солідарності соціальних відносин і взаємодій, рівня довіри в суспільстві і т.д. В системі соціологічних категорій дані поняття добре корелюють з феноменом безпеки, і дослідження їх взаємовідносин сприятиме створенню позитивної основи розуміння проблеми безпеки в сучасних умовах. Аналіз розглянутих теоретичних поглядів соціологів дозволив визначити такі методологічно важливі підстави для осмислення проблеми безпеки, як системні та інституційні засади розуміння соціальної реальності, які в дослідженнях сучасних авторів актуалізуються для аналізу проблематики безпеки.

Ідею соціального порядку і солідарності у XX ст. продовжує російсько-американський соціолог ***Питирим Сорокін***. Окремої уваги заслуговують роботи П. Сорокіна, в яких обґрунтовані теоретико-методологічні основи соціокультурного підходу, принципи соціального гуманізму й соціальної справедливості, необхідні для розкриття феномену *культури безпеки*. Основою соціологічного аналізу він вважає соціальну поведінку, соціальну взаємодію. Можливі два види зв'язку – антагоністичний і солідаристський. Конкретними формами (діагностичними симптомами/індикаторами) антагоністичної взаємодії є війни, боротьба, конкуренція, суперечка, ворожнеча, насильство, примус і т. д. Солідаризуюча взаємодія орієнтована на потреби, які виникають на ґрунті задоволення голоду, статевого потягу, самозахисту (або безпеки), руху, відпочинку, спілкування та ін. При солідаризуючій взаємодії одна сторона прагне спонукати іншу на такі акти, які бажає зробити інша сторона. Зовні солідаризм проявляється у взаємодопомозі, кооперації, наявності однієї мети у суспільства та індивідів, узгодженості бажань, думок і дій, а також відсутності насильства і каральних заходів у взаємодіях між людьми. Солідаристські суспільні зв'язки руйнуються в періоди суспільних криз, коли зростає моральна індиферентність індивідів, поглиблюється їх схильність до відхилень і кримінальної поведінки, тобто в цей період загрози безпеки досягають свого піку. Але в підсумку суспільство долає кризу і відновлює моральні засади.

Різні аспекти соціального порядку отримали відображення у безлічі понять, що вживає американський соціолог ***Толкотт Парсонс*** в процесі створення його концептуальної теорії, основні з яких – «система», «структура» і «функція». Т. Парсонс виходив з того, що стабільність соціальної системи повинна припускати структурну стійкість. Нормальним станом соціальної системи є рівновага. Підтримка стабільного рівноваги системи залежить від можливості нейтралізації як екзогенних, так і ендогенних змін, які, якщо вони зайшли занадто далеко, можуть привести до зміни структури. Також він зазначає, що існують системи або ряд систем, для яких поняття рівноваги цілком доречне, але яке розглядається як процес зміни, який спочатку порушує внутрішню рівновагу, а потім приводить систему через цей стан до нового

урівноваженого стану. Визначаючи основні принципи існування в рівновазі складної соціальної системи, Т. Парсонс по суті визначив можливості її безпечного стану. У працях соціолога отримала розвиток ідея нормативного консенсусу. Він виходить з того, що для соціального життя більш характерні «взаємна вигода і мирна кооперація, ніж взаємна ворожість і знищення», стверджуючи при цьому, що тільки відданість спільним цінностям забезпечує основу порядку в суспільстві.

Аналізуючи процес становлення сучасної соціологічної теорії безпеки, ***О. Вейвер*** *здійснив періодизацію розвитку соціологічних досліджень* у цій сфері й виокремив три етапи.

Перший період – 40-60 рр. XX ст. (***Б. Броді, Г. Кан, І. Ман, Т. Шелінг, А. Уолстетер, Ф. Хофман, Г. Роуен*** та ін.) характеризується виникнення *соціології міжнародної безпеки* в якості самостійної наукової дисципліни. Вагомий внесок у розвиток теорії безпеки в цей період здійснив відомий американський військовий історик й стратег ***Б. Броді***, який, аналізуючи військово-стратегічні погляди видатних полководців, політичних діячів й результати їх практичного застосування, зауважив, що вибір тієї чи іншої військової стратегії, а подекуди й геополітичної в цілому, обумовлений рівнем розвитку військової техніки. Визначаючи особливості інституціоналізації соціології безпеки у сучасній західній соціологічній думці, слід акцентувати увагу на концепціях, в межах яких науковці намагалися проводити паралелі *між національною безпекою держави і благополуччям соціуму*. Автором однієї з перших такого роду концепцій є дослідник ***Г. Кан***, який на поч. 50-х рр. XX ст. розробив *теорію ескалації*, виділивши 17 етапів розвитку конфліктів, визначив на яких з них можна використовувати спочатку тактичну, а потім стратегічну ядерну зброю. Окрім того, він запропонував термін *«ядерний поріг»*, під яким слід розуміти проміжок часу від початку війни до моменту першого використання ядерної зброї. *Класичний розподіл об'єктивних й суб'єктивних аспектів безпеки здійснює* ***А. Вольферс***. Порівнюючи безпеку з іншими поняттями (сила, військова могутність держави, благополуччя суспільства), він визначає її об'єктивний зміст як конструкт, що дозволяє вимірювати відсутність загроз по відношенню до забутих цінностей, тоді як у суб'єктивному сенсі – означає відсутність страху за те, що ці цінності можуть бути атаковані. Іншими словами, безпека в об'єктивному її розумінні асоціюється з реальними зовнішніми загрозами по відношенню до суспільства, нації й держави, у суб'єктивному – зі страхами подібних загроз, циркулюючих у різних соціальних групах незалежно від наявності об'єктивних передумов їх існування.

Узагальнюючи, зауважимо, що особливість цього етапу полягає у зміні пріоритетів й переході від розгляду переважно військових аспектів безпеки до стратегії розробки саме соціологічних аспектів з метою формування відповідної теорії. *Протягом багатьох десятиліть проблема безпеки асоціювалася лише з військовими загрозами, а в її вивченні домінував політичний підхід*. За часів холодної війни розроблялася *концепція «дилеми безпеки»*, коли прагнення

однієї держави підвищити рівень власної безпеки шляхом нарощування обороноздатності змушувало інші держави діяти аналогічно, тим самим розкручуючи спіраль нестабільності. Поряд з політичним існував *ліберальний підхід*, що передбачав наявність механізмів, які стимулюють перегони у сфері військових озброєнь. В основі зазначених підходів лежить однакове розуміння суб'єкта (держави) й предмета (військової сфери). Натомість *прихильники сучасної теорії безпеки суттєво розширюють межі безпеки, включаючи екологічну, економічну, політичну та соціальну складові, розглядаючи у якості об'єкта захисту не лише державу, а й соціальні інститути, організації, групи, окремих людей й навіть біосферу.* До сьогодні в американських дослідженнях безпеки переважає політичний підхід в аналізі проблем безпеки.

Другий період – 70-90 рр. XX ст. може бути означений як *період укріплення самостійного теоретичного та інституціонального статусу наукової дисципліни*, публікації досліджень з проблем безпеки у спеціалізованих наукових журналах й підтримки наукових зв'язків у межах діяльності наукових профільних асоціацій. Представники Уельської школи, ***К. Бут*** і ***Р. Джонс***, розвиваючи ідеї критичної теорії Франкфуртської школи, спираються на марксизм у його вимогах не лише пояснити світ, а й змінити його. Як зауважив К. Бут, *для більшості людей найголовнішою загрозою є власна держава*. Автор, розмірковуючи про раціональну поведінку людей, дійшов висновку, що державні й політичні діячі, розробляючи стратегію функціонування та розвитку держави, мають наміри проектувати свої власні культурні цінності (етноцентричне сприйняття), тим самим піддаючи сумніву саму стратегію. *Основним завданням соціології безпеки є максимальне розуміння можливих загроз й перешкод, що заважають їх мінімізувати.* К. Бут у праці «Theory of World Security» (2007) висунув ідею *створення світової системи безпеки*, яка з одного боку виступає як синонім свободи особистості й універсальної моральної рівності, з іншого – має виходити за межі національної безпеки, будучи сумісною з раціональною свободою інших, й відкидати «інстинктивну тваринну боротьбу за виживання». Міжнародні відносини та безпека виглядають інакше, якщо їх розглядати не з точки зору європейського співтовариства, а з боку постколоніальних країн третього світу. ***Т. Баркаві*** й ***М. Лафі***, намагаючись відійти від європоцентриських теорій безпеки, *вивчали терористичні групи як притулок слабких*. На їх думку, війна з тероризмом – це лише нова форма конфлікту Півночі й Півдня, коли будь-яке протистояння останнього визначається незаконним, провокуючи появу неоколоніальних ідей. Засновник теорії секьюритизації ***Б. Бузан*** критикує традиційне використання концепту безпеки, пов'язаного з вузькою об'єктивністю позитивістського підходу до даної проблематики, що являє собою державно-центричне розуміння, у фокусі якого знаходяться військові чинники. Як можливість відходу від позитивізму він запропонував *концепцію соціального конструювання реальності*, в межах якої соціальний порядок, зокрема, на міжнародному рівні, слід розуміти як *соціальний конструкт*. Безпеку в руслі цієї концепції варто розглядати, скоріше, як відносну якість, а не як об'єктивну

характеристику розподілу потенційних чи явних загроз. Процес, в ході якого об'єкт виступає в якості проблеми безпеки й починає розглядатися як загроза, Б. Бузан називає *секьюритизацією*. Цей процес реалізується в два етапи – в ході першого етапу *актор повідомляє про наявність загрози, другий етап передбачає легітимізацію порушення норми, за умови усвідомлення суспільством реального існування цієї загрози*. Якщо останній етап не пройдено, то секьюритизацію не можна вважати успішною. Умови, що визначають можливість успіху, поділяються *на внутрішні* (дотримання правил побудови мовного апарату) й *зовнішні* або *соціальні* (соціальний капітал, що визначає позицію актора секьюритизації; держава, якій відводиться привілейоване місце). Здійснюючи вивчення детермінант безпеки реалізації міжнародних відносин, Б. Бузан пропонує використовувати індуктивно-дедуктивний аналіз (від людської натури до поведінки колективів, організацій, соціальних інститутів, держави, суспільства або ж у зворотному порядку), на таких п'яти рівнях: міжнародні системи (планетарний рівень); міжнародні підсистеми (інтернаціональні системи, пов'язані, наприклад, територіально чи економічно); групи, організації, співтовариства акторів; підгрупи людей в межах однієї групи акторів; конкретні індивіди. Роблячи висновки, зазначимо, що сутність концепції секьюритизації Б. Бузана полягає у тому, що увагу слід зосереджувати не на оцінці характеру й ступеню реальних загроз конкретних об'єктів, а на аналізі процесу секьюритизації – виявлення того, хто секьюритизує, що, як й за яких умов визначає успішність даного процесу. Ідеї Б. Бузана знайшли своє продовження у працях представника Копенгагенської школи ***О. Вейвера***, який, об'єднав елементи безпеки у дві групи, сформував дихотомію *«державна безпека/соцієтальна безпека».* Перша стосується держави та її суверенітету, друга – суспільства та його ідентичності. У межах власної теорії секьюритизації, О. Вейвер розмірковує, як ту чи іншу проблему можливо віднести до сфери безпеки й робить висновок, що для цього її спочатку потрібно політизувати, широко обговорюючи, потім секьютиризувати – визнати екзистенційною загрозою. *Усі види загроз слід розділити на п'ять основних типів:* військові, екологічні, економічні, суспільні й політичні. Загрози забруднення навколишнього середовища, фінансова криза, навала мігрантів, розмиття колективної ідентичності, загроза політичній стабільності можна віднести до числа екзистенційних. А оскільки будь-яка загроза традиційно асоціюється з війною, то дії щодо її попередження будуть однозначно нагадувати військові. Таким чином, *під секьюритизацією слід розуміти процес дискурсивного конструювання загроз, що призводить до деполітизації референту безпеки.* Але якщо дискурс може створювати ситуацію небезпеки, то можливо говорити і про зворотний процес – *десекьюритизацію*. Розвиваючи теорію секьюритизації Б. Бузана та О. Вейвера, ***Р. Доуті*** *розширює дослідницьке поле соціології безпеки за рахунок проблематики конкретного індивіда, асоціюючи людську безпеку зі суспільним благополуччям*. Не ототожнюючи людську безпеку з безпекою індивіда, він у якості об'єкта дослідження розглядає тріаду: *національна безпека – соцієтальна*

безпека – людська безпека. Подальший розвиток теорії секьюритизації призвів до розмежування філософського й соціологічного напрямів в її інтерпретації. Деякі сучасні соціально-гуманітарні теорії розширили розуміння суб'єктивного виміру безпеки, приєднавши до аналітичного поля проблеми *соціокультурні, психологічні й феноменологічні чинники*, що впливають на сприйняття індивідом й соціальними групами власної захищеності.

У соціологічних дослідженнях ***З. Баумана*** була розглянута модифікація сприйняття безпеки *у суспільстві споживання*: прагнення до компульсивних покупок вчений пов'язував з відчуттям безпеки. У деякій мірі небезпека асоціюється з невизначеністю: туманністю життєвих перспектив, відсутністю окреслених патернів й нормативних зразків, що визначають сенс і стратегію життя. *Стан свідомості людини суспільства споживання, яке породжує фобії та страхи, пов'язаний з проблемою недемаркованої свободи людини – онтологічним й етичним розмежуванням між об'єктивними обставинами, зовнішніми і примусовими по відношенню до волі та можливостей людини, а також сферою особистісної відповідальності*. Недемаркована свобода, коли кожна людина визначає міру відповідальності за вчинки й їх наслідки, створює відчуття підвищеної особистісної відповідальності за будь-які невдачі та відсутність онтологічної опори, що є основою стабільності, захищеності від випадкових загроз, численних небезпек. Така свобода породжує бажання людини відчувати себе у безпеці в умовах існування споживчої системи цінностей. Таким чином, З. Бауман вважає, що купуючи товари чи послуги, окрім задоволення гедоністичного інстинкту, споживачі намагаються відчути агонію – *стан відсутності небезпеки*, адже компульсивні придбання є щоденним ритуалом екзорцизму, вигнанням привидів невизначеності.

Концептуалізація теоретико-методологічних підходів до дослідження безпеки у суспільстві пізнього модерну продовжується у працях Е. Ґіденса, У. Бека, Н. Лумана, П. Штомпки та ін., які співвідносять безпеку з такими соціальними фактами сучасності як *довіра й ризик*. Англійський соціолог ***Ентоні Ґіденс*** одним з перших у своїй теорії структурації сформулював концепт *онтологічної безпеки*, визначаючи її як конфіденційність або довіру, що являють собою природні й соціальні простори, включаючи базові екзистенційні параметри самості й соціальної ідентичності. Традиційне суспільство мало справу з загрозами переважно природного характеру, тоді як сучасне – стоїть перед викликами ризиків, похідних від діяльності самої людини. *Ризики техногенного походження з розвитком науково-технічного прогресу стають чисельними й непередбачуваними, набуваючи характеру глобальної загрози*. Окрім того, присутність *елементів випадковості та турбулентності, закладених у саму соціальну систему, сприяє розвитку середовища інституціоналізованих ризиків*. У суспільстві модерну у багатьох сферах на матеріальному рівні безпека життя людини підвищилася, в той час як з'явилася проблема відчуття особистісної безпеки та збереження життя. Е. Гіденс стверджує, що *відчуття особистісної безпеки є похідним від базової довіри*, яка формується у ранньому дитинстві, протилежністю цьому почуттю є

екзистенційна туга й страх. В епоху модерну довіра набуває модифікованих форм, пов'язаних з розвитком абстрактних систем. Онтологічна безпека витікає з психологічної потреби в рутинізації життя. Традиційне суспільство спрямовувало соціальну активність людини у давно апробованих напрямах рутинізації дійсності в межах релігійної космології. В умовах пізнього модерну *рутинізація повсякденності* не пов'язана з орієнтацією на минуле, будь-які традиції перевіряються у світлі нової інформації й постійно модифікуються, тому найгостріше постає *проблема ідентичності особистості*, яка стає проектом самої себе, постійно змінним наративом. Онтологічна безпека стає в таких умовах нестабільною і вимагає постійного оновлення, фактично зводиться до суб'єктивного почуття впорядкованості та стійкості оточуючого світу, що досягається шляхом рутинізації повсякденності. Послідовник Е. Ґіденса***, Ф. Касель*** зауважує, що *онтологічна безпека – це психологічний стан, еквівалентний відчуттю себе ніби вдома з самим собою й оточуючим світом, і це пов'язано з досвідом керованого рівня тривоги.* Людина, спираючись на правила існування й маючи можливості мобілізувати ресурси для повторювання повсякденних дій щодо досягнення стану комфорту, виконує дії у визначеній послідовності. Будь-який збій такої програми буде сприйматись як тривога, і вона щосили намагатиметься забезпечити передбачуваність розвитку подій. Іншими словами, *безпека життєдіяльності людини є нічим іншим як створення онтологічних меж повсякденності*. Існування спільного знання й потреба в онтологічній безпеці сприяє відтворенню приписів, зразків соціальної поведінки задля відтворення соціальної структури суспільства. Стрімке збільшення темпів розвитку в умовах науково-технічного прогресу призводить до витіснення традиційних механізмів забезпечення онтологічної безпеки. Необхідною умовою і вирішальним чинником підтримки безпечного функціонування сучасного соціуму стає *довіра як засіб нейтралізації або мінімізації визначеного комплексу загроз в межах прийнятного ризику.*

Німецький соціолог ***Ульріх Бек*** вводить до наукового обігу термін *«суспільство ризику»*, розуміючи під ним модель сучасного світу, де ризик є постійно діючим соціальним фактом. Середовище ризику епохи пізнього модерну постійно примножується ростом знання, техніко-технологічними й інституціональними зсувами. *Людство, усвідомлюючи існування різного роду ризиків, намагається вирішувати проблеми, пов'язані з тим, що ризики мають бути перетворені на надійність (безпеку). Довіра у цьому сенсі є необхідною умовою нейтралізації або мінімізації визначеного комплексу небезпек в межах так званого прийнятного ризику.* Збереження прийнятності ризику у відносинах довіри пояснюється наявністю деякої невизначеності щодо очікувань того, що дії з боку інших людей або інститутів будуть реалізовані в повній мірі. Досягнення безпеки можливе за умови рівноваги довіри й прийнятного ризику. У концепції німецького соціолога ***Нікласа Лумана*** *довіра* як механізм зниження невизначеності й ризику *виступає необхідною умовою розвитку сучасних суспільств*, зважаючи на їх складність, непрозорість,

невпевненість. Особливість теоретичних поглядів автора полягає у виділенні відмінностей у *категоріальних парах «ризик/небезпека» і «ризик/надійність», побудованих асиметрично.* Відмінність цих понять він визначає за шкалою *«теперішнє – майбутнє»* відносно розміру можливої шкоди. Якщо причини шкоди пов'язані з оточуючим світом, то безумовно мова йде про небезпеку, яка є продуктом середовища відносно об'єкта. Натомість ризик, скоріше за все пов'язаний з сферою суб'єкта, який виявляє свою активну позицію по відношенню до світу, що приймає рішення. Про ризик говорять тоді, коли прийняте рішення не завдало шкоди. Причому рішення щодо зниження ризику є теж ризикованим, тобто якщо рішення приймається, то ризик є його невід'ємною складовою. Н. Луман *висловлює припущення з приводу того, що поведінки, вільної від ризику, не існує.*

Згідно ідей польського соціолога ***Пйотра Штомпки***, стійкість й незмінність соціального порядку забезпечує *відчуття екзистенційної безпеки*, виражене у загальній довірі. Він звернув увагу на те, що клімат довіри й екзистенційна безпека у суспільстві порушується в період радикальної реорганізації політичних й соціальних інститутів. П. Штомпка ввів у науковий обіг *поняття «травми трансформації»*, тобто соціальної (культурної) травми як прояву у свідомості людей дисфункціональних наслідків від докорінних соціальних змін, що мали драматичне відображення у їх житті. Створення санкціонованого загального культурного клімату має велике значення для функціонування стабільного суспільства. *Культура довіри* сприяє відкритим, спонтанним діям інноваційного характеру, підвищуючи рівень мобілізації, активності, свободи суспільства, стимулює інтенсивність взаємодії, посилює соціальні зв'язки. Для вияву «культури довіри» повинні бути присутні структурні можливості, що генерують довіру/недовіру. Серед них П. Штомпка виділяє *п'ять макросоціальних обставин:*

- нормативна стабільність / нормативний хаос (аномія);
- прозорість соціального порядку / неясність, прихованість політичних, економічних структур;
- прозорість соціального порядку / розмитість;
- підпорядкування влади законам / самоуправство і безвідповідальність;
- реалізація прав і суворе дотримання прав громадян / безсилля, безправність громадян, насилля з боку влади.

Цей етап інституціоналізації соціології безпеки характеризується тим, що постановка проблеми безпеки суттєво відрізнялася від попереднього етапу розвитку цієї галузі науки, адже її соціологічне розуміння у другій половині XX ст. розкривалося у контексті стабільності, стійкості соціальних відносин, соціального порядку, високим рівнем довіри у суспільстві й т. ін.

Отже, у другій половині XX ст. у становленні соціології безпеки була здійснена спроба вирішення проблеми епістеміологічного розподілу й деталізації характеристик двох типів безпеки, пов'язаних з об'єктивними загрозами й суб'єктивним сприйняттям безпеки. В цілому за цей період в даній дослідницькій галузі було розширено уявлення про суб'єктивний вимір

безпеки, розкриті соціокультурні аспекти відчуття безпеки/незахищеності у масовій свідомості в умовах розриву з традицією й турбулентністю соціальних процесів, споживачами цінностями та культурно-патологічними формами ілюзорного відчуття особистісної безпеки. Дані аспекти є вкрай важливими у контексті трансформації загроз матеріального характеру, що приховані у віртуальній формі й спрямовані на маніпулювання масовою свідомістю.

Третій (сучасний) етап розвитку соціології безпеки починається з 2000-х рр. й розглядається як період послаблення теоретичної інтеграції, подальшого розширення «домену безпеки», у першу чергу, за рахунок розмаїття означень предметної галузі, зокрема, появи таких самостійних проблем *як безпека клімату, безпека оточуючого середовища* тощо. Цілком імовірно, що для цього етапу характерним є оформлення самостійного статусу соціології безпеки по відношенню до інших систем наукового знання. Але й не виключається перспектива нарощування синергетичного ефекту, потенціальної взаємодії та взаємного доповнення, узгодженості раніше розроблених соціологічних теорії безпеки.

Підсумовуючи, зазначимо, що розвиток соціологічного знання поступово сприяв формуванню уявлень про безпеку в цілому, про соціальні умови забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави, про джерела небезпек і ризиків в умовах невизначеності соціальних подій. Сьогодні західна соціологічна думка після відносного затишшя у дослідженнях проблем безпеки отримала новий поштовх – розвиток нових концепцій з урахуванням сучасних реалій (глобалізація, переплетіння внутрішньої й зовнішньої безпеки, приватизація сфери безпеки, важливість окремої особистості як основного об'єкта захисту, покладання на окремі держави ролі гаранта безпеки – віддаленого стабілізатора) здійснює неабиякий вплив на національну безпеку світових держав. Отже, наприкінці XX - на початку XXI ст. соціологічна наука сформулювала своє місце і роль в науковому дискурсі про безпеку.

На думку багатьох сучасних науковців, поняття «страх», «безпека» та «небезпека», «ризик» та «загроза» – одні з ключових аналітичних конструктів, важливих для розуміння сучасності. Дослідники У. Бек, Р. Бендикс, Е. Ґіденс, Р. Дарендорф, Ф. Фукуяма для позначення суспільного ладу або загальноприйнятих правил і норм в рамках суспільства взагалі або його окремих сфер життєдіяльності використовують *термін «громадський порядок»,* а термін «безпека», що дозволяє їм визначати джерела загроз суспільній безпеці. Соціологи Е. Ґіденс, Н. Аберкромбі, П. Штомпка та інші визначають онтологічну безпеку через особливі почуття довіри до стабільності природного і соціального світу (впевненості в ньому), з яким люди себе ідентифікують. Відповідно до цього *безпеку потрібно розглядати як двоєдину соціополітичну та соціокультурну систему, всі складові якої тісно взаємопов'язані.*

Отже, можна виділити чотири підходи до трактування поняття «безпека»: статистичний – «безпека як стан захищеності «від»; апофатичний – «безпека як відсутність загроз і небезпек»; діяльнісний – «безпека як система заходів, спрямованих на створення певних безпечних умов»; пасивний – «дотримання

певних параметрів і норм, від забезпечення яких безпосередньо залежить безпека».

1.3. Ріні і різновиди безпеки. Національна безпека і безпека суспільства

Рівні безпеки. Характеризуючи різні підходи до визначення поняття «безпека», необхідно відзначити, що одними з найбільш важливих елементів формування системи раціональних уявлень про безпеку є поняття «суб'єкт» і «об'єкт» безпеки (тобто, це всі ті, хто створює безпеку і користується нею). Як суб'єкт і одночасно об'єкт безпеки може виступати окрема людина, суспільство, держава або співтовариство держав. При цьому деякі з них здатні виступати відразу з декількох позицій: людина – як окрема особистість і як член тієї чи іншої соціальної групи і суспільства в цілому; держава – як окремо, самостійна національна держава і в якості одного з елементів наднаціональних утворень, спільноти держав. Взаємозв'язок між людиною, суспільством і державою обумовлений їхньою природою. Тому кожен з них змушений виконувати одночасно дві ролі – суб'єкта та об'єкта безпеки, але ким вони є насправді в той чи інший проміжок часу – залежить від багатьох обставин. Залежно від того, хто виступає суб'єктом або об'єктом безпеки – окрема людина, соціальна група, суспільство в цілому, держава або співтовариство держав, виділяють такі *основні рівні безпеки*:

- особисту або індивідуальну безпеку;
- соцієтальну (громадську) безпеку або безпеку суспільства (суспільну безпеку);
- національну безпеку, або безпеку держави;
- міжнародну, або колективну безпеку;
- всесвітню або глобальну безпеку.

Як *проміжний рівень* між індивідом і суспільством (або між індивідом і державою) виділяють *рівень групової безпеки* або *безпеки спільноти*. Між національним і міжнародним рівнями або між міжнародним і глобальним рівнями може виділятися *регіональний рівень*. Крім того, про регіональну безпеку говорять і щодо стану безпеки в одній з частин держави або в межах етнокультурної області, що об'єднує території відразу декількох держав.

Види безпеки. Різноманіття сфер діяльності людини, суспільства і держави дозволяє виділити безліч видів безпеки. Все залежить від вибору критеріїв класифікації. Наприклад, можуть бути виділені понад 40 галузей життєдіяльності, до яких на даний момент вже сформульовані завдання щодо забезпечення безпеки. Ретельність і роздроблення дозволяє виділити досить вузькі напрямки в забезпеченні безпеки, як продовольча і енергетична безпека, безпека здоров'я населення, безпека у транспорті і т. д. Подібний підхід призводить не тільки до позитивних, але і до певних негативних результатів, до втрати цілісного уявлення про безпеку. У зв'язку з цим розгляд вузькоспеціалізованих сфер забезпечення безпеки в рамках більш великих

аспектів, незважаючи на досить велику увагу до багатьох деталей, дозволяє сформувати досить цілісне уявлення про безпеку і збагатити його зміст.

Серед аспектів безпеки можна виділити:

- екологічну безпеку;
- демографічну безпеку;
- фізичну безпеку;
- економічну безпеку;
- соціальну безпеку;
- етнокультурну безпеку;
- інформаційну безпеку;
- військову безпеку;
- технологічну безпеку.

Безумовно, що даний список не можна вважати остаточно оформленим. Наприклад, в «Концепції безпеки людини» (1994), прийнятої ООН, виділяється 8 основних категорій безпеки: економічна безпека; продовольча безпека; безпека здоров'я; екологічна безпека; особиста безпека; соціальна безпека; громадська безпека; політична безпека.

Незважаючи на деяке розходження представлених класифікацій безпеки, значна частина зазначених в них аспектів або дублюється, або досить близька за смисловим змістом. Таким чином, незважаючи на тривалу історію роздумів і суперечок людства з приводу безпеки, остаточне смислове оформлення поняття «безпека» далеко від свого завершення.

Національна безпека. Процес осмислення безпеки людини і суспільства отримав своє оформлення в ряді концепцій, в яких знайшли своє відображення історичні умови розвитку людства. Серед них особливо можна виділити ряд основних концепцій, які не тільки визначають зміст теоретичних робіт в області безпеки людини, суспільства і держави, але також і напрямок, характер практичних дій, що вживаються різними суб'єктами щодо забезпечення власної безпеки. Це, перш за все, «концепція національної безпеки», «концепція національного інтересу», «концепція загальної безпеки», «концепція соцієтальної безпеки».

У ході розгляду концепту «безпека», перш за все, доцільно максимально враховувати відповідні положення міжнародних та національних безпекових інституцій, форумів, платформ та документів. Про питання національної безпеки йдеться в Конституції України, Постановах Верховної Ради України «Про Концепцію національної безпеки України», Закону України «Про основи національної безпеки», рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони». Аналіз змісту зазначених законодавчих актів, дозволяє зробити висновки про те, що у чинному українському законодавстві поняття безпеки сформульовано в рамках *національної безпеки*, *під якою слід розуміти захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави.* Чинною Стратегією національної безпеки України до життєво важливих національних інтересів України віднесено «обмеження втручання держави у діяльність громадян,

громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань», створення «безпечних умов життєдіяльності». Серед принципів, на яких ґрунтується політика національної безпеки, що спрямована на захист життєво важливих національних інтересів (відповідно до цієї стратегії): залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації політики національної безпеки. Утім через слабкість та розпорошеність інституцій громадянського суспільства, що не дає змоги в належний спосіб використовувати їхній потенціал на рівні недержавної системи забезпечення національної безпеки, головним суб'єктом забезпечення суспільної безпеки, національної безпеки є держава. Посилює суспільно значущі безпекові функції держави перехідний, кризовий стан українського суспільства як «суспільства ризику» з притаманними йому ризиками, що загрожують суспільному добробуту

Нині у світі відсутній загальноприйнятий науково обґрунтований кількісний показник (індекс), який би об'єктивно вимірював *загальний стан національної безпеки.* Проте багатьма країнами світу та міжнародними організаціями досить широко використовуються різноманітні методики, які дозволяють опосередковано, через аналіз кількісних показників окремих аспектів суспільно-політичного, економічного, соціокультурного, екологічного та іншого життя країни виходити на загальну оцінку стану забезпечення національної безпеки як окремої країни, так і регіону в цілому.

До таких *методик,* аналіз показників (індексів) яких в сукупності дозволяє вийти у першому наближенні на більш-менш об'єктивну оцінку загального стану національної безпеки, слід віднести:

- *Індекс стійкості суспільства* (The Sustainable Society Index) – комбінований показник Фонду стійкого суспільства (Sustainable Society Foundation), який вимірює досягнення країн із позиції стійкості суспільного розвитку;
- *Worldwide Governance Indicators (WGI)* – методика, показники якої можна використати задля оцінки загального стану кожної окремої країни світу у сфері національної безпеки. У межах проекту, започаткованого Світовим банком (WB) з 1996 р., представлено сукупні та індивідуальні показники успішності врядування в окремих країнах світу за шістьома ключовими рейтингами (індексами) управління. Сукупні показники WGI об'єднують погляди великої кількості респондентів з більш ніж 30 організацій, установ та експертів, використовують понад 40 джерел даних, стосуються майже 200 країн і оновлюються щорічно, починаючи з 2002 р.

На сьогодні Україна представлена більш ніж у трьох десятках різноманітних глобальних світових рейтингах, які визначають наше місце серед інших країн світу майже за сотнею параметрів, що характеризують ситуацію практично в усіх сферах людської життєдіяльності. Проте жоден із глобальних рейтингів не ставить за мету провести комплексне інтегральне ранжирування країн світу за критеріями захисту національної безпеки та ефективності функціонування сектору безпеки і оборони. У світі на сьогоднішній день не

існує універсальних методик, які б дозволили провести об'єктивний порівняльний аналіз рейтингу України серед інших країн світу в контексті реалізації власних національних інтересів та забезпечення національної безпеки. Тим більше, в умовах гібридної війни, яку розв'язала Російська Федерація не лише проти України, а і решти цивілізованого світу (втручання в останні вибори Президента Сполучених Штатів, провокування хвилі незаконної міграції до Європейського Союзу, терористичні акти у Великій Британії, громадянська війна у Сирії тощо), міжнародна громадськість вкрай потребує розробки й запровадження комплексної методики оцінки стану безпеки.

Результатом складної трансформації поняття «безпека» у сучасному світі стало поповнення безпекового дискурсу концепцією *«людська безпека»* (human security), що знаменує собою перенесення фокусу із забезпечення безпеки держави на окремих індивідів та спільноти. Твердження, що безпека кожного окремого індивіда автоматично походить від безпеки держави, більше не розцінюється як аксіома. Відбувається зміна (доповнення) державоцентричного поняття «національна безпека» більш гуманістичним, мікроорієнтованим поняттям «людська безпека». Той факт, що цей концепт успішно інкорпорується в зовнішньополітичні стратегії багатьох країн та стає звичним терміном у безпековому наративі ООН та її агенцій, ЄС, інших міжнародних організацій та держав, є важливим показником її цінності та своєчасності.

Поняття «людська безпека» було вперше концептуалізовано в Доповіді Програми розвитку ООН (ПРООН) від 1994 р. як міждисциплінарне поняття. Людська безпека як захист індивідуума від критичних загроз його існуванню та добробуту є актуальною у глобальному масштабі. Загрози людській безпеці численні: від міжнародного тероризму до асиметричних конфліктів зі значними жертвами серед цивільного населення; від стихійних явищ до проблем економічної та екологічної руйнації. Враховуючи взаємопов'язаний характер усіх цих загроз, людська безпека об'єднує їх в єдину систему, пропонуючи вирішувати їх комплексно, координуючи діяльність всіх тих агенцій, які займаються цими питаннями. Незалежно від критичного ставлення деяких представників академічних та політичних кіл цей концепт вже неможливо ігнорувати, він активно увійшов у безпековий дискурс.

Безпека суспільства або ***суспільна, соцієтальна безпека.*** Термін «безпека суспільства» вперше вжив англійський учений ***Барі Бузан*** у книзі «Люди, держави та страх» (1991). Введення Б. Бузаном елемента суспільства у дослідженнях, а також ***О. Віверо́м*** та «Копенгагенською школою» (яка є однією з Європейських шкіл безпеки) експерти неурядових аналітичних центрів посткомуністичних країн вважають найзначнішою зміною у вивченні безпеки. *Безпека суспільства – загальний термін для визначення зусиль, спрямованих на подолання сучасних загроз безпеці суспільства, а відтак особистості, яка є членом цього суспільства*.

Поняття «безпека суспільства» сформувалося внаслідок усвідомлення феноменів ідентичності та згуртованості суспільства як джерел нестабільності. Безпека суспільства – це новий вимір, який нині створюється. Її призначенням є

здолання відстані, що існує між безпекою держави та захищеністю людства. Поняття «безпеки суспільства» є наближеним до поняття *«громадська безпека»,* коли є такий соціальний простір, у якому люди або групи людей взаємодіють між собою без контролю з боку держави. Громадська безпека полягає у дотриманні громадянських прав і свобод, закріплених в міжнародних документах, конституції та інших нормативних приписах, які встановлюють межі видів діяльності, які порушують безпеку громадян у найбільш важливих сферах життєдіяльності. Поняття «громадська безпека» відображає необхідність розвитку інститутів громадянського суспільства і особливо правозахисних організацій. Будучи публічними аренами, ці організації формулюють проблему (в даному випадку – порушення прав і обмеження свобод) і доносять її до відповідних соціальних інститутів, включаючи законотворчі, а також виступають ініціаторами і виконавцями заходів по відновленню порушених прав громадян. Засобом забезпечення громадської безпеки є дотримання (або чіткий орієнтир на дотримання) принципу соціальної справедливості, який реалізується у всіх сферах життєдіяльності людей.

Суспільна безпека має двоїсту природу: наявність умовно *соціальної* (захист природних прав і свобод людини і громадянина, передусім права на життя і добробут) та умовно *політичної* (забезпечення демократії і народного суверенітету, протидія політиці насилля над суспільством з боку політичної влади та її узурпації) складових. Соціальна складова формує *«соціальну безпеку»*, яка стосується соціального захисту, або захисту для соціально визначених станів, включаючи бідність, похилий вік, інвалідність, безробіття, досягнення відповідного рівня економічного добробуту тощо. Сьогодні більшість дослідників розділяє точку зору, що головним суб'єктом соціальної безпеки виступає держава, що проводить ту чи іншу соціальну політику. Загрозами соціальній безпеці є бідність, загрози, спричинені порушенням законних соціальних прав особистості (права на життя, на працю, освіту, житло, безкоштовну охорону здоров'я та на інші соціальні права особистості), загрози, пов'язані з криміналізацією суспільства, загрози здоров'ю населення, пов'язані з поширенням наркоманії, небезпечних інфекційних хвороб тощо. Соціальна безпека є складовою суспільної безпеки, яка, своєю чергою, є головною складовою внутрішнього сегмента національної безпеки.

Таким чином, суспільна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів окремих громадян, соціальних груп, суспільства загалом, а також системи суспільних цінностей (якими є безпека особистості і суспільства, законність і правова захищеність людини, демократія і народний суверенітет, плюралізм і вільна боротьба ідей та інтересів, мир і злагода в суспільстві тощо) від внутрішніх та зовнішніх загроз політичного, економічного, соціального, екологічного та іншого характеру (***О. Корнієвський***, 2009). Головна мета суспільної безпеки полягає у дотриманні безпеки кожної особистості, забезпеченні добробуту, стабільності інститутів, що гарантують демократію, безпеку та стійкий розвиток суспільства, що, своєю чергою, уможливлює

підвищення керованості суспільними процесами та їхнє цілеспрямоване регулювання.

1.4. Суспільство ризиків. Класифікація загроз

Суспільство ризиків. З соціологією безпеки тісно межує у предметній області *соціологія ризиків, яка досліджує сучасне суспільство як «суспільство ризику», а також ставить у центр свого дослідження ризик.* Аналіз ризику і його наслідків у сучасній соціології є невід'ємною складовою всебічного аналізу суспільних змін на шляху формування безпекового простору.

Суспільство ризику – це інтегральна концепція, яка об'єднує погляди на розвиток сучасного соціуму в умовах його підвищеної ризикогенності, наявності глобальних загроз і небезпек. Автором цієї концепції є ***У. Бек*** (1986), який стверджував, що «у суспільстві ризику» минуле втрачає здатність визначати теперішнє. На його місце висувається майбутнє, як конструкт, фікція. Сучасному суспільству стає дедалі більш властивим прагнення до нового та незвіданого, воно менше рефлексує з приводу можливих наслідків, а тому сміливіше йде на ризик. Для нього ризик – це подія, що ще не відбулася, проте, яка активізує дію. Він вважав, що ризики не вичерпуються наслідками, що вже настали, та вже заподіяними збитками. У. Бек опрацьовує також *теорію «світового суспільства ризику».*

У Бека поле ризиків набуває масштаби загальносистемних розмірів. Ризики нового світу постмодерну обумовлені набуттям світовою спільнотою рис глобалізації та космополітизму. У таких суспільствах соціальні норми, правила, соціальні ідеали як устремління до кращого і нетлінного, до віри в світле майбутнє стали набувати властивостей «плинності», розмитості, амбівалентності, породжуючи нові, більш глибокі і небезпечні ризики. Ці ризики характерні для «складних суспільств». Це суспільства без прогресу, з розмитими уявленнями про добро і зло, з домінуванням толерантності, при якій вводиться як норма «заборона на заборони». Світ «складного суспільства» все більш занурюється в світ глобальної дезорганізації. Соціальна відповідальність і класична етика виштовхуються на периферію суспільної свідомості і соціальних практик. Аномія як патологія модерну стає нормою постмодерну.

Теоретики «складного суспільства» намагаються пояснити природу ризиків і небезпек нового соціального світу як антитезу ризиків і небезпек світу модерну. Виявляється, що романтизм, віра в світле майбутнє – це соціальні хвороби, які подолані в постмодерні. Все це сьогодні – соціальні патології. Однією з головних причин, які породили таку небезпечну ситуацію, стала відмова від етичних вимірів культури, життя людини, суспільства, держави. Поясненням цього є підпорядкування моральної, духовної сфери політичній; маніпуляція етичною термінологією, безпринципність і словесна спекуляція темами моралі серед людей, які не викликають довіри; хронічна, затяжна криза гуманізму, нехтування життєво необхідними для людини цінностями (свободою, гідністю, справедливістю), а також відсутність належної регуляції,

витримки, самоконтролю з боку самого індивіда та гарантій безпеки з боку контролюючих громадських організацій і державних інституцій.

Ризик багатовимірне поняття і великим є поле існування ризику. Це, по-перше, небезпека. На макрорівні небезпеки пов'язані з війнами, епідеміями, стихійними лихами, переворотами і іншими жахіттями. На мікрорівні небезпеки визначаються хворобами, невдачами, особистими нещастями і накопиченням несприятливих обставин.

При соціологічному аналізі ризику необхідно враховувати наступне.

По-перше, аналізуючи ризик, ми втручаємося в сферу можливого, а не дійсного буття. Ризик – це те, що пов'язане з можливістю як сприятливого, так і несприятливого, навіть трагічного результату.

По-друге, ризик завжди пов'язаний з втратою або зниженням рівня визначеності. Ризикуючи, людина втягує себе в стан підвищеної невизначеності, розширює для себе діапазон як позитивних, так і негативних можливостей. Дія в умовах підвищеної невизначеності часто буває більш продуктивною, проте і пов'язана з великими потенційними втратами, ніж аналогічна дія в звичайних умовах.

По-третє, ризик завжди передбачає дію. Будучи джерелом ризику, та чи інша дія несе в собі якості задовільного результату або будь-які негативні наслідки. Таким чином, ризик – це характеристика потенційної дії.

Отже, ризик можна визначити як потенційну характеристику дії, яка виявляється в можливості позитивних/негативних наслідків її результатів.

Протягом історичного розвитку людства ризики сакралізувалися і сприймалися людьми як доля (фатум). Згодом ризик набуває і раціональної форми. При цьому, природно, десакралізуючись. Ризик стає предметом наукових вимірювань в таких науках, як теорія ймовірностей, математична статистика, теорія ігор та ін. Ризик, навантажений психологічними властивостями, пов'язаними зі страхами, відвагою, обережністю, боягузтвом. Конструкція ризику як динамічного феномена, постійно ускладнюється під впливом соціокультурної динаміки, самоорганізації соціуму. Соціологія ризику починається з розуміння того, що ризики можуть мати природне походження (стихія, епідемії та ін.), а також бути створені людиною (особистісні, соціальні та техногенні).

У загрозах, створених людиною, з'являється моральна компонента, так званий *«ефект Ґіденса», який наголошує на тому, що ризики, створені людиною в умовах динамічних змін в царині природи, часто породжуються аморальними діями людей*. Чорнобиль, Фокусіма, танення льоду в Антарктиді, зникнення Аральського моря і винищення сотень видів тварин і рослин – це розплата за людську жадібність, недалекоглядність. Особливим є внесок Е. Ґіденса в інтерпретацію ідеї ризику. Е. Ґіденс запропонував *конструктивні типи подолання ризику та нестабільності*: зосередженість на повсякденних заняттях та свідоме блокування тривожності; оптимізм в подоланні небезпек; послідовна боротьба з виявленими джерелами небезпеки.

Наукове розуміння ризику, природно, починається з пошуку його раціональної природи. Ці пошуки розпочали проводитися в часи появи класичного модерну, коли соціологи були впевнені в могутності об'єктивних законів історичного розвитку. Це був час, наповнений оптимізмом і сцієнтистським захопленням наукою. Тоді щиро вірили в прогностичну силу прогресивних моделей. Не було сумнівів в тому, що «сьогодні ми живемо краще, ніж учора, а завтра будемо жити краще, ніж сьогодні». У ті часи визнавали ризик, але тільки як плату за непокору цим законам, плату за ухилення від науки, за непрофесіоналізм. Цю світлу і повну оптимізму картину порушив американський економіст ***Френк Найт***, увівши в науку про ризики *поняття невизначеності*. Невизначеність соціальної реальності означала і варіативність майбутнього, занурюючи індивіда в поле, де події можуть відбутися, а можуть і не відбутися. Для таких соціальних полів ризик став просто мірою можливостей. ***Моріс Аллі***, французький економіст, Нобелівський лауреат, запропонував персоніфікувати ризик, вважаючи його не проблемою соціальних умов життя, не проблемою соціальних інститутів, а проблемою особистості, що діє в умовах невизначеності, яка зобов'язана прийняти рішення, вибрати альтернативу дій. Масштаб ризику визначається масштабом відповідальності особистості. Поля формування ризиків розташовані не поза, а всередині людини, приреченого на вибір.

Теорій ризику сьогодні безліч. Проблему множинності моделей ризиків дослідники вирішують з позицій концепції поліпарадигмальності: «неможливо отримати валідності знання про ризики за допомогою ... окремо взятих соціологічних підходів ... Кожна соціологічна парадигма здатна внести свій вклад в пізнання ризиків». Соціологічний модерн XX ст. дозволив побачити в ризиках проблему культурних розривів наступності і соціокультурних травм. Такі трактування ризику містяться в роботах Н. Лумана, Е. Ґіденса і П. Штомпки. Друга половина XX ст. стала часом рефлексії культурних травм і революцій. Ця рефлексія збіглася з переживаннями за долю Природи і всього Людства. Йдеться про моральну відповідальність людей за наслідки техногенних катастроф. Найбільшою проблемою цивілізації і Землі як еко-соціальної системи стала людина. Вона є носієм фундаментальних ризиків для людства і природи. Головна небезпека і найбільш тривожний і глобальний ризик для сучасного суспільства пов'язаний з прогнозованим швидким виснаженням природних ресурсів як відновлюваних, так і невідновлюваних. З екологічної точки зору виникає необхідність у припиненні нестримного зростання обсягу використання ресурсів навколишнього середовища. Екологічні наслідки стрімкого розвитку *«суспільства споживання»* викликають тривогу, формуючи рухи антиглобалістів і антиконсьюмеристів. Одним з популярних у екологів індикаторів є *індикатор «екологічного сліду»* (ecological footprint). Цей індикатор дозволяє розрахувати і порівняти, скільки ресурсів здатна дати Земля без шкоди для себе (біоємкість) і скільки люди забирають у неї на власні потреби (екологічний слід). Це цілком раціональний показник оцінки споживчої діяльності людей, вимірюваний розмірами виробничого

обороту відтворюваних ресурсів Землі. Індикатор «екологічний слід» демонструє споживання людством ресурсів біосфери як площу біологічно продуктивної території та акваторії, необхідних для виробництва ресурсів і засвоєння відходів. Найбільший екологічний слід залишають США і Китай.

Рівень соціального ризику в усіх його видах і формах неминуче зростає в перехідні періоди життя суспільства, коли наростає ступінь невизначеності, відбувається хвороблива зміна ціннісних орієнтацій, соціальні очікування стають розмитими, а звичні норми частково втрачають свій регулятивний потенціал. Однак підвищення рівня ризику в суспільстві є не виключно негативним з точки зору ефективності його життєдіяльності явищем. Ризик виконує інтегративну соціальну функцію, сприяючи мобілізації людських ресурсів з метою адаптації до ускладнилися соціальних умов. Тому періоди наростання ризику парадоксальним чином пов'язані з інтенсифікацією творчих пошуків у сфері соціального будівництва, з ростом соціальної консолідації. З іншого боку, в такі періоди формуються покоління, для яких ризик є невід'ємною і необхідною якістю соціального середовища, а безпека не складає фундаментальної цінності. У своїй життєдіяльності такі люди природним чином відтворюють ризик як початкову умову досягнення успіху. Це, власне, і означає встановлення культури ризику.

Класифікація загроз. Слід розрізняти ризик і загрозу. Якщо ризик – це можлива характеристика дії з точки зору її негативних потенційних наслідків, то під загрозою розуміється наявність якогось зовнішнього об'єктивно-суб'єктивного фактора, який незалежно від волі і поведінки реципієнта може викликати негативні і небезпечні наслідки. Таким чином, ризик створюємо ми самі, тоді як загроза існує поза нами і незалежно від нас.

Загроза – це реальна можливість обумовлених зовнішніми факторами деструктивних змін у ставленні значущих і цінних для суспільства і особистості об'єктів, суб'єктів, станів. Як і ризик, загроза становить фактор негативного впливу на процеси забезпечення безпеки. З підтримкою безпеки як стабільного стану, що не допускає неконтрольованих змін, пов'язане ще одне поняття такого ж ряду – *поняття виклику*. На відміну від ризику і загрози виклик – це те, чому неможливо протистояти і чинити опір. У той час як ризик виходить від власної дії, а загроза таїться в намірах і діях іншого, виклик породжується об'єктивною логікою поточних процесів і змін, і суть його в тому, що він вимагає відповідних соціальних змін. Дестабілізуючий характер виклику визначається мінливістю самого суспільства як динамічної системи зв'язків і відносин, нерівномірністю і складністю його динаміки, взаємної залежності всіх його елементів.

Загрози безпеці суспільства проявляються, насамперед, у вигляді: демографічних змін; змін у складі родини, внутрішньої узгодженості, взаємозв'язків, звичок; змін у спільноті та соціальній поведінці індивідуумів: споживацтво, глобалізація, ізоляція, брак вільного часу, надмірна завантаженість працею, індивідуалізм, зниження рівня зацікавленості в активній участі у житті громади, побічні ефекти впливу інтеграційних процесів

на життя громади; змін у контексті робочої сили: зайнятість, конкуренція, професіоналізм, схеми навчання/викладання, грамотність, модель економіки, кредити та експансіоністська економічна поведінка.

Внаслідок стрімких змін, які відбуваються в сучасному безпековому середовищі, існує потреба реконцептуалізації та подальшого уточнення типів новітніх загроз. Відповідно, крім розподілу на «традиційні» та «нетрадиційні», сучасні безпекові загрози ще характеризують як *«жорсткі»* (hard security threats) та *«м'які»* (soft security threats). Власне «м'які» і «жорсткі» загрози корелюють з розрізненням *двох типів безпеки* – відповідно «жорсткої» (hard security) і «м'якої» (soft security). *«Жорстка» безпека* включає воєнні та оборонні аспекти національної безпеки держави, натомість *«м'яка» безпека* зосереджується на потенційних політичних, соціальних та економічних викликах національній безпеці. Іншими словами, «м'яка» безпека включає до себе практично все, крім суто оборонних питань. Між «жорсткими» і «м'якими» загрозами немає чіткої межі. Крім того важливо, що їхня дія в багатьох випадках має ефект взаємного підсилення. Найважливіше, що «м'які» загрози за певних умов здатні легко перетворюватися на «жорсткі», а деякі загрози здатні належати до обох типів одночасно.

За масштабами дії можна говорити про загрози:

- глобального (загроза світової війни, міжнародний тероризм, виснаження світових енергоресурсів, екологічні катастрофи тощо),
- регіонального (регіональні конфлікти)
- локального (у межах окремої держави) *типу*.

За своїм характером виокремлюють загрози та виклики рівня:

- геополітичного (порушення балансу сил, розподіл світу на сфери впливу, політичний контроль над іншими державами тощо);
- міжцивілізаційного (конфлікт цивілізацій, світових релігій, Заходу і Сходу тощо) або міжнаціонального (конфлікт між державами);
- міжетнічного (між окремими етносами).

Усі ці загрози або виклики є традиційними, тобто такими, що супроводжують людство на протязі тривалого історичного часу. У процесах їх подолання світова спільнота набула величезний досвід, часто шляхом масштабних зіткнень – релігійні та світові війни, створення та крах колоніальних імперій, ядерне протистояння часів «холодної війни» тощо. Для запобігання та протидії таким загрозам створені світові та регіональні міжнародні організації з їх потужними і розгалуженими структурами. Свою функцію у міждержавному спілкуванні виконують норми міжнародного права та договірна система.

Поруч з традиційними на перший план виходять нові, *асиметричні загрози*, або, за іншою класифікацією, м'які, що, як правило, формуються шляхом нарощування суперечностей у світовій політиці та економіці на основі нерівномірного розвитку країн – міжнародний тероризм, нелегальне поширення наркотиків та зброї, неконтрольована міграція, інформаційні війни, нарощування розриву між провідними країнами та іншими країнами світу

тощо, які впливають на регіональну і глобальну безпеку і є тіньовою стороною глобалізації світових процесів.

Загалом, *загрози безпеці можна класифікувати за різними критеріями*:

- за масштабами поширення *(глобальні, регіональні, локальні),*
- за співвідношенням суб'єктів, що є джерелом загрози та її ціллю (*симетричні,* джерелом та ціллю яких є держави, і *асиметричні*, створювані позадержавними суб'єктами і спрямовані на держави),
- за історичною вкоріненістю *(традиційні й нетрадиційні)*, за відносним часом появи *(традиційні* й *нові*) тощо.

Інколи у фокусі уваги опиняється одразу кілька ознак, наприклад, масштаб та зміст конфлікту, спричиненого дією загрози, разом з характером учасників (загрози геополітичні, міжцивілізаційні, міжнаціональні, міжетнічні тощо). Зрозуміло, що такий підхід припускає віднесення однієї й тієї самої загрози до різних типів. Наприклад, тероризм виступає одночасно як загроза асиметрична, нетрадиційна і нова. При цьому кожна з підстав класифікації загроз має відносний характер.

Дослідники виділяють кілька *субкатегорій загроз*, із використанням диференціації між прямим насиллям (пряма загроза фізичному існуванню) та структурним (непрямі, опосередковані загрози існуванню та добробуту індивідуума). *З-поміж загроз безпеці можна виділити:*

- пряме насилля;
- структурне насилля держави щодо її громадян (умисні загрози без використання насилля);
- структурне насилля однієї соцієтальної групи над іншою;
- структурне насилля, викликане атрибутами світового порядку (імперіалізм, відносини «центр-периферія»);
- загрози природного характеру, що не мають людського агента (тобто виникають незалежно від волі людей).

Проте найбільшою загрозою для сучасної людини є не так відкриті, фізичні вияви зла, грубої агресії, як його приховані та мутовані різновиди, те, що сьогодні часто класифікують терміном *"гібридне"*, присутність якого спонукала відомого французького дослідника ***Жана Бодріяра*** визначити новітню добу як *еру симуляцій, підміни та фальшування*: «Скрізь одне й те саме «породження симулякрів»: взаємна підміна гожого та бридкого в моді, лівиці й правиці у політиці, правди і брехні у звістках засобів масової інформації, корисного та непотрібного на речовому рівні, природи і культури на всіх рівнях значення». Для Ж. Бодріяра такий стан речей – свідчення нівеляції, стирання великих гуманістичних критеріїв цінностей.

Сучасна ситуація в сфері безпеки визначається переміщенням центру ваги з класичних (зокрема, збройного вторгнення) до некласичних (асиметричних), або «м'яких» загроз. Серед глибинних причин виникнення нових загроз – бідність, недостатність ресурсів, економічна неспроможність, егоїзм розвинених країн, неврегульованість конфліктних ситуацій тощо. З іншого боку, такі загрози можуть формуватися внаслідок створення відповідних умов у

межах тієї або іншої країни, або, навіть, за сприяння тих або інших держав. Новітні загрози мають комплексний характер.

Висновки

На поч. XXI ст. відбувається трансформація безпеки, яка позначає основні лінії особливого наукового дискурсу з проблем соціології безпеки. Соціологія безпеки як галузь соціологічного знання має свою особливу предметну спрямованість, яка інтегрує в себе прикладні аспекти політичних, соціальних, військових, економічних, технічних, гуманітарних знань про різноманітні фактори ризиків, які загрожують державі, суспільству та особистості.

Соціологія безпеки може допомогти зрозуміти, як різні уявлення про безпеку та стратегії її досягнення визначають характер нашого суспільного життя, включаючи наше розуміння: демократії та колективної участі у політичному процесі; наші уявлення про приватність, міжособистісну довіру; нашу чутливість до повсякденного життя.

Безпека є найбільшою потребою людини, за відсутності якої не може існувати ані сама людина, ані суспільство, ані держава. Сьогодні основна увага нових стратегій безпеки звернена на необхідність переходу від домінування безпеки держави на безпеку людини. Безпека людини стає всеохоплюючою умовою, пов’язуючи воєдино тенденції розвитку людини, її особистої безпеки, прав та свобод. Національної та глобальної безпеки недостатньо для здійснення гарантій безпеки людини. Індивіду необхідний захист від свавілля влади (держави) через верховенство закону, через захист людського життя, через забезпечення людської гідності. Потенціал науки, нових інформаційних технологій може сприяти в переході від пасивних стратегій реагування (виклик – відповідь, небезпека – відповідь, загроза – відповідь) до ефективних стратегій превентивності і запобігання – до нової культури безпеки, заснованої на культурі миру. Безпека людини починається з розуміння вихідного факту – сама людина активний учасник забезпечення своєї безпеки і безпеки інших людей. Здатність кожної людини діяти в секторі безпеки від свого імені, а також від імені інших людей є найважливішою особливістю нових підходів до безпеки XXI ст. На думку сучасних авторів, безпеку можна ототожнювати зі стабільним розвитком, який є одним з найважливіших критеріїв існування будь-якої системи, яка, по суті, повинна вміти визначати нестабільність і коригувати ці відхилення.

Безпека – складне соціальне явище, багатопланове і багатогранне у своїх структурних складових і проявах, що відбиває суперечливі інтереси у відносинах різних соціальних суб'єктів. Нерідко одні з них прагнуть забезпечити свою безпеку за рахунок інших або не зважають на інтереси безпеки інших людей, груп, народів, мислять застарілими категоріями і егоїстичними цінностями, ігнорують основоположну закономірність, що безпека в епоху наростаючої глобалізації є нероздільною та спільною. Іншою характеристикою безпеки є її глобальні масштаби виміру. Зумовленість

проблематики безпеки суб'єктивними позиціями, неоднозначними оцінками, фрагментарними судженнями – є проблемою науково-експертного дискурсу. Отже, ризики, загрози та виклики у всьому своєму різноманітті мають неоднозначний і багатоплановий вплив на безпеку суспільства, особистості, держави. У методологічному плані важливо мати цілісне уявлення про безпеку як суспільне явище.

Контрольні питання

1. Що вивчає соціологія безпеки і яка структура цієї науки? Які завдання соціології безпеки?
2. Обґрунтуйте необхідність виділення соціології безпеки в самостійну соціологічну дисципліну. Дайте визначення її предмета та об'єкта.
3. У якому співвідношенні між собою знаходяться соціологія безпеки і соціологія ризику: чи збігаються вони в своїй предметній області? Займаються протилежними предметами? Їх предметні області перетинаються? Спробуйте обґрунтувати свою відповідь.
4. Що, на вашу думку, входить в зміст безпеки? Що характеризує стан безпеки суспільства і особистості в цілому?
5. Відомо, що великі держави минулого переживали період свого максимального розквіту, а слідом за ним – період занепаду і загибелі. Спробуйте проаналізувати це явище з точки зору соціології безпеки. Чим викликані криза і загибель Римської Імперії, Візантії?
6. Яке місце займає безпека в ціннісній ієрархії громадян України?
7. Дайте визначення ризику. Чим відрізняються поняття «ризик», «загроза», «виклик»?
8. Дайте визначення «суспільства ризику». Чому сучасне західне суспільство можна назвати «суспільством ризику»? Чи підходить до українського суспільства дане визначення? Покажіть, в чому відмінності між західним і українським варіантом суспільства ризику.
9. Чим зумовлені ризики сучасного українського суспільства?
10. Які методологічні та концептуальні підстави утворюють науковий статус соціології безпеки?
11. Розкрийте сутність безпеки як філософської категорії.
12. Розкрийте сутність безпеки як суспільного явища.
13. У чому полягає економічне значення безпеки?
14. Чому необхідно дослідити взаємозв'язок особливого наукового соціологічного дискурсу з проблем безпеки і формування наукового статусу соціології безпеки?
15. У чому важливість і необхідність функціонування соціології безпеки як самостійної наукової дисципліни?
16. Систематизуйте етапи інституціоналізації феномена «безпека» в XXI ст. в межах соціології.
17. Коли і де соціологія безпеки була офіційно визнана галуззю наукового пізнання?

18. З якими прізвищами, як правило, пов’язують становлення соціології безпеки як науки?

19. Що таке предмет соціології безпеки? Що входить до предмету соціології безпеки? Перерахуйте.

20. Що Вам відомо про становлення соціології безпеки?

21. У чому полягає специфіка соціологічного підходу до аналізу безпеки?

22. Що вивчає соціологія безпеки як наука?

23. У чому позитивний, і в чому негативний аспекти дроблення теорій безпеки.

24. Що таке ризик? Які види ризиків відомі?

25. Які на сьогоднішній день існують глобальні проблеми людства? Назвіть види глобальних небезпек за У. Беком. Яким чином глобалізаційні процеси сприяють посиленню ризиків. Які існують шляхи вирішення глобальних проблем? Обґрунтуйте свою відповідь.

26. Проаналізуйте відмінності, наявні між індустріальним і постіндустріальним суспільствами у розумінні взаємовідносин людини і природи. Назвіть основні екологічні загрози сучасності. Які заходи, на Ваш погляд, сприяли б підтримці екологічної безпеки? Які основні соціальні причини екологічного неблагополуччя сучасного українського суспільства?

27. Дайте визначення інформаційної безпеки. Як співвідносяться, на вашу думку, розвиток інформаційних технологій і глобалізаційних процесів і підтримки інформаційної безпеки окремої держави? Чи не суперечать ці процеси один одному? Аргументуйте.

28. Охарактеризуйте відомі екологічні рухи сучасності. Чи вважаєте ви реальними цілі, які вони перед собою ставлять? Аргументуйте.

Теми рефератів (есе)

1. Динаміка трансформації феномена «безпека».
2. Вплив ризиків, загроз і викликів на безпеку суспільства та особистості.
3. Сучасне українське суспільство як «суспільство ризику».
4. Схема зв’язку безпеки, небезпеки, викликів та ризиків.
5. Система соціологічних категорій соціології безпеки (культура миру, згода, солідарність, соціокультурна динаміка, діалог, терпимість, соціальні цінності).
6. Суб’єкти соціології безпеки: людина, соціальна група, суспільство, держава, організації та інститути.
7. Суть і зміст середовища безпеки (мікросередовище, мезосередовища і макросередовища).
8. Аналіз феномена «середовище безпеки» в роботах Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем миру (СІПРІ).
9. Зміни в структурі світового ринку озброєнь в умовах посилення гібридних загроз.

10. Забезпечення функціонування та розвитку системи національної безпеки України.

11. Концептуальні підходи щодо забезпечення громадської безпеки: іноземний досвід, висновки для України.

12. Концепт суспільної безпеки як складової національної безпеки.

13. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України.

14. Парадигма людської безпеки: теорія та практика.

15. Походження та характер загроз – прямі та непрямі, критичні, всеохоплюючі.

16. Інформаційна безпека як складова національної безпеки.

17. Формування культури безпеки серед молоді.

Тестові завдання

1. Формування соціології безпеки як галузі наукового знання пов'язане з доповіддю:

а) В. Гейзенана на Першому Міжнародному конгресі «Наука безпеки», що відбувся в 1990 р. у Кельні;

б) Т. Парсонса на конференції «Безпека і суспільство», яка відбулася в 1998 р. у Берліні;

в) П. Штомпки на конференції «Людина і безпека», яка відбулася в 2000 р. у Мадриді;

г) Н. Лумана на конференції «Суспільство ризику», яка відбулася в 1987 р. у Лондоні.

2. Поняття «безпека» й «небезпека» тісно взаємопов'язані з категорією:

а) загроза;

б) статика;

в) динаміка;

г) соціалізація.

3. У доповіді про розвиток людського потенціалу в межах Програми розвитку ООН у 1994 р. було розвинуто ідею:

а) розширеного трактування концепції безпеки особистості;

б) розширеного трактування концепції безпеки держави;

в) розширеного трактування концепції безпеки недержавних організацій;

г) розширеного трактування концепції безпеки національних держав.

4. Відповідно до теорії Маслоу «знаходитися в безпеці» означає:

а) прагнути до самореалізації;

б) прагнути до єдності потреб та можливостей;

в) не відчувати загрози;

г) задовольняти потреби кожної ланки.

5. З латині (securitas) поняття «безпека» означає:

а) стан, якому притаманне почуття певності або відсутність занепокоєння;

б) ймовірні умови для здійснення чого-небудь;

в) відстоювання своїх поглядів та прав;

г) захищеність від техногенних викликів і загроз.

6. Забезпечувати безпеку означає:

а) захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки;

б) створювати надійні умови досягнення цілі;

в) пильно стежити за недоторканністю чого-небудь;

г) оберігати, загороджувати, укривати кого-, що-небудь від чогось шкідливого.

7. Під національною безпекою розуміють:

а) захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави;

б) стан захищеності національних інтересів самостійних держав;

в) частка держави в економіці і в інших сферах життя людини і суспільства;

г) хибний шлях, що призводить до конфліктів.

8. Екологічні наслідки стрімкого розвитку «суспільства споживання» викликають тривогу, сприяючи створенню рухів:

а) антиглобалістів і консьюмеристів;

б) феміністок;

в) глобалістів;

г) «лівих».

9. Одним з популярних індикаторів є індикатор «екологічного сліду» (ecological footprint):

а) індикатор дозволяє розрахувати і порівняти, скільки ресурсів здатна надати Земля без шкоди для себе (біоємкість) і скільки люди забирають у неї на власні потреби (екологічний слід);

б) індикатор дозволяє розрахувати ресурси Землі для існування людства на найближчі 100 років;

в) індикатор дає можливість простежити генетичний потенціал людства протягом історичного часу;

г) індикатор дозволяє визначити планомірну народжуваність серед населення Землі.

10. Трактування ризику містяться в роботах таких соціологів:

а) Н. Лумана, Е. Гіденса і П. Штомпки, У. Бека;

б) Е. Гіденса, Ф. Гіденса, П. Штомпки;

в) У. Бека, О. Конта, К. Маркса;

г) Н. Лумана, А. Шюца, Г. Гарфінкеля.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті:

1. У чому полягає міждисциплінарний характер дослідження безпеки?
2. Національна безпека України в умовах глобальних трансформацій.
3. Глобальний контекст воєнної безпеки та мілітаризація як глобальна воєнна загроза.
4. Загрози здатні спровокувати застосування сили.
5. Трансформації воєнної політики в контексті нової парадигми безпеки XXI ст.
6. Шляхи вдосконалення державного контролю за процесом планування та фінансування сектору безпеки і оборони.
7. Біла книга Служби безпеки України та розвідувальних органів України як інструмент демократичного цивільного контролю.
8. Криза системи міжнародної безпеки.
9. Україна та майбутнє європейської системи безпеки: виклики російської агресії та очікувані трансформації.
10. Російська інформаційна політика як виклик європейському безпековому простору.
11. Поняття та особливості безпеки. Етапи проведення соціологічних досліджень в сфері безпеки.
12. Специфіка використання соціального опитування у вирішенні безпекових проблем.

Список використаної та рекомендованої літератури

Аналітичний звіт за підсумками проведення Львівського безпекового форуму 2018. Економіка війни чи війна економік. URL: https://lvivsecurityforum.org/LSF_broshura_final_web.pdf

Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: «Прогресс Традиция», 2000. 384 с.

Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. М.: Логос, 2003. 368 с.

Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці / О. С. Власюк. К.: НІСД, 2016. 528 с.

Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006-2017. Харків: Фоліо, 2017. 255 с.

Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. No 2469-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. №55. Ст. 1903. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19

Калашнікова Л. Особливості вивчення безпеки життєдіяльності як соціального явища. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Вип. 39. С. 73-79. URL: https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/9848/9371

Калашнікова Л. В. Концептуалізація понять «безпека», «безпека життєдіяльності» у межах сучасної соціологічної науки. *Молодий вчений*. № 12 (39) грудень, 2016 р. С. 122-128. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/12/31.pdf

Калашнікова Л. В. Соціологічний моніторинг безпеки життєдіяльності особистості: проблеми теорії. *Український соціум*. 2017. № 1. С. 49-59.

Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія. К.: НІСД, 2013. 104 с.

Качинський, А. Б. Безпека, загрози та ризик. К.: ІПНБ РНБО; НА СБ України, 2004. 472 с.

Київський Безпековий Форум. Онлайн дискусія КБФ. URL: https://ksf.openukraine.org/ua

Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (із змінами). URL : http://president.gov.ua/content/constitution

Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. / *О. О. Резнікова, В. Ю. Цюкало, В. О. Паливода, С. В. Дрьомов, С. В. Сьомін.* К.: НІСД, 2015. 58 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-08/1_Siomin-8f832.pdf

Луман Н. Понятие риска. *THESIS*. 1994. № 5. С. 135–160.

Мюнхенська конференція з безпеки. URL: https://uk.wikipedia.org

Ортвин Р. Три десятилетия исследования риска: достижения и новые горизонты. *Вопросы анализа риска*. 1999. Т. 1. № 1. С. 80-90.

Отенко І. П. Теорія управління безпекою соціальних систем: навч. посібник / І. П.Отенко, Н. О. Москаленко, Г. Ф. Азаренков. Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 220 с.

Про основи національної безпеки України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351 (із змінами). URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015

Сапронов В. В. Идеи к общей теории безопасности. URL: http:// /data/documents/sapronov_teoriya.pdf

Сидорчук О. Г. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення [Текст]: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. 492 с.

Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / *В. П. Горбулін, А. В. Качинський*. К.: НІСД, 2010. 288 с.

Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова. М.: Аспект-Пресс, 1996. 416 с.

Штомпка П. Доверие в эпоху глобализации. *Социальная политика и социология*. 2006. № 4. С. 8-15.

Oxford Advanced Learner's Dictionary (1995). URL: http://oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/security

Owen T. Human Security – Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold-Based Definition. *Security Dialogue*. September 2004. Vol. 35. №3. P. 381. URL: http://taylorowen.com/Articles/2004_SD.pdf

Democracy, Conflict and Human Security: Pursuing Peace in the 21st Century / Ed. by *J. Large* and *T. D. Sisk*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2006. 257 p. URL: https://idea.int/sites/default/files/publications/democracy-conflict-and-human-security-handbook-volume-1.pdf

United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Report 1994. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf

Bajc V. Sociological Reflections on Security Through Surveillance. Sociological Forum, 2013. 28 (3). URL: http://vidabajc.com/wp-content/uploads/2013/05/SociolForum_Vol28N32013_SociolReflectionsOnSecuritySurveillance_Bajc.pdf

Розділ 2. Соціологія освіти

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *визначити об'єкт і предметне поле соціології освіти, простежити генезис теоретичних підходів до вивчення феномену освіти;*
- *розкрити характеристики, властивості та функції освіти як соціального інституту;*
- *в узагальненому вигляді ознайомитися з актуальними проблемами освіти в сучасній Україні та можливостями їх соціологічного вивчення.*

Ключові слова: освіта, система освіти, навчання, соціальні функції освіти, освіта як соціальний інститут, самоосвіта, освіта дорослих, загальна освіта, вища освіта, навчальний процес, реформування освіти, громадянська освіта, мотивація навчання, дистанційне навчання, якість освіти.

Key words*:* education, education system, training, social functions of education, education as a social institute, self-education, adult education, general education, higher education, educational process, education reform, civil education, motivation to learn, distance education, quality of education.

План викладу:

2.1.Теоретико-методологічні основи вивчення освіти в соціології.
2.2.Соціологія освіти як спеціальна соціологічна теорія. Освіта як соціальний феномен.
2.3.Актуальні проблеми освітніх процесів в сучасній Україні.

2.1. Теоретико-методологічні основи вивчення освіти в соціології

Освіта є об'єктом наукового дослідження в межах філософії, педагогіки, психології. Кожна з цих наук розкриває суть освіти та її складових, акцентуючи увагу на своїх специфічних аспектах. *Соціологічне вивчення освіти* носить більш системний та всеохоплюючий характер, що має на меті зрозуміти її інституційні та соціокультурні характеристики, особливості функціонування на різних соціальних рівнях, взаємозв'язок з іншими підсистемами суспільства та вплив на соціальних суб'єктів і процеси у суспільстві. Очевидним є те, що зміни у соціумі неминуче призводять до змін у системі освіти, проте досить дискусійним є питання зворотного зв'язку. Соціологи задаються питанням: чи завжди зміни у освіті можуть стати основою якісних змін у суспільстві? Цей аспект теж є одним із досліджуваних в межах сучасної соціології освіти.

Інституціоналізація соціології освіти як окремої галузі соціології розпочалось на початку XX ст. у США, хоча активні наукові пошуки у цій сфері беруть початок з 60-х років, що пов'язано з розвитком самої освіти та розширенням мережі навчальних закладів та напрямів, високим попитом на освітні послуги.

Величезний поштовх на розвиток американської соціології освіти надав ***Лестер Уорд***. У роботі «Динамічна соціологія» (1883), він вперше поставив завдання вивчення освіти як стійкого соціального явища. Учений вважав, що за допомогою освіти і виховання можна впливати на природу людини, тому окремі індивіди і суспільство в цілому можуть бути морально виправлені через систему освіти, що є основною умовою соціального прогресу.

З 1901 року в Стенфордському університеті (США) ***Девід Снедден*** пропонував курс «Освіта і суспільство». Ним же у співавторстві з ***У. Смітом*** був написаний перший підручник з соціології освіти (1917). У 20-ті роки XX століття було створено Національне Товариство з вивчення освітньої соціології, почали видаватися щорічники, а пізніше – офіційне видання «Журнал освітньої соціології» під редакцією ***Едгара Джорджа Пейна***, який у 1928 р. публікує фундаментальну роботу «Принципи освітньої соціології», в якій наголошує на необхідності об'єктивних соціологічних досліджень при вивченні освіти.

Загалом соціологія освіти розвивалась у тенденціях наукових пошуків соціологів в межах різних теоретико-методологічних підходів. Одним із напрямів розгляду освіти є *конфліктологічний*, що бере свій початок у працях ***К. Маркса***. Він вважав, що в антагоністичному суспільстві система освіти має конфліктний характер, так як відтворює соціальну нерівність. У суспільстві постійно йде боротьба між заможними і незаможним. Багаті мають різні привілеї, включаючи доступ до кращої освіти, використовують примусову владу і власність для управління суспільством і маніпулюють незаможними, не допускаючи їх до вищої освіти.

Становлення соціології освіти як окремої галузі пов'язане і з класиком соціології ***М. Вебером***. У *теорії соціальної дії* акцентує увагу на двох її характеристиках, а саме суб'єктивній мотивації індивіда та орієнтованості на інших, тобто очікуванні певної реакції оточення. Реалізація обох вимог безпосередньо пов'язана з рівнем розвитку свідомості соціального суб'єкта, умінням грамотно і науково обґрунтовано мислити і діяти. Корисність освіти для практичного і особистого життя, на думку М. Вебера, полягає в розробці «техніки оволодіння життям» – як зовнішніми речами, так і вчинками людей; в виробленні ясності співвідношення цілей і засобів соціальних дій; в розумінні і уточненні «кінцевого значення власної діяльності».

Яскравим представником *функціоналістського підходу* є ***Е. Дюркгайм***, який вважав, що виховання й освіта мають досліджуватись як соціальні факти, тобто як предмет науки соціології, для дослідження яких необхідно використовувати соціологічні методи. Він також відзначав, що освіта і виховання нерозривно пов'язані з соціалізацією індивідів, виступають її засобами. У своїх роботах «Освіта та соціологія» (1922) та «Моральна освіта» (1938) визначає освіту як

одну з форм колективної свідомості, що сприяє передачі культурного досвіду з покоління у покоління. На думку Е. Дюркгайма, щоб приборкати природний егоїзм, необхідно в процесі виховання і освіти привчати людину підкорятися дисципліні, яка повинна мати характер влади, але одночасно бути обов'язком як необхідним, так і усвідомленим. Окрім цього принциповими його твердженнями є, те що освіта – це соціальний інститут, який залежить від конкретно- історичних умов суспільного розвитку та суспільних потреб, метою якого є прищеплення учням таких моральних якостей, які потрібні даному типу суспільства.

До представників *функціоналістського підходу* слід також віднести німецько-британського соціолога і філософа, одного із засновників соціології знання ***Карла Маннгайма,*** який обґрунтовував вплив соціальних чинників на освіту. Він зазначав, що кожний учитель повинен давати учневі знання про те суспільство, в якому він живе, адже освіта формує не людину взагалі, а людину в даному суспільстві і для цього суспільства. Вона виступає способом впливу на людську поведінку, засобом соціального контролю. Однією з найважливіших соціальних функцій освіти К. Маннгайм вважав формування особливої соціальної групи – творчої інтелігенції, з якою пов'язував надії на подальшу демократизацію всіх сфер суспільства.

Значний внесок у розробку теоретичної основи соціології освіти зробив ***Т. Парсонс***, який у своїй роботі «Шкільний клас як соціальна система: деякі його функції в американському суспільстві» (1959) виділяє характеристики класу як соціальної системи, в якій особистість і культурне середовище формують три елементи соціальної дії: «актори» (вчителі, учні у процесі взаємодії), соціальна ситуація та організація дії. Т. Парсонс аналізує функції шкільного класу відповідно до всієї освітньої системи та цієї системи щодо суспільства в цілому. Окрім цього, вчений у теорії використовує поняття «статус» та зазначає, що індивіди мають при народженні приписаний статус. Вступаючи до школи, вони спочатку перебувають в умовах рівних можливостей. У школі ж кожна дитина вчиться орієнтуватися на досягнутий статус, тобто шкільний клас може розглядатися як агент соціалізації шляхом залучення до цінностей суспільства та певної ролі всередині соціальної структури. З точки зору Т. Парсонса, *інституту освіти* притаманні такі *функції*: *академічна*, що представляє собою процес передачі знань, *соціальна* – підготовка людей до майбутніх соціальних ролей, *економічна* – відтворення економічної структури суспільства, одержання спеціальності, *дистрибутивна* – виражається в селективній дії системи формальної освіти в капіталістичному суспільстві.

На положеннях конфліктного та функціонального підходів, а також деяких тезах марксистського вчення базується *парадигма структуралізму*, основною ідеєю якої є розгляд освіти як ідеологічного інструменту держави. Функцією системи освіти є формування лояльних членів суспільства і відтворення соціальної структури. Соціологи ***Семюел Боулс*** і ***Герберт Гінтіс*** в книзі «Шкільна освіта в капіталістичній Америці» (1976), зазначають, що

освіта не може бути зрозуміла окремо від суспільства, в якому вона існує, так як є нерозривно пов'язаною з економічними і політичними інститутами даного соціуму. На думку авторів, освіта легітимізує класову структуру і нерівність, готує молодь до певного місця в світі класово-структурованої і відчуженої праці, формуючи навички, кваліфікацію, ідеї та переконання, характерні для капіталістичного суспільства, а також формує погляди, класову ідентифікацію індивідів.

Французькому соціологу ***П'єру Бурдьє*** належить значний внесок у *теорію відтворення нерівності в суспільстві через систему освіти*. Основні висновки, до яких він прийшов разом з ***Жан-Клодом Пассероном***, наступні: 1) освіта допомагає зміцнювати і легітимізувати суспільство класової нерівності; 2) якщо на освіту покладено функцію передачі знань і цінностей, то освіта формує цінності певних класів суспільства. Ці положення проявляються у тому, що одні діти більш успішні в освіті, ніж інші; успішність в освіті безпосередньо залежить від культури, яку дитина отримує в сім'ї; сім'ї з вищих класів дають своїм дітям *«культурний капітал»*, який дозволяє їм досягати успіхів в освіті. У концепції П.Бурдьє освіта також розглядається як одна з форм соціального капіталу, зокрема культурного, що може за певних умов конвертуватись у економічний.

Розглянуті вище основні напрями дослідження освіти базуються на вивченні її ролі та функцій у суспільстві, взаємозв'язку з іншими соціальними інститутами. Переважно у поле дослідників потрапляють процеси на макрорівні. Проте теоретико-методологічним підґрунтям сучасної соціології освіти слугують і теорії, що зосереджують увагу на аналізі мікрорівня, взаємодій у сфері освіти, інтерпретації поведінки суб'єктів освітньої сфери. Сюди можна віднести *феноменологію, символічний інтеракціонізм, етнометодологію* (***Дж. Мід***, ***Ч. Кулі***, ***А. Шюц***, ***А. Поллард***, ***Е. Гофман*** та ін.). Предметним полем виступають такі поняття, як: повсякденна діяльність (вплив поведінки викладачів, їх світогляд, статус, походження на процес навчання, причини успішності деяких учнів), конструювання (знання, реальності), типи учнів та вчителів (класифікація, характеристики, моделі поведінки), сенс (що учасники вкладають в свою поведінку, їх цілі, мотиви, наміри, цінності), взаємодія (інтерпретація поведінки учасників освітнього процесу, причини конфліктів, особливості спілкування, ролі, яких набувають «актори»), суб'єктивізм (аналіз об'єктивної реальності дослідником, що має певні погляди, упередження, переконання, сприйняття крізь призму власних цінностей та досвіду).

Зародження *української соціології освіти* пов'язане з соціолого-статистичними дослідженнями (опитуваннями, переписами) студентства, які проводилися студентськими науковими товариствами, гуртками під керівництвом відомих професорів. Розвитку галузь набуває лише наприкінці 1960-х років, коли філософи, економісти, юристи, педагоги стали здійснювати широкомасштабні дослідження проблем переходу від освіти до праці, професійного самовизначення і кар'єри. У 1980-ті рр. особливо

відомою стала харківська школа соціологічних досліджень проблем освіти, представлена роботами ***В. Астахової, О. Якуби***. Зокрема, під керівництвом В Астахової видаються колективні монографії: «Соціальні функції вищої школи» (1984), «Роль вищої школи у підвищенні соціальної активності працівників промислових підприємств» (1988). Проблематика освіти, її реформування, соціальних аспектів функціонування, ціннісних орієнтацій студентської молоді активно досліджується сучасними українськими соціологами. Варто відзначити ***Л. Сокурянську,*** яка займається вивченням цінностей сучасної молоді у теоретичному та емпіричному аспектах. Л. Сокурянська (2016) зазначає, що за останні два десятиліття значно підвищилась значущість такої цінності, як вища освіта (передусім для шкільної молоді). Проаналізувавши кореляцію між ціннісними орієнтаціями та соціально-професійними планами підлітків, дослідниця дійшла висновку про наявність зв'язку між бажанням респондентів продовжити свою освіту (насамперед у вищій школі) і такими цінностями, як «цікава, творча робота», «освіта», «особистісна свобода, незалежність у судженнях і діях», «можливість розвитку, реалізація своїх здібностей, талантів». Вивченням концепту якість освіти займається соціологиня ***С. Щудло***. Зокрема, у своїй монографії «Вища освіта у пошуку якості: quo vadis» (2012) зазначає, що якість освіти в соціологічному контексті доцільно розглядати як конвенційний феномен, тобто як результат узгодження між усіма учасниками освітнього процесу і співвіднесення їх потреб із нормативними вимогами, прийнятими в системі освіти, та соціокультурними потребами, особливостями функціонування освітньої системи у суспільстві. У монографії ***І. Нечитайло*** «Зміни у суспільстві через зміни освіти: ілюзія чи реальність?» (2015) аналізуються проблеми, пов'язані з невідповідністю результатів освіти потребам індивіда та соціуму. Авторка підкреслює роль соціології освіти у вирішенні цих проблем, необхідність розробки нових теоретико-методологічних підходів до вивчення взаємодії суспільства та освіти. Процес інституціоналізації соціології освіти, основні соціологічні концепції розгляду освіти проаналізовано ***В. Чепак*** у монографії «Теоретико-методологічні засади становлення і розвитку соціології освіти» (2011). Соціальний портрет студентства, проблеми вищої освіти, стратегії її розвитку, функціонування університетів висвітлено у працях ***В. Бакірова, Є. Подольської, Ю. Сороки, В. Лапіної*** та ін.

2.2. Соціологія освіти як спеціальна соціологічна теорія. Освіта як соціальний феномен

Соціологія освіти як спеціальна соціологічна теорія. *Соціологія освіти – це галузь соціології, що досліджує соціальні аспекти освіти, закономірності взаємодії освітньої системи як соціального інституту з суспільством, соціальними групами і особистістю.* Зміст соціологічного підходу до освіти полягає у визначенні місця та значення освіти серед інших соціальних інституцій і підсистем суспільства, вивченні її ролі у формуванні особистості в

якості середовища соціалізації, можливостей освіти впливати на стратифікаційну структуру суспільства та бути джерелом мобільності індивідів і груп.

Об'єктом соціології освіти виступає соціальне середовище, де розгортається функціонування процесів освіти. *До предметного поля досліджень соціології освіти входять:*

- особливості функціонування освіти як соціального інституту та взаємозв'язок з іншими соціальними інститутами суспільства (зокрема економікою та ринком праці, культурою, сім'єю, релігією, політикою);
- ефективність виконання освітою своїх соціальних функцій;
- ступінь задоволеності освітою різних соціальних спільнот як безпосередньо включених у її систему, так і побічно пов'язаних із нею.

Г. Зборовський (2019), окреслюючи специфіку соціологічного підходу до освіти, зазначає, що він полягає у виявленні соціального самопочуття різноманітних груп у сфері освіти, факторах соціального комфорту та дискомфорту, готовності продовжувати освітню діяльність впродовж усього життя чи досить тривалого часу;

- неперервна освіта та самоосвіта як із погляду особистої зацікавленості людей, так і з позицій суспільного визнання значущості цього питання;
- стан і динаміка соціально-культурних процесів у сфері освіти;
- проблеми життєвого самовизначення, самореалізації учнівської та студентської молоді;
- особливості безпосередньої взаємодії суб'єктів освітнього процесу, причини конфліктів між ними;
- мотивація у навчальному процесі та способи її підвищення;
- ціннісні орієнтації учасників освітнього процесу;
- реформування та управління у сфері освіти та їх соціальні наслідки;
- якість освіти.

У структурі соціологічного знання соціологія освіти є галузевою соціологією та теорією середнього рівня, що взаємодіє з такими теоріями як соціологія сім'ї, соціологія молоді, економічна соціологія, соціологія особистості, соціологія праці, соціологія культури і ін.

У своєму арсеналі соціологи освіти використовують *емпіричні методи конкретно соціологічних досліджень,* зокрема аналіз документів (укази і постанови уряду; накази і розпорядження адміністрації; плани роботи та звіти; протоколи зборів різних комісій; картки з обліку кадрів, анкети, службові характеристики і ін.), спостереження та експеримент (особливості поведінки учасників навчального процесу, причини конфліктів), експертне опитування та фокус групи (впровадження інновацій, реформування, якість освіти), опитування (задоволеність умовами навчання різними соціальними групами, ефективність впровадження реформ, недоліки функціонування освітньої установи, форми організації навчання і дозвілля, мотивація навчання), соціометрія (соціально-психологічний клімат групи, лідерство, причини конфліктів, згуртованість колективу).

Освіта як соціальний феномен. Освіта є складним явищем, що включає в себе як процес, так і результат, є одночасно ціллю та засобом. Є безліч визначень цього терміну. *Освіта може трактуватися як*:

- процес передачі від покоління до покоління знань, культури, досвіду;
- діяльність з навчання та виховання;
- результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок;
- сукупність знань, отриманих в результаті систематичного навчання;
- соціальний інститут;
- фактор соціалізації особистості;
- складна ієрархічна система;
- значуща соціальна й індивідуальна цінність, культурний капітал;
- грамотність;
- забезпечення рівних вихідних прав і можливостей всім соціальним групам і стратам суспільства і т. д.

Соціологію в першу чергу цікавить інституційні характеристики освіти, здатність її виконувати соціальні функції та відповідати рівню економічного розвитку, запитам ринку праці. *Освіта як соціальний інститут* являє собою стійку форму організації суспільного життя і спільної діяльності індивідів, що включає в себе сукупність осіб і установ, наділених владою й матеріальними засобами (на основі діючих визначених норм, правил і принципів) з метою реалізації соціальних функцій та ролей, управління й соціального контролю в процесі здійснення навчання, виховання, розвитку, соціалізації особистості з подальшим оволодінням нею професією, спеціальністю, кваліфікацією тощо.

Основними ознаками освіти як соціального інституту є:

- заклади освіти, що реалізовують функції навчання та виховання, матеріально-технічна база навчання;
- соціальні групи, включені до освітнього процесу (мають певний соціальний статус у суспільстві);
- система взаємодії та соціальних ролей між суб'єктами системи освіти;
- соціальні норми, що регулюють діяльність у системі освіти (законодавчі акти, розпорядження уряду, розпорядження адміністрації закладів, статути і ін.);
- цілі освітньої діяльності, що відповідають соціальним потребам та запитам;
- зміст освіти (наявність програм, планів, наповненість навчальних курсів, уроків);
- реалізація функцій соціального контролю та запобігання соціально небажаній поведінці.

Ефективність функціонування інституту освіти буде залежати від можливості, з однієї сторони, забезпечувати стабільність своєї структури, а, з іншої, – змінюватись відповідно до вимог часу. *До основних соціальних функцій освіти відносять*:

- трансляцію культури, знань, навичок;

- соціалізацію та забезпечення неперервного саморозвитку;
- регуляцію соціально-класового балансу суспільства;
- підготовку професійних кадрів;
- інтеграцію з наукою та виробництвом;
- опосередкований вплив на політичні та національні процеси;
- забезпечення наукового прогресу, інновацій, суспільного розвитку.

Для розвитку демократичного суспільства необхідною умовою стає *громадянська освіта населення.* Метою її є особистість, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі у житті суспільства. Сюди входять знання про культурні надбання людства, загальнолюдські та національні цінності, правові, політичні та економічні знання, що дають можливість реалізувати та захистити свої права у цих сферах суспільства. Основним завданням громадянської освіти є критично-конструктивне ставлення молоді до оточуючого середовища, високий рівень політичної та правової свідомості.

Якщо розглядати освіту як систему, то необхідним є виділення певних складових, зокрема *рівнів освіти*. В Україні згідно Закону «Про освіту» функціонує дошкільна освіта, повна загальна середня освіта, позашкільна освіта, спеціалізована освіта, професійна (професійно-технічна) освіта, фахова передвища освіта, вища освіта, освіта дорослих, у тому числі післядипломна освіта. Окрім цього даний закон пропонує наступні *види освіти*:

- *формальна освіта* (здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою;
- *неформальна освіта* (здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій);
- *інформальна освіта* або *самоосвіта* (передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою активністю). Власне самоосвіта на сьогодні є соціальним феноменом, що активно вивчається соціологами як у теоретичному, так і у емпіричному аспектах.

Нижче наведено низка проблем у царині освіти, що є актуальними у сучасному українському суспільстві та потребують комплексного вивчення, в т. ч. і в межах соціології.

2.3. Актуальні проблеми освітніх процесів в сучасній Україні

Сучасна система освіти в Україні знаходиться у стані трансформації та реформування, адже існує ряд інституційних «дефектів», що потребують комплексного вирішення. Варто відзначити, що певні кроки у цьому напрямі вже реалізовуються, проте їх соціальна ефективність проявить себе через деякий проміжок часу і має стати об'єктом емпіричних соціологічних досліджень.

Основними проблемами та передумовами змін у сфері освіти в Україні виступають :

1. Невідповідність освіти суспільним запитам та потребам економіки та ринку праці. Йдеться про те, що освіта не в змозі забезпечити комплекс знань, умінь та навичок, необхідних для повноцінної професійної та соціальної самореалізації. Окрім цього, надлишок спеціалістів «популярних» професій поєднується з недостатньою кількістю затребуваних кадрів робітничого спрямування. Цій темі присвячена розвідка ***Л. Ільїча*** (2017), який серед негативних тенденцій, що ведуть до молодіжного безробіття визначає: недостатню поінформованість старшокласників про ситуацію на ринках праці та освіти, що ускладнює вибір професій, які відповідають поточному та перспективному попиту на них; нестачу необхідних навичок поведінки на ринку праці, ведення переговорів з роботодавцями; незацікавленість навчальних закладів професійної освіти у проведенні профорієнтаційної роботи з абітурієнтами та студентами. Одним з шляхів вирішення даних проблем вбачається посилення державного моніторингу щодо поточних потреб у спеціалістах певних професій, а також прогнози щодо розвитку ситуації у коротко та довгострокових перспективах.

2. Відставання освітньої системи від світових тенденцій, застарілість програм та методів. Тут варто говорити про радянську спадщину, що вкоренилась та має відбиток у побудові освітньої системи та свідомості педагогічних працівників. Це стосується і відсутності повноцінної автономії навчальних закладів, недостатності впровадження інновацій у навчальний процес, підходів та методів викладання і ін.

3. Низький рівень мотивації вчителів та учнів. Така ситуація є однією з ключових проблем освітньої системи в Україні загалом, адже відсутність бажання вдосконалюватись, вчити та вчитись зводить нанівець будь які реформи та інновації і водночас руйнує уявлення про освіту як цінність. Сучасні вимоги до педагога передбачають бажання та здатність до саморозвитку, впровадження нововведень, творчий підхід до викладання, орієнтацію на особистість учня. Для реалізації цих вимог потрібне поєднання внутрішніх мотивів із зовнішнім (в т.ч. матеріальним) заохоченням.

4. Масовість вищої освіти, що веде до її знецінення. У сучасному українському суспільстві побутує стереотип того, що після закінчення школи потрібно вступати до ВНЗ, адже це престижно та вкрай необхідно для подальшої реалізації. Це призводить до того, що деякі студенти навчаються не

тому, що справді цього хочуть і ними керує внутрішня мотивація, а тому, що так вимагають батьки чи соціальне оточення. Соціальним наслідком цих процесів є зниження якості освіти, а також знецінення диплому як показника рівня знань і професійної компетентності. Масовість вищої освіти призводить і до зниження кількості тих, хто отримає професійно-технічну освіту.

5. *Недостатні можливості школи* підготувати людину, яка здатна розробляти, ефективно використовувати і впроваджувати інноваційні інформаційні технології, виявляти креативність та адаптивність, самонавчатися протягом життя. Тут варто згадати про те, що матеріально-технічна база шкіл сільської місцевості та великих міст суттєво відрізняється, соціальним наслідком чого є нерівні можливості випускників при вступі до ВНЗ через різний рівень одержаних знань.

Для комплексної трансформації системи освіти кожен із освітніх рівнів в Україні потребує певного вдосконалення відповідно до суспільних запитів та вимог часу. Охарактеризуємо основні тенденції, що характерні для цих рівнів.

Дошкільна освіта в Україні є об'єктом вивчення соціологів в контексті наступних тенденцій:

- вивчення громадської думки щодо запровадження електронної черги для реєстрації у заклади дошкільної освіти;
- аналіз матеріально-технічного забезпечення системи дошкільної освіти;
- запобігання плинності педагогічних кадрів, моніторинг кадрового забезпечення;
- порівняльний аналіз діяльності комерційних і державних закладів дошкільної освіти тощо.

Шкільна освіта, що є загальнообов'язковою, перебуває у стані трансформації. Однією із задекларованих освітніх реформ виступає *«Нова українська школа»*, що *пропонує новий зміст та структуру освіти, засновані на:*

- формуванні компетентностей, необхідних для успішної самореалізації в суспільстві;
- підвищенні мотивації учителя, який має свободу творчості й розвивається професійно;
- наскрізному процесі виховання, який формує європейські цінності;
- децентралізації та ефективному управлінні школою як соціальною інституцією;
- партнерстві між учнем, учителем і батьками;
- сучасному освітньому середовищі.

Серед компетентностей, що визначені у програмі новаторським та необхідними у сучасному (демократичному, інформаційному) суспільстві та умовах ринкової економіки є фінансова грамотність і підприємливість, громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, здоровим способом життя, а також інноваційність та навчання впродовж життя.

Ще однією соціальною проблемою у сфері освіти, зокрема шкільної виступає *булінг*, що стає дедалі масовішим та небезпечним. Булінг (цькування) – це діяння (дія або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві. Науковці ***А. Мельниченко*** та ***Н. Тілікіна*** серед причин цього явища виділяють соціальні, до яких відносять гендерні стереотипи (домінування чоловіків над жінками), соціальну та економічну нерівність (матеріальне становище сім'ї, етнічне походження, місце проживання), популяризацію насильницьких моделей поведінки на телебаченні, в кінематографі, в мережі Інтернет (значна частка дітей та підлітків після перегляду сюжетів з жорстокістю та агресивністю ідентифікують себе з такими героями та сприймають це як зразок поведінки, імітують побачене в реальному житті).

До сучасних тенденцій у освіті слід віднести *концепцію неперервної освіти* як освіти впродовж життя, однією з складових якої виступає *освіта дорослих*. Соціальне значення та роль такої освіти проявляється у ряді функцій, серед яких виокремлюють: *соціальну* (метою якої є надання людям рівних соціальних шансів та розширення їх можливостей); *економічну* (дозволяє покращувати професійну та індивідуальну компетентність людини, підвищувати якість його трудової діяльності та економічної мобільності); *культурну* (забезпечує формування естетичних та моральних цінностей, уявлень про світ та суспільство); *політичну* (сприяє обговоренню політичних проблем, розвитку плюралізму думок та участі населення у прийнятті рішень, становленню демократії, розвитку політичної культури).

Специфічною формою освіти дорослих виступають установи, що виникли відносно недавно та передбачають залучення осіб передпенсійного та пенсійного віку до спільної навчально-дозвіллєвої діяльності. Це так звані «Університети третього віку», навчання в яких має особливий характер та несе у собі здебільшого соціальні функції, в т.ч. адаптації, спілкування, соціальної взаємодії. Такі установи дозволяють людям похилого віку не тільки одержати нові знання, а й підвищити власну самооцінку, реалізувати себе, відчути свою значимість для громади чи соціуму загалом.

До соціологічних аспектів вивчення освіти дорослих входить виокремлення *мотивів*, що є рушійною силою цього процесу як соціального феномена. Варто зазначити, що сучасна освітня реформа одним з концептуальних завдань декларує «навчити вчитися». Це означає зміну освітньої стратегії із передачі готових знань, формул вирішення того чи іншого завдання до набуття навиків постійного пошуку способів самовдосконалення та саморозвитку. Загалом *мотиви одержання додаткової освіти* дорослими можна розділити на зовнішні (або незалежні від індивіда) та внутрішні (що є його усвідомленими потребами).

До зовнішніх мотивів відносять:

- вимоги законодавства до певного типу професії чи посади;
- вимоги самої організації, де працює індивід, пов'язані з одержанням нових знань чи документу, що підтверджує кваліфікацію;

- розвиток економіки та вимоги ринку праці до конкретної професії;
- наявність вакантних місць та рівня безробіття конкретного регіону чи населеного пункту.

До основних внутрішніх мотивів одержання освіти дорослими слід віднести:

- бажання отримати нові знання, вміння та навички;
- розширити коло соціальних контактів та зв'язків;
- внутрішній саморозвиток та самовдосконалення;
- одержання нової професії;
- зміна соціального статусу;
- підвищення самооцінки чи оцінки з боку членів референтної групи чи авторитетів;
- бажання збільшення прибутку /заробітної плати;
- бажання швидко адаптуватись до змін у суспільстві;
- ресоціалізація (одержання нових знань та навиків після перебування у місцях позбавлення волі, тощо).

Загалом мотивація є однією з ключових проблем сучасної освіти, зокрема вищої школи. Це стосується як абітурієнтів, які обирають майбутній фах, так і студентів, які вже навчаються. Мотивація – це сукупність усвідомлених потреб, що стають рушійною силою діяльності. Вона може бути як зовнішньою, так і внутрішньою, позитивною чи негативною. Загалом мотиви навчання можна поділити на пізнавальні (нові знання та навики) та соціальні (бажання отримати чи підтвердити соціальний статус, авторитет, співпраця, визнання у соціумі).

Розрізняють декілька типів *ставлення до навчання залежно від домінуючої мотивації*: 1) негативне ставлення до навчання (пізнавальні мотиви вичерпуються інтересом до результату; не сформовані уміння ставити цілі, долати труднощі), позитивне/аморфне (нестійкі переживання новизни, допитливості, ненавмисного інтересу; широкі соціальні мотиви обов'язку); 3) позитивне/усвідомлене (постановка нових цілей; виконання дій з власної ініціативи, розгорнутий самоконтроль і самооцінка; 4) позитивне/відповідальне, дієве (стійкість мотиваційної сфери; уміння ставити перспективні, нестандартні цілі і реалізовувати їх; передбачення соціальних наслідків своєї навчальної діяльності і поведінки, використання результатів учіння в соціальній практиці, вихід з навчальної діяльності в самоосвітню, перехід до творчої діяльності).

Що стосується *вищої освіти*, то перед сучасними університетами стоїть складне завдання – оперативно та гнучко задовольняти потреби ринку праці, що швидко змінюється, готувати вмотивованих фахівців, що вміють втілити знання на практиці та можуть пристосовуватись до нових умов. Для цього потрібно забезпечувати високу якість підготовки, пропонувати альтернативні форми навчання із впровадженням інформаційних технологій, сприяти мобільності студентів.

Одним із шляхів модернізації процесу навчання у сучасних умовах виступає *електро́нна осві́та* (е-освіта, англ. e-learning), тобто освіта з

використанням електронних технологій, насамперед Інтернету. Варто сказати, що зараз триває активна розробка стратегій впровадження такої форми у школах та виших навчальних закладах із залученням представників влади та ІТ-компаній. Зокрема у жовтні 2019 року у Львові відбулась десята конференція «Е-освіта», що мала на меті дати учасникам інструменти створення та використання електронних технологій у навчально-виховному процесі.

Поширення світової коронавірусної хвороби 2019-2020 рр. (визнана ВООЗ пандемією 11 березня 2020 р.) зумовило нові виклики перед суспільством, що вимагали миттєвого реагування. Навчальні заклади шкільної та вищої освіти змушені були у стислі терміни адаптуватись до ситуації, що склалась, та впроваджувати нові освітні технології для реалізації неперервності навчального процесу з використанням *моделей та технологій дистанційного навчання*, що стало новою реальністю для усіх школярів, студентів та педагогів країни (варто зазначити, що така форма є нормою для більшості закордонних вишів, проте в Україні не була розповсюдженою до теперішнього часу). *Дистанційне навчання – це форма навчання з використанням комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, які забезпечують інтерактивну взаємодію викладачів та студентів на різних етапах навчання і самостійну роботу з матеріалами інформаційної мережі.* Така форма передбачає розробку методів передачі певного матеріалу, необхідного для засвоєння, консультування з приводу організації роботи та виконання завдань, контроль успішності на різних етапах. *Дистанційне навчання має свої переваги та недоліки*. До позитивних сторін можна віднести зручність та мобільність для учасників (навчання у будь який час, у зручному місці, без затрат на дорогу), гнучкість та індивідуальний підхід (можливість коригування процесу викладання – учіння з урахуванням особливостей студента чи групи), економічна ефективність, інноваційність (можливість впровадження нових педагогічних методик та технологій, модернізація усього процесу). Серед негативних сторін варто відзначити необхідність постійного доступу до мережі Інтернет, труднощі комунікації між студентом і викладачем, відсутність особистісного спілкування в межах групи, що ускладнює організацію групової роботи, необхідність підготовки педагогів до застосування інформаційних технологій, недостатній контроль засвоєння знань.

Дистанційна освіта набуває популярності та стає одним із запитів сучасного суспільства. Специфічною формою одержання шкільної освіти є *хоумскулінг* (від англ. homeschooling), тобто навчання дітей в домашніх умовах під наглядом батьків чи рідних, іноді із залученням педагогів. Це відбувається за індивідуальним планом та графіком без виставлення оцінок. Основним принципом є вироблення в учня внутрішньої мотивації до одержання знань. Таке навчання має свої переваги та недоліки, проте зростання його популярності в Україні може свідчити про певні дефекти традиційної шкільної освіти.

Вимогою до усієї освітньої системи є забезпечення якості. Ця категорія є багатогранною та складною. *Якість освіти* – це перш за все можливість цього

інституту виконувати свої соціальні функції, відповідати вимогам усіх учасників, суспільства загалом, потребам часу. Якість освіти включає якість педагогічного персоналу, якість програм та методів, якість результатів навчання, якість інфраструктури та матеріально-технічного забезпечення. Якість освіти потрібно розглядати у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні її варто розуміти як збалансовану відповідність освіти (як результату, як процесу, як освітньої системи) багатоманітним потребам, цілям, вимогам, нормам (стандартам). У вузькому значенні під якістю освіти слід розуміти якість підготовки фахівця, що визначається як збалансована відповідність підготовки фахівців (як результату і як процесу) багатоманітним потребам (держави, суспільства, особи), цілям, вимогам, нормам (стандартам).

Одним з механізмів, спрямованих на підвищення якості освіти та подолання дисфункцій у системі було запровадження у 2004 році *зовнішнього незалежного оцінювання* (ЗНО). Це комплекс організаційних процедур (передусім – тестування) спрямований на визначення рівня навчальних досягнень випускників середніх навчальних закладів при їхньому вступі до закладів вищої освіти. Позитивним ефектом запровадження ЗНО стало підвищення якості знань випускників, зниження рівня корупції у закладах, створення умов рівного доступу до освіти для усіх, наближення до європейських стандартів.

Висновки

Сенс соціологічного підходу до освіти полягає у визначенні ролі та місця освіти серед інших соціальних інституцій і підсистем суспільства, вивченні впливу на формування особистості в якості середовища соціалізації, можливостей освіти визначати стратифікаційну структуру суспільства та бути джерелом мобільності індивідів і груп. Об’єктом соціології освіти виступає соціальне середовище, де розгортається функціонування процесів освіти.

Процес інституціоналізації даної галузі розпочався на початку ХХ ст. Одним із напрямів розгляду освіти є конфліктний, що бере свій початок у працях К. Маркса. Становлення соціології освіти як окремої галузі пов’язане і з класиком соціології М. Вебером. Яскравим представником функціоналістського підходу є Е. Дюркгайм, який вважав, що виховання й освіта мають досліджуватись як соціальні факти. До цього підходу слід також віднести К. Маннгайма, який обгрунтовував вплив соціальних чинників на освіту. Значний внесок у розробку теоретичної основи соціології освіти з системних позицій зробив Т. Парсонс. На положеннях конфліктного та функціонального підходів базується парадигма структуралізму, основною ідеєю якої є розгляд освіти як ідеологічного інструменту держави. Теоретико-методологічним підґрунтям сучасної соціології освіти слугують також феноменологія, символічний інтеракціонізм, етнометодологія.

Освіта є складним явищем, що включає в себе як процес, так і результат, а також одночасно виступає ціллю та засобом. Є безліч визначень цього терміну.

Соціологію, передусім, цікавить інституційні характеристики освіти, здатність її виконувати соціальні функції.

До актуальних проблем освіти в сучасній Україні слід віднести: реформування освіти, забезпечення якості освіти, соціальні аспекти неперервної освіти та освіти дорослих, низький рівень мотивації учасників навчального процесу, впровадження дистанційного навчання. Усі ці теми потребують як теоретичного осмислення, так і емпіричного соціологічного вивчення з метою надання рекомендацій щодо вдосконалення функціонування освіти як соціального інституту.

Контрольні питання

1. Коли розпочалась інституціоналізація соціології освіти як окремої галузі соціології?
2. Що є об'єктом та предметом соціології освіти?
3. У чому суть конфліктологічного підходу до вивчення освіти?
4. Якими є основні положення функціоналізму щодо вивчення освіти? Назвіть основних представників.
5. Які функції притаманні освіті, згідно Т. Парсонсу?
6. Якою є основна ідея структуралізму щодо освіти як соціального явища?
7. Яке місце посідає соціологія освіти у структурі соціологічного знання?
8. Які емпіричні методи використовують в межах соціології освіти?
9. У чому специфіка соціологічного підходу до вивчення освіти. Що соціологія освіти може запозичити з інших дисциплін, які вивчають освіту?
10. Як ви розумієте поняття «освіта»?
11. Які ознаки освіти як соціального інституту?
12. Що таке громадянська освіта?
13. У чому полягають соціальні функції освіти?
14. Які основні напрямки реформування освіти в Україні?
15. Які є основні мотиви отримання освіти дорослими?
16. Назвіть основні мотиви навчальної діяльності.
17. Що включає категорія «якість освіти»?
18. У чому суть, позитивні та негативні сторони дистанційного навчання?

Теми рефератів (есе)

1. Зародження соціології освіти.
2. Вітчизняна соціологія освіти: основні етапи розвитку.
3. Освіта як соціальний феномен.
4. Взаємозв'язок освіти і інших соціальних інститутів в умовах сучасної України.
5. Освіта у концепції соціального капіталу П. Бурдьє.
6. Освіта у теорії соціальної стратифікації П. Сорокіна.

7. Інтерпретативні теорії як методологічна основа соціології освіти.
8. Навчання як об’єкт соціологічного дослідження.
9. Конфлікти у навчальному процесі: причини та способи вирішення.
10. Школа як соціальний інститут. Соціальні функції школи.
11. Особливості мотивації навчання студентської молоді.
12. Професійна самореалізація випускників ВНЗ.
13. Професійно-технічна освіта в Україні: соціологічний аспект.
14. Система освіти США.
15. Система освіти Японії.
16. Реформування системи освіти в сучасній Україні: соціальні аспекти.
17. Вища освіта в Україні: актуальні проблеми та способи їх вирішення.
18. Особливості функціонування державних та комерційних закладів дошкільної освіти в Україні.
19. Неперервна освіта як об’єкт соціологічного дослідження.
20. Самоосвіта як соціальний феномен.
21. Інклюзивна освіта та труднощі її впровадження в сучасній Україні.
22. Якість освіти як соціологічна проблема.
23. Освіта і соціальна стратифікація. Доступність та рівність в освіті.
24. Емпіричні соціологічні дослідження системи освіти.
25. Переваги та недоліки дистанційного навчання у ВНЗ?
26. Український та зарубіжний досвід впровадження дистанційного навчання.
27. Університети третього віку: соціальні аспекти функціонування.

Тестові завдання

1. Предметом соціологічного вивчення системи освіти є:

а) освіта як соціальний інститут;
б) освіта як процес виховання;
в) освіта як система методів навчання;
г) освіта як об’єкт державного управління.

2. Хто є автором праці «Динамічна соціологія», у якій вперше поставлено завдання вивчення освіти як стійкого соціального явища?

а) Д. Снедден;
б) Дж. С. Холл;
в) У. Сміт;
г) Л. Уорд.

3. У якому році був виданий перший підручник з соціології освіти?

а) 1917;
б) 1920;
в) 1965;
г) 1970.

4. Хто є автором фундаментальної роботи «Принципи освітньої соціології»?

а) Д. Снедден;

б) Дж. Пейн;

в) У. Сміт;

г) Л. Уорд.

5. В основі чиєї теорії лежить уявлення про те, що в антагоністичному суспільстві система освіти має конфліктний характер, так як відтворює соціальну нерівність?

а) У. Сміт;

б) Дж. Дьюї;

в) К. Маркс;

г) Е. Дюркгайм.

6. Хто є автором праць «Освіта та соціологія» та «Моральна освіта»?

а) Т. Парсонс;

б) К. Маркс;

в) М. Вебер;

г) Е. Дюркгайм.

7. Хто з соціологів зазначає, що освіта формує не людину взагалі, а людину в даному суспільстві і для цього суспільства?

а) Т. Парсонс;

б) В. Зомбарт;

в) К. Маннгайм

г) Е. Дюркгайм

8. Хто написав книгу «Шкільна освіта в капіталістичній Америці», основна ідея якої полягає в тому, що освіта не може бути зрозуміла окремо від суспільства?

а) С. Боулс і Г. Гінтіс;

б) К. Маннгайм;

в) Е. Дюркгайм;

г) Дж. Дьюї.

9. У чому полягає соціальна функція освіти, згідно теорії Т. Парсонса?

а) селективна дія системи формальної освіти в капіталістичному суспільстві;

б) передача знань;

в) підготовка людей до майбутніх соціальних ролей;

г) отримання спеціальності.

10. Хто з вітчизняних соціологів у своїй монографії «Соціологія освіти» запропонував включити в соціологічний аналіз сам зміст навчального процесу як особливого соціокультурного виду діяльності?

а) В. Нечаєв;

б) Ф. Шерега;

в) Л. Сокурянська;

г) Ф. Філіпов.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті:

1. Освіта як об’єкт соціогуманітарних наук та соціології.
2. Об’єкт та предмет соціології освіти.
3. Структура соціології освіти. Зв’язок соціології освіти із іншими теоріями середнього рівня.
4. Проблемне поле сучасної соціології освіти.
5. Методи соціології освіти.
6. Зародження соціології освіти.
7. Розкрийте зміст концепції освіти М. Вебера.
8. Основні ідеї концепції освіти Е. Дюркгайма.
9. Розкрийте бачення К. Маннгаймом проблематики соціології освіти.
10. Функціоналізм Т.Парсонса у дослідженні освіти.
11. Структуралістська парадигма як методологія дослідження освіти: загальна характеристика. Теорія С. Боулса і Г. Гінтіса.
12. Долідження у сфері освіти П. Бурдьє та Ж. К. Пассерона.
13. Загальна характеристика інтерпретативного підходу до освіти.
14. Становлення та розвиток вітчизняної соціології освіти.
15. Визначення поняття «освіта». Сутність освіти як соціального інституту.
16. Соціологія вищої освіти: виклики сучасності.
17. Поняття та основні функції освіти. Соціальні принципи освіти.
18. Освіта як соціальний інститут.
19. Знання як мета освіти.
20. Навчання і виховання: сутність понять.
21. Місце освіти в механізмі соціалізації людини.
22. Громадянська освіта та її складові.
23. Функціональна грамотність.
24. Освіта як складова інформаційного суспільства і суспільства знань.
25. Основні принципи та теорії управління освітою.
26. Державна політика у сфері освіти (основні напрями діяльності Міністерства освіти і науки України, регіональних відділів управління освітою).
27. Структура освіти. Освітні рівні в Україні.
28. Дошкільна освіта в Україні: соціологічний погляд.
29. Реформування освіти в Україні.
30. Нова українська школа.
31. Основні проблеми соціології вищої школи.
32. Навчання як процес та об’єкт соціологічного аналізу.
33. Мотивація студентів.
34. Конфлікти у сфері освіти та їх вирішення.
35. Освіта дорослих як соціальний феномен.
36. Інклюзивна освіта: труднощі впровадження.
37. Поняття та властивості категорії «якість освіти».
38. Дистанційне навчання: труднощі та переваги впровадження.

Список використаної та рекомендованої літератури

Бакіров В. С. Університет і суспільство: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 272 с

Бурдьё П. Воспроизводство: элементы теории системы образования. М.: Просвещение, 2007. 267 с.

Вища освіта в Україні: навч. посібник. / *В.Г. Кремень, С.М. Ніколаєнко, М.Ф. Степко* та ін. К.: Знання, 2005. 327 с.

Вороненко А. И. Образование как социальный институт: теоретико-методологические проблемы изучения. *Философия и социальные науки*. 2010. № 2. С. 61-66

Гавриленко І. М. Соціологія освіти. *Соціологія культури*: навч. посібник / За ред О.*М. Семашка, В.М. Пічі*. К.; Львів, 2002. С. 85-105.

Зборовский Г. Е., Амбарова П. А. Социология высшего образования: монография. Екатеринбург: Гуманитарный университет, 2019. 539 с.

Ільїч Л. М. Взаємодія ринків праці та освіти: сутність, характерні риси та модель функціонування. *Економіка та держ*ава. 2017. №4. С.69-74.

Козловська Г. В. Безперервна освіта в Європі та Україні: Соціологічний аналіз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова* (Серія Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління). №7. 2008. С. 13-20.

Курс лекций по социологии образования: [учеб. пособие для студентов вузов] / Нар. укр. акад.; под. общ. ред. *В.И. Астаховой*. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Изд-во НУА, 2009. 464 с.

Мельниченко А. А., Тілікіна Н. В. Передумови та причини виникнення цькування. URL: https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-iak-iavische.pdf

Нечитайло И. С. Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность?: монография. Харьков: Изд-во НУА, 2015. 552 с.

Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи / за заг. ред. *М. Грищенко* від 27.10.2016 р. URL: http://zakinppo.org.ua/images/2017/docs/10/konczepcziya.pdf

Огієнко О. І. Генезис дефініції «освіта дорослих» у зарубіжних дослідженнях. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2008. Вип. 19. Ч. 2. С. 113-120.

Подольська Є. А. Соціологічний портрет сучасного студента: теоретико-методологічний підходи. *Вища школа*. 2010. № 2. С. 22-33.

Про освіту : Закон України від 05. 09.2017 р. № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

Сокурянська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія:

Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2016. Вип.37. С. 213-221.

Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины: коллект. монография / [*В. С. Бакиров, Л. М. Хижняк, Л. Г. Сокурянская* и др.]; ред.: *В. С. Бакиров*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. 423 с.

Тригуб І. І. Становлення соціології освіти як галузі наукового знання. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 2. С. 166-174.

Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. *В. Л. Арбєніної, Л. Г. Сокурянської.* Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с.

Фурсова, В. В. Социология образования. Зарубежные парадигмы и теории: монография. М.: Директ-Медиа, 2013. 195 с.

Чепак В. В. Специфіка управління освітою в умовах реформування. URL: http://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.11.42.pdf

Чепак В. В. Теоретико-методологічні засади становлення і розвитку соціології освіти: монографія. К.: Нац. ун-т ім.Т. Шевченка. К.: Геопринт, 2011. 304 с.

Щудло С. Вища освіта у пошуку якості: quo vadis. Харків–Дрогобич: Коло, 2012. 340 с.

Bowles S., Gintis H. Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life. New York: Basic Books, 1976; London,1976. 340 p.

Parsons T. The schcool class as a social sistem. Harvard Education Review. 1959. №2. P. 297-318.

Розділ 3. Соціологія Інтернету

***Ознайомлення з цією темою дає можливість**:*

- *дістати систематизовані уявлення про появу і розвиток Інтернету як глобальної Мережі мереж та його структуру;*
- *отримати знання про соціологію Інтернету як самостійну академічну дисципліну;*
- *ознайомити студентів із головними теоріями постіндустріального та мережевого суспільства;*
- *бути обізнаними з основними методами соціологічних досліджень про Інтернет та за допомогою Інтернету;*
- *отримати уявлення про інформацію та комунікацію в Інтернеті, а також про його інші функції;*
- *з'ясувати, як інтелектуальні технології, пов'язані з Інтернетом, сприяли появі суспільств постіндустріального типу;*
- *ознайомитись із головною проблематикою соціології Інтернету*.

***Ключові слова**:* глобалізація, Інтернет, структура Інтернету, функції Інтернету, постіндустріальне суспільство, мережеве суспільство, інформація, комунікація, інформаційно-комунікативні технології (ІКТ), соціальна мережа, мережеві спільноти, віртуальна реальність, діджиталізація.

***Key words**:* globalization, Internet, structure of Internet, function of Internet, postindustrial society, network society, information, communication, information and communications technology (ICT), social network, social network community, virtual reality, digitalization.

План викладу:

3.1. Історія Інтернету. Соціологія Інтернету доби глобалізації.

3.2. Інтернет: історія виникнення, структура, функції.

3.3. Революційні зміни інформаційно-комунікативних технологій в Україні наприкінці XX - поч. XXI ст.

3.4. Інтелектуальні технології як основа формування нового типу суспільств.

3.5. Головна проблематика соціології Інтернету.

3.1. Історія Інтернету. Соціологія Інтернету доби глобалізації

Сучасний світ охоплений процесами *глобалізації,* які проявляють свою дію в усіх головних сферах життєдіяльності соціуму – економічній, політичній,

культурній. *У сфері економіки* глобалізація означає формування світової економічної системи, світових фінансів і торгівлі, утворенням транснаціональних корпорацій (ТНК). *У сфері політики* глобалізація знаходить свій прояв як процес розмивання кордонів між державами, звуження суверенітету національних держав, появу великої кількості міжнародних акторів – як традиційних (національних держав), так і новітніх наднаціональних (Організація Об'єднаних Націй, або ООН тощо). *У сфері культури* відбувається стрімке зростання кількості глобальних культурних утворень і взірців, зародження глобальної культури як для еліти (культура провідних ділових і політичних кіл світу, які щорічно збираються у м. Давос, Швейцарія), так і для широких мас населення (так звана світова масова культура, продукти якої для усього населення планети тиражують такі всесвітньо відомі ТНК, як Адідас, МакДональдс, Дісней, Голівуд і т. ін., послуговуючись переважно англійською мовою). Науковці сходяться на думці, що *глобалізація – це процес втягування країн і народів світу в єдину мегасистему фінансово-економічних, суспільно-політичних та культурних зв'язків на основі найсучасніших засобів інформатики, телекомунікації та цифрових технологій*. Уособленням цих засобів сьогодні є *Інтернет*, який вважають однією з ознак глобалізації і основним засобом її розповсюдження. Відповідно майже одночасно відбулося формування двох гілок соціологічної науки – *соціології глобалізації* та *соціології Інтернету.* Вони тісно пов'язані між собою, оскільки нині жодне явище або процес глобалізації не може здійснюватися без Інтернету, а сам Інтернет являє собою соціокультурний феномен глобального масштабу.

Історія Інтернету. Інтернет має свою власну історію виникнення та розповсюдження, яка розпочинається з 1950-х рр. у військовій сфері США. У 1957 р. в колишньому СРСР було запущено перший у світі супутник, що стало демонстрацією першості Радянського Союзу в освоєнні космосу. Ця подія, а також досягнення СРСР у виробництві зброї масового ураження спонукали правлячі кола США до пошуків гідної відповіді та розробки новітніх систем зв'язку і передання інформації в умовах можливої війни із СРСР. Загальновідомими є наступні сходинки у розвитку Інтернету, лише частково відображені у наведеній схемі, оскільки подальші події приростали мало не в геометричній прогресії і їх важко навести навіть у скороченій версії.

У лютому 1958 р. за наказом тодішнього президента США Д. Ейзенхауера було створено Агенцію передових дослідницьких проектів військового відомства Пентагону АРПА (Advanced Research Project Agency); її завданням було створення та вдосконалення сучасних військових засобів для американської армії. Спочатку ця агенція працювала над надійним зв'язком для армії США включно із космічним зв'язком; згодом з'явилися проекти з обчислювальною технікою. Від 1962 р. ця агенція стала головним спонсором досліджень в галузі комп'ютерних технологій. Власне вона почала проектування спеціальної мережі передачі даних, яку назвали АРПАНЕТ (тобто ARPA+Net; від англ. net – сітка, мереживо), яку розробляли для зв'язку і обміну

інформацією. АРПАНЕТ став першим вузлом в комп'ютерній мережі; з нього з часом виросла електронна пошта (або email).

З часом ініціативу подальшого розвитку досліджень в галузі створення засобів інформації та комунікації перехопили науковці, які працювали в провідних університетах та інституціях США: університеті Каліфорнії, університеті Юта, університеті Санта-Барбара і у Стенфордському дослідницькому центрі. *Днем народження Інтернету* вважають 29 жовтня 1969 р., коли відбувся зв'язок між двома вузлами АРПАНЕТ. У 1970 р. мережа вже з'єднувала більшу частину університетів і центрів досліджень США. У 1971-1972 рр. було створено й перше програмне забезпечення, тобто Протокол для передавання даних ФТП (File Transfer Protocol). Але власне Інтернетом Мережа мереж стала у 1973 р., коли через супутниковий зв'язок АРПАНЕТ з'єднала США, Норвегію і Лондон і стала дійсно міжнародною. Далі АРПАНЕТ з'єднувала здебільшого великі університети Сполучених Штатів (такі, як Стенфордський на заході США та Гарвардський – на сході США).

У 1984 р. АРПАНЕТ отримав опонента в особі Національного наукового фонду США, який запропонував нову, альтернативну до АРПАНЕТ конфігурацію мереж – НСФНЕТ (National Science Foundation Network) для швидкісних посилань. Вони утворили так званий каркас, до якого підключалися менші мережі (спочатку їх було 170). Основною метою творців НСФНЕТу було надати науковцям з різних навчальних закладів США можливість використання ресурсів фонду і ресурсів загальної мережі. З 1990 р. НСФНЕТ як сукупність цивільних мобільних мереж витискає АРПАНЕТ.

Ідея Всесвітньої Павутини (World Wide Web) виникла у 1989 р., коли Тім Бернерс-Лі представив свій проект громадськості. Це мала бути система, яка з'єднує гіпертекстові документи, що можуть бути доступними через спеціалізоване програмне забезпечення (веб-браузери, які містять тексти, зображення, відео-файли та інший мультимедійний контент). Також він розробив універсальний ідентифікатор ресурсу URL, мову розмітки HTML і протокол передачі гіпертексту HTTP.

Публічним і широко доступним Інтернет став уже в 1991 р. У 1995 р. Інтернет-провайдери почали визначати маршрути інформації в Мережі. Так створювався веб-простір, структура якого стало демонструє тренд до постійного розростання і багатовимірності.

Оскільки Інтернет є порівняно новим явищем, виникає потреба в його вивченні і з'ясуванні впливів на життя як окремої людини та соціальних спільнот, так і на функціонування і розвиток суспільства зокрема і світової мегасистеми в цілому. Беручи до уваги масштаб розповсюдження і впливів Інтернету, не дивно, що його вивченням займається велике коло наук – від теорії систем і кібернетики до філософії та інших соціогуманітарних наук. Свою окрему нішу і унікальне місце серед них займає соціологія взагалі і соціологія Інтернету зокрема. Якщо різні науки вивчають ту чи іншу рису чи особливість Інтернету в тій чи іншій сфері і є *індивідуалізуючими* ділянками знання щодо нього, то соціологія, на відміну від них, є наукою *генералізуючою,* яка охоплює

всі сторони появи, функціонування і розвитку Інтернету в усіх сферах суспільного життя. Інтернет для соціологів – це всесвітня система сполучених комп'ютерних мереж, це глобальна Мережа мереж, яка охоплює всі сфери і галузі життєдіяльності людства, конкретного суспільства, певної соціальної групи/спільноти і окремої особистості.

Соціологія Інтернету *(як і споріднена з нею соціологія глобалізації) є різновидом теорій середнього рівня, яка умовно поділяється на дві складові*: теоретичну і емпіричну.

Теоретична складова. В структурі соціологічного знання соціологія Інтернету займає проміжне становище між загальними теоріями та конкретно-соціологічними дослідженнями. Тому Інтернет в соціології вивчають залежно від обраного кута зору на нього, який визначається наступним чином:

- тлумачення Інтернету як *об'єктивно* існуючого засобу інформування та комунікації на різних рівнях соціологічного аналізу міститься в *структурній парадигмі*;
- розгляд Інтернету як мережі взаємодій людей у *суб'єктивно* сконструйованому і створеному людьми віртуальному світі є більш характерним для *інтерпретативної (чи пояснювальної) парадигми*;
- *поєднання* вивчення Інтернету і як об'єктивно існуючого соціокультурного феномену, і як суб'єктивно створеної віртуальної реальності притаманне *інтегративній парадигмі* соціологічного знання[1].

Якщо дослідника цікавить структура і рівні функціонування Інтернету, виконувані ним функції, поширеність мереж у конкретному суспільстві і у світі в цілому, кількісні характеристики Інтернет-активності користувачів і т. ін., то він скоріше за все буде працювати у межах *структурної парадигми*. Якщо ж увагу дослідника привертають такі нові феномени, як віртуальне середовище, шляхи і механізми його конструювання людьми, поява нових різновидів соціальної реальності у вигляді віртуальної (Virtual Reality), змішаної (Mixed Reality) чи доданої (Augmented Reality) реальностей та їхнього тлумачення, утворення мережевих спільнот та третинна соціалізація в них індивідів тощо, то соціолог обирає, як правило, теоретичні положення *інтерпретативної парадигми.* Нарешті, у випадку потреби дослідити «зрощення» об'єктивно існуючої соціальної реальності із її віртуальними різновидами, спілкування і взаємодію користувачів в обох цих видах повсякденного життя людей, переходи реальностей з одного стану в інший і навпаки (до прикладу, віртуально розроблений 3D-принтер може роздруковувати цілком реальні матеріальні речі або фрагменти тіла людини, що викликало появу нового поняття, невідомого раніше, – «роздрукована людина»), то тут стануть у нагоді напрацювання в межах *інтегральної парадигми*.

---

[1] Характеристику теоретичного доробку всіх трьох головних парадигм соціологічного знання можна знайти за посиланням: Черниш Н. Й. Соціологія. Підручник за рейтингово-модульною системою викладання. Вид. 5-те, доповнене і перероблене. К.: Знання, 2009. 468 с. Тема 4 Соціологія другої половини XX – початку XXI ст. С.74-88.

Емпірична складова. Відповідно до обраного кута зору чи парадигми соціологи використовують і *методи конкретно-соціологічних досліджень*. У межах структурної парадигми вони послуговуються переважно *кількісними методами* вивчення Інтернету (такими як опитування, коли анкети часто розміщують в соціальних мережах у Google формі; аналіз великих баз даних – Big Data Analysis). У межах інтерпретативної парадигми більш доцільним є використання *якісних методів* (таких як напівструктуроване інтерв'ю користувачів Інтернету, фокус-групова дискусія), а інтегративні теорії і концепції практикують різні комбінації зазначених методів залежно від мети дослідження.

Сьогодні соціальні дослідники Інтернету вживають такий традиційний для соціології метод, як *спостереження,* але застосовують його з врахуванням особливостей користувачів Мережі. Спостереження може бути як відстороненим, так і включеним, коли соціолог входить до обраної віртуальної спільноти і вивчає її зі середини у якості одного з її учасників. Інтернет-середовище певною мірою полегшує і урізноманітнює практичне використання цього методу, коли соціолог може залишатися анонімним учасником мережевої спільноти під нейтральним аватаром і тим самим збільшувати достовірність отриманої інформації.

Соціологи часто надають перевагу *контент-аналізу,* але не традиційних друкованих текстів, а гіпертекстів Інтернету, змісту блогів і постів у соціальних мережах тощо. В цьому випадку обирають певний предмет свого дослідження (наприклад, Інтернет-залежність), вивчають матеріали з її різноманітними проявами у конкретних соціальних мережах, аналізують вислови узалежнених від Інтернету користувачів та частоту наведення таких ознак у повідомленнях тощо, а це дає можливість на основі отриманої соціологічної інформації виявити певні вікові групи найуразливіших користувачів, запропонувати конкретні засоби профілактики чи мінімізації цього явища або й позбавлення стану залежності від нього.

Таким чином, *соціологія Інтернету – це сукупність різноманітних способів осмислення і дослідження проблем, пов'язаних із виникненням, функціонуванням, соціальними наслідками розповсюдження глобальної Мережі/ Світової Павутини у період переходу від індустріального до постіндустріального типів суспільства (1970-ті рр.) та в епоху глобалізації (середина 1980-х рр. і дотепер)*. Ці способи залежать від обрання предмету дослідження і зумовлюють появу *інших назв / синонімів* для цієї гілки соціологічного знання. Дослідники ***В. Касьянов*** і ***В. Нечипуренко*** (2018) виокремлюють такі головні назви / синоніми, які існують у науковій літературі:

- *кіберсоціологія* (веб-соціологія, онлайн-соціологія, віртуальна соціологія). Тут акцент зроблений на вивчення кіберпростору як нового різновиду соціальної реальності, що виникає в Інтернеті. Тут центральним поняттям є *кіберпростір*, в якому існують відносини між людськими і нелюдськими акторами – останні складаються з нематеріальних компонентів. У цьому кіберпросторі співіснують віртуальна реальність, змішана реальність,

додана реальність, які характеризуються різним співвідношенням різних видів реальності та її компонентів, про що детальніше буде далі;

- *цифрова* (digital) *соціологія* сфокусована на вивченні нових мас-медіа і форм Інтернет-комунікації та взаємодії з використанням цифрового аналізу даних. Недарма «словом 2019 року» в Україні була визнана діджиталізація.

Таким чином, соціологія Інтернету виглядає як парасольковий каркас для теоретичного осмислення та емпіричного дослідження тих чи інших соціальних проблем Мережі залежно від обраного кута зору та наукових преференцій дослідника.

3.2. Інтернет: структура, функції, сфери застосування

Структура Інтернету, як і кожної системи, являє собою будову з багатьох складників – як постійних, так і таких, що переставали існувати, коли в них пропадала потреба, а також нових, невідомих раніше. Її характерною рисою є стрімке розростання відповідно до тих функцій, які виконував Інтернет в різні часи свого існування. Сучасну структуру Інтернету можна уявити і у вигляді двох груп пристроїв:

- *кінцевих пристроїв*, розміщених на кінцях Мережі (або клієнтів, які відправляють і отримують дані). Це персональні комп'ютери, планшети, мобільні телефони, «розумні» телевізори, окуляри, годинники, а також пристрої, які пропонують контент (електронна пошта, служби миттєвих новин і т. ін.);
- *каркасних пристроїв*, які регулюють і здійснюють транспортування даних всередині мережі; це маршрутизатори, проксі-сервери тощо. В цьому сенсі Інтернет засновано на загальній системі адресації, коли кожний комп'ютер чи мобільний телефон у мережі має унікальний ідентифікаційний номер, та на спільному протоколі зв'язку (мові, що її використовує комп'ютер). Це ТСП (Transmission Control Protocol) та ІП (Internet Protocol). Тобто протокол IP працює на рівні маршрутизаторів, а протокол TCP – на рівні хостів.

Тому можна *розглядати Інтернет як систему певних протоколів, а ширше –* як *мегасистему певних протоколів*, *засобів інформації та комунікації, яка функціонує на трьох рівнях:*

- *фізичному* (або обладнання для виробництва та перекидання даних, пристрої для зв'язку між комп'ютерами, телекомунікаційного зв'язку – кабелі, бездротові мережі);
- *логічному* (алгоритми, технічні стандарти, програмне забезпечення, система імен та адрес);
- *контент-рівні* (нематеріальні ресурси, що мають нематеріальну цифрову форму: інформація, ідеї, знання, культурна продукція – музика, тексти, фільми, зображення, звуки і т. ін.).

Функції Інтернету. Оскільки Інтернет охоплює практично усі сфери життєдіяльності людини і суспільства, а також людства, що глобалізується, то

він має розлогий перелік функцій, тобто тієї соціальної ролі, яку він сьогодні відіграє у сучасному світі. Їх у схематизованому вигляді представлено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Головні функції Інтернету

№ п/п	Назва функції	Зміст функції
1.	***Інформаційна***	Забезпечує швидке надходження до користувача різноманітної інформації – від наукової, ділової, комерційної, технічної, довідкової до освітньої, дозвіллєвої; розповсюджується у вигляді книг, статей, повідомлень, схем, креслень, малюнків, відео- та аудіоматеріалів тощо. Передання Інтернетом інформації може бути одноканальним (тобто відбуватися лише від одного користувача до іншого) або багатоканальним (коли відбувається обмін інформацією між багатьма користувачами як індивідуальними, так і колективними). Вирізняють також споживачів та постачальників інформації, її замовників. Останнім часом зростає увага дослідників до неправдивої інформації, або до фейків: аналізують їхні різновиди, форми розповсюдження, можливості розпізнавання та профілактики поширення. Відбуваються зміни і у способах подання та розповсюдження інформації в Інтернеті, серед яких нині лідирують стримінгові платформи з розповсюдження інформації про події онлайн в режимі реального часу.
2.	***Комунікативна***	Ця функція надає користувачам Інтернету можливість спілкуватися у віртуальному просторі і від початку перетиналася з інформаційною функцією: Інтернет-зв'язок між людьми можливий завдяки потокам інформації, а комунікація між ними – як обмін інформацією. Реалізація комунікативної функції передбачає створення в Інтернеті спеціальних служб, які функціонують як традиційні засоби комунікації, але набагато перевершують їх. Прикладом зазвичай є порівняння звичайної пошти і відділень зв'язку, з одного боку, та електронної пошти – з іншого. Останнім часом відбулася поява надшвидкісних систем обміну миттєвими повідомленнями між користувачами, такими як Facebook Messenger (створений у 2011 р.) або Telegram (це месенджер і водночас програмне забезпечення для смартфонів, планшетів та ПК, яке дозволяє обмінюватися текстовими повідомленнями, графічними та відео-файлами, а також безкоштовно телефонувати іншим користувачам програми починаючи з 2013 р.). Серед інших месенджерів популярними у користивучів в Україні є: Viber, WhatsApp, Skype. З поширенням коронавірусної інфекції у світі з початку 2020 р. особливої популярності набув Zoom, який активно почав використовуватися для проведення бізнес-конференцій та реалізації цілей дистанційного навчання. Внаслідок

		використання месенджерів спілкування здійснюється миттєво, долаючи величезні відстані, перетинаючи простори і незважаючи на кордони між країнами.
3.	***Компенсаторна***	Компенсаторна функція (від англ. compensation – відшкодовування, винагорода) тісно пов'язана з мотивами користування Інтернетом багатьма людьми, які не можуть чи не здатні досягти успіхів у реальному житті і шукають нові шанси та визнання у віртуальному світі. Часто її пов'язують з пошуками компенсації внаслідок різного роду втрат у житті людини, хворобами чи смертю близьких людей. Інтернет якраз і надає можливість якщо не повернути своїх, до прикладу, померлих рідних чи знайомих, то принаймні створити ілюзію спілкування з ними в умовах доданої реальності. Дедалі більш розповсюдженими стають спеціальні програми, які за допомогою смарт-окулярів і тактильних рукавичок дозволяють не тільки візуально відтворити образ небіжчика – близької людини, але й мати можливість більш тісного тілесного контакту з ним – доторкнутися і обійняти. Ця функція особливо активізувалася у період пандемії коронавірусу COVID-19 у світі, яка супроводжувалася масовими смертельними випадками і жертвами.
4.	***Функція третинної соціалізації***	Соціалізація передбачає входження людини до повноправного існування у суспільстві і традиційно поділяється на первинну (охоплює дитинство і молодість, означає процес соціалізації за допомогою найближчого родинного оточення) та вторинну (охоплює зрілість та старість і характеризується тим, що людина соціалізується через вплив вторинних соціальних груп та соціальних інститутів). *Третинна* соціалізація як якісно новий різновид означає соціалізацію у новому – віртуальному – соціальному середовищі, яке багато в чому відрізняється від умов оффлайн-середовища. Часто відмінності між реальним і віртуальним життям на користь останнього є настільки великими, що людина дедалі більше «йде у віртуал» і в неї утворюється Інтернет-залежність. Відтак, говорячи мовою Інтернету, лузер (той, що програв) у реальному житті часто стає активним юзером (тобто користувачем), а то і вінером (переможцем) у віртуальному соціальному середовищі в оточенні своїх фоловерів (тобто наслідувачів).
5.	***Розважальна***	Це одна з найбільш розповсюджених функцій Інтернету, особливо серед молоді. Вона тісно переплетена з іншими функціями, оскільки передбачає і обмін інформацією стосовно певного виду Інтернет-розваг, і комунікацію тих користувачів, які беруть у розвагах участь, і компенсацію за програші у реальному житті, і входження у нове середовище у соціальних мережах. На відміну від реального життя, особливо у нашій країні, Інтернет пропонує безліч розваг на будь-який смак, починаючи від простеньких ігор і закінчуючи кіберспортом, який вважають наймасовішим видовищем XXI ст. і справжньою революцією у сфері Інтернет-технологій.

Двома головними функціями Інтернету виступають інформаційна і комунікативна, які утворилися практично одночасно і за своєю питомою вагою переважають усі інші. На цьому ґрунті шаленого розвитку дістають *інформаційно-комунікативні технології* (далі – ІКТ), які тепер йменують технологічними революціями XXI ст. і про які скажемо згодом.

Водночас не можна нехтувати іншими зазначеними у таблиці функціями, рівно ж і як залишати без уваги інші, не менш важливі, такі як пізнавальна, інтегративна, ціннісно-регулятивна та ін. Практично всі вони, бодай за назвами, стосуються не лише Інтернету, але й звичного реального світу і лише опосередковуються Мережею. В той самий час Інтернет є унікальним віртуальним середовищем, яке саме починає творити нові ІКТ без участі людини; прикладом цього виступає нині *Інтернет речей* (англ. Internet of Things, скорочено – IoT). Він під'єднує далекі від Інтернету засоби до мережі та надає їм нові функції. Цей термін вперше було сформульовано у 1999 р. для позначення комунікації об'єктів (речей), які використовують технології для взаємодії між собою та з навколишнім середовищем. Ця концепція передбачає виконання пристроями певних дій *без втручання людини*. До прикладу, всі пристрої в будинках, в автомобілях, на користувачеві виконують обробку інформації, її аналіз та обмін між собою та, залежно від результатів, приймають рішення і виконують певні дії. Сфера IoT – один із головних світових трендів сучасності. Недарма цю галузь вважають рушієм четвертої індустріальної революції, яка зараз триває у світі.

3.3. Революційні зміни інформаційно-комунікативних технологій в Україні наприкінці XX - поч. XXI ст.

Усі перелічені вище явища побудовані на найсучасніших інтелектуальних технологіях, переважна більшість яких є абсолютно новими, невідомими раніше. Найшвидшими темпами в Україні зростає нині сектор ІКТ – у 2020 р. цей сектор виріс до 1 млрд дол. США. В цій частині загальної теми використано результати проекту, розробленого діловим новинарним порталом LIGA.net спільно із холдингом ТЕСНІІА у 2019-2020 рр. Розробники цього проекту наголошують на тому, що швидке запровадження сучасних технологій в життя українців стало можливим власне завдяки Інтернету і що всі ми є свідками цих світових і локальних революційних змін.

Перша технологічна революція в Україні: поява високошвидкісного Інтернету. Перші домашні мережі з'явилися в Україні порівняно нещодавно – у 1994-1996 рр. Вони створювалися ентузіастами для спілкування або ж для комп'ютерних ігор. Такі мережі виходу у зовнішній світ не мали. Вони, як правило, об'єднували декілька комп'ютерів в одному під'їзді багатоквартирного будинку або гуртожитку. Наприкінці XX ст. кількість Інтернет-абонентів навіть у Києві не перевищувала 10 тис. осіб. Потім почалися об'єднання будинкових

малих мереж у більші мережі, а у 2000-2001 рр. цим зацікавився й великий бізнес. Тоді було побудовано перше оптоволоконне кільце, яке охопило всі райони Києва. Цей елемент інфраструктури був дуже важливим, бо локальні домашні Інтернет-сітки не могли дати виходу ні до українського сегменту Інтернету, ані тим більше до міжнародного. У 2003 р. вперше було запроваджено високошвидкісний доступ до Інтернету у Києві. Цю подію, а саме *появу високошвидкісного Інтернету*, можна вважати першою технологічною революцією в Україні на поч. XXI ст. Отже, від початку XXI ст. і дотепер саме з Інтернетом пов'язані всі подальші технологічнчі революції в Україні. Месенджер ICQ прийшов на заміну відео-скайпу, а соціальні мережі та YouTube з «тонами» байтів Інтернет-трафіку – швидко застарілим чатам. Для соціології це означало колосальне прискорення організації і проведення соціологічних досліджень та процедур аналізу отриманих даних, а також можливості широкого ознайомлення із доробками своїх зарубіжних колег.

Друга технологічна революція: поява високошвидкісного мобільного Інтернету. Друга технологічна революція була пов'язана із появою високошвидкісного мобільного Інтернету; її початок датується 2005 р., коли в Україні з'явився 3G зв'язок (від англ. 3rd Generation – третє покоління), або третє покоління технології мобільного зв'язку. Це був набір послуг, який включав високошвидкісний мобільний доступ до мережі Інтернет та технологію радіозв'язку. Цей стандарт давав можливість здійснювати відео-дзвоники, а також переглядати потокове відео в онлайн. Але у 2005-2007 рр. цей тип мобільного зв'язку покривав сіткою лише великі міста України. Перший мобільний телефон iPhone з підтримкою 3G з'явився в Україні лише у червні 2008 р., але він міг тоді підключатися лише до 2G-сіток. Те саме було й з іншими модними смартфонами, які з'явилися згодом. Весь світ спілкувався і обмінювався інформацією у третьому поколінні зв'язку, а Україна – у другому: відставання нашої країни від світу становило більше 10 років.

У лютому 2015 р. ліцензії на *швидкісний мобільний зв'язок* отримали Киевстар, Vodafone Ukraine та lifecell; у травні цього ж року lifecell першим запустив сітку 3G-зв'язку у Львові. І лише у 2018 р. цими компаніями було отримано ліцензії на запровадження 4G зв'язку. Передбачається, що до весни 2021 р. доступ до нової швидкісної сітки отримають жителі усіх міст України з населенням більше 10 тис. містян. Але ці плани були навіть перевиконані; станом на весну 2020 р. діюче покриття 3G і 4G-зв'язком становило 74%. Внаслідок цього проникнення Інтернету в Україну та його використання охоплювало у 2019 р. 71% населення. А серед молоді у віковому проміжку від 14 до 35 р. всі вже тепер мають доступ і користуються Інтернетом. Отже, до 2022 р. друга технологічна революція в Україні має добігти кінця, бо до цього часу швидкісний мобільний Інтернет стане доступним абсолютній більшості громадян. Для соціології це відкрило можливості розширення географії досліджень та збільшення сітки інтерв'юерів по всій країні, підвищення якості екзит-полів, розвиток нових методів емпіричних досліджень тощо.

Третя технологічна революція: відкриті бази даних. Вона пов'язана із появою відкритих баз/реєстрів даних у вільному доступі, що має велике значення для соціології, оскільки набагато покращує її аналітичні та прогностичні ресурси. Найбільш відомий термін, пов'язаний з цією революцією, – це *«діджиталізація»* (від англ. digitalization – оцифрування), або переведення інформації у цифрову форму з можливістю її використання у вирішенні безлічі соціальних проблем. До прикладу, в цих відкритих базах даних можна швидко знайти плани забудови вулиці, на якій ви проживаєте, полічити статки наших можновладців, з'ясувати наявність черг на прийом у дитячі садочки, побачити, коли до зупинки прийде ваш трамвай чи тролейбус, довідатись про наявність білетів на пасажирські потяги і замовити їх, брати участь у антикорупційній діяльності тощо. З 2015 р. діє постанова Кабінету міністрів України № 835, згідно з якою всі державні структури зобов'язані оприлюднювати певні набори даних у форматі відкритих; паралельно в країні запустили майданчик для державних закупівель Прозорро, що вперше дало змогу представникам бізнесу слідкувати і брати участь у такій діяльності в рівних умовах. З серпня 2018 р. діє оновлений національний портал відкритих даних – *data.gov.ua*. Там будь-хто може скачати потрібну йому інформацію; станом на 2019 р. на порталі відкрито майже 19 тис. різних пакетів даних – від запасів вугілля в країні і до списку церковних храмів міста Дрогобича. Проте, *с*таном на серпень 2019 р. доступною для всіх бажаючих і потребуючих була лише половина державних баз даних. З іншого боку, багато чого вже зроблено, але оскільки смартфонами в Україні володіють трохи більше половини населення, то багато чого ще потрібно зробити, щоб країна, «функціонувала у смартфоні». Для соціології поява відкритих баз даних означала зростання її аналітичних ресурсів, розширення тематики соціологічних досліджень, сприяння розвитку громадянського суспільства і підтримки громадських ініціатив.

Четверта технологічна революція: Big Data. Тісно пов'язана з Інтернетом, оскільки великі бази даних накопичуються саме в Інтернеті, де зберігаються буквально всі «сліди» нашого в ньому перебування. Кількість заходів в Інтернет, використання реклами, листування в електронній пошті, відвідування соціальних мереж, навіть звичайні лайки і поширення інформації – все це зберігається у кіберпросторі, накопичується і уможливлює багато різноманітних засобів впливу на користувачів.

Вперше активно звернулися до цієї теми у 2016 р. паралельно із перемогою Д. Трампа на президентських виборах у США. Саме тоді виявилося, що однією з причин його перемоги стало використання саме цих «великих даних» для обробки виборців, в той час як його суперниця Х. Клінтон та її штаб будували свою передвиборчу агітацію на застарілих кількісних опитуваннях по всій країні, без врахування особливостей регіонів, штатів і окремих громадян. Після обробки колосальних обсягів інформації щодо 170 млн. потенційних виборців США було визначено групи прихильників чи супротивників Д. Трампа і для кожного з них на основі вивчення його «слідів» в Інтернеті

було розроблено відповідні заходи у соцмережах, які назвали «*таргетованою»* (тобто цільовою) *рекламою*. Її мета була одна: схилити виборця (особливо того, що вагався) до голосування саме за Д. Трампа. І це принесло успіх.

Відтепер *Big Data* вже всюди і завжди. Робота з ними найбільш успішною є у нижче наведених *секторах народного господарства*:

- *у середовищі мобільних операторів* (вони зберігають інформацію про дзвоники, повідомлення, SMS-ки, трафік, переміщеннях, рух грошей на рахунках тощо, тобто про поведінку клієнта. За допомогою аналітики, машинного навчання і обробці даних у реальному часі для клієнтів підбирають оптимальні тарифи і послуги. Перші кейси виходу назовні в мобільних операторів з'явилися у 2015-2016 рр., коли для організацій-замовників здійснювали таргетовану розсилку SMS з рекламними повідомленнями для клієнтів);
- *для банків* (аналіз «великих даних» здатен передбачити відтік чи дефолт клієнта, аби зрозуміти, чи поверне людина кредит або чи не перейде вона в інший банк; прогнозувати можливість переходу на оплати платежів і послуг картами і девайсами; налаштувати отримання фідбеку від клієнта та на цій основі створювати новий продукт. Серед новинок, наприклад, Приватбанку – проект «упізнавання» клієнта смарт-камерою, коли він прийшов до відділення, і пропозиція відповідних послуг);
- *для супермаркетів* (саме великий, добре оцифрований рітейл дозволяє вигідно розташувати магазин, передбачити асортимент, вгадати потребу конкретного покупця. До прикладу, супермаркер «Сільпо» запустив програму «Власний рахунок», якою нині користуються 13 млн. покупців; вона пропонує персоналізовані програми і акції постійним клієнтам, і т. ін.);
- *для виробництва* (зібрані дані допомагають вирішувати проблему пошуку бракованих виробів на кожному етапі їхнього виробництва, чи автоматично встановлювати найоптимальніший режим для вирощування курей на птахофермах, чи розрахувати цільові графіки постачання електроенергії для різних категорій користувачів тощо. Такі дані допомагають налаштувати зв'язок і отримати фідбек від замовників з метою випуску нової продукції);
- *для держави* (це насамперед діджиталізація, або оптимізація надання державних послуг, або так звана «держава у смартфоні». У 2020 р. новий застосунок «Дія» дозволяє отримати в електронному вигляді паспорти, технічні паспорти для авто, права водія, студентські квитки, зареєструвати новонародженого одразу після його появи на світ і взагалі отримати багато довідок без приходу до відповідної державної установи. Іншим прикладом є запровадження на основі «великих даних» системи «E-Health» у відомстві охорони здоров'я, за допомогою якої можна дистанційно записатися до сімейного лікаря, отримати потрібну консультацію, виписати електронний рецепт. Збирання гігабайтів інформації про фізичний стан, здоров'я і сон дедалі ширше буде використовуватися для попередження захворювань та збільшення строків життя);

• *для політики* (найкращим прикладом слугує кейс передвиборчої кампанії шостого президента України. Діджитал-стратег цієї кампанії визнав, що було зібрано декілька сотень тисяч анкет від волонтерів зі скаргами і пропозиціями, потім обробили ключові слова і поділили людей на 32 сегмента – за соціальними ролями, соціальним статусом і потребами, і на цій основі згодом виділили 7 груп найбільш активних прибічників В. Зеленського, підтримка яких великою мірою визначила його перемогу на виборах президента України 2019 р., а також створили таргетовану передвиборчу рекламу у Фейсбуці з виділенням від 30 до 70 опорних тез).

Для соціології ця четверта технологічна революція означає відродження традиційних кількісних методів емпіричних досліджень на вищому щаблі їхнього розвитку та у значно збільшених масштабах. Зокрема, появилася змога порівняти отримані дані локальних соціологічних досліджень із цифровою інформацією в Інтернеті щодо стану і тенденцій розвитку різних галузей і сфер суспільного життя, робити моніторинг і оцінювання різних складових соціальної політики тощо.

П'ята технологічна революція: 5G зв»язок. Ця революція пов'язана із пришвидшенням існуючого 4G зв'язку і має відбутися в Україні, за прогнозами експертів, у 2022-2023 рр., коли зростання швидкості передання даних досягне 10 Гб/сек при мінімальних затримках сигналу до 1 мілісекунди. Підключених засобів може бути до 1 млн на 1 км. кв. Ролики з мереж або кінофільми можна буде завантажувати миттєво і у відмінній якості. Але ця революція швидкості породжує і нові кейси, насамперед у бізнесі, сільському господарстві, медицині, транспорті, індустрії розваг, спорті і т. ін. Йдеться перш за все про можливості безпілотного використання автівок і громадського транспорту, літаків і навіть тракторів, оскільки відсутність людини за кермом чи пультом управління вимагає більш високих швидкостей, ніж був здатним забезпечити 4G зв'язок. Надвисока швидкість передання сигналу потрібна і в медицині в умовах проведення дистанційних медичних операцій, а також і в управлінні атомними електростанціями, де будь-яка затримка може спричинити виникнення аварійних ситуацій. Здатна змінити наші уявлення про можливості сучасних технологій і така, як ВР (або Virtual Reality – віртуальна реальність) у поєднанні з онлайн-трансляцією відео у форматі 360 градусів, що дає змогу перегляду спортивних заходів або концертів з усіх сторін, із зануренням глядачів у подію та самостійним обранням ними точки перегляду, яка їх цікавить у цю мить.

Швидкий і стабільний мобільний Інтернет потрібен практично усім галузям нашого життя. У світі ця технологія вже успішно працює у Південній Кореї у поєднанні із спеціально випущеною моделлю смартфону Samsung з підтримкою 5G-Galaxy S10 5G, а також у США. Відомий бізнесмен і новатор, керівник компанії ТЕСЛА Ілон Маск взагалі поставив перед собою завдання створити *глобальний супутниковий Інтернет* і покрити всю земну кулю сіткою дешевого глобального зв'язку за допомогою близько 800 супутників. Станом на червень 2020 р. у космосі працюють вже 420 таких супутників. Така сітка не потребує дорогих наземних веж і використовує найновіші технології

швидкісного зв'язку, чим і зумовлені її переваги. В Україні ж запровадження 5G зв'язку має розпочатися починаючи з 2020 р. Перехід до надшвидкого Інтернету є важливим і для соціологів у ситуаціях, наприклад, з миттєвим підрахунком даних екзит-полів у виборчий період, із зануренням у віртуальну політичну реальність із власною участю для здійснення експертних оцінок та коментарів тощо.

Шоста технологічна революція: штучний інтелект. З усіх революційних технологічних змін в Інтернеті та за допомогою Інтернету саме створення штучного інтелекту (далі – ШІ, або в англ. AI: Artificial Intelligence), мабуть, є найбільш важливою. Хоча робота над створенням ШІ розпочалася ще у 1955-1956 рр., вона досі не завершена через її складність, але деякі вражаючі результати маємо вже сьогодні. Як зазначено у Вікіпедії, ідея ШІ є узагальненням підходу на основі *тесту Тьюринга*, який стверджував, що машина стане розумною тоді, коли буде підтримувати діалог з людиною, а та не зможе зрозуміти, що розмовляє з машиною (цей діалог ведеться переписуванням). Іншими словами, йдеться про розробку таких машин, які володіють здатностями людського інтелекту. Вже сьогодні камери у смартфонах здатні покращувати наші селфі і робити непогані фото навіть при слабкому освітленні. Штучний інтелект – це не мозок людини; це статистика на основі аналізу великої кількості даних, за допомогою якої ШІ здатен допомогти оптимізувати процеси в медицині, автомобільній промисловості, фінансах, рітейлі і багатьох інших сферах. Отже, перший крок – це збирання колосальної кількості даних з використанням мільярдів датчиків, камер, мікросупутників (і тут на допомогу приходять Big Data), а наступний – їхня обробка і прийняття рішень.

Штучний інтелект в деяких питаннях вже спрацьовує краще і швидше, ніж людський інтелект. До прикладу, в медицині у найближчі декілька років нас очікують інновації у діагностиці хвороб. На даних зі смарт-устроїв та з аналізу графічних зображень (рентген-знимків) ШІ може передбачати вірогідність того чи іншого захворювання і запропонувати модель лікування. В транспорті – це послуги безпілотних таксі для всіх бажаючих, в енергетиці – це балансування виробництва і споживання електроенергії в різних періодах дня і ночі, її доставка до «розумних будинків», створення комбінованих квитанцій для споживачів або застосування роботів для розвідок природних ресурсів у важкодоступних місцях, у державному управлінні – створення комплексних систем аналізу і управління штатними і нештатними ситуаціями і т. ін. Взагалі завдяки ШІ зменшиться роль людського фактору, випадкових помилок і корупції.

Але розробка ШІ, зокрема для соціології, може нести із собою і проблеми, якщо, до прикладу, соціологічні дослідження зможуть здійснюватися без участі соціолога чи машина буде здатна видавати вірогідні прогнози щодо соціального розвитку. Чи не відімре тоді наша професія? Одні експерти дають стверджувальну відповідь і не лише стосовно соціології: під загрозу зникнення попадають такі професії, як пілоти і молодші юристи, водії та інженери, навіть

програмісти і працівники ІТ-індустрії – список можна продовжувати довго. Але оптимістично налаштовані дослідники вважають, що машини і роботи ще довго не зможуть замінити творчі здібності людини, її креативність та інтуїцію.

Сьома технологічна революція: технопарки. Сенс цієї революції полягає у створенні *технологічних парків*, тобто осередків, які займаються діяльністю з виконання інвестиційних та інноваційних проектів, виробничого запровадження наукоємних розробок і високих технологій. В нашій країні перші три такі структури було створено ще у 1996 р., а у 1999 р. Верховна Рада України прийняла закон, що регулює їхню діяльність. Технопарки створювались для підтримки технологічних наукових розробок і мали стати центрами, які б виводили науку і виробництво на шлях нової економіки, максимально орієнтованої на новітні технології. Головне в їхній роботі – скерованість на створення і випуск закінченого високотехнологічного продукту безпосередньо в Україні та його орієнтація на експорт для завоювання ринків інших країн. Технопарки звільнялись від податків і акумулювали прибутки для своїх потреб.

Саму ідею створення передових технопарків Україна запозичила у США та Європи. Зокрема, у США ще у 1951 р. було створено Стенфордський технопарк, довкола якого утворилася ціла науково-технічна територія, яку ми знаємо під назвою «Силіконова долина». Тут займалися науковими розробками місцевих університетів у сфері електроніки, напівпровідників та високих технологій. Аналогічні технопарки починаючи з 1970-х рр. запрацювали у Великій Британії, Німеччині, Франції і перетворилися на потужні науково-практичні центри, які давали імпульс для розвитку нової *креативної економіки*.

В Україні нині офіційно існують 16 технопарків, але оскільки держава практично не цікавиться і не фінансує їх, ініціативу перехопили приватні інвестори і компанії, які сьогодні зайнялися розвитком інноваційних парків і кластерів. Починаючи з 2017 р. розпочався процес формування так званих *територіальних хабів*, в яких концентровано співіснують школи програмування, офіси стартапів, представництва міжнародних компаній та інноваційні відділи українських бізнесових кіл тощо. Але не тільки: в межах таких хабів інфраструктура орієнтована на те, аби учасники могли і жити, і працювати, і отримувати/продовжувати освіту, і розважатися, і займатися спортом. Такі технопарки створюються у Києві, Львові, Харкові та інших великих містах України. Зокрема, у Львові розробляють інфраструктурний проект ІТ Парку, оскільки у місті дуже багато представників ІТ-сфери (тобто розробників інформаційних технологій) і офісів великих сервісних ІТ-компаній.

У 2019 р. з'явилася ще одна ідея: формування *екотехнопарків*, яка полягає в тому, аби побудувати великий дата-центр поблизу електростанції та використовувати її енергію; біля нього мають бути побудовані ферми, де у теплицях можна утилізувати відведене тепло. Такого типу технопарк має намір реалізувати холдинг ТЕСНІІА, відомий також тим, що він підтримав

проект про вісім технологічних революцій у сучасній Україні. Для соціології створення і відкриття таких парків має велике значення, яке полягає у можливості соціологічного супроводу діяльності таких парків і центрів та ознайомлення громадськості з цими двигунами науково-технічного прогресу.

Восьма технологічна революція: кіберспорт. Ще однією важливою сферою суспільного та індивідуального значення нині стає кіберспорт, який незабаром може стати одним з видів спорту, представлених на Олімпійських іграх. Кіберспортивні турніри стали явищем планетарного масштабу, а гравці часом відчувають фізичні та психологічні навантаження, співставні з тими, що існують у традиційних видах спорту. Гравці часто виконують по 400 рухів на клавіатурі і мишці за одну хвилину, що у чотири рази більше, ніж здатна нетренована людина. При цьому рухи гравців асиметричні, що вимагає одночасної активності різних ділянок мозку. Такий рівень напруги не спостерігається в інших видах спорту.

Кіберспорт – це змагання з комп'ютерних ігор, в яких беруть участь професійні гравці. До найбільш популярних кіберспортивних дисциплін відносять: Dota 2, Counter-Strike: Global Offensive, Fortnite, League of Legends, StarCraft II. Найбільш відомі турніри – The International (грають в Dota 2), Evolution Championship Series (файтинги), Intel Extreme Masters (Starcraft II, Counter-Strike: Global Offensive), Fortnite World Cup Finals, LoL World Championship и PUBG Global Championship. Ці заходи відбуваються на самому високому рівні, з відеотрансляціями і мільйонними призовими фондами для переможців.

Датою народження кіберспорту вважають 1972 р., коли відбулися перші згадані у пресі змагання із комп'ютерної гри Spacewar. Турнір мав амбітну назву «Міжгалактичні олімпійські ігри» і проходив у приміщеннях Стенфордського університету (США). Переможець отримав головний приз – річну підписку на журнал Rolling Stone. Переломним став 2000 р., коли відбувся перший турнір World Cyber Games (WCG). За ним спостерігали мільйони глядачів, тисячі бажаючих взяли участь у відбіркових етапах, а сотні грали у фіналі.

Кіберспорт дістав свого розвитку і в Україні. На міжнародний рівень українці вийшли у 2001 р., коли компанія Samsung провела в нашій країні відбір на World Cyber Games. Місцеві фінали відбувалися по всій Україні, а переможці здобули оплачувану поїздку на міжнародний турнір з великим призовим фондом у сотні тисяч доларів. Нині в Україні під егідою Федерації кіберспорту проводиться багато турнірів; зокрема, у грудні 2019 р. відбувся перший офіційний фінал Кубка України з мобільного кіберспорту у дисципліні PUBG Mobile з призовим фондом у 200 тис грн, а також гранд-фінал першого чемпіонату України з кіберспорту з призовим фондом 1 млн грн. Представники України розвивають кіберспорт також і на глобальних ринках. Так, керуючі партнери технологічного холдингу TECHIIA і esportainment-компанії WePlay! Esports Ю. Лазебніков та О. Крот будують кіберспортивну арену в Лос-

Анджелесі (США)[2]. І соціологам є поважне місце у цій комп'ютерній революції, про яку знають далеко не всі громадяни країни, а отже, до переліку традиційних соціологічних тем, пов'язаних із бізнесом, економікою, культурою та дозвіллям, додається нова сфера кіберспорту, яку ще тільки тепер належить опановувати.

Таким чином, можна підсумувати, що і у глобалізованому світі, і в сучасній Україні відбуваються потужні технологічні революції, які мають велике значення для формування *нового типу суспільств*, забудованих на інтелектуальних технологіях, а також для самої соціології, покликаної відображати ці процеси і зміни. Всі ці технологічні революції пов'язані з Інтернетом і відбуваються як в самому Інтернеті, так і за допомогою Інтернету.

3.4. Інтелектуальні технології як основа формування нового типу суспільств

Ще у часи існування індустріального типу суспільств (XVII - перша пол. XX ст.) соціологи міркували над тим, яке суспільство прийде йому на заміну. Найбільш відомим з них був американський соціолог ***Деніел Белл***, прогнози якого вирізнялися великою точністю. У 1973 р. вийшла з друку його книжка «Постіндустріальне суспільство, що наближається»; багато передбачень з неї згодом справдилися і стали новою реальністю. *Головними положеннями концепції Д. Белла є наступні*:

1) соціологічний аналіз будь-якого суспільства має будуватися на певному *осьовому принципі*, обраному автором, тобто на певному куті зору на розвиток суспільства; таким осьовим принципом для Белла став розвиток технологій;

2) на цій основі ним було виділено *три типи суспільств* в історії людства: доіндустріальне (або давнє чи традиційне), індустріальне (або капіталістичне) та постіндустріальне;

3) кожен тип суспільства забудований на *певній технології*. Відповідно він виділив *три типи технологій,* які лежали в основі економічного розвитку і мали великий вплив на характер суспільства:

- *працемісткі* (працеємні) технології ручної праці;
- *капіталомісткі* (капіталоємні) технології машинного виробництва;
- *наукомісткі* (наукоємні) інтелектуальні технології автоматизованого виробництва та інтелектуальної праці;

4) типи суспільств відрізняються між собою також і за домінуванням того чи іншого сектору – *первинного* (аграрне виробництво сільськогосподарських продуктів), *вторинного* (масове виробництво промислової продукції), *третинного* (сектор послуг, заснованих на інтелектуальних технологіях,

[2] Саме цим представникам бізнесових кіл України належить розробка проекту стосовно технологічних революцій у сучасній Україні, матеріали якого використані у цьому навчальному посібнику.

інформації та знанні). Власне ознакою постіндустріального суспільства є панування сектору надання послуг з його високорозвинутими технологіями;

5) *постіндустріальному суспільству* властиві, за Беллом, *11 головних рис,* серед яких виділимо найважливіші: центральна роль *теоретичного знання;* створення на цій основі нових *інтелектуальних технологій*; перехід від виробництва товарів до *виробництва послуг*; зміни у характері праці, яка стає дедалі більше не ручною чи машинною, а *інтелектуальною*; зростання *класу носіїв знання* (технічні спеціалісти і професіонали); поява нових елементів соціальної структури – *ситусів* (всього 9, вертикальних і горизонтальних) і урізноманітнення соціальної структури; виникнення *меритократії***,** тобто прошарків людей, які досягли високого соціального статусу не внаслідок успадкування багатств, а за свої власні заслуги і досягнення; *зміна ролі жінок* (досягнення багатьма з них економічної незалежності від чоловіків) тощо. Окремо виділимо *зростаючу роль культури*; за виразом Д. Белла, культура замінила економіку в якості джерела соціальних змін. Це тому, що інтелектуальні технології на базі теоретичних знань (як елемент культури) втілюються безпосередньо у виробництво, а зміни відповідних цінностей викликають і зміни суспільств.

Визнаючи велику роль Д. Белла у запровадженні нової періодизації історії, все ж зазначимо, що у своїх передбаченнях власне комп'ютерам як символу нового постіндустріального суспільства він не надавав ще особливого значення, хоча й писав про те, що нові розумні машини будуть широко використовуватися у банківській сфері та у роботі бібліотек. Це й не дивно, бо у цей час комп'ютери ще не заполонили світ і Інтернет тільки зароджувався.

Його послідовники і наступники пішли далі у розумінні того нового суспільства, яке виростало з індустріального буквально в них на очах. Вони або притримувалися визначення нового суспільства як постіндустріального, або пропонували свої назви та засновували свої праці на різних осьових принципах аналізу. Найбільш помітну роль серед них відігравав іспанський соціолог ***Мануель Кастельс*** (2000, 2007) – *автор концепції мережевого суспільства*. Як бачимо, цей новий тип суспільства (за Беллом – постіндустріальне) у Кастельса дістав назву мережевого згідно осьовому принципу його аналізу – розвитком мереж, заснованих на ІТК, і у локальному, і у глобальному масштабі. Саме цей вчений продемонстрував визначальне значення комп'ютерних технологій для трансформації суспільних відносин від ієрархічних до мережевих. Отже, з кінця XX ст. провідні соціологи світу твердять про утворений глобалізацією та науково-технічним прогресом якісно новий тип суспільства – *мережевий* (від англ. network society).

Сьогодні можемо спостерігати, як форма соціальної організації людей поступово трансформується із пріоритетно ієрархічної та вертикальної до горизонтальної, де голову роль відіграють *комунікації мережевого типу.* М. Кастельс вважає, що невисока значимість даних, інформації чи знань є типовою характеристикою сьогодення, а абсолютно нові мережеві структури, які є засобами і одночасно втіленням сучасної глобалізаційної епохи. Ці

структури є всеосяжними і визначальними: сам факт приналежності до тієї чи іншої мережі стає найважливішим джерелом влади і змін у суспільстві. Тому «влада мережі виявляється сильнішою за структуру влади». Мережі існують повсюди: і в об'єктивній реальності, і у багатовимірному кібер-просторі Інтернету. В Інтернеті мережі утворюють так звані *ребра* (або ланки зв'язків); а там, де вони перетинаються, утворюються *вузли*. Це відкриті структури, які можуть розширятися без жодних обмежень шляхом включення нових мереж, ребер і вузлів. З точки зору соціології Інтернет-мережі стають інститутами, що сприяють розвитку усіх галузей – економіки, управління, інформатизації, політичної сфери, освіти, культури тощо. Оскільки соціальне життя дедалі більше переселяється в Інтернет, його мережеві структури приходять на заміну традиційним соціальним структурам, складеним із класів і соціальних груп; тому нині побутує вислів: «Світ складений з мереж, а не з груп».

Власне для соціологічного осмислення мережевого типу суспільств важливими є *соціальні мережі*, утворювані в Інтернеті і за допомогою можливостей Інтернету. Вони займають свій особливий сегмент у структурах Інтернету, тому що не кожен веб-сайт є соціальною мережею, але будь-яка соціальна мережа є веб-середовищем, орієнтованим на створення сприятливих умов для формування комунікативних зв'язків та соціальних взаємодій між її членами.

В. Винник (2012) вважає, що *соціальні мережі володіють такими специфічними характеристиками:*

- контент соціальних мереж створюється виключно або більшою мірою його користувачами;
- сайт є автоматизованим середовищем, у межах якого користувач може налагоджувати соціальні зв'язки з іншими користувачами або створювати соціальні об'єкти (тематичні групи);
- для користувачів доступними є функції комунікації з іншим користувачами і соціальними об'єктами;
- користувачі мають змогу отримувати статистичну інформацію про об'єкти соціальної мережі та дані щодо динаміки та тенденцій зв'язків між ними.

Своєю чергою, головною постаттю цих мереж в умовах сучасних горизонтальних інформаційних обмінів як нових способів комунікації стає так звана *«мережева людина»,* або *Homo retis.* Так можна назвати користувача Інтернету, який бере активну участь у створенні та функціонуванні соціальних мереж і для якої питома вага перебування у Мережі мереж перевищує частку активностей у реальному соціальному житті. Збільшенню кількості «мережевих людей» надала поштовх пандемія коронавірусу COVID-19, особливо у тих країнах, де було запроваджено карантин. Це призвело до скорочення реального соціального простору і колосального розширення віртуального соціального простору, до лавиноподібного зростання кількості нових соціальних мереж і збільшення учасників/членів існуючих. Тобто йдуть процеси формування

віртуального мережевого суспільства з усіма його атрибутами: соціальними мережами і зв'язками, Інтернет-спільнотами, мережевими людьми тощо.

Відповідно до цих процесів і паралельно до них відбувається ускладнення і розростання самої *віртуальної реальності* як створеного технічними засобами світу, який передається людині через її відчуття: зір, слух, дотик та інші. Віртуальна реальність – це ілюзія дійсності, створювана за допомогою комп'ютерних систем, які забезпечують зорові, звукові та інші відчуття. Крім того, відбувається мультиплікування чи розростання різноманітних реальностей, «зрощування» елементів об'єктивної та віртуальної реальностей і поява так званих *змішаної* та *доданої реальностей*, створення ситуацій, коли додана чи віртуальна реальність переноситься в об'єктивно існуючий світ (найпростішим прикладом цього є робота 3D-принтера, коли створена у віртуалі програма дає можливість у реальному житті продукувати реальні предмети, до прикладу, зброю чи органи людського тіла – кістки, зуби або сердечні клапани).

Ускладнення віртуальної реальності, прогресуючий процес створення соціальних мереж змінюють й традиційне соціологічне уявлення про соціалізацію. Тепер до *первинної соціалізації* дитини і підлітка та *вторинної соціалізації,* яка здійснюється на подальших етапах життєвого шляху особистості, додається так звана *третинна соціалізація*, яка відбувається у віртуальному середовищі Інтернету переважно у соціальних мережах. Тобто в Інтернеті (як Мережі мереж) формується особливий *соціальний віртуальний світ*, в який входить користувач у пошуках нових типів зв'язків і нових типів спільнот (мережевих або віртуальних); відтак і в цьому віртуальному кібер-просторі має місце своєрідна соціалізація на основі цінностей, які поділяють члени цих мережевих груп, формується їх нова кібер-ідентичність. Головним наслідком мережевої соціалізації і є «мережева людина».

3.5. Головна проблематика соціології Інтернету

Проблематика соціології Інтернету концентрована передусім в основних сферах життєдіяльності новітнього соціуму та їхній проекції у віртуальний світ. Соціологія вивчає як процеси, які відбуваються в тому чи іншому сегменті об'єктивної реальності за допомогою Інтернету, так і процеси і явища, що виникають у кібер-просторі, пов'язані з тією чи іншою сферою віртуального суспільного життя. Нині існує певний дисбаланс на користь соціологічних досліджень традиційних сфер суспільного життя на противагу тим, які перетікають, часто у модифікованому вигляді, у віртуал. Іншими словами, дотепер вітчизняна соціологія, маючи безперечні досягнення у дослідженнях об'єктивно існуючого світу, значно відстає в аналізі світу віртуального.

Глобалізація розпочалася і була найбільш успішною у сфері економіки. Це багато в чому сталося за допомогою Інтернету і зумовило формування глобальної економіки та її електронного варіанту на поч. XXI ст. Процеси ці ще

далеко не завершені, але вже сьогодні можна говорити і про глобальні фінанси, і про світову торгівлю та їхні інтернетівські відповідники. Такі дослідники, як ***Д. Дорошкевич*** і ***Є. Мокін*** (2017), по-перше, акцентують увагу на відмінностях *економіки мережевого характеру*, яка є глобальною, від індустріальної економіки, яка за своїми масштабами була національною, тобто існувала в рамках кордонів тієї чи іншої держави. По-друге, вони вважають, що Інтернет став потужним сегментом економіки та одним з найбільш інвестиційно привабливих рішень завдяки появі віртуальної реальності. По-третє, перехід від індустріально орієнтованої економіки до Інтернет-орієнтованої зумовив різке зростання відповідного кластеру населення – нових виробників, замовників, клієнтів, постачальників, партнерів та конкурентів. Цей перехід відбувається настільки швидкими темпами, що у багатьох випадках науковці не встигають його проаналізувати і здійснити прогнози на майбутнє.

Нині виділяють такі *основні напрямки використання ІКТ Інтернету* для успішного розвитку економіки і одночасно проблеми для активного залучення соціологічної аналітики, як:

- виникнення *нових соціальних класів, прошарків і страт,* пов'язаних із сучасним виробництвом та споживанням; поява «класу непотрібних», прекаріату;
- поширення *нової соціальної нерівності (ексклюзії)* у глобальному та локальному масштабі;
- *маркетинг,* насамперед така його модель, яка адаптована до клієнта у цифровій економіці (***Ф. Котлер***);
- *мережеві ринки*;
- *електронна комерція* (е-комерція);
- *соціально відповідальний бізнес* та розширення масштабів його діяльності за допомогою Інтернету;
- *корпоративна політика* в Інтернеті та в Інтранеті;
- *розвиток колективних проектів* за участю фахівців з різних країн світу на Інтернет-платформах;
- *реклама товарів і послуг* у віртуальному середовищі і т. ін.

Спеціалісти вважають, що серед найбільш привабливих для українських соціологів сьогодення тем мережевій сфері є нові соціальні нерівності, е-комерція та стимулювання соціально відповідального бізнесу.

Що стосується *сфери політики*, то і в ній існують багато відомих течій і персонажів, які незмінно користуються увагою соціологів. Якщо брати світову соціологічну думку, то в ній найбільшою увагою користуються сюжети, пов'язані переважно із вивченням *міжнародної політики і розширенням кола її впливових акторів.* Якщо раніше переважали теми, орієнтовані на внутрішню політику та політичну діяльність держави як головного і по суті єдиного актора міжнародної політики, то сьогодні увага соціологів світу прикута до вивчення того, як співвідносяться внутрішня і міжнародна політика та законодавство, а також до процесів звуження зони суверенітету національних держав, їхньої адаптації до глобалізаційних процесів. Зростання числа акторів міжнародної

політики (до них додаються як міжнародні наднаціональні організації типу ООН чи Європейського Союзу, так і інтернаціональні недержавні організації глобального і регіонального масштабу) зумовлює й дослідницьку активність соціологів у їхньому вивченні.

Серед усіх напрямків у вітчизняному соціологічному просторі впевнено лідирує *електоральна соціологія*, а серед сюжетів – рейтинги політиків і політичних партій. З розвитком Інтернету в Україні проблематика виборів продовжує домінувати і в його політичному сегменті. Як засвідчили вибори шостого президента України, величезний відрив, з яким В. Зеленський переміг П. Порошенка і набрав у підсумку 73% голосів виборців, багато в чому був зумовлений політикою глибокого таргетування, тобто переведенням пунктів програми кандидата у цілеспрямовані месиджи Інтернету для конкретних груп населення. Кожній, навіть малочисельній групі потенційних виборців було скеровано цілеспрямовані звернення із пристосованими саме до інтересів цієї групи повідомленнями і обіцянками. Технологію глибокого таргетування команда Зеленського опрацювала і застосувала на рівень глибше, ніж це було в команді кандидата в президенти США Д. Трампа. Іншими словами, розширене застосування новітніх ІКТ у політичній сфері Інтернету набирає нині силу провідного тренду і у світі, і в нашій країні.

Але електоральна частина соціології політики не вичерпує усього багатоманіття тем, до яких варто звернутися українським соціологам за допомогою Інтернету та його технологій. *До найбільш перспективних* з них можна додати такі, як:

- дослідження із створення *нових політичних партій*, заснованих на ідеології, та їх просування в Інтернеті, особливо у соціальних мережах;
- соціологічний супровід процесів формування *новітніх соціальних інститутів* (таких, як волонтерство) та їхніх активностей у соціальних мережах;
- соціологічний моніторинг процесів становлення *громадянського суспільства* в Україні та його онлайн-зв'язків із подібними інституціями глобального громадянського суспільства;
- вивчення процесів подолання *політичної ексклюзії* (тобто нерівності) стосовно участі громадян у підготовці і прийнятті державних рішень;
- аналіз формування *політики гласності і транспарентності* (прозорості) влади, контролю за її діяльністю за допомогою соціальних мереж;
- аналіз *політичної онлайн-реклами* тощо.

Серед усіх сфер суспільного життя глобалізація була менш успішною і викликала сильний спротив локальних сил *у сфері культури.* З одного боку, у світі наприкінці XX-на поч. XXI ст. отримали широкого розповсюдження взірці *глобальної уніфікуючої культури* і для еліти, і для широких народних мас. З іншого боку, глобалізація несподівано призвела до нового імпульсу у розвитку *локальних (місцевих) культур,* що базуються на традиційних цінностях, нормах та ідентичностях мешканців тієї чи іншої держави. В такий спосіб люди виступали проти нівелюючого впливу глобальних трендів, проти

одноманітності і однаковості, проти переважаючої глобалізації за західним зразком та з використанням англійської мови в тому ж Інтернеті. Ці протестні настрої влучно помітив і описав вже згадуваний М. Кастельс. В його працях було виокремлено і досліджено так звану *ідентичність спротиву* у суспільстві мережевих структур, скеровану проти наступу глобалізації, яка приходить на заміну легітимній ідентичності індустріального суспільства.

В українській соціології сьогодення увагу концентровано на обидвох цих тенденціях: наукових пошуках у ділянці глобалізаційних тисків через Інтернет на сучасну українську культуру, з одного боку, та у вивченні її нових характеристик, в тому числі викликаних розповсюдженням Інтернету.

Висновки

Соціологія Інтернету як теорія середнього рівня сьогодні посіла одне з важливих і помітних місць в системі соціологічного знання. Серед її актуальних наукових зацікавлень, виходячи зокрема з реалій українського суспільства, є:

- стан емерджентності (надзвичайності) у розвитку сучасної української культури в умовах глобалізації та стрімкого розповсюдження Інтернету;
- зрушення в ціннісно-нормативних структурах під впливом світової мережі;
- конфлікти цінностей в реальному та віртуальному житті;
- процеси ідентифікації та реідентифікації, конфлікту ідентифікацій та пошуки нових цінностей і стилів життя; формування віртуальної ідентичності;
- смислові, ціннісні, нормативні та випадкові регулятори повсякденної поведінки людей, що формуються в Інтернеті та за участю Інтернету;
- масові ментальні утворення в ситуації кризи та війни;
- ступінь розповсюдження тенденцій уніфікації, комодифікації, обезрозрізнення, що походять з Інтернету;
- мовна гетерогенність сучасного українського суспільства та англійська мова як домінуюча мова Інтернету;
- віртуальна реальність та її мистецькі різновиди;
- динаміка віртуальних культурних практик тощо.

Завершуючи огляд головної проблематики соціології Інтернету, наголосимо, що на неї дедалі зростаючий вплив має пандемія коронавірусу COVID-19, яка зумовила безпрецедентне розростання Світової мережі і зони віртуальної реальності. Це означає потребу соціологічного моніторингу соціальних змін, які вона спричинила: банкрутства багатьох бізнесів і водночас виникнення нових, зростання безробіття, транспортного колапсу і вимушеного карантину, вимогу дотримання соціальної дистанції і внаслідок цього перетікання соціальних зв’язків у віртуальний простір та багато інших соціальних наслідків, які нині вимагають уваги соціологів.

Контрольні питання

1. Як пов’язані між собою глобалізація та Інтернет?
2. Чому ідея швидкісного комп’ютерного зв’язку виникає у військовій сфері?
3. Коли відзначають міжнародний День народження Інтернету і з якою подією він пов’язаний?
4. В чому полягає відмінність соціології від інших наук у вивченні Інтернету?
5. Що вивчає соціологія Інтернету?
6. Які методи досліджень використовує соціологія Інтернету?
7. Якою є структура Інтернету?
8. Чому двома головними функціями Інтернету є інформаційна і комунікативна?
9. Що таке ІКТ? Як вони пов’язані з Інтернетом?
10. Які революції в ІКТ відбулися в Україні наприкінці ХХ-на поч. ХХІ ст.?
11. Чому революційні зміни ІКТ пов’язують із виникненням нового, постіндустріального типу суспільства?
12. Що таке «мережеве суспільство»?
13. Якими є соціальні наслідки виникнення і розповсюдження Інтернету?

Теми рефератів (есе)

1. Інтернет: причина чи наслідок глобалізації?
2. Інформація та комунікація в Інтернеті: порівняльний аналіз переваг.
3. Взаємозв’язок інформаційно-комунікативних технологій та виникнення нового типу суспільства.
4. Соціальні мережі Інтернету та їхні різновиди.
5. Молодіжний сегмент Інтернету та його характеристики.
6. Інтернет-залежність: суть, соціальні наслідки, превенція.
7. Фейки в Інтернеті: ознаки, виявлення, реагування.
8. Блогер: хобі чи професія? Блогерство в Україні.
9. Можливості Інтернету для навчання студентів.
10. Правила використання Інтернету у навчальній діяльності студентів.
11. Плагіат та його виявлення за допомогою засобів Інтернету.
12. Каталог віртуальних реальностей.

Дослідницькі міні-проекти

Серед найважливіших професійних компетентностей соціолога окремо виділено здатність розроблення та реалізації науково-дослідних проектів, включаючи власні дослідження, які дають можливість переосмислити наявне та створити нове цілісне знання та/або професійну практику, і розв’язання значущих соціальних, наукових, культурних, етичних та інших проблем. Це

передбачає формування в студентів вміння розробляти програми колективних досліджень з гармонійним поєднанням методологічної та методичної складових та з обранням адекватних теоретичній базі дослідницьких методів; використання вербальних, візуальних та інших новітніх технологій соціологічного дослідження. Стосовно навчальної дисципліни «Соціологія Інтернету», формування такої фахової компетентності стає одним із пріоритетних завдань викладача.

Для його реалізації доцільно спочатку провести із студентами *настановчу зустріч*, де ознайомити їх із правилами участі в роботі дослідницьких груп над виконанням низки колективних міні-проектів. Викладач пропонує увазі студентів *декілька можливих тем* із пропозицією або їх затвердити, або внести свої пріоритетні назви. На цій основі в рамках окремої академічної групи доцільно виділити і затвердити 4-5 таких міні-проектів на чолі з їхніми *менеджерами,* з числа запропонованих студентами. Надалі менеджер такого міні-проекту розподіляє обов'язки і завдання кожного учасника виконання свого проекту, агрегує їхні напрацювання, представляє остаточний варіант проекту включно з його презентацією.

Студенти-учасники виконання міні-проектів *протягом семестру* здійснюють пошук дотичної до обраної теми наукової літератури, опрацьовують її, розробляють понятійно-категоріальний апарат та формулюють *теоретичну основу* дослідження в рамках проекту. Інші студенти працюють над *методичною частиною проекту*, підбирають методи емпіричного дослідження, здійснюють його і формують висновки. Ця робота вимагає спільних зусиль усіх розробників проекту для того, щоб обидві частини проекту – теоретична і емпірична – були взаємопов'язаними і відповідали одна одній. Менеджер створює дизайн проекту, здійснює оформлення та узгодження двох його частин, формує висновки. На цій основі окремий розробник міні-проекту готує макет презентації отриманих даних з використанням програми PowerPoint або інших варіантів презентаційних програм, таких як Prezi, Canva, Crello, Keynote, Seidat Piktochart, Office Sway та ін. Зведений текст з презентацією обговорюється і затверджується усіма розробниками і згодом передається викладачеві разом з оцінками роботи кожного, які виставляє менеджер. На підсумковому занятті можна влаштувати так званий *«батл проектів»*, тобто їх презентацію і змагання з метою виявлення кращого з них. До журі оцінювання проекту бажано включити викладачів кафедри, аспірантів, студентів старших курсів.

Структура і складові виконаного проекту залежать від того, на якому курсі навчаються студенти. На першому курсі варто запропонувати спрощену форму підготовки, оформлення і презентації проекту, яка не вимагає глибоких знань в ділянці соціологічної теорії чи методики наукового дослідження; на старших курсах відповідно до інших навчальних дисциплін, які вивчалися на курсі, дослідницькі завдання мають бути ускладнені. Викладання предмету «Соціологія Інтернету» доцільно запроваджувати на перших курсах через

достатньо велику обізнаність навіть першокурсників із цією глобальною Мережею мереж та великий інтерес до різних аспектів її діяльності.

Обрання тем для науково-дослідницьких міні-проектів варто розпочати із їхнього переліку. До прикладу, темами, які було запропоновано при викладанні цієї навчальної дисципліни на кафедрі соціології Львівського національного університету ім. І. Франка, були наступні.

- Глосарій Інтернету (тобто словник найбільш уживаних термінів, які використовують користувачі Світового павутиння);
- Явище Інтернет-залежності у студентському середовищі;
- Комунікація молоді в соціальних мережах;
- Контент-аналіз одного з освітніх сайтів Інтернету;
- Можливості використання Інтернету у навчанні студентів.

Студенти також пропонували свої теми, до прикладу:

- Фейки в Інтернеті (на прикладі фейків стосовно коронавірусу COVID-19);
- Порівняльний аналіз соціальних мереж Instagram та TikTok;
- Віртуальна реальність та її нові різновиди;
- Розвиток Інтернету в Україні: можливості і межі;

Дизайн міні-проекту передбачає наявність таких складових, які властиві для будь-якої науково-дослідної роботи студентів-соціологів. Проілюструємо їх на прикладі виконання міні-проекту стосовно коронавірус-фейків в Інтернеті.

- *Зміст.*
- *Теоретична частина* (основні поняття теми, їхнє визначення, стан опрацювання обраної теми у науковій літературі, головні теоретичні положення тощо. *Конкретно:* поняття «фейк» в науковій літературі, специфіка соціології у дослідженнях фейків, різновиди фейків стосовно коронавірусу, критерії виділення / розпізнавання коронавірус-фейків, методи профілактики і боротьби з коронавірус-фейками, історія виникнення і розповсюдження коронавірусу у світі та в Україні).
- *Емпірична частина* (обґрунтування обраних методів дослідження та вибіркової сукупності, опис використаних баз даних та їхнього вторинного аналізу, формулювання гіпотез, опис та аналіз отриманої соціологічної інформації. *Конкретно:* статистичний аналіз виявів коронавірусу у світі та в Україні; процедура використання методу контент-аналізу коронавірус-фейків, виявлених у двох Телеграм-каналах: ТСН (https://t.me/TCH_channel) та UA-Reporter.com (https://t.me/reporterua), узагальнені таблиці отриманих даних; опитування членів родин розробників проекту стосовно сприйняття такого роду фейків і т. ін.).
- *Висновки* з обох частин міні-проекту (в даному випадку конкретизовані стосовно соціальних наслідків розповсюдження коронавірус-фейків в українському сегменті Інтернету).
- *Список джерел та використаної літератури.*

- *Додатки* (в даному випадку з презентацією отриманих результатів в програмі Canva, а також з іншими ілюстративними матеріалами).

У подальшому студенти молодших курсів зможуть використати набуті знання, вміння і навички колективного виконання проектів у підготовці своїх курсових і дипломних робіт.

Список використаної та рекомендованої літератури

Аналітичний звіт про результати соціологічного опитування мешканців південних і східних областей України щодо використання Інтернету. К.: Ін-т мас. інформації, 2017. 98 с.

Артамонова І. М. Блог як публічна автокомунікація. *Держава та регіони*. Серія: Соціальні комунікації. 2010. № 2. С. 5-9.

Бондар Т. В., Дмитрук Н. А., Нагорняк К. М., Павлова Д. М., Пивоварова Н. П. Голос молоді: можливості та перші результати U-REPORT в Україні. *Український соціум*. 2016. № 3. С. 110-118.

Брайант Д., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. М., СПб., К.: Изд. дом «Вильямс», 2004. URL: http://yanko.lib.ru/books/smi/osnovu_vozdeystviya_smi.pdf

Винник В.Д. Социальные сети как феномен организации общества: сущность и подходы к использованию и мониторингу. Философия науки. 2012. № 4 (55). С. 110-126.

Вісім технологічних революцій України. URL: https://project.liga.net/projects/tech_revolutions_internet/

Віце-прем'єр Михайло Федоров: деякі технології на виборах ми допрацювали глибше, ніж Трамп. URL: https://pravda.com.ua/articles/2019/09/27/7227431/

Всі українці у віці до 35 років використовують Інтернет. URL: https://biz.censor.net.ua/3153494/vse_ukraintsy_v_vozraste_do_35_let_ispolzuyut_internet

Галіч Т. Соціальні Інтернет-мережі та віртуалізація суспільного життя. *Соціологія майбутнього.* 2010. №1. С. 145-152.

Головин Н. А. Юрген Хабермас о силе социальной коммуникации. *СОЦИС.* 2019. № 6. С. 15-25.

Докторов Б. Онлайновые опросы: Обыденность наступившего столетия. URL: https://studfile.net/preview/7001465/page:102

Докука С. В. Практики использования онлайновых социальных сетей. *СОЦИС.* 2014. № 1. С. 137-145.

Дорошкевич Д. В., Мокін Є. М. Економічне обґрунтування наукових закономірностей розвитку всесвітньої мережі Інтернет. *Ефективна економіка*. № 3. 2017. URL: http://economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5468

Дослідження Інтернет-аудиторії. Кількість Інтернет-користувачів Інтернетом в Україні виросла на 7% – дослідження. URL: https://inau.ua/proekty/doslidzhennya-internet-audytoriyi

Дульська І. В. Е-урядування як інструмент соціального інжинірингу. *Український соціум.* 2019. № 1 (68). С.89-104.

Дульська І. В. Інформаційно-комунікаційні технології як технологічний базис інклюзивного соціального та економічного зростання. *Український соціум.* 2018. № 1 (64). С.59-73.

Жижек С. Киберпространство, или Невыносимая замкнутость бытия. *Исскуство кино*. №1. 1998. URL: http://kinoart.ru/1998/n1-article25.html

Загальна структура глобальної мережі. URL: http://znannya.org/?view=web_tech_opening_strukt

Залежність від мобілок. URL: http://nv.ua/ukr/layki-layki-layki-tri-priznaka-telefonnoy-zavisimosti-50071175.html

Иванов Д. В. Виртуализация общества. URL: http://real.new.library.ru/read/ivanov_d_v_/page6/virtualizacija_obshestva.html

Кастельс М. Інтернет-Галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. К.: Ваклер, 2007. 304 с.

*Кастельс М***.** Информационная эпоха**.** *Экономика, общество и культура*; [пер. с англ. Б. Э. Верпаховский, А. Н. Субочев, Д. А. Тищенко]. М.: Государственный ун-т, Высшая школа экономики, 2000. 608 с.

Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Социология Интернета. Учеб. для академич. бакалавриата. М.: Юрайт, 2018. 424 с.

Коноплицкий С. Інтернет як предмет соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2005. №3. С. 186-193.

Коноплицкий С. Мережеві спільноти як об'єкт соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2004. №3. С.167-178.

Костенко Н. Парадигми і фактичності нових мас-медіа. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 1998. № 1-2. С. 138-150.

Лупанов В.Н. Интернет как объект социологического исследования. URL: https://socio.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=686&page=3

Любенко Р., Мальцева К. Користування сайтами соціальних мереж та рівень стресу: дослідження серед студентів НаУКМА. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 3. С. 159-178.

Маклюэн Г. М. Понимание медиа: внешние расширения человека. М.: КАНОН-прес-Ц, 2003. 464 с.

Мальцева Д. В. Сетевой подход как феномен социологической теории. *СОЦИС*. 2018. № 4. С. 3-14.

Нестеренко Є. О., Людоговська К.В. Дайджест опитувань U-REPORT: I квартал 2019 р. *Український соціум.* 2019. № 1. С. 137-146.

Нестеренко Є.О., Людоговська К.В. Дайджест опитувань U-REPORT: II квартал 2019 р. *Український соціум*. 2019. № 2. С. 127-135.

Ніцполь С. І., Нестеренко Є. О. Дайджест опитувань U-REPORT: III квартал 2018 р. *Український соціум.* 2018. № 3. С. 138-149.

Овечкина Я. В. Интернет-сообщество дауншифтеров и особенности стиля жизни. *СОЦИС*. 2016. № 4. С.131-137.

Половая Н.О. Феномен Інтернету як модус інформаційних технологій: соціологічний аналіз. *Грані. Соціологія*. 2015. № 1 (117). С.82-86.

Пуговский М. Так сколько же в Украине пользователей Интернета? *Компьютерное обозрение.* 2010. № 4 (715). URL: http://ko.com.ua/tak_skolko_zhe_v_ukraine_polzovatelej_interneta_47789

Распечатанный человек. URL: https://tech.liga.net/technology/article/odessity-raspechatayut-isskustvennye-kosti-na-3d-printere

Сальникова С. Онлайн-дослідження соціальної мережі соціологічних журналів України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 4. С. 135-156.

Сидоров М., Табаков Д. Інтернет як засіб соціальної комунікації та соціального впливу. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 119-125.

Соколов В.Ю. Інформаційні системи і технології. *Серія: Інформаційна безпека*. Д.: ДУІКТ, 2010. 138 с.

Стебліна В. Як розвивався Інтернет в Україні впродовж 26 років незалежності. URL: https://tokar.ua/read/19365

Стрімінг за гроші і без порно. URL: https://tech.liga.net/technology/article/striming-za-dengi-i-bez-porno-kak-ukraintsy-zarabatyvayut-na-amerikanskom-odinochestve

Турецька Х. Самопрезентація осіб, схильних до Інтернет-залежності. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2010. № 12. С. 583-594.

Українські підлітки**:** сигарети, алкоголь, наркотики, соцмережі. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2019/10/10/238488

Хміль Я. Поняття «Інтернет-залежність» у соціогуманітарних науках та специфіка його дослідження в соціології. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 303-310. URL: https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/599/605

Чугунов А.В. Социология Интернета: методика и практика исследования Интернет-аудитории. Учеб. пособие. СПб.: Ф-т филологии и искусств СПб. ун-та, 2007. 130 с.

*Шерепа І. В., Шулакова К. С***.** Глобальна інформаційна інфраструктура. Метод. посібник з практичних занять. Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2009. 137 с.

Cole N. L. The sociology of the Internet and digital sociology. URL: https://throughtco.com/sociology-of-the-internet-4001182

Humer St. What is Internet sociology and why does it matter?. URL: http://blog.degruyter.com/internet-sociology-matter

Lupton D. Digital sociology. London and New York:Routledge, 2015. 235 p.

What is sociology of the Internet? What does sociology of the Internet mean? (from Audiopedia). URL: https://Youtube.com/watch?v=yVui1fbrOWU

Young K. S. What makes the Internet addictive: potential explanations for pathological Internet use. URL: http://netaddiction.com/articles/habitforming.htm

Goldberg I. Internet addictive disorder. URL: http://psycom.net/iadcriteria.html

Розділ 4. Соціологія молоді

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *розкрити роль молоді та її місця в соціальному розвитку суспільства;*
- *виокремити об'єкт та предмет вивчення соціології молоді, описати її основні функції та методи дослідження;*
- *ознайомити з основними етапами та тенденціями розвитку вітчизняної соціології молоді;*
- *в узагальненому вигляді ознайомити з головною проблематикою соціології молоді з акцентуванням на процесах її соціалізації, життєвого та соціального самовизначення, вибору професії, молодіжної субкультури тощо.*

Ключові слова: соціологія молоді, об'єкт соціології молоді, предмет соціології молоді, молодь як специфічна соціальна спільнота, вікова періодизація молоді, соціалізація молоді, ювентизація, молодіжна свідомість, життєве самовизначення, соціальне самовизначення, вибір професії, молодіжна субкультура, медіасоціалізація, Інтернет-адикція, політична свідомість, національна свідомість, кіберсоціалізація, моральна соціалізація, первинна соціалізація, вторинна соціалізація, інститути соціалізації, агенти соціалізації, соціальна мережа

Key words: youth sociology, object of sociology of youth, subject of sociology of youth, youth as a specific social community, age periodization of youth, youth socialization, juvenation, youth consciousness, life self-determination, social self-determination, profession choice, youth subculture, media socialization, Internet addiction, political consciousness, cyber socialization, morally socialization, primary socialization, secondary socialization, institution of socialization, agents of socialization, social network.

План викладу:

4.1. Об'єкт, предмет, функції соціології молоді.
4.2. Історія вітчизняної соціології молоді.
4.3. Молодь як соціально-демографічна спільнота.
4.4. Соціалізація молоді. Медіа- та кіберсоціалізація молоді.
4.5. Молодіжна свідомість.
4.6. Самовизначення молоді.
4.7. Молодіжні субкультури.

4.1. Об'єкт, предмет, функції соціології молоді

Соціологія молоді виступає спеціальною соціологічною теорією, що формувалася та розвивається на основі демографічного розподілу різних вікових когорт та спирається на дослідження тієї вікової групи, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя, заміщає попередні покоління і відтворює соціальну структуру суспільства.

Соціологія молоді опирається на сучасне розуміння соціології та її предмету вивчення. Оскільки сучасна соціологія спрямована на вивчення соціальних спільнот, механізмів їх становлення, функціонування і взаємозв'язку, то саме молодь виступає однією з таких спільнот.

Інтерес до вивчення молоді, її проблем, виховання, соціалізації, освіти, соціального статусу, перебуває у центрі уваги різних наук, зокрема в межах соціологічного знання акцент робиться на дослідженні молоді як специфічної соціально-демографічної спільноти.

Соціологія молоді – це окрема галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя, вивчає етап сімейної та позасімейної соціалізації молоді, в якому активно протікає соціальна адаптація, інтеріоризація цінностей, норм суспільства, досліджує самовизначення, формування соціальних та професійних потреб, очікувань, виконання соціальних ролей, різноманітних активних форм поведінки тощо.

Соціологія молоді акцентує свою увагу на дослідженні молоді в трьох ракурсах. Два перші розглядають молодь як повноправний об'єкт і суб'єкт суспільного життя (з однієї сторони, що суспільство може дати молоді для її розвитку та громадянського становлення, а з іншої – що сама молодь спроможна і може дати суспільству для його прогресивного розвитку), третій – розглядає найраціональніше використання молодіжного потенціалу в інтересах самореалізації молоді та розвитку всього суспільства.

Об'єктом соціології молоді виступає молодь як специфічний соціальний феномен суспільства та суб'єкт соціальних відносин. *Наукове дослідження феномену молоді розглядається в трьох взаємопов'язаних площинах*:

1) *загальнотеоретичній*, яка розглядає молодь як соціальний феномен;

2) *спеціально-теоретичній*, яка розкриває специфіку молоді як соціально-демографічної спільноти, форми поведінки, вікові та соціально-психологічні характеристики, цінності та ціннісні орієнтації, політичні, культурні та релігійні вподобання;

3) *емпіричній*, яка спирається на конкретні соціологічні дослідження різноманітних сфер життя молоді.

Предмет соціології молоді розглядається у двох значеннях. У загальному розумінні виступають специфічні соціальні відносини, в яких молодь бере активну участь як об'єкт і суб'єкт, проблеми життєдіяльності молоді, процеси соціалізації та соціальної адаптації.

Соціологія молоді – це *міждисциплінарна галузь*, оскільки вивчення молоді як складного, багатоаспектного і специфічного соціального феномена потребує уваги, з однієї сторони, багатьох наук (історії, демографії, економіки, політології, педагогіки та ін.), а з іншої – соціологія молоді як галузь соціологічного знання взаємодіє з різними галузями соціології (соціологія особистості, соціологія виховання, вікова соціологія, соціологія освіти, соціологія праці та ін.). *У вузькому значенні предмет соціології молоді охоплює такі аспекти вивчення*:

- визначення основних понять соціології молоді;
- опис стану та виявлення динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- вивчення процесів формування різноманітних інтересів та позицій (політичних, моральних, професійних і естетичних);
- вивчення механізму формування свідомості та реальної поведінки молоді, а також визначення чинників, які впливають на цей процес;
- встановлення вікових меж;
- дослідження взаємодії поколінь та вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді, як повноправного суб'єкта суспільного життя.

Для повноцінного розкриття предмета соціології молоді можна визначити *основні завдання галузі*:

- дослідження молоді як соціально-демографічної спільноти;
- розробка комплексного аналізу її соціально-демографічних характеристик;
- визначення проблематики, яка пов'язана з життєдіяльністю молодого покоління та пошук шляхів вирішення цих проблем;
- розгляд механізмів інтеграції молоді в систему суспільних відносин тощо.

Як і будь-яка спеціальна соціологічна теорія, соціологія молоді виконує ряд основних ***функцій***:

- *методологічна* – забезпечує розробку наукових засад для сучасної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;
- *теоретична* – полягає у виробленні спеціального понятійного апарату, визначенні специфічних характеристик молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;
- *прогностична* – виявляє себе у дослідженні актуальних проблем молоді у різних сферах життєдіяльності, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;
- *практична* – вироблення сучасних методик вивчення молодіжних проблем, надання практичних рекомендацій та пропозицій щодо управління різними процесами, які протікають у молодіжному середовищі, встановлення ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;

• *управлінська* – регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі через науково аргументовані методи та форми діяльності державних, громадських установ.

Серед основних *методів дослідження молодіжних проблем* є спостереження, інтерв'ювання та анкетування, тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів, у яких відображається процес формування і розвиток молодої людини. Актуальними є тривалі лонгітюдні дослідження (дають можливість простежити еволюцію життєвого шляху молодої людини), порівняльні дослідження (можливість прослідкувати динаміку змін ціннісних орієнтацій).

Отже, серед дослідницьких методів молодіжних проблем широко використовуються як кількісні, так і якісні методи. Проте в сучасній соціологічній теорії досі не вироблено єдиної методики вивчення молоді, що призводить до певного розриву між теоретичним та емпіричним напрямами аналізу проблем молоді, збільшення кількості авторських досліджень, відсутності міждисциплінарних досліджень та сучасної перспективної сильної молодіжної концепції.

4.2. Історія вітчизняної соціології молоді

Історія вітчизняної соціології молоді розвивалась відповідно до становища соціології в цілому. Окремі дослідження молодіжних проблем з'явилися ще наприкінці XIX на початку XX ст. і пов'язані з дослідженням проблем молодіжної сім'ї, сімейної соціалізації, проблем студентства, їхнього матеріального становища та побуту тощо.

Перший етап у розвитку вітчизняної соціології молоді припадає на 20-30-ті роки XX ст. Загалом він був пов'язаний з розвитком діяльності партійних, радянських і громадських організацій і мав прикладний характер. Молодь тоді розглядалася як об'єкт соціалістичного виховання, будь-які її соціальні характеристики підлаштовували під політичні погляди партії та ідеологію. Через тодішнє негативне ставлення до соціології дослідження, які проводилися щодо вивчення формування молодого покоління, залишилися на рівні загального статистичного матеріалу. Тому проміжок від 30-х до 60-х років XX ст. визначається як період застою у розвитку соціології молоді.

Другий етап в історії соціології молоді припадає на 60-80-ті роки XX ст., який визначається виокремленням соціології молоді в самостійну галузь. В цей період соціологія формально не була забороненою, проте не була загальновизнаною. Зростання інтересу до молодіжної проблематики припадає на період загострення «проблем з молоддю», оскільки в Європі, США, Африканському континенті та Азії активно розвивалися «студентські/молодіжні революції». Сплеск молодіжних субкультур та бунтарських рухів на Заході відобразив бажання держави спрямовувати всі сили, щоб утримати молоде покоління у рамках комуністичних ідеалів, щоб не допустити подібних явищ. Тоді теоретичному осмисленню молодіжного портрету в суспільстві не приділяли

значної уваги, а соціологи пояснювали більш конкретну проблемну ситуацію – внаслідок цього соціологія молоді була більш пов'язана з соціальною практикою, ніж з теорією.

У кінці 80-х років XX ст. починається зміна наукових досліджень соціології молоді. Молодь пропонують трактувати як суб'єкт соціальної діяльності, а соціалізація розглядалася двостороннім процесом, який включає засвоєння соціального досвіду і ролей, а також активне відтворення і розвиток системи соціальних зв'язків, форм діяльності. Поступово молодість починає розумітися як перший етап дорослого працездатного життя, як особливий етап життєвого циклу з власними інтересами, поглядами, потребами і соціальними характеристиками. З'явилися теоретичні роботи, присвячені безпосередньо проблемам соціального самопочуття молоді, досліджувалося ставлення молоді до неформальних об'єднань і субкультури. Поява ряду негативних явищ в молодіжному середовищі привела до публікацій про злочинні молодіжні угрупування, девіантну поведінку, які були раніше практично забороненими. В цілому, розвиток соціології молоді на цьому етапі заклав початок багатьох напрямів дослідження, які залишилися актуальними і в 90-тих роках XX ст.

Третій сучасний етап розвитку соціології молоді в Україні включає дослідження: економічних проблем молоді; процесів соціалізації і інтеграції; життєвого та професійного самовизначення молоді; механізмів реалізації молодіжної політики; соціальні орієнтації молоді в сферах політики, економіки, культури, релігії; формування і структуру ціннісних орієнтації молоді; особливостей прояву та профілактики девіантної поведінка молоді тощо. В умовах сучасного українського суспільства молодь стикається з багатьма проблемами та перешкодами, тому сучасна соціологія молоді все більше набирає міждисциплінарного характеру (взаємозв'язок з психологією, педагогікою, ювенологією, демографією, культурологією, економікою, політологією тощо).

Серед сучасних українських вчених, які займаються молодіжною проблематикою, є наступні: ***А. Андрущенко, Л. Аза, О. Балакірєва, Є. Головаха, О. Дікова-Фаворська, С. Макєєв, В. Онищук, В. Піча, М. Чурилов*** та ін.

4.3. Молодь як соціально-демографічна спільнота

У сучасній науковій літературі існує безліч підходів до дослідження проблем розвитку молоді, а отже існує безліч різних визначень поняття «молодь» та пов'язаних з нею категорій. Одна з перших дефініцій розглядала поняття «молодь» як покоління людей, що проходять стадію соціалізації, засвоюють, а в певному віці вже засвоїли, освітні, професійні, культурні та інші соціальні функції. Наступне визначення аналізує молодь як соціально-демографічну групу, що інтегрується на основі сукупності вікових

характеристик, особливостей соціального положення і обумовлених тим чи іншим складом соціально-психологічних властивостей. Саме це визначення згодом стало основним в соціології молоді.

Проблема визначення поняття «молодь» важлива не тільки для вироблення єдиного підходу щодо встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді та її місця у соціальній структурі суспільства (соціально-класовій, професійно-трудовій, соціально-політичній тощо), соціальних ознак, які відображають специфіку її соціального статусу.

В соціології молодь розглядається крізь призму низки *підходів.* Зокрема, *стратифікаційний* підхід розглядає молодь як соціально-демографічну групу, яка обмежена віковими рамками, специфічними соціальними ролями, статусом і соціальними позиціями; *психофізіологічний* акцентує свою увагу на поняття «молодість», яка перебуває між статевим дозріванням і повною зрілістю; *соціально-психологічний* підкреслює біологічні та психологічні особливості взаємодії; *конфліктологічний* звертає увагу на важкому, перехідному етапі молоді, який наділений стресами, конфліктами, невизначеністю тощо; *субкультурний* підкреслює специфічні стилі поведінки молодого покоління, своєрідний спосіб життя, характерні цінності та культурні норми; у рамках *рольового* підходу молодь визначається як особлива поведінкова фаза в житті, яка протікає в процесі переходу від дитинства до дорослого життя; *соціалізаційний* наголошує на первинній соціалізації, що активно протікає в період молодості, в якому активно відбувається соціальне зростання, самовизначення, персоналізація, самоідентифікація тощо; згідно *інтеракціоністського* підходу молодь – це один з трьох станів душі, який виявляється в спонтанності, безпосередності, нестандартності поведінки; *суб'єктивний* підхід підкреслює спрямованість молоді в майбутнє, її життєвий оптимізм, бажання діяльності, приміряння ролей тощо; у межах *процесуального* підходу молодь – це ті особи, хто не досконалий, не інтегрований, знаходиться в стані становлення та формування.

Згідно низки підходів, інтегроване поняття молодь включає вікові межі молоді, її соціально-психологічні особливості, специфіку соціального статусу та соціальних ролей, особливості соціокультурної поведінки тощо.

В межах вивчення соціології молоді дискусійним є *питання вікової періодизації молоді*, оскільки існує дуже багато підходів щодо визначень вікових меж. В новій редакції Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» затверджено нижньою межею молодіжного віку 14, а верхньою – 35 років. Проте в сучасних умовах розвитку суспільства актуальним питанням є розширення вікових меж молоді, що відображатимуть об'єктивні процеси в житті й розвитку людства.

4.4. Соціалізація молоді. Медіа- та кіберсоціалізація молоді

Основними аспектами вивчення соціології молоді є розгляд характеру та особливостей соціалізації молоді, аналіз життєвих стратегій, визначення соціального та професійного самовизначення, дослідження сучасних молодіжних субкультур тощо. Входження молоді в суспільне життя носить двосторонній характер: формування молодої людини через прийняття суспільних відносин та оновлення суспільства через включення в його життя молоді.

Соціалізація молоді. Є своєрідним дзеркалом соціальних умов і суспільних впливів. Соціалізація молоді характеризується становленням особистості молодої людини, її включення у систему суспільних відносин, оскільки ця вікова спільнота в майбутньому повинна буде сама передавати здобуті соціальні норми і традиції наступному поколінню. Молодь під час соціалізації є не тільки об'єктом, але й суб'єктом суспільних відносин – тому від неї залежить збереження і подальший розвиток суспільства в цілому. В науковій літературі існують різноманітні періодизації соціалізації молоді. Загалом, можна виділити наступні *періоди в процесі формування особистості молодої людини*: старший шкільний вік, період громадянського становлення, перший молодий громадянський вік, другий молодий громадянський вік.

В результаті активної діяльності молоді, відбуваються соціальні зміни та нововведення в суспільне життя. Такий процес отримав назву *ювентизація***.** Соціалізація і ювентизація пов'язані один з одним: включаючи молодь в існуючу систему суспільних відносин, суспільство змінюється, в результаті чого соціалізація перетікає в ювентизацію. Натомість, змінюючи суспільство, молодь і сама змінюється, включається в суспільні процеси і стає частиною суспільства, а значить – ювентизація перетікає в соціалізацію. Отже, з однієї сторони, суспільство завдяки молоді омолоджується, з іншої – вкладаючи молодість в суспільну систему і оновлюючи її, сама молодь в той же час старіє.

Отже, інтеграція молоді в суспільні процеси носить двосторонній характер: соціалізація як форма прийняття суспільних відносин і ювентизація як форма оновлення суспільства, пов'язана з включенням в його життя молоді. Проте, тут важливо зауважити, що ювентизація може надавати крайні і односторонні форми заперечення усього попереднього досвіду, культурної спадщини тощо.

Оптимальним засобом співвідношення соціалізації і ювентизації *є соціальна ініціатива*, коли молодь не просто пристосовується до суспільства, але і стає суб'єктом соціальної діяльності. Цей двосторонній підхід робить молодь не тільки об'єктом, але і ініціативним суб'єктом суспільних подій.

Соціалізація молоді здійснюється під загальним впливом соціальних (перш за все загальномолодіжних), економічних, культурно-освітніх та демографічних процесів, що протікають в суспільстві і роблять процес соціалізації суперечливим та дуже складним. Основна суперечність у сфері соціалізації молоді – це протиріччя між суспільними відносинами, підвищеними вимогами,

що висуваються суспільством до соціалізації молодого покоління, і соціально-економічними, політичними, виховними засобами дій, що недостатньо використовуються. Також, до протиріч у сфері соціалізації молоді можна віднести: суперечності між об'єктивною потребою реформи в системі освіти і можливостями держави забезпечити її необхідними ресурсами та засобами; розбіжності між старими цінностями суспільства і новими, а також їхнім сприйняттям; суперечності між новими ринковими відносинами і незатребуваними креативними, інноваційними здібностями молоді; протиріччя між можливостями суспільства задовольнити необхідні потреби молоді та бажанням молоді у підвищенні свого добробуту; проблеми у існуючій державній молодіжній політиці, механізмах її ефективної реалізації.

Соціалізація відбувається протягом усього життя людини, традиційні форми соціалізації містять в собі два види – первинну і вторинну. *Первинна соціалізація* відбувається з дитинства у межах родинних зв'язків, *вторинна* – у межах соціальних інститутів і соціальних контактів поза межами безпосереднього середовища. У первинній соціалізації основними її агентами (тобто тими, хто здійснює найбільший вплив на цей процес) виступає найближче оточення людини, найчастіше це її сім'я, родичі, друзі. Агенти вторинної соціалізації (вплив є слабший, зв'язки є коротшими) – представники адміністрації освітніх закладів, армії, підприємства, партій, засобів масової інформації.

В процесі соціалізації молоді вагомий вплив відбувається через *інститути соціалізації*, відносно стійкі типи і форми соціальної практики з передавання соціальних норм, культурних цінностей і моделей поведінки індивідам для забезпечення їхньої інтеграції в суспільство. До найважливіших інститутів соціалізації належать родина, система освіти, інститути культури, медіа комунікації, Інтернет, політика, релігія та інші утворення в різних сферах суспільного життя, що інтегрують і координують форми індивідуальної соціалізаційної практики молоді, передають і допомагають засвоювати соціальний досвід. Агенти й інститути соціалізації молоді виконують дві функції: навчають молодь культурним нормам і зразкам поведінки, та контролюють, наскільки глибоко і правильно засвоєні соціальні норми і ролі.

Медіа- та кіберсоціалізація молоді. Останнім часом спостерігаємо новий етап розвитку українського суспільства, яке трансформувалося в результаті зміни системи цінностей, а також через появу нового типу інформаційно-комунікативного простору – медіа та інтернету. Актуалізація нових медіа вплинула на розвиток нової категорії – *медіасоціалізація*. Слід розуміти, що медіасоціалізація – це невід'ємна складова процесу соціалізації (з усіма її компонентами: адаптація, інтеграція, індивідуалізація) в сучасному інформаційному просторі. У процесі медіасоціалізації перебудовуються всі сфери життєдіяльності людини без винятку: змінюється роль інформаційної сфери (інформація набуває нової цінності); змінюються форми і характеристики освітнього процесу (з'являються нові форми отримання знань – дистанційна освіта, розвиваються онлайн-бібліотеки); дозвілля (з'являються

яскраві ігри-симулятори); професійної сфери (можливість власного інформаційного бізнесу, професійного росту й отримання кращої вакансії) тощо. Крім того, у молодіжному середовищі сучасні медіа істотно впливають на засвоєння соціальних норм, формування ціннісних орієнтацій і найчастіше виступають засобом неформальної освіти і просвіти. Молодь, використовуючи сучасний інформаційний простір, може розширювати й поглиблювати власні знання і свій світогляд, створювати власний (інтимний) інформаційний простір, блокувати те, що вона вважає непотрібним, самостійно обирати програми телебачення, сайти.

Отже, віртуальний світ, за умови функціонування його за законами реальності, робить сучасний інформаційний простір надзвичайно привабливим, що сприяє вдосконаленню і підвищенню ефективності соціалізації в реальному соціальному світі, проте водночас може відбуватися медіатизація свідомості молоді («медіатизація моралі», «медіатизація мислення», «медіатизація реалій»), що негативно вплине як на молодь, так і на суспільство в цілому.

Варто зазначити, що значною мірою на молодь впливає інформація, яку вона здобуває з соціальних мереж. Визначене явище набирає актуальності, тому є очевидним зв'язок між процесами трансформації свідомості сучасної молоді і суттєвим впливом на неї інформації всередині соціальних мереж. Проблемним аспектом тут виявляється те, що інформація в наш час перестала надавати цінність знання, оскільки засвоєння, запам'ятовування і застосування відійшло на другий план.

Під *соціальною мережею* розуміється веб-сервіс, віртуальна спільнота створена за допомогою нових інформаційних технологій, що складається з агентів з однаковими інтересами, потребами, діяльністю. Виступаючи елементом соціальності, Інтернет і соціальні мережі, стають потужним інститутом соціалізації молоді, не тільки в мережевому суспільстві, але й у реальному. В свою чергу, виступаючи агентом соціалізації, соціальні мережі впливають на особистість і її моральний стан, створюють умови відкритості й свободи осмислення соціальних подій.

На думку соціологів ***П. Бергера*** і ***Т. Лукмана***, саме в соціалізаційному процесі приховуються можливості кардинальних реконструкцій і конструкцій людської поведінки. А з початком віртуалізаційних процесів, соціалізація, особливо молоді, заслуговує вийняткової уваги.

Отже, віртуальний світ надає молоді додаткову свободу для вираження своїх емоцій, почуттів, життєвих позицій, настроїв, поглядів, подолання різноманітних внутрішніх і зовнішніх конфліктів, виникаючих в реальному житті. Соціальні мережі, відсувають на другий план класичні інститути соціалізації – родину, заклади освіти, друзів, і займають провідну роль в процесі соціалізації.

Соціалізацію молоді зі зважанням на Інтернет-чинники, варто розглядати у двох аспектах: соціалізація у віртуальному кіберпросторі, коли молодь засвоює норми і цінності, моделі поведінки в мережевому просторі, а також соціалізація в реальному світі через віртуальний вимір.

Науковці доводять, що в Інтернеті народжується новий вид соціалізації – «*третинна соціалізація»*, який не можна зрівняти ні до первинної, ні до вторинної соціалізації, оскільки він здійснюється всередині віртуального простору. Третинна соціалізація має дуальний результат, з однієї сторони, забезпечує розвиток позитивної життєвої орієнтації, засвоєної в результаті первинної і вторинної соціалізації в реальному соціумі, а з іншої – негативної, оскільки може призводити до десоціалізації в реальному соціумі.

У науковій літературі, часто вживається поняття *кіберсоціалізація молоді*, яка відбувається в кіберпросторі зі зміною структури самосвідомості молодої особистості, під впливом і в результаті використання сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій. Вперше термін «кіберсоціалізація» був введений науковцем ***В. Плешаковим*** (2011), який розуміє як процес якісних змін структури самосвідомості особистості, що відбувається під впливом і в результаті використання нею сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій у контексті життєдіяльності. Кіберсоціалізація виступає складовою медіасоціалізації і яскраво протікає в Інтернет-середовищі, внаслідок використання його ресурсів і в процесі комунікації з віртуальними агентами соціалізації, з якими молодь зустрічається і спілкується в соціальних мережах, у процесі переписки з використанням e-mail, на форумах, в чатах, блогах, online-іграх.

Вчені виокремлюють *особливості впливу* мережі Інтернет на соціалізацію молоді: віртуальна комунікація молоді набуває різних форм (зміна ім'я, віку, приписування неіснуючих досягнень, підвищення статусу), відсутність відповідальності і контролю над діяльністю молоді, абстрагування від реального світу, можливість змінити віртуальну реальність, можливість самостійно приймати рішення (в межах мережі), не зважаючи на наслідки, до яких вони можуть призвести.

Отже, з усіма позитивними аспектами використання інформативно-віртуального простору, слід зазначити, що постійне перебування в мережі Інтернет негативно позначається на процесі соціалізації молоді. Відбувається скорочення її безпосередніх соціальних взаємодій з оточуючими, звуження соціальних зв'язків, зміни в спілкуванні з друзями і близькими, розвиток депресивного стану тощо. І як наслідок, конструюється новий тип соціального індивіда – Homo virtualis – людини, орієнтованої на віртуальність, творця, носія, споживача віртуальної культури, а в контексті молодіжної проблематики можна виокремити Iuvenis virtualis (віртуальна молодь).

Сьогодні, коли медіа та Інтернет стали невід'ємною складовою життя молоді, обговорюється і досліджується феномен залежності від них – *Інтернет-адикція або Інтернет-залежність*. Виділяють декілька *типів* такої залежності молоді: нав'язливий веб-серфінг, пошуки в Інтернеті інформації (не завжди корисної і потрібної); пристрасть до віртуального спілкування та віртуальних знайомств; ігрова залежність, захопленість комп'ютерними іграми, в тому числі в мережі; азартні ігри в інтернеті, непотрібні покупки в Інтернет,

участь в Інтернет-аукціонах; пристрасть до перегляду фільмів через Інтернет; кіберсексуальна залежність.

Таким чином, суперечності, що виявляються в процесі соціалізації молоді, вимагають осмислення умов, чинників, механізмів соціалізації. Тому, від свідомості і самосвідомості, соціальної активності багато в чому залежить кінцевий результат соціалізації молодої людини.

4.5. Молодіжна свідомість

Одним з головних аспектів вивчення соціології молоді є проблема дослідження молодіжної свідомості. Свідомість молоді виступає різновидом масової свідомості, яка визначається соціологами шляхом аналізу її основних форм (національна, політична, правова, моральна, економічна, екологічна, тощо), які функціонують на теоретико-пізнавальному, емоційному та поведінковому рівнях. Зокрема, перший рівень включає в себе систематизовані погляди і знання, які виступають основою для формування наукового світогляду, міцних переконань, сукупності моральних норм і принципів, формують ідеологію молодої людини, її здатність об'єктивно оцінювати соціальну реальність. Емоційний рівень становить взаємодію та єдність емоцій, духовних станів, почуттів молоді, який тісно взаємопов'язаний із першим рівнем і знаходиться у певній залежності від нього, щоб уникнути надмірної емоційності молодої людини. Третій рівень містить у собі соціальні установки, а також волю, прагнення і вміння здійснювати свою діяльність якісно.

Структурність свідомості молоді значною мірою має досить умовний характер. Виділення рівнів свідомості молоді є цілісною сукупністю всіх складових, метою виділення яких є полегшення процесу соціологічного дослідження. Цілісність усіх складових свідомості молоді не виключає наявності суперечностей всередині кожного рівня, а також їхньої взаємодії, що породжує можливості і перспективи для подальшого вдосконалення. Проте, слід пам'ятати, що ці протиріччя, які існують в свідомості, можуть призвести до руйнації, дисгармонії цілісної особистості. Як зазначають науковці, часто такі явища у молодіжному середовищі отримують назву соціальної незрілості, інфантилізму і виступають вагомим елементом дослідження.

Актуальним питанням, на яке звертають увагу сучасні науковці, є особливості формування нової *національної свідомості молоді*. Національна свідомість зумовлена розумінням особи своєї єдності, спільності походження та історії, культури, комплексом стереотипів свідомості й поведінки, дотримання політичних традицій, інтересів, спільними політичними інститутами, правами та обов'язками, спільним громадянським простором. Саме молодь як носій прогресивних ідей є основою національної свідомості.

У формуванні національної свідомості молоді, науковці звертають увагу на низку характерних ознак: молодь характеризується раціонально практичним наповненням своєї національної свідомості соціальним та політичним змістом; у молоді відсутнє усвідомлення чіткої грані між етнічним і національним

буттям сучасного українського суспільства; молоде покоління орієнтується на нові цінності, основними серед яких вважаються свобода мобільності, свобода слова й доступу до інформації, свобода волевиявлення, свобода підприємництва й можливість розпоряджатися своєю власністю, етнічна, національна неповторність.

За сучасних умов національного розвитку в Україні відбувається своєрідна соціалізація молоді, у якій умовно поєднані два процеси. Перший процес пов'язаний з індивідуалізацією проєвропейського типу, а другий – з пошуками нової самореалізації. Проте, обидва вказані процеси є наслідком балансування українського суспільства між західною та східною моделями суспільного розвитку, а також низкою важливих обставин (наприклад, сучасна економічна і духовна криза, криза радянської ідентичності тощо).

Молодь є найактивнішою, мобільною, освіченою, пасіонарною, консолідованою верствою населення, яка найбільш схильна до інновацій і повинна приймати активну участь в політичному житті суспільства, проте сучасна українська молодь майже не цікавиться політикою. Суб'єктивна сторона політичного життя знаходить своє віддзеркалення у політичній свідомості. Отже, *політична свідомість молоді* – це сприйняття нею тієї частини реальності, що пов'язана з політикою, формування суб'єктивного образу політичної системи. Знання та уявлення про політику не є продуктом індивідуальної свідомості молоді, вона набуває їх в процесі політичної соціалізації із навколишнього середовища. Політична свідомість містить ідеологічні компоненти (політичні знання, цінності, переконання) і психологічні (політичні почуття, емоції, переживання, орієнтації та настрої). Формування політичної свідомості молоді залежить як від об'єктивної ситуації, так і від суб'єктивних факторів, зокрема: зовнішніх, до яких належать інститути політичної, економічної системи, національні та соціальні групи, різні неформальні об'єднання, під впливом яких відбувається соціалізація молоді; внутрішніх, що характеризують механізми світосприймання, аналізу та прийняття рішень самої молоді тощо. Останні охоплюють потреби, інтереси, духовні цінності, індивідуальні та психологічні якості молодої особи. Отже, загалом на формування політичної культури молоді впливають: індивідуально-психологічні (інтелектуальні особливості, особистісні риси, ціннісні орієнтації), соціально-психологічні (вплив батьків, друзів, закладів освіти, медіа), а також соціально-економічні (економічне становище як країни в цілому, так і конкретної особистості зокрема).

Отже, сучасна молодь найменш керуються стереотипами минулого, тому перед нею відкриваються можливості самостійної інтерпретації соціальної реальності і вибору способів дій, стилю життя. Тому, у політичній сфері молодь може підтримувати новий політичний курс, сприйняти і наслідувати європейські демократичні цінності з дотриманням національних традицій, а також, виступати не тільки об'єктом, але й активним суб'єктом молодіжної політики. Саме тому дуже важливо залучати молодь до політичного життя країни.

Правова свідомість є однією з найважливіших форм свідомості молоді та суспільства поряд з політичною свідомістю. Правова свідомість молоді заслуговує особливої уваги, тому що відрізняється максимальним порівняно з іншими віковими групами сприйняттям інновацій і зовнішніх впливів, рухливістю, нестійкістю, емоційністю. Правова свідомість молоді – це не тільки особлива форма суспільної свідомості, об'єктом відображення якої є право, правова реальність та правова поведінка, а ще й «суб'єктивація» права, що ґрунтується на суб'єктивній рефлексії і власних поглядах учасників правовідносин, тобто це система уявлень, цінностей, переконань, пов'язаних із пізнанням та засвоєнням світу чинного права, правової дійсності.

Молода людина здобуває правовий досвід, перебуваючи в ролі об'єкта чи суб'єкта правових відносин, у які вступає в процесі соціальної, політичної, економічної, правової соціалізації. Формування особистості молоді відбувається під впливом багатьох чинників, що робить її особливо чутливою до деформацій у будь якій із згаданих сфер. Об'єктивна чи суб'єктивна обмеженість прав та свобод молоді (економічна, соціальна, політична) заважає їй у реалізації власної суб'єктності, тому робить цю соціально-демографічну групу найбільш пасіонарною частиною суспільства, здатною до відкритих форм протистояння чинній владі.

Правовій свідомості молоді властиві специфічні *риси* – суперечливість, домінування емоційного над раціональним, імпульсивність, наївний ідеалізм, прагнення до справедливості, максимальне сприйняття інновацій та зовнішніх впливів, рухливість і нестійкість. У зв'язку з цим, правова свідомість молоді більш схильна до деформацій в порівнянні з правовою свідомістю зрілих людей. Українській молоді певною мірою властивий правовий інфантилізм, тобто слабкість правових знань. З ним межує правовий дилетантизм, або легковажне ставлення до права, безсистемність правових знань. Найнебезпечнішою формою деформації правової свідомості молоді є правовий нігілізм, що виявляється в байдужому чи зневажливому ставленні до права, закону і правопорядку. Він обумовлений такими негативними соціально-психологічними рисами, як недосвідченість, соціальна апатія, конформізм, агресивність, відмова від традиційних моральних і культурних цінностей тощо.

Правова свідомість молоді в сучасному суспільстві характеризується недостатнім ступенем сформованості, їх правові знання носять несистематизований характер, у них немає цілісного уявлення про права людини і способи захисту цих прав у разі порушення. Сучасна ситуація в країні поєднує в собі співіснування суперечливого переплетіння, з одного боку, тотального правового нігілізму, а з іншого – наївного правового ідеалізму.

Стан правової свідомості української молоді потребує певних коректив моделі виховання учнів та студентів у навчальних закладах з урахуванням їх індивідуальних особливостей – віку, соціального досвіду, інтересів і здібностей. Необхідно вдосконалювати законодавство, що регулює питання правової та економічної захищеності молоді. Оптимізувати процес правової свідомості молоді означає зробити його максимально ефективним, дієвим, тобто

удосконалити його з метою підвищення рівня знань про право та поваги до нього.

Однією з актуальних на сучасному етапі розвитку соціології молоді та суміжних дисциплін є проблема формування *екологічної свідомості* молоді. Екологічна свідомість стала предметом особливої уваги суспільства на загальній основі усвідомлення загострення та глобалізації екологічних проблем і неможливості їх вирішення в рамках сформованої домінуючої свідомості. Екологічна свідомість відрізняється від свідомості як такої тим, що вона насичена екологічним змістом і є сукупністю екологічних уявлень, які формують суб'єктивне відношення людини перш за все до природного середовища.

Екологічна свідомість молоді – це сукупність екологічних знань, ідей, поглядів, суджень, інтересів, якими керується молода людина, є наслідком пізнання, безпосереднього відображення нею екологічних відносин і її ставлення до різних явищ екологічного життя. Екологічне мислення і свідомість виступають як мотив і настанова відповідної екологічної поведінки. У своїх діях і вчинках молодь спираються на знання, аналіз екологічної діяльності, передову екологічну практику. Це поняття включає і раціональну складову (знання), і емоціональну (почуття), і зовнішній вплив, екологічні погляди інших людей, значимі для молоді.

Екологічна свідомість молоді формується лише в процесі діяльності, тому потрібно навчити молодь розуміти, що відбувається навколо (робота електростанцій, транспортні потоки, викиди підприємств та ін.), потрібно навчити ставити екологічні завдання і вирішувати їх, уміти критично оцінювати стан довкілля. Молодь повинна розуміти проблеми міста або села, в якому живе (місцева екосистема), мету формування заповідників та заповідних зон, повинна уявляти, що буде в конкретному місті або селищі через певний період часу. Ці знання є основою для виховання екологічної культури молоді в цілому.

Як зазначалося вище, існує суспільна свідомість, проте навіть за спільності поглядів, світоглядів, думок все загальне виступає в окремих молодих осіб в індивідуальній своєрідності. Тому індивідуальна свідомість відбиває неповторні риси її життєвого шляху, виховання, а об'єктивне середовище, під впливом якого вона формується, виступає як результат взаємодії різних чинників суспільства, умов життя в цілому та умов особистого життя.

Важливим аспектом вивчення індивідуальної свідомості молоді, виступає *моральна свідомість*, яку науковці розглядають як процес відображення свідомістю морального аспекту суспільних дій та поведінки, в результаті яких відбувається їх моральна оцінка, регуляція діяльності і поведінки відповідно з інтересами суспільства, які виявляються у нормах суспільної моралі. Моральна свідомість включає моральні знання, принципи, ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки його елементів; формується оцінка, самооцінка, та критерії, які використовуються у практичній діяльності; ставлення,

переконання та інші складові свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості.

У сучасних реаліях функціонування суспільства, часто простежуються занепад моральних цінностей, що впливає на формування моральної свідомості не лише молоді, а й усього суспільства. Хоча слід зауважити, що проблематика моральної свідомості молоді є найбільш актуальною, оскільки присутність моральності, етичності, гуманізм окремої молодої особи, впливає на розвиток і гармонію з її внутрішнім світом та суспільством в цілому. Відтак, моральна свідомість спрямована не тільки на усвідомлення світу, але й на усвідомлення самої себе. Цей процес становлення особистості включає в себе формування самосвідомості, яке нерозривно пов'язане із розвитком моральної особистості. *Самосвідомість* – це усвідомлення себе як окремої особистості, своєї здатності приймати самостійні рішення і вступати на цій основі у свідомі відносини, взаємодії, нести відповідальність за прийняті рішення та дії. Іншими словами, це цілісна самооцінка, розуміння власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей та ін.

Самосвідомість молоді є важливою умовою постійного самовдосконалення. Як загалом, так і в структурі самосвідомості молоді можна виокремити такі структурні елементи: самопочуття, самопізнання, самооцінка, самоконтроль. Відповідно, розуміння молоді свого внутрішнього стану, її здатність до самоконтролю приходить поетапно. Самосвідомість молоді, поряд з такими елементами особистості як світогляд, здібності, характер, інтереси, формується поступово під впливом соціального середовища. Тому часто рівень свідомості молоді значною мірою залежить від того, які вимоги ставляться перед молодою особою і які соціальні цінності культивуються в інтегрованому середовищі.

4.6. Самовизначення молоді

Молодь і проблеми її соціального становлення постійно перебувають у центрі уваги соціологів. Це зумовлено тим, що молодь є частиною суспільства, яка акумулює його інтелектуальний і фізичний потенціал, визначає вектор розвитку суспільства. Велику роль у молодіжній проблематиці відіграє з'ясування суті, змісту, труднощів процесу *життєвого вибору*, *самовизначення молоді,* оскільки саме молодь у першу чергу повинна визначити перспективу свого розвитку у всіх основних сферах життєдіяльності (соціальній; політичній; професійній; економічній, сімейно-побутовій тощо).

У науковій літературі застосовують ряд понять для характеристики ставлення молоді до свого майбутнього, наприклад, *життєва орієнтація* (ієрархія форм життєдіяльності, сформованої у свідомості людини), *життєва програма* (ідеальний образ основних цілей і результатів життєдіяльності), *життєвий план* (шляхи досягнення сформованих цілей). Проте, визначені поняття розкривають тільки окремі фрагменти ставлення людини до свого

майбутнього, тому застосовують узагальнене поняття *життєва перспектива,* яке окреслює ту сферу відображення світу людиною, що пов'язана зі сприйняттям та усвідомленням часу як простору для розвитку і самореалізації.

Український соціолог ***Є. Головаха***, досліджуючи проблему життєвої перспективи, визначає її структурні компоненти: *життєві цілі* (масштабні і менш хронологічно визначені події), *життєві плани* (засоби досягнення життєвих цілей, конкретизовані у хронологічному та змістовному порядку, визначають порядок дій, необхідний для реалізації життєвих цілей як основних орієнтирів життєвого шляху в майбутньому), *ціннісні орієнтації* (підґрунтям для формування змістовно і хронологічно узгоджених життєвих цілей і планів).

Сьогодні науковці активно застосовують термін *«життєва стратегія»*, що є динамічною системою соціокультурних уявлень особистості про власне життя, що орієнтує та спрямовує її поведінку впродовж тривалого часу. Серед основних компонентів життєвих стратегій виділяють сенс життя, життєві цінності та норми, життєві цілі, спосіб життя, які повинні увійти в реальну практику та перетворитися на орієнтації, установки.

Вчені виокремлюють два рівня, в контексті яких можна розглядати становлення життєвих стратегій: об'єктивний та суб'єктивний, які тісно взаємодіють і визначають спосіб та стиль життя молоді. Наприклад, до головних об'єктивних суспільних чинників життєдіяльності та самовизначення молодого покоління можна віднести місто, як соціально-територіальний простір. До суб'єктивних умов відносять безпосередню оцінку об'єктивних факторів, які дають змогу характеризувати сприйняття молоддю особливостей соціального середовища та аналіз можливостей для функціонування молодіжної спільноти, її соціального розвитку, для повноцінного буття, задоволення її різноманітних потреб.

На сучасному етапі процес життєвого самовизначення молодого покоління ускладнюється через динамічні зміни в різних сферах суспільства, зростає актуальність соціального самовизначення, в якому ключове місце посідає вибір професії, а також процес формування професійного вибору сучасної молоді з метою прогнозування тенденцій формування ринку праці та надання допомоги молоді в здійсненні вибору професії.

Соціальне самовизначення молоді полягає в усвідомленні її місця у соціальній структурі суспільства, формування комплексу певних особистісних якостей, які здатні забезпечити соціальне становлення та успішність у соціально-професійній сфері. *Вибір професії*, або *професійне самовизначення* – основа самоствердження молодої людини в суспільстві – являє собою процес вибору, який здійснюється на основі аналізу особистісних можливостей суб'єкта і співвіднесення їх із вимогами професії, що обирається. Вибір професії пов'язаний з реалізацією таких соціальних цінностей, як можливість творчості, кваліфікаційного росту, отримання матеріальної винагороди, включення в певну сферу трудової діяльності. Процес професійного становлення складається з таких стадій: оптації (вибору), професійної освіти і підготовки, професійної адаптації, первинної і вторинної професіоналізації,

майстерності. На кожній з цих стадій виникає ряд труднощів, розчарувань молодих людей. Готовність до свідомого вибору професії розглядається як складне структурне утворення взаємопов'язаних і поєднаних переконаннями морально-вольових якостей особистості, способів поведінки, знань про професії, практичні вміння і навички, сформовані у відповідності з вимогами суспільства. Проте, сьогодні існує низка проблем пов'язаних з невідповідністю структури підготовки фахівців вимогам ринку праці, що зумовлює серйозні труднощі в їх працевлаштуванні.

4.7. Молодіжні субкультури

Зміни та динаміка сучасного українського суспільства зумовили проникнення і розвиток різних течій та субкультур. Власне визначення терміна «субкультура» запропонував англійський соціолог ***Д. Хебдіге***. На його думку, субкультура являє собою часове блокування в системі комунікацій, що формує образ навколишньої дійсності. Загальне визначення поняття «субкультура» виглядає як система норм та цінностей, які відрізняють групу від більшості суспільства.

Вперше категорію «молодіжна культура» було вжито ***Т. Парсонсом*** у значенні характеристики особливої опозиційної системи цінностей. З одного боку, він вважав молодіжну культуру дисфункційним явищем, адже вона протистоїть традиційній культурі суспільства, з іншого – будь-який суспільний процес, зокрема й утворення молодіжних культур, вчений розглядає як прагнення соціальної системи в цілому зберегти свій нормативний стан. Т. Парсонс стверджував, що «група ровесників» виконує важливу функцію їх соціалізації, оскільки вона як особлива форма організації молоді допомагає їй освоїти нові соціальні ролі, що сприяє подальшій інтеграції в складну систему сучасного суспільства.

Соціолог ***Ш. Ейзенштадт*** зазначав у своїх працях, що молодь шукає свою суспільну орієнтацію поза межами родини, оскільки сім'я має свої цінності та певні заборони, які не повністю задовольняють молоду людину. Відповідно, у процесі соціалізації, молодь переходить з однієї вікової категорії до іншої, що Ш. Ейзенштадт і Т. Парсонс розглядають як «маргінальний статус молоді». Отже, представники структурно-функціонального підходу розглядають молодіжну культуру як важливу соціалізуючу інстанцію, з притаманною їй певною незалежністю щодо домінуючих у суспільстві загальноприйнятих норм і цінностей.

В подальшому, твердження поняття «молодіжна культура» змінюється розумінням молодіжної субкультури, що набуває розширеної дефініції. Як зазначалося, вивчення молодіжної субкультури складає важливий напрям соціології молоді з кінця 80-х років XX ст. Під *молодіжною субкультурою* розуміється культура молодого покоління, яка відрізняється специфічним відображенням соціальної реальності, що має спільний стиль життя, поведінку, групові норми, цінності і стереотипи. Молодіжні субкультури як соціальне

явище, включають подвійну сутність: вони консолідують деякі верстви суспільства та одночасно диференціюють його. Формування молодіжної субкультури за своєю суттю віддзеркалює процес соціокультурної адаптації молоді до соціально-економічних і політичних умов суспільства. Часто, основною особливістю молодіжної субкультури є відчуження від старшого покоління, його культурних цінностей та надбань. Відповідно, молодіжна субкультура перетворюється на *контркультуру* (заперечення загальноприйнятих норм), яка формує власні ідеали, моду, мову, мистецтво, а також дозвілля.

Розвиток молодіжних субкультур та їх багатовекторність відтворення, дає можливість різноманітної типологізації. Усі молодіжні субкультури умовно можна поділити на дві великі групи. До першої належать *«традиційні» молодіжні субкультури*, які мають довгу історію (хіпі, панки, байкери, рокобіли, бітломани), та *«новітні»*, що виникли вже в останнє десятиліття (толкієністи, індіаністи, уніформісти, трешери, брейкери, репери, рейвери, металісти та ін.). Британські соціологи поділяють молодіжні субкультури на: *«прошкільні» субкультури* (орієнтовані на навчання та комфортне існування); *«вуличні»* (сповідують цінності, риси, ознаки, способи поведінки та ролі маскулінності (притаманні чоловічому гендеру); «*антишкільні»* (проводять час з друзями в пивних барах, де долучаються до цінностей, які пропагують мас-медіа).

В межах розгляду молодіжних субкультур, можна зустріти явище *субкультурної інверсії*, що характеризує множинну приналежність до різних субкультур, задля власної самореалізації. Також автори виокремлюють цілий *ряд критеріїв, за якими можна класифікувати молодіжні субкультури*:

- *за напрямами діяльності* (суспільно-політичні групи, радикали, еколого-етичні групи, нетрадиційно-релігійні групи (нью-ейдж, кришнаїди, сатаністи), гендерні (яппі, ванільки);
- *за характером прояву в суспільстві* (толерантні (байкери, брейкери, репери); нігілістичні (мажори, бітники); негативно-налаштовані (хіпі, панки); агресивні (скінхеди);
- *за критерієм світогляду* (світоглядні (панки, рокери, хакери, хіппі, скінхеди, люгери, пацифісти, нью-ейдж, гопники) та стилістично-світоглядні (готи, емо, хіп-хопери, ролери, скейтери, граффітери, геймери, бітломани);
- *за інтересами* (музичні (металісти, рокери, панки, хіп-хопери, рейвери), спортивні (ролери, скейтери, стрітрейсери, сноубордисти, серфінгісти, джампери, паркури, байкери, футбольні фанати), ігрові (толкієністи, ролевики);
- за *мірою «відкритості» для інших молодих людей* («закриті», «напівзакриті», «відкриті»);
- з*а соціально-правовою ознакою* (соціально-активні групи з позитивною спрямованістю діяльності (пацифісти, товариства охорони оточуючого середовища та тварин), соціально-пасивні, діяльність яких є нейтральною щодо

соціальних процесів, асоціальні (гопники, скінхеди, нацисти, любери, хіхікоморі, дате);

- *за ступенем прийняття субкультурних норм* (інституціональні (бітломани, графітери, рейвери) та нонінституціональні субкультури (нью-ейдж, рокери, хіппі);
- *за зв'язком із інформаційними технологіями* (реальні та віртуальні (геймери, хакери, кібери).

Типологізація молодіжних субкультур в Україні, на думку соціологів, ускладнюється тим, що підходи до цієї проблеми, що існують у західній науці, не можуть бути застосовані до українських молодіжних субкультур, тому що західні вчені виходили з досвіду діяльності неформальної молоді в умовах розвинутої демократії та стабільної економіки. Проте, на прикладі світових субкультур, можна розглянути молодіжні субкультури, які впливають на світогляд української молоді: емо, готи, епси, рейвери (клаббери), фріки, байкери, фурі, геймери тощо. Розквіт субкультури *емо* в Україні припав на середину 2000-х років, народилась як спроба бунту підлітків проти беземоційності, заборони на прояв саме негативних емоцій. Емо-кіди сприймають себе, як відкриті, емоційні, дуже вразливі і страждають від жорстокості та нерозуміння з боку інших, багато говорять про самогубство, а також про безглузде життя. До емо приєднується молодь, яка відчуває себе непотрібними, неважливими для батьків, близьких, друзів, суспільства, яким не вистачає любові і розуміння.

Готи володіють своєрідною життєвою філософією, є прихильниками естетичного готичного роману, естетики смерті, готичної музики, завжди прагнуть більшого, шукають красу навіть у тому світі, де її немає. Проявляють любов до містицизму, ходять по старих цвинтарях, бо їх цікавить вишукана архітектура. Носять темний вишуканий одяг, білий грим, популяризують атрибутику сумного світогляду. Натомість, одна з сучасних субкультур *епси* є оптимістами, носять одяг райдужних кольорів, радіють життю, є незалежні у всьому – в поведінці, одязі, музиці тощо.

Сучасна субкультура *рейверів* є прихильниками комп'ютерної музики, проводять час в нічних дискотеках і клубах. У широкому значенні рейвах можна назвати музичним напрямком, який поєднав в собі такі жанри, як транс, електро, драм-н-бейс, ейсд-хаус і хардстайл. Проте, зараз поняття «рейвери» вживається вкрай рідко, оскільки часто змінюється на «клаббери». *Клаббери* – позитивна, емоційна, комунікативна, ініціативна молодь, яка всесторонньо розвинута, з власною життєвою позицією.

Варто розглянути любителів екстремальних видів спорту, які поширені серед української молоді – байкери та стрітрейсери. Субкультура *байкерів* включає прихильників мотоциклу, як невід'ємного елемента їхнього стилю життя, життєвих цінностей та кодексу правил любителів швидкості. У різних країнах байкерські організації мають ряд своїх відмінностей, але, в цілому вони дотримуються принципів честі, братства, взаємопідтримки. Сучасні байкери є охайними і вихованими молодими людьми, які активно беруть участь в різних

благодійних організаціях, підтримують дитячі будинки. Варто відзначити, що в нашій країні за останні роки виникають безліч байкерських клубів, учасники яких повинні відповідати визначеним принципам і кодексам. На противагу байкерській субкультурі, виникає субкультура стрітрейсерів. *Стрітрейсери* – це гонщики поза законом, що живуть в атмосфері швидкості і азарту, які безпосередньо в дорожньому потоці влаштовують змагання на швидкість.

Прихильники комп'ютерних ігор, які вбачають в іграх сенс свого життя відносяться до сучасної субкультури *геймерів*. Основою виникнення цієї субкультури слугувала поява комп'ютерних ігор, інтернету, де молодь стала активно спілкуватися в мережах, часто з іноземними однолітками. Виділяють три основних типи геймерів: казуальний геймер, який грає в нескладні відеоігри, які не потребують значних витрат часу і є простими в освоєнні; хардкорний геймер, які витрачають більшу частину свого вільного часу на гру, активно спілкуються в мережах, або відвідують змагання, виставки та презентації; прогеймер, який грає для отримання заробітку, постійно тренується для участі у змаганнях з відеогри, також можуть підписувати контракти зі спонсорами, які будуть фінансувати витрати на змагання та тренування, в обмін на рекламу.

Вільними від соціальних стереотипів, вважається субкультура *фріків*, які зовнішньо прагнуть виглядати якомога безглуздими, неординарними, оригінальними, вони відкидають цінність громадської думки та матеріальних цінностей, свободу від умовностей і забобонів. Сучасні фріки шокують оточуючих своєю зовнішністю і манерою поведінки, творчо виражають себе і своє ставлення до навколишнього світу. Ця субкультура не має ніякої конкретної філософії й естетики, це молодь, яка прагне виділити себе з сірої маси за допомогою візуальних засобів.

Субкультура *фурі* об'єднує людей, які захоплюються антропоморфними тваринами (вигадані істоти, що поєднують у собі якості людини та тварини як анатомічно, так і духовно) в образотворчому мистецтві, анімації, художній літературі та дизайні. Представники субкультури фурі прагнуть до втілення образу антропоморфної тварини у творчості або у собі через особисту ідентифікацію з нею. В межах цієї субкультури використовується поняття *теріантропія*, як трансформації людини в іншу тваринну форму, відчуття інтенсивної духовної чи психологічної ідентифікації себе як тварини. Більшість теріантропів відносять себе до вовчих або котячих, серед яких часто зустрічаються вовки, леви, тигри, але є також представники рептилій, птахів, інших ссавців і комах. В подальшому, теріантропія відокремилася від субкультури фурів і набула самостійного статусу субкультури. Основними відмінностями фурів від теріантропів можна назвати те, що фурі приділяють більше уваги образотворчому мистецтву, стилізації тварин, анімації, де тварин наділяють рисами людської подоби. Натомість, теріантропи зосереджені на відчутті себе як тварини, вважаючи, що ідентифікація фурів з тваринами є простою грою тваринних ролей і не містить іншого глибинного змісту.

За гендерною ознакою, виділяють субкультури ванільки та яппі. *Ванільки* – молода субкультура дівчат, романтичних і жіночних, чуттєвих і місцями наївних, закоханих і ранимих. Субкультура виникла на знак протесту проти вульгарності та втрати дівчатами колишньої жіночності. Основними рисами цієї субкультури – особлива музика про любов, власна модель поведінки і ванільна мода. Основний час проводять у соціальних мережах, де публікують велику кількість власних фотографій, які зазвичай, робляться в дзеркалі з обов'язковим прийняттям пози і особливого виразу обличчя. Так як, ванільки – це субкультура жіночої статі, то *яппі* – молоді заможні чоловіки, які ведуть активний світський спосіб життя, побудований на захопленні професійною кар'єрою і матеріальним успіхом. Головний критерій приналежності до яппі – успішність у бізнесі. В одязі носії субкультури воліють діловий стиль, стежать за модою, відвідують фітнес центри.

Часто, об'єднання за спільними інтересами, стилем життя, поведінкою розглядаються як субкультури, проте, це носить дискусійний характер, тому науковці цих представників відносять до спільнот об'єднані за «колективними інтересами». Наприклад, напрям в субкультурі, який не визнає взуття, отримав назву *барефутінг* – це представники сучасного українського суспільства, які виявляють підвищений інтерес до здорового способу життя і його складових. Барефутінг набирає обертів, як в Україні так і світових країнах. Відкриваються спеціальні ресторани, куди пускають відвідувачів без взуття, практикується лікування барефутінгом. Босоногі люди викликають заперечення і нерозуміння в суспільстві. У розвинених країнах їх вважають бідняками, у яких немає грошей на взуття, або просто людьми «з дивацтвами».

Новий молодіжний напрям в субкультурі, який з'явився в Японії – «*дате*». До представників дате відносять здорову молодь, яка постійно носить медичні маски, щоб відгородитися від соціальних проблем, знімаючи їх тільки для поцілунків чи під час їжі. В сучасних умовах пандемії, цей напрям набув світового масштабу, де частина молоді називає себе представниками цієї субкультури.

Прихильники порівняно молодого руху *паркур* – вправно забираються на стіни і перестрибують перила і сходи. Основна їхня філософія – не тільки фізичне, а й духовне самовдосконалення, представники паркуру вважають, що в цілому немає меж – є тільки перешкоди, і будь-яку з них можна подолати. Тобто паркур – це боротьба з самим собою і зі своїми необґрунтованими страхами. Відповідно до їхньої філософії потрібно знайти причину страху і подолати його через додаткові тренування. Представники, що займаються паркуром, називається трейсерами. Рівнем майстерності трейсера є вміння швидше за інших опинитися там, де потрібно. В цілому паркур – це суміш акробатики, бігу, бойових мистецтв, ну і фантазії самого трейсера.

Отже, сучасна українська молодь засвоює та відтворює досвід багатьох поколінь, та світових практик, накопичує, перетворює та оновлює потенціал. Аналізуючи специфіку молодіжних субкультур, можемо визначити їх з однієї сторони, як унікальний прояв девіації, творчі реакції на домінуючі суспільні

цінності; з іншої – неоднорідні та нестійкі явища, що мають певний зміст. Окрім того, українські молодіжні субкультури взаємопов'язані з молодіжною культурою та загальною культурою в цілому; характеризуються високим рівнем стабільності у контексті колективної ідентичності; пропонують реалізацію, культурну та політичну участь.

Висновки

Соціологія молоді виступає спеціальною соціологічною теорією, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя, вивчає етап сімейної та позасімейної соціалізації молоді й функціонує на трьох рівнях: на методологічному та теоретичному обґрунтовується наукове визначення молоді, визначаються сутнісні специфічні особливості й розглядаються об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливають на молоде покоління; на емпіричному рівні відбувається нагромадження соціологічного матеріалу та отримання нової соціологічної інформації, що сприяє поглибленому розумінню молодіжних проблем, розкриттю їх тісного зв'язку з проблемами суспільства та прогнозування нових явища в молодіжному середовищі.

Соціологія молоді як наука виконує ряд основних функцій, зокрема таких: методологічна, теоретична, прогностична, практична, управлінська, реалізація яких дає можливість ефективніше виконати головні завдання галузі: розкрити понятійно-категоріальний апарат соціології молоді, визначити основні проблеми молоді та виробити сучасну актуальну методику їх дослідження, розробити ефективні механізми взаємодії дослідницьких інститутів, лабораторій з державними та громадськими структурами, що працюють з молоддю, та створити сучасну ефективну державну молодіжну політику.

В історії вітчизняної соціології молоді виділяють три етапи. Перший етап спрямований на вивчення процесу формування нового покоління, але через негативне ставлення до соціології всі дослідження так і залишилися на рівні багатих на статистичний матеріал соціологічних концепцій. Другий етап розвитку соціології молоді заклав початок багатьох напрямів дослідження, наприклад, молодіжної субкультури, девіантної поведінки, соціального самопочуття молоді тощо. Третій, сучасний етап, акцентує свою увагу на актуальних дослідженнях проблем молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у суспільному житті, що характеризує соціологію молоді як міждисциплінарну теорію.

Процес соціалізації залежить не тільки від цілеспрямованого впливу, але і від бажання, інтересу, цілеспрямованості самої особистості, від її мотивації, розуміння важливості входження в культуру, від її внутрішнього прагнення. Проте, вибір і формування молодіжних життєвих стратегій відбувається у сучасних складних умовах, що висуває перед молоддю високі вимоги та потребує надмірних зусиль для подолання життєвих перешкод.

Сучасне українське суспільство характеризується багатошаровістю культурних парадигм, формуванням різноманітних субкультурних утворень, що доповнюють або протиставлять домінуючу культуру. Основними тенденціями розвитку молодіжних субкультур в Україні є формування загальнолюдських та індивідуальних цінностей, послаблення кризи ідентичності, толерантне ставлення до визначених норм та моделей поведінки, розвиток віртуальних субкультур тощо. Отже, молодіжні субкультури відображають сучасне українське суспільство, його стан та проблеми, значення впливу на нього певних соціально-економічних та соціально-політичних подій.

Контрольні питання

1. Соціологія молоді як галузь соціологічного знання.
2. Розкрийте об’єкт та предмет соціології молоді.
3. Назвіть основні функції та методи соціології молоді.
4. Назвіть та проаналізуйте основні категорії соціології молоді.
5. Визначте головні проблеми соціалізації молоді в сучасній Україні.
6. Назвіть особливості соціального самопочуття молоді.
7. Охарактеризуйте актуальні проблеми професійної самореалізації молоді.
8. Молодіжна субкультура як об’єкт соціологічного аналізу.
9. Класифікація молодіжних субкультур.

Теми рефератів (есе)

1. Конфлікти у молодіжному середовищі.
2. Студентська молодь як соціально-професійна група.
3. Проблема молодіжної освіти та професійної підготовки.
4. Девіантна та деліквентна поведінка молоді.
5. Соціальна обумовленість суїцидальної поведінки серед молоді.
6. Молодіжна субкультура та контркультура в світі та в сучасній Україні.
7. Молодіжні міграційні процеси в світі та в сучасній Україні.
8. Особливості соціальної мобільності сучасної української молоді.
9. Державна молодіжна політика та її вплив на процес соціалізації молоді в сучасному українському суспільстві.
10. Особливості професійного самовизначення молоді в умовах економічної трансформації.
11. Політичні орієнтації та електоральна поведінка молоді в Україні.
12. Соціальні програми для молоді в Україні: їх особливості та шляхи реалізації.

Тестові завдання

1. Вкажіть, якими є межі молодіжного віку відповідно до українського законодавства:

а) 14 – 28 років;

б) 14 – 35 років;

в) 16 – 30 років;

г) 18 – 28 років.

2. Вкажіть найбільш точне визначення молоді:

а) соціально-демографічна спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної і позасімейної соціалізації, інтеріоризації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей статусів;

б) сукупність людей певного віку (від 16 до 30 років), яких об'єднують спільні захоплення, смаки, уподобання, спосіб дозвілля, професійні орієнтації;

в) первинна форма соціальної організації, яка виникла на основі родинних зв'язків та характеризується безпосереднім типом соціальних відносин.

3. Молодь у суспільстві виступає як:

а) соціальний інститут;

б) соціальна спільнота;

в) соціальне коло;

г) соціальна верства.

4. Об'єкт соціології молоді – це:

а) вікові процеси у молодіжному середовищі;

б) молодь, яка успадковує весь комплекс як позитивних, так і негативних якостей, властивих її попередникам;

в) молодь як велика соціально-демографічна спільнота, яку виділяють на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей тощо.

5. Готовність до свідомого вибору професії включає в себе (кілька правильних відповідей):

а) моральну готовність;

б) психологічну готовність;

в) діяльнісну готовність;

г) практичну готовність;

д) теоретичну готовність;

е) свідому готовність;

є) життєву готовність.

6. Як називається цілісна культура відповідної соціальної спільноти всередині «загальної культури», що складається із стійких форм, особливостей зовнішнього вигляду, мови, художньої творчості?

а) соціалізація;

б) субкультура;

в) ювентизація;

г) школа.

7. Які субкультури відносяться до кримінальних?

а) рокери, байкери;

б) медичні, армійські;

в) шахраї, наркомани;

8. Назвіть молодіжну субкультуру, діяльність якої пов'язана з комп'ютерними іграми:

а) хіпі;

б) панки;

в) геймери;

г) бітломани.

9. Професійне самовизначення молоді повинно враховувати:

а) проблеми молодіжного руху;

б) освітні особливості молоді;

в) проблеми молодіжного безробіття;

г) соціальне самопочуття молоді.

10. Назвіть молодіжну субкультуру, представники якої надають перевагу чорним похмурим кольорам:

а) геймери;

б) скінхеди;

в) готи;

г) панки.

11. Позитивні соціальні відхилення:

а*)* порушують існування і розвиток системи, дезорганізують її;

б) нейтральне існування у суспільному житті;

в) служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, усуваючи стандарти поведінки.

12. Вкажіть, що із зазначеного нижче належить до проявів позитивної девіації молоді:

а*)* наркоманія;

б) проституція;

в) геніальність;

г) релігійний фанатизм.

13. Суть управлінської функції соціології молоді полягає в:

а) зборі первинної соціологічної інформації;

б) цілях і завданнях соціології молоді;

в) реалізації через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

14. Як називається вікова дискримінація, яка ґрунтується на переконанні, що певні вікові категорії є гірші за інших?

а) ейджизм;

б) шовінізм;

в) конформізм.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті:

1. Визначте місце соціології молоді серед інших наук.
2. Назвіть основні причини зростання ролі молоді у житті суспільства.
3. Які методи соціології використовуються для дослідження молодіжних проблем?
4. Охарактеризуйте специфіку розвитку вітчизняної соціології молоді.
5. Назвіть найактуальніші молодіжні проблеми в сучасному українському суспільстві.
6. Які основні критерії соціального і біологічного віку?
7. Поясніть основні причини неспівпадіння соціального та біологічного віку особистості.
8. Визначте місце професійного самовизначення особистості у системі соціального самовизначення.
9. Охарактеризуйте основні стадії професійного самовизначення.
10. Назвіть основні риси молодіжної субкультури.
11. Які існують сучасні молодіжні субкультури? Надайте їм характеристику.

Список використаної та рекомендованої літератури

Бергер П., Т. Лукман. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. Е. Руткевич. М.: Медиум, 1995. 322 с.

Богомаз К. Ю., Мачуліна І. І., Сорокіна Л. М. Соціологія молоді: навч. посібник. Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2011. 358 с.

Бондарець Б. Б. Молодь як об'єкт і суб'єкт соціокультурних процесів у сучасному українському суспільстві: аксіологічний аспект. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Соціологія*, 2013. Т. 225. Вип. 213. С. 31-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_8

Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: навч. посібник для вищ. навч. закл. К.: Світогляд, 2010. 274 с.

Головатий Н. Ф. Соціологія молоді: курс лекцій. К.: МАУП, 2006. 304 с.

Дікова-Фаворська О. М. Мобільна робота з молоддю: пошук моделі. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право.: зб. наук. праць. Київ: ІВЦ «Політехніка», 2010. №2 (6). С. 13-16.

Здоров’я та поведінкові орієнтації української молоді: соціологічний вимір (за результатами нац. соц. опитування підлітків та молоді 10–22 років) / *О. Балакірєва* та ін. К.: Український ін-т соц. досліджень, 2005. 256 с.

Зінчина О. Медіасоціалізація сучасної молоді: виклики і відповіді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Харків, 2017. Вип. 39. С. 332-339. URL: https://periodicals.karazin.ua/ssms/issue/view/666/791

Каменская Т. Г. Социальное знание и виртуализация социальной реальности. Одесса: Астропринт, 2009. 280 с.

Луков В. А. Теории молодежи: Междисциплинарный анализ. М.: Канон, 2012. 528 с.

Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / за ред. *Е. М. Лібанової*. К.: Інст. дем. та соц. дос. ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. 248 с.

Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. К.: ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. 72 с.

Молодь України у дзеркалі соціології / *О. Балакірєва* та ін. К.: Український ін-т соц. досліджень, 2001. 210 с.

Найдьонова Л. А. Вплив медіа на розвиток особистості. *Медіаосвіта та медіаграмотність*: підручник / ред. Іванов В. Ф. К.: Центр вільної преси, 2012. С. 237-282.

Павловський В. В. Основи ювенології: монографія. К.: Дакор, КНТ, 2007. 238 с.

Підлісний М. М., Шубін В. І. Молодь як об’єкт соціологічного аналізу: монографія. Дніпропетровськ: ДДФА, 2011. 270 с.

Плешаков В. А. Теория киберсоциализации человека: монография / под общ. ред. чл.-корр. РАО, А. В. Мудрика. М.: МПГУ; Homo Cyberus, 2011. 400 с.

Римашевський Ю. Віртуалізація молоді як соціально-психологічний феномен сучасності. URL: http://ji.lviv.ua/n46texts/rymashevskyj.htm

Савченко С. В., Курило В. С. Медіасоціалізація як складник соціалізації особистості в інформаційному суспільстві. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. №1 (324), Ч. І, 2019. Старобільск. С.83-89.

Соціальна обумовленість та показники здоров’я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров’я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»: монографія / ред.

О. М. Балакірєва; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. 127 с.

Становище молоді в Україні. Аналітичний звіт, складений робочою групою ООН у справах молоді / *А Думчева* та ін. К., 2019. 80 с.

Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций: монография / под общ. ред. В. *И. Астаховой*. Харьков: НУА, 2010. 401 с.

Субкультурна варіативність українського соціуму / за ред. *Н. Костенко*. К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. 287 с.

Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / за ред. *В. Л. Арбєніної, Л. Г. Сокурянської*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с.

Sub/Культуры: протест, комуникация или обретение себя? / ред. *Н. А. Победа*. Херсон: ФЛП Гринь Д. С., 2016. 240 с.

Suler J. Computer and Cyberspace Addiction. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*. № 1. 2004. P. 359-362.

Розділ 5. Соціологія злочинності

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *ознайомитися з поняттями «норма», «девіація», «санкції», «соціальний контроль», «злочинність»;*
- *визначити об'єкт і предметне поле соціології злочинності, простежити генезис теоретичних підходів до вивчення явища злочинності, з'ясувати міждисциплінарні зв'язки у вивченні злочинності;*
- *розкрити механізми взаємодії особистості із соціальним середовищем, які зумовлюють формування та відтворення злочинності;*
- *з'ясувати порядок утворення і функціонування механізму соціального контролю над злочинністю.*

Ключові слова: соціологія злочинності, соціальні норми і санкції, девіація і делінквентність, злочин, особистість злочинця і постраждалого, віктимологія, чинники злочинної поведінки, делінквентні субкультури, прізонізація, організаційна та корпоративна злочинність.

Key words: criminal sociologys, social norms and sanctions, deviation and delinquency, crime, personality of the offender and victim, victimology, factors of criminal behavior, delinquent subcultures, prisonization, organizational and corporate crime.

План викладу:

5.1. Соціологія злочинності як соціологічна субдисципліна.
5.2. Центральні поняття соціології злочинності.
5.3. Історична ґенеза соціології злочинності.
5.4. Сучасні та перспективні напрями досліджень у соціології злочинності.

5.1.Соціологія злочинності як соціологічна субдисципліна

Явище злочинності супроводжує людство віддавна і пов'язує теми моралі, права, добра, зла і справедливості. Науковим вивченням цього явища займається низка дисциплін, серед яких соціологія, яка, з одного боку, має власну специфічну «оптику», а, з іншого, створює передумови для міждисциплінарного діалогу та синтезу у вивченні злочинності. *Соціологія злочинності є однією із галузевих соціологій, що має значну емпіричну спрямованість, стосується гострої проблеми сучасності, адже вивчає*

специфічними для соціології засобами і в притаманних соціології контекстах феномен злочинності й сукупність соціальних явищ і тенденцій, породжених злочинністю. Відтак, класичним *об'єктом соціології злочинності* є злочин як соціальна дія, заборонена законом. *Предметом* – формальні й змістовні аспекти злочинної поведінки та злочинності як соціального феномену.

Як і кожне складне явище, злочинність може визначатися по-різному. Історично сформувалися такі *розуміння злочинності*: *теологічно-релігійне*, яке наголошує на гріховності і чеснотах людини як ключових для розуміння злочинної поведінки; *раціонально-гедоністичне*, відповідно до якого людина прагне до задоволень, добробуту і комфорту, а тому часом схиляється до злочинної поведінки; *психіатричне*, згідно з яким злочинність пояснюється розладами психіки людини; *ідеологічне*, яке наголошує на особливостях політичних режимів як визначальному чиннику злочинної поведінки; *юридичне* та *соціологічне*.

Із юридичної перспективи у розумінні злочинності за основу береться сукупність актів, які оцінюються діючим законодавством як злочини, мають суб'єкта та об'єкт вчинення, ступінь суспільної небезпеки та вимагають дотримання правової процедури кваліфікації в процесі слідства і суду. Послідовність аналізу в такому випадку наступна: від злочину до об'єктивної реальності, що впливає на скоєння злочину. *Із соціологічної перспективи у розумінні злочинності* за основу аналізу береться об'єктивна реальність, тобто соціокультурна організація суспільства, його соціально-політична структура, характер процесів соціального розвитку, стан та характеристика соціальних груп і спільнот, особливості процесу соціалізації індивідів та інші істотні риси суспільства і держави, і саме з функціонування цих соціальних феноменів виводяться закономірності злочинної поведінки. Таким чином, соціолог здійснює рух від об'єктивної реальності до злочинності.

Водночас, як зазначає провідний український дослідник злочинності ***Ігор Рущенко*** (2001), соціологію на відміну від юридичних наук цікавить не стільки сам злочин, скільки, так би мовити, соціальна аура, що його супроводжує: фактори, які породжують злочинність, і соціокультурні процеси, інститути, структури, які складають сукупність наслідків факту злочинності. Зрозуміти особливий предмет соціологічного дослідження злочинності можна, наприклад, розглядаючи корупцію з перспективи вкоріненості цього явища у традиціях певних спільнот, професійних деформаціях працівників тих чи інших секторів господарства, особливостях соціально-класової структури, організаційної культури контролюючих державних органів та ін.

Соціологія злочинності виконує низку функцій: пізнавальну, методологічну, інструментальну, інформаційно-просвітницьку.

- *Пізнавальна функція* соціології злочинності полягає у дослідженні тих аспектів сфери злочинного, які не є специфічними для інших дисциплін, але становлять суспільний інтерес. Здобутки соціології злочинності здатні ініціювати певні суспільні процеси і відігравати позитивну роль у підтримці

«соціального порядку», здійсненні контролю за діяльністю правоохоронних органів, оптимізації функціонування правових інститутів.

- *Методологічна функція* – це поєднання соціологічної теорії з потребами прикладної кримінології, включно до формування теоретичної бази конкретних емпіричних досліджень. Так, наприклад, соціологія злочинності збагачує можливості соціально-психологічного портретування підозрюваних у скоєнні тих чи інших злочинів, що надалі використовується у слідчо-розшукових діях.
- *Інструментальна функція* полягає у формуванні й розвитку методів збору, обробки та аналізу первинної інформації релевантної до злочинності та протидії їй: дані віктимологічних досліджень, дослідження громадської думки на предмет довіри до органів правопорядку та практик правозастосування та ін.
- *Інформаційно-просвітницька функція* стосується розповсюдження відповідної інформації, набутих знань у суспільстві, наприклад, поширення інформації щодо формування криміногенного типу особистості з метою профілактики злочинності, сприяння підвищенню правової свідомості населення, інформування населення про загрози віктимізації у типових ситуаціях соціальних взаємодій та ін.

Соціологія злочинності має наступну структуру:

1) перший рівень містить теоретичні знання, концептуальні моделі та пояснення злочинності і пов'язаних із нею явищ (для цього рівня притаманний плюралізм теорій);

2) середній рівень структури належить тематичним напрямкам соціології злочинності, вичерпний перелік яких навряд чи можливо створити (це, наприклад, напрями із вивчення окремих видів злочинності, таких як «етнічна злочинність», «білокомірцева злочинність», «організована злочинність», «кіберзлочинність» та ін.);

3) на третьому (емпіричному) рівні вирішується проблема адаптації загальних методів, пристосування їх до предмету та умов проведення емпіричних досліджень із врахуванням питань етики наукової діяльності, безпеки дослідника, складності дослідження важкодоступних груп населення та латентних соціальних явищ. Як приклад, наведемо одне із резонансних досліджень із галузі соціології злочинності, яке викликало дискусію щодо етичності застосування методу включеного спостереження. Це робота подружжя американських соціологів ***Патриції*** та ***Пітера Адлерів***, присвячене функціонуванню мереж розповсюдження наркотиків (Wheeling and Dealing. NY: Columbia University Press, 1985). Впродовж двох років соціологи були тісно інтегровані у спільноту, що практикувала вживання та розповсюдження наркотиків: «У нашому дослідженні наркоторговців ми прийняли роль периферійного учасника: ми стали членами соціальної спільноти, але не були залучені в основну діяльність групи (продаж наркотиків). Проте ми наблизилися до дилерів високого рівня набагато ближче, ніж змогли попередні дослідники. Ці наркоторговці стали нашими друзями. Ми спілкувалися з ними, працювали в їхніх легальних «фасадних» сферах бізнесу,

доглядали за їхніми дітьми, подорожували разом з ними, відвідували їх у в'язниці, давали свідчення в суді і запросили одного з них пожити у нас, коли того випустили з в'язниці».

Щодо міждисциплінарних зв'язків соціології злочинності то вони численні. Насамперед йдеться про юридичні дисципліни (криміналістика, кримінологія, теорія судових доказів, правова статистика). Для корпусу юридичних дисциплін притаманне нормативістське розуміння злочину (не стільки як певного поведінкового акту скільки як доконаної правової процедури). Істотними у дослідженні злочинності є напрацювання психології та соціальної психології. Низка соціологічних дисциплін торкаються проблематики злочинності. Це соціологія права, соціологія правоохоронної діяльності, соціологія відхильної поведінки та ін. Якщо говорити про методичний арсенал досліджень злочинності то, 90% – це соціологічні методи, послуговуючись якими дослідник повинен мати на увазі принципову вимогу – органічне поєднання кількісних та якісних методів.

5.2. Центральні поняття соціології злочинності

Центральними поняттями, якими послуговується соціологія злочинності у дослідженні власного об'єкту та предмету, є поняття «норми», «цінності», «соціального контролю», «девіації», «делінквентності» та ін.

Норми (соціальні) – це стійкі, відтворювані уявлення про межі допустимого (забороненого, дозволеного, необхідного чи схвалюваного), які історично складаються в кожному суспільстві. Норми відрізняються за масштабом. Перший тип – ті, що виникають та існують тільки в малих групах (компанії друзів, трудовому колективі, спортивній команді, військовому підрозділі, злочинному угрупуванні тощо). Вони називаються *груповими нормами*. Другий тип – *загальносуспільні норми*. Розмежовують *формальні* та *неформальні норми*. Формальні норми існують у кодифікованій у законодавстві чи релігійній доктрині формі. Неформальні норми існують, наприклад, у формі так званих фонових очікувань, тобто розповсюджених уявлень щодо способів поведінки у конкретних умовах. Покарання за порушення формальних норм зазвичай пов'язане з більш негативними для порушника наслідками. *Норми поділяються на чотири універсальних типи:*

1) *заборони* (наприклад, заборона вступати у сексуальні відносини з близькими родичами (інцест);

2) *дозволи* (наприклад, дозвіл займатися підприємницькою діяльністю);

3) *побажання* (наприклад, побажання виявляти героїзм під час війни);

4) *вимоги певних дій* (наприклад, вимога платити податки).

Соціальні норми слід розглядати невідривно від соціальних цінностей. *Цінності* у соціальному розумінні це притаманні суспільству чи соціальній групі уявлення про значимість тих чи інших елементів реальності. Ці уявлення є найважливішим елементом системи соціальної регуляції. Зауважимо, що

цінності обов'язково об'єднуються у певні ціннісні системи, ціннісні ієрархії, відображають історичні особливості людини та соціуму. Норми є похідними від цінностей. Таким чином, ціннісно-нормативна система є визначальною щодо того, що саме вважається відхиленням у конкретному суспільстві.

Процес підтримки складовими соціуму встановленого нормативного взірця називається *соціальним контролем.* Через соціальний контроль здійснюється як внутрішній контроль особи за своєю поведінкою, так і зовнішній контроль, перш за все, через механізми групового тиску, оскільки кожен індивід включений в групу (і не в одну), в якій існують уявлення про бажану і небажану поведінку.

Соціальний контроль реалізується через застосування санкцій. *Санкції* – це заходи заохочення та покарання, які суспільство застосовує до порушників чи виконавців норм. Арешт, ув'язнення, заборона виходити з кімнати (для дитини чи підлітка) – все це санкції. Є підстави розмежовувати *чотири типи санкцій* (позитивні та негативні, формальні та неформальні), які утворюють наступні *підтипи*:

1) *формальні позитивні санкції* (публічне схвалення з боку офіційних організацій, нагороди тощо);

2) *неформальні позитивні санкції* (публічне схвалення з боку неофіційних організацій та осіб, аплодисменти, посмішка тощо);

3) *формальні негативні санкції* (покарання згідно з нормами права, звільнення з роботи, відлучення від церкви тощо);

4) *неформальні негативні санкції* (зауваження, злі жарти, відмова привітатися та розмовляти, поширення чуток тощо).

Девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення) – це соціальний феномен, який виявляється у відносно масових, статистично стійких формах людської діяльності, що не відповідають офіційно встановленим або таким, які склалися в конкретному суспільстві (культурі, групі) нормам і очікуванням. Девіація ставить під сумнів встановлену нормативну систему регуляції соціального життя загалом чи якусь її конкретну складову. Окремі форми девіантної поведінки сприймаються суспільством як небезпечні. Такі форми поведінки означуються законодавством як злочини. В цьому випадку вживається поняття *делінквентна поведінка* (від лат. delictum – проступок, правопорушення).

Злочинність розглядається соціологією як соціальний факт, адже відповідає таким критеріям: кримінальні дії мають масовий характер, що чітко фіксується у статистиці; злочинність існує об'єктивно та тягне за собою численні соціальні, економічні, культурні та інші наслідки; із злочинністю тісно пов'язане функціонування сталих форм організації спільної діяльності людей, таких як правові та правоохоронні інститути, комерційні організації, політичні та законодавчі інститути та ін. Злочинність є масовим проявом деструктивності в поведінці людей, що виражається в системі передбачених кримінальним законодавством діянь, вчинених на даній території або серед членів певних соціальних груп протягом певного часу.

5.3. Історична генеза соціології злочинності

Початки дослідження злочинності пов'язані із послабленням релігійного контролю за напрямами наукової діяльності. Одним із перших помітних дослідників цієї проблематики є італійський правник ***Чезаре Беккарія***, який в трактаті «Про злочини і покарання» (1764) піддав різкій критиці кримінальне право та судові порядки тогочасних феодальних держав, виступав проти поліцейської сваволі, застосування тортур і формальної системи доказів інквізиції. Беккарія обґрунтовував необхідність додержання законності, визначення покарання відповідно до злочину. Причини злочинів бачить в боротьбі людських пристрастей і перш за все – в прагненні до насолоди та уникненні страждання. Таким чином формулюється *утилітаристське бачення природи людини*, що є істотним кроком порівняно із теологічним наголосом на гріховності та доброчесності людини. Повною мірою вчення утилітаризму розробив англійський філософ і правник ***Джеремі Бентам*** («Паноптикон або дім спостереження», 1781). Зокрема вченому належить прогресивне уявлення про можливість попереджувати злочинну поведінку завдяки технології постійного спостереження. Ця концепція отримала назву *Паноптикум Бентама* (від лат. «pan» – «все» та «opticum» – «бачу») та може стосуватися пенітенціарних закладів, лікарень, виробничих чи освітніх установ. Сам Бентам описував Паноптикум як «новий спосіб отримання влади одного розуму над іншим», «млин, що перемелює злодіїв на чесних людей».

Хронологічно наступним напрямом наукового дослідження злочинності стали спроби пояснення цього явища із позицій *еволюціонізму.* Найвідомішим представником цього напряму є ***Чезаре Ломброзо*** – італійський тюремний лікар, автор праці «Злочинна людина» (1876). За багаторічну практику Ломброзо обстежив понад одинадцять тисяч осіб, засуджених злочинців та прийшов до висновку про існування ознак, рис зовнішності, які свідчать про вроджену схильність до злочинної поведінки. Злочинець – це атавістична істота, відносно якої природа зробила крок назад на сходинках еволюції. Ще за життя дослідника його теорія була спростована, але у трансформованому вигляді надихнула подальші подібні дослідження та появу низки біологізаторських теорій (теорія взаємозв'язку тілобудови та схильності до злочинної поведінки ***Вільяма Шелдона***, хромосомна теорія злочинності та ін.).

На межі соціології та психології сформувалася *теорія наслідування як чинника злочинної поведінки*, запропонована французьким дослідником ***Габріелем Тардом***, який у книзі «Закони наслідування» (1890) стверджував, що злочинність, її види, методи, техніка здійснення злочинних посягань розповсюджуються як епідемічний процес. Тард розробляв тему професійної злочинності, вивчав феномен злочинного натовпу, специфіку делінквентної

поведінки неповнолітніх. *Психологічну концептуалізацію злочинної поведінки* започаткував засновник психоаналізу австрійський дослідник ***Зигмунд Фройд.*** Згідно з Фройдом, структура людської особистості складається з трьох рівнів. Перший, це глибинний рівень на якому діють біологічні та генетичні чинники та чинники неусвідомленого характеру (рівень Id – від лат. «воно»). Id є вихідною структурою психіки, виражає первинний принцип усього людського життя – негайну розрядку психічної енергії, стримування якої приводить до напруги в особистісному функціонуванні (принцип задоволення). Другий – це рівень свідомого, який найбільшою мірою підвладний раціональній регуляції (рівень Ego – від лат «Я»), компонент психічного апарату особистості, який відповідає за прийняття рішень. Третій – це рівень надсвідомого (лат. Super Ego – «над-Я»): інтерналізована особистістю система цінностей, норм і етики, прийнята в оточенні індивіда. Напруга між рівнями особистості, зокрема суперечність поміж глибинним біологічно-інстинктивним рівнем та «внутрішнім суспільством» (засвоєними нормами та цінностями суспільства), а також напруга між двома основними векторами розвитку особистості (Еросом – конструктивним началом і Танатосом – деструктивним началом) викликає розлади особистості, неврози, призводить до відхильної поведінки.

Поряд із іншими напрямами наукового осмислення злочинності розвивається *статистично-соціологічний напрям*. Засновником останнього вважається французький та бельгійський дослідник ***Адольф Кетле***, авторству якого належить перший прогноз показників злочинності на загальносуспільному рівні (1829). Прогноз підтвердився, що мало великий суспільний резонанс. Можливість наукового прогнозування показників злочинності вперше чітко продемонструвала хибність уявлень про це явище як про вияв хаосу та непередбачуваності. Згідно з Кетле, суспільство містить в собі «зародок» всіх злочинів, тобто умови, що сприяють формуванню злочинних особистостей та вчиненню злочинних дій, а сам злочинець є лише знаряддям масштабніших сил. До факторів, що впливають на вчинення злочинів дослідник відносить демографічні, соціальні (професія, освіта), природні (клімат, сезонність). Основні ідеї А. Кетле, які тою чи іншою мірою поділяють всі представники соціологічного напряму дослідження злочинності наступні: злочинність породжена суспільством; злочинність розвивається за певними законами під впливом соціальних та інших об'єктивних чинників; злочинності притаманна статистична стійкість; вплинути на злочинність (з метою зниження) можна тільки шляхом зміни (поліпшення) соціальних умов; викорінити злочинність цілком неможливо.

Впливовою у соціології та суміжних дисциплінах виявилася *марксистська теорія злочинності* сформульована ***К. Марксом*** у праці «Населення, злочинність та злиденність» (1859). У ній автор на підставі аналізу деяких демографічних, економічних показників і даних кримінальної статистики робить низку висновків: «Мабуть, є щось гниле в самій серцевині

такої соціальної системи, яка збільшує своє багатство, але при цьому не зменшує злидні, і в якій злочинність зростає навіть швидше, ніж чисельність населення ... Порушення закону є зазвичай результатом економічних факторів, що не залежать від законодавця». Мислитель обґрунтовував роль соціальної нерівності у генезі злочинності, яка зосереджена в нижчих верствах населення. Пом'якшення проблеми злочинності вбачається у впровадженні елементів соціалізму у капіталістичні економіки.

Першою розгорнутою соціологічною теорією злочинності вважається *теорія аномії*, поява якої пов'язана із ***Е. Дюркгаймом.*** З погляду французького соціолога, суспільство є особливою реальністю, що стоїть над індивідами, визначає дії індивідів і здійснює над ними контроль. Злочинність властива всім суспільствам, розвивається за своїми закономірностям, виконує певні соціальні функції і в цьому сенсі є нормальною. У соціологічному дослідженні злочин може бути визначений лише стосовно стану колективної свідомості. Науковець підкреслює єдність таких елементів соціальної реальності як злочин, покарання та норма, що стала об'єктом порушення. Але злочинність (як і інші девіантні прояви) нормальна за умови, що вона «не перевищує рівня, характерного для суспільства певного типу». В стабільному суспільстві стабільним є і рівень девіантних проявів (пияцтва, наркотизму, самогубств, злочинності тощо). У суспільствах, що перебувають в стані швидкоплинних змін, в умовах соціальної дезорганізації спостерігається *стан аномії*, коли старі соціальні норми вже не працюють, а нові ще не освоєні, коли існує «конфлікт норм» – правових та моральних, публічного і приватного права і т. ін., коли деякі соціально значущі сфери життєдіяльності залишилися неврегульованими («нормативний вакуум»). У такому суспільстві різко зростають прояви девіантності, перевищуючи «нормальний» для даного суспільства рівень.

Надалі теорія аномії була доповнена *теорією структурної напруги*, що оформилася у межах динамічного функціоналізму американського дослідника ***Роберта Мертона*** («Соціальна структура і аномія», 1938). Дослідник наголошує на тому, що у суспільствах, що перебувають у процесі прискореної соціальної динаміки з'являється і поглиблюється десинхронізація різних елементів соціальної системи, а саме статусно-рольової та ціннісно-нормативної систем. Нерідко швидкі соціальні зміни спричиняють кризу життєвих орієнтирів, нормативних уявлень, а також знецінюють ті чи інші статуси, професійні знання, різні форми ресурсів. В таких умовах маси населення шукають шляхи пристосування до аномічного стану суспільства. Культура кожного конкретного суспільства визначає його цілі і легальні, інституалізовані засоби їх досягнення. Залежно від прийняття (+) або неприйняття, заперечення (-) цілей і засобів існує п'ять теоретично можливих типів поведінки (способів пристосування індивідів до соціальних умов). Соціальна напруга, яка є наслідком недосяжності успіху, має девіантогенний характер.

Таблиця 5.1

Типи поведінки (адаптації) за Р. Мертоном

Тип	Визначені культурою цілі	Інституціалізовані засоби досягнення цілей
Конформізм	+	+
Іновація	+	-
Ритуалізм	-	+
Ретритизм	-	-
Бунт	- +	- +

Теорія соціальної напруги Р. Мертона належить до *структурної парадигми* і концентрується, в першу чергу, на делінквентності вразливих соціальних груп, яким складно досягти успіху легітимними засобами. Паралельно із розвитком структурної парадигми у соціології розробляється і альтернативна до неї *інтерпретативна парадигма*. У межах останньої представлена *теорія диференційованої асоціації*, сформульована ***Едвіном Сазерлендом*** («Білокомірцева злочинність», 1949), якого називають патріархом американської кримінологічної школи. Американський соціолог розвинув ідею наслідування, сформульовану Г. Тардом. «Культурна трансмісія», розповсюдження злочинності через контакти, «погану компанію», навчання злочинному ремеслу, референтна група – ось основні поняття цієї теорії. З точки зору Е. Сазерленда, певним поведінковим формам як законослухняним, так і девіантним, навчаються, взаємодіючи з іншими людьми в процесі спілкування. Зазвичай це відбувається в групах між людьми, пов'язаними особистими відносинами. Основною причиною утворення диференційованих зв'язків (асоціацій) слугує конфлікт культур, а головною причиною систематичної девіантної поведінки – соціальна дезорганізація. Коли люди стають злочинцями, це відбувається тому, що вони стикаються зі злочинним способом поведінки, а також тому, що вони виявляються ізольованими від впливу «антизлочинного» способу поведінки. Вони стають злочинцями в силу надлишку у них подібного роду «зв'язків».

Авторству Едвіна Сазерленда належить поняття *«білокомірцева злочинність»*, сформульоване у однойменній праці 1949 року видання. Спочатку під злочинами білих комірців Е. Сазерленд розумів лише «респектабельну» злочинність владної і ділової еліти. Пізніше цей термін поширився на всю посадову і підприємницьку злочинність, незалежно від рангу чиновника чи

бізнесмена. До типових білокомірцевих діянь відносяться фінансові махінації, ухилення від сплати податків, «відмивання» коштів сумнівного походження, а також так звані корпоративні злочини такі як, наприклад, забруднення навколишнього середовища, поширення шкідливої чи небезпечної для споживача продукції, порушення норм трудового законодавства та ін. Зауважимо, що і громадськість, і правоохоронні органи, і медіа значно більше уваги приділяють не білокомірцевій та корпоративній, а так званій *драматичній злочинності.* Остання, зазвичай, пов'язана із застосуванням насильства, концентрована в часі, передбачає виразні ознаки страждання постраждалих. Тим не менше, саме білокомірцева та корпоративна злочинність можуть бути неспівмірно масштабнішими за своїми деструктивними наслідками для суспільства.

Значним у межах соціології злочинності XX століття був вплив *теорії соціальної екології,* розроблений представниками чиказької школи. Центральним об'єктом досліджень чиказької школи соціології був міський соціум. ***Р. МакКензі, Р. Парк*** та ***Е. Берджесс*** («Місто», 1967) розробили *теорію концентричних зон*, вихідні положення якої полягають у тому, що місто є середовищем, подібним до тих, які можна знайти в природі і у їхніх межах важливими є ті ж самі сили, які впливають на екосистему. Конкуренція за землю й обмежені ресурси призводить до поділу міського простору на чіткі «екологічні» ніші, «природні зони». У межах екологічних зон люди поділяють подібні соціальні характеристики, оскільки є об'єктами тих самих «екологічних» впливів.

Низка представників чиказької школи розвивали соціокультурну методологію дослідження міського простору та розподілу соціальних проблем та злочинності у ньому. Одним із провідних дослідників ролі молодіжних субкультур у стимулюванні відхильної поведінки у міському середовищі є ***Фредерік Трешер*** («Підліткова злочинність і попередження злочинів», 1933). У центрі уваги дослідника – молодіжні групи девіантогенного характеру. Такі групи дослідник визначає наступним чином: це спонтанно утворені групи, інтеграція яких відбувається завдяки конфлікту. Їм притаманні такі форми поведінки як особисті зустрічі їх членів, колективне пересування міським простором, конфлікти з іншими подібними групами та «захист своєї території» від проникнення членів інших подібних груп. Унаслідок такої колективної поведінки формуються відповідні традиції, внутрішня структура групи, солідарність, система цінностей, групова ідентичність та ідентифікація з певною територією. Злочинні молодіжні субкультури виникають внаслідок накладання специфічних умов, таких як низький рівень розвитку окремих територій з одного боку, і пошуки нової групової ідентичності з боку підлітків – з іншого. Ф. Трешер виявив, що більшість подібних груп зосереджені у районах міста з найвищими показниками неповних сімей, безробіття, багатоквартирних будинків, користувачів програм соціального захисту та найнижчим рівнем освіти. Злочинні групи в таких умовах стають референтною групою, яка пропонує індивіду свою систему цінностей та цілей, а також

формують замінник сім'ї із відчуттям приналежності та соціальної підтримки. В умовах поліетнічного суспільства можливе накладання різних вимірів соціальної дезорганізації та етнонаціональної структури суспільства, що знаходить відображення в ураженості міського простору діяльністю делінквентних груп. Особливе міське оточення визначає соціалізацію молоді, створює передумови для відхильної і делінкветної поведінки.

Наведений науковий дискурс мав численні проекції у сфері управління містом та містобудування. Однією із найбільш авторитетних праць у цьому контексті є *теорія розбитих вікон*, яку сформулювали ***Джеймс Квінн Вілсон*** і ***Джордж Келлінг*** у 1982 році. Відповідно до цієї теорії, якщо хтось розбив скло в будинку і ніхто не вставив нове, то незабаром жодного цілого вікна в цьому будинку не залишиться, а потім почнеться мародерство. Іншими словами, явні ознаки безладу і недотримання людьми прийнятих норм поведінки провокують оточення теж забути про правила і з часом відбувається перехід від окремих до численних дрібних правопорушень, а відтак і до більш важких. Підсумком напрацювань цього напрямку є праця ***Родні Старка*** «Девіантні місця» (1987). Спираючись на традицію дослідження фізичної та символічної організації міського простору, яка була започаткована чиказькою школою соціології, Р. Старк формулює методологічні засади аналізу девіантної поведінки у міських соціумах. Каузальний аналіз відтворення високого рівня девіантної поведінки у окремих районах міста дозволяє Р. Старку говорити про сукупність соціальних умов, процесів та явищ, які у своєму взаємозв'язку стимулюють відхильну поведінку у міському соціальному просторі. Це: висока щільність населення, бідність переважної більшості мешканців та поганий стан комунальної інфраструктури, змішана забудова житловими, виробничими та комерційними об'єктами. Наслідками вказаних умов у конкретному районі міста є моральний цинізм мешканців, висока мотивація та сприятливі умови для девіантної поведінки, низька ефективність соціального контролю.

Подібною є інтерпретація ***Вальтера Міллера***, автора праці «Субкультура нижчого класу як фактор формування делінквентності гангів» (1958), який вважає цілком нормальною приналежність робітничої молоді до *девіантних груп*, адже ця приналежність, на думку автора, є чи не єдиним шляхом досягнення відчуття групової ідентичності та подолання статусної фрустрації у межах доступної для цієї групи населення субкультури та системи можливостей. ***Альберт Коен*** фокусує увагу на делінквентній поведінці молодіжних злочинних угруповань робітничої молоді. На думку дослідника, молодь, що належить до робітничого класу, витворює власну *делінквентну субкультуру* у відповідь на брак економічних та соціальних можливостей досягти схвалювані суспільством цілі. Вказаній субкультурі властиві наступні риси: анти-утилітаризм (у багатьох випадках у злочинах, скоєних молодіжними злочинними угрупованнями, бракує практичних мотивів: основною метою здійснення цих делінквентних актів є, за А. Коеном, створення та відтворення відчуття солідарності, яке виникає внаслідок спільного порушення норм); у межах делінквентної субкультури робітничої молоді відбулося дзеркальне

переформулювання «американської мрії», коли цінності, схвалювані суперкультурою, дзеркально заперечувалися. Так, багато актів вандалізму та пошкодження власності були спричинені відчуттям відносної депривації у членів молодіжних злочинних угруповань, тобто відчуттям того, що «якби цей світ був справедливим, то ці речі належали б мені». А. Коен запозичує пояснювальні схеми із *теорії соціальної напруги*, стверджуючи, що через систему освіти робітнича молодь інтерналізує культуру ціледосягнення (англ. – achievement oriented culture). Але коли більшість представників робітничої молоді зазнає невдачі, то у підсумку цих людей чекає *«статусна фрустрація»*. Таким чином, цінності середнього класу постійно присутні у ціннісно-нормативній системі делінквентної субкультури робітничої молоді, проте у формі їх агресивного заперечення.

Річард Клауорд та ***Лойд Оулін*** («Делінквентність та життєві можливості: теорія делінквентних гангів», 1961), досліджуючи девіантну поведінку в молодіжному середовищі, поглиблюють теоретичні рамки, запропоновані Р. Мертоном. Дослідники виявили, що молодь, яка належить до робітничого класу, зазвичай ототожнює життєвий успіх із цінностями середнього класу (самореалізація, здоровий спосіб життя, сімейні цінності, важливість освіти та професіоналізму). Частина молоді орієнтується винятково на демонстративне споживання і не зважає на інші аспекти стилю життя середнього класу так само, як не вважає за необхідне змінювати власний стиль життя і класову приналежність. Відтак представники цієї групи починають пошук вищого статусу в межах свого класу, у межах свого оточення чи культурного середовища. Такі індивіди ігнорують можливості та опираються чинникам, що стимулюють соціальну мобільність. У них формується переконання у тому, що гроші є ключем до успіху, а не навпаки. Це створює підстави для девіантної, зокрема злочинної, поведінки. Інші представники робітничої молоді адекватно сприймають структурну напругу, тобто невідповідність між бажаннями та можливостями їх задовольнити.

Дослідники розрізняють і описують *три різновиди підліткової субкультури*: злочинну, конфліктну і ретритистську. Для злочинної субкультури характерні інтеграція загальновизнаних і асоціальних цінностей. Конфліктна субкультура – продукт «світу невдах». Молоді люди в подібних групах схильні до гострого відчуття розчарування, яке виникає в результаті того, що доступ до успіху блокований відсутністю будь яких інституціоналізованих засобів. Ретритистська субкультура складається з тих, хто тікає від суспільства, але потребує взаємозв'язків із собі подібними (перш за все, це субкультура споживачів наркотиків).

Окремим різновидом делінквентної субкультури є *тюремна субкультура*. Середовищем кристалізації та відтворення цієї субкультури виступають місця позбавлення волі, де в умовах відносно закритого субсоціуму вибудовуються власна ієрархія, норми існування тюремної спільноти, практики та комунікативна система. У низці випадків тюремна

(кримінальна) субкультура набуває національних ознак, що відбивають, з одного боку, особливості національного характеру та, з іншого, особливості організованої злочинності, поширеної в певних національних ареалах. До таких «сильних кейсів» субкультурно забарвленої організованої злочинності відносяться, зокрема, італійська мафія та пострадянська організована злочинність.

Говард Беккер, автор праці «Аутсайдери» (1963), запропонував *теорію ярликування* (англ. labeling theory), яка представляє більшою мірою інтерпретативний погляд на природу злочинності. Із самого поведінкового акту і суб'єкта дослідник переносить увагу на суспільну та інституційну реакцію на них. Злочинцем є той, кого у такий спосіб визначило суспільство та спеціалізовані інститути. Г. Беккер запропонував *модель девіантної кар'єри* – чи не кожна людина може хоча б раз у житті вчинити певний неетичний чи навіть незаконний вчинок, в наступному подібні дії можуть стати систематичними. Визначальними на цьому етапі є реакції з боку соціуму та відповідних інститутів: арешт, слідство, покарання. З цього моменту відбувається таврування індивіда як правопорушника. Відбувається відмежування та ізоляція, а рецидиви порушень стають відповіддю індивіда на реакцію суспільства. Останнім кроком є вступ ізгоя у спільноту подібних ізгоїв і подальша реалізація девіантної кар'єри.

Едвін Лемерт («Соціальні патології», 1951), розвиваючи теорію ярликування, ввів поняття *«вторинна девіантність»*. Вторинна девіантність розвивається після того як відбулося ярликування і як реакція на нього. Дослідник виділяє низку стадій девіантної та делінквентної поведінки: 1) первинна девіація; 2) санкції за неї; 3) наступна первинна девіація; 4) більш серйозна санкція і відчуження; 5) чергова первинна девіація з почуттям образи на тих, хто карає; 6) формальна акція з боку суспільства (його інститутів), яке «втратило терпіння» – офіційна стигматизація девіанта; 7) посилення девіантної поведінки як реакція на стигматизацію і покарання; 8) остаточне прийняття статусу девіанта і відповідної поведінки.

Розвиток соціології злочинності відбувався відповідно до загальносоціологічних тенденцій і характеризується поліпарадигмальністю. Перші, ще протосоціологічні, пояснювальні схеми, що мали на меті наукове осягнення злочинності реалізувалися із етико-філософської перспективи, в наступному із розвитком природодослідницького дискурсу сформувався біологізаторський напрям досліджень злочинності. Паралельно з останнім розвивався статистично-соціологічний напрям. Значним у соціології злочинності виявився вплив марксизму, структурного функціоналізму та теорії конфлікту. Стрімкі процеси урбанізації викликали інтерес до розгортання різних форм соціальної дезорганізації в міському просторі, описані у доробку чиказької соціологічної школи. В наступному набувають впливу інтерпретативні, конструкціоністські теорії та інші критичні напрями у соціологічному дослідженні злочинності.

5.4. Сучасні та перспективні напрями досліджень у соціології злочинності

Найбільш сучасними напрямами соціологічного дослідження злочинності є *постмодернізм* та так званий *лівий реалізм*. У започаткуванні обох цих напрямів значною є роль французького мислителя ***Мішеля Фуко***, автора праць «Народження клініки» (1963), «Наглядати і карати: народження тюрми» (1975) та ін. У поле уваги дослідника потрапляють такі явища як злочинність, божевілля, бродяжництво та ін. в контексті відносин влади і прихованих сенсів, які притаманні діяльності соціальних інститутів, що протидіють цим явищам. У дослідженнях ***Яна Тейлора, Пола Уолтона, Джока Янга*** («Нова кримінологія», 1973) та ін. злочинність розглядається як поняття, яке використовується працівниками кримінальної юстиції, кримінології, соціологами, політиками, журналістами. До дослідження проблеми залучається матеріал філософський, літературознавчий, кримінологічний, феміністський та ін. Так, зокрема, із феміністичної перспективи причина злочинності в першу чергу пов'язана із традиційною гендерною соціалізацією і відтворенням моделей домінуючої, агресивної та підкореної поведінки.

Для постмодернізму та лівого реалізму у дослідженні злочинності характерна низка спільних особливостей:

- наголос на ролі масштабних структур, що викликають злочинність, відтворюють її;
- вельми критичне ставлення до попередніх теорій;
- критичне ставлення до сучасних суспільних, політичних, владних структур і відносин;
- радикально релятивістський підхід до самих понять «девіантність», «злочинність», «злочин» як до соціальних (політичних) конструктів;
- оновлення методологічного інструментарію.

Злочин визначається як заподіяння соціального шкоди. Правопорушник сам розглядається як подвійна жертва – суспільства і кримінальної юстиції. Остання критикується як відображення існуючих відносин панування. Автори виходять з того, що важливим «девіантогенним» фактором є нерівність можливостей, властива сучасному капіталістичному суспільству. Остання, в свою чергу, є результатом нерівності класової, гендерної або етнічної. Не тільки серед злочинців, а й серед жертв злочинів більшість складають представники нижчих класів, робітники та інші вразливі групи. Адекватне уявлення про злочинність включає взаємозв'язок злочинця, постраждалого та особливостей інституційних реакцій на злочинність.

До 1980-их років в США сформувалося кілька напрямків досліджень, які значно збагатили методологічний інструментарій соціології злочинності. Ці напрямки виникли на межі теорії управління, юридичних наук та соціології. Зокрема йдеться про *студії у галузі дослідження вироків* (англ. sentencing research), застосування організаційного підходу до досліджень судів і поліції, вивчення мобілізації і використання права з боку громадян

та вивчення соціальних аспектів юридичної професії. Натхненником подібних досліджень є американський соціолог ***Торстейн Селлін*** («Молодіжна злочинність», 1975). У центрі наукового пошуку знаходиться питання: як впливають соціально-структурні характеристики учасників судового процесу (підсудного, жертви, судді) на рішення суду? До таких характеристик відносяться не тільки раса, етнічність, стать, вік, освіта, дохід (або інтегральний індекс соціального статусу), а й тип поселення, його економічний рівень, етнічна композиція та ін. Основна проблема, що постає перед подібними дослідженнями – адекватне врахування юридично значимих характеристик злочину і підсудного (ступінь суспільної небезпеки злочину, попередні судимості, обтяжуючі обставини, угода з обвинуваченням та ін.) і відділення цих (юридичних) чинників від соціальних характеристик, які, відповідно до закону, не повинні впливати на рішення судді. Були отримані стійкі емпіричні свідчення наявності соціальних деформацій в роботі судів. Зокрема у випадку США йдеться про такі деформації як: схильність судової системи до більш суворих покарань представників расових меншин у порівнянні з білими за одні і ті ж злочини; більш висока ймовірність позбавлення волі чоловіків у порівнянні з жінками; більш суворе покарання для чоловіків за злочини у яких постраждалими є жінки, аніж навпаки (деформація типу «гендерна діада»); чорношкірі злочинці отримують більш суворе покарання за вбивство, якщо жертвою став білий, аніж в разі вбивства білим представника чорношкірого населення (деформація типу «расова діада»); за інших рівних умов більш жорстко карають безробітних. Соціологи і кримінологи, близькі до марксистської традиції, побачили в дослідженнях соціальної нерівності в роботі судів емпіричне підтвердження тези Маркса про класову природу держави і використання кримінальної юстиції в якості інструменту панування.

Емпіричним інструментом вияву деформацій у роботі правоохоронців та судів є аналіз *складу тюремного населення* (англ. prison population). Істотні диспропорції структури населення в цілому та тюремного населення можуть свідчити про особливості злочинної поведінки окремих категорій населення або ж про наявність упередження правоохоронців і судів щодо цих категорій. Так, «природною» вважається гендерна асиметрія ураженості злочинністю: злочинність має «чоловіче обличчя», а частка жінок в тюремному населенні сучасної України становить менше 10%. В окремих суспільствах узагальнюється статистика за показниками, які дають змогу фіксувати наявність чи відсутність подібних диспропорцій за етнічною та расовою ознакою. Так, у сучасних Сполучених штатах Америки найбільш ураженою злочинністю групою населення є афроамериканці (при тому, що у структурі населення США афроамериканці становлять близько 20%, у структурі тюремного населення представників цієї групи близько 50%). Дослідники, особливо представники лівого реалізму, наголошують на тому, що такий стан

справ відображає не тільки і не стільки реальні проблеми цієї групи населення, скільки вкорінені в роботу правоохоронців і судів расистські упередження.

Сьогодні серед перспективних напрямів дослідження злочинності особливу увагу привертає латентна злочинність. Під *латентною злочинністю* (англ. dark figure of crime) розуміється її незареєстрована частина, тобто ті злочини, які не стали об'єктом реагування спеціалізованих інститутів. Розрізняють *три основних види причин латентності злочинів:*

1) *природна латентність*, коли спеціалізовані інститути не знають про вчинення злочину (найчастіше так буває тому, що потерпілі не повідомляють про злочин);

2) *штучна латентність* – коли правоохоронним органам стало відомо про факт злочину, але вони його не реєструють (зазвичай так відбувається у «погоні» за статистичними показниками успішної роботи правоохоронних органів, а також може мати на меті створення у громадськості оманливого відчуття відсутності гостроти проблеми злочинності);

3) *прикордонна латентність* – наслідок юридичної помилки. Правоохоронним органам відомо про подію, але воно помилково не сприймається як злочин. Наприклад, в результаті помилкового висновку пожежної інспекції факт пожежі розцінюється як самозайманння, а в дійсності мав місце підпал.

Серед способів і методик визначення рівня латентності різних видів злочинності найбільш поширеними є віктимологічні (від лат. victim – жертва, постраждалий) опитування та експертні оцінки. Зауважимо, що існує стійка закономірність у тому, які саме типи правопорушень мають високі показники латентності. Насамперед це, так би мовити, *дріб'язкові злочини* (ті, що не сприймаються оточуючими і навіть постраждалими як варті жорсткого реагування правоохоронців). Такими можуть сприйматися обважування та обрахування в торгівлі, керування транспортним засобом в стані сп'яніння, псування комунальної власності, а також так звані *злочини без жертви* (англ. victimless crimes). До останніх належать ті правопорушення у яких, зазвичай, присутні елементи добровільної контрактної взаємодії (наприклад, продаж і придбання наркотичних речовин, у якому зацікавлені і продавець і покупець). Особливим типом злочинів із високим показником латентності є ті, що пов'язані із сексуальним насильством, оскільки процедура правового реагування і захисту прав постраждалих у цьому випадку є значною мірою травматичною, передбачає публічне висвітлення психологічно болісних переживань постраждалих, може тягнути за собою шкоду для репутації постраждалого та ін.

Інтегративним і таким, що має практичне застосування напрямом досліджень соціології злочинності є *особистісне портретування злочинця*. До портрету злочинця фахівці рекомендують включати низку даних, що мають соціальний вимір: загальна характеристика особистості та переважна мотивація злочинів; особливості походження (батьківська родина) і особистої історії

життя; ставлення до окремих видів діяльності – служба в армії, спорт, медицина, робота з людьми тощо; особливості комунікативних практик.

В минулому у дослідженнях злочинності головна увага приділялася поведінці злочинця, а потерпілий від злочину, переважно, фігурував як учасник кримінального процесу. Водночас, у значній частині злочинів взаємозв'язок соціальних, психологічних, демографічних характеристик злочинця та потерпілого має невипадковий характер. Науковий інтерес до постраждалого виник давно і має майже сторічну історію, однак виникнення цілісної теорії про жертву датується серединою XX століття. *Віктимологія* виконує функцію дослідження усіх закономірностей, пов'язаних із жертвою злочину. Започаткування віктимологічних досліджень пов'язане з іменами ***Ганса фон Гентіга*** («Злочинець та його жертва. Дослідження за соціобіологією злочинності», 1948) і ***Бенджаміна Мендельсона*** («Зауваження по інтеракції між злочинцем і жертвою», 1941). Віктимологічні дослідження сьогодні мають значні здобутки і в теоретичному, і у емпіричному вимірі. Особливості злочинності із перспективи постраждалого розглядаються із використанням понять «віктимологічна ситуація», «кандидат у жертви», «жертва-провокатор», «жертва-агресор», «індекс віктимності».

З'ясовано, що поряд з більшістю потерпілих, які стали такими, через збіг певних обставин, значна кількість жертв своєю поведінкою провокують злочини або полегшують їх учинення. Тому особливий інтерес для дослідника представляють жертви з *віктимологічними девіаціями*, тобто особи, яким з огляду на певні соціальні (представники окремих професій, соціальних груп) чи фізіологічні (вік, стать, стан здоров'я) характеристики притаманна підвищена схильність стати жертвою злочинного посягання.

Предметом соціологічних досліджень віктимізації є: віктимологічна характеристика жертв (потерпілих) від злочинних посягань; соціальні та особистісні (об'єктивні і суб'єктивні) причини й умови, що сприяють становленню потерпілих; їх роль у генезисі й механізмі злочину; комплекс запобіжних (профілактичних) заходів, спрямованих на потерпілого та потенційну жертву на різних соціальних рівнях. Типологія постраждалих від злочинів включає *спектр соціальних типів*: випадкова жертва – особа, яка стає постраждалим внаслідок збігу обставин; жертва з незначним ступенем ризику – особа, віктимність якої зросла непередбачуваним чином під впливом конкретної несприятливої ситуації; жертва з підвищеним ступенем ризику – особа, котра має низку віктимних ознак (наприклад, постраждалі чий соціальний статус або роль, яку вони виконують, пов'язані з підвищеним ризиком – працівники правоохоронних органів, воєнізованої охорони, зайняті в нічну зміну у розважальних закладах, водії нічного таксі та ін.); жертви з дуже високим ступенем ризику – особи, морально-соціальна деформація яких не відрізняється від правопорушників (йдеться про наявність стійкої антисуспільної спрямованості, схильність до алкоголю, наркотиків, статеву розбещеність тощо). Окремим різновидом віктимологічних досліджень є ті, що спрямовані на моніторинг діяльності правоохоронних органів, зокрема, з метою

подолання деформацій у фіксації правопорушень, підвищенні якості наданню правоохоронними органами послуг населенню.

Одним із сучасних тематичних напрямків соціології злочинності є вивчення так званої *цифрової злочинності* – правопорушень у сфері новітніх інформаційно-комунікативних технологій. Особливістю такого типу правопорушень є наявність значних правових прогалин у зв'язку із новизною багатьох явищ «цифрового світу», таких як обіг криптовалют, кібербезпека та поширення приватної інформації, функціонування соціальних медіа та ін. Найпоширенішими видами цифрових злочинів є: *фішинг* (шахрайські дії, спрямовані на виманювання реквізитів картки у її власника; *онлайн-шахрайство* (фальшиві інтернет-аукціони, інтернет-магазини, сайти й телекомунікаційні засоби зв'язку); *піратство* (протиправне розповсюдження об'єктів інтелектуальної власності в Інтернеті); *мальваре* (створення та поширення вірусів і шкідливого програмного забезпечення); *протиправний контент* (контент, який пропагує екстремізм, тероризм та ін.). Із соціологічної точки зору представляє інтерес взаємозв'язок цифрової злочинності із новими дозвіллєвими та споживчими практиками, а також особливості субкультур, пов'язані із правопорушеннями у цифровому просторі.

Висновки

У центрі зацікавлень соціології злочинності є вивчення формування, порушення та виконання кримінальних законів. Її метою є емпіричне розуміння, розробка та перевірка теорій, що пояснюють злочинну поведінку, формування та (не)дотримання законів, а також функціонування системи кримінального правосуддя. Соціологія злочинності намагається зрозуміти способи, якими інститути, групи та індивіди визначають, виконують та карають поведінку, що не відповідає нормам чи законам. Теоретично соціологічне розуміння злочинності спростовує теологічні та біологічні пояснення на користь позитивістських та конструктивістських пояснень. Для вивчення злочинності дослідники використовують широкий спектр як кількісних, так і якісних методів. За ступенем поширення методів емпіричного дослідження проблематики злочинності переважає звернення до офіційної статистики, кількісні масові опитування (в т.ч. віктимологічні), експертні інтерв'ю, аналіз документів, біографічний метод та спостереження.

Контрольні питання

1. Коли розпочалась інституціоналізація соціології злочинності як окремої галузі соціології?
2. У чому суть біологізаторського підходу до вивчення злочинності?
3. Якими є основні положення марксистської теорії щодо вивчення злочинності?
4. Яким є нормальний рівень злочинності за Е. Дюркгаймом?

5. Якою є основна ідея теорії соціального напруги щодо злочинності як соціального явища?

6. Що є об'єктом та предметом соціології злочинності?

7. Яке місце посідає соціологія злочинності у структурі соціологічного знання?

8. Які емпіричні методи використовують в межах соціології злочинності?

9. У чому специфіка соціологічного підходу до вивчення злочинності. Що соціологія злочинності може запозичити з інших дисциплін, які вивчають злочинність?

10. Як ви розумієте поняття «злочин без жертви»?

11. Що таке латентна злочинність?

12. У чому полягають функції віктимологічних досліджень?

13. Розкрийте позиції лівого реалізму у соціології злочинності.

14. У чому полягає предмет соціологічного вивчення судових вироків?

15. Розкрийте позиції субкультурної теорії злочинності.

Теми рефератів (есе)

1. Зародження соціології злочинності.

2. Злочинність як соціальний феномен.

3. Взаємозв'язок злочинності і інших соціальних інститутів.

4. Злочинність, норма і патологія за Е. Дюркгамом.

5. Злочинність у теорії соціальної напруги.

6. Інтерпретативні теорії як методологічна основа соціології злочинності.

7. Етичні аспекти соціологічного дослідження злочинності.

8. Соціальні аспекти латентної злочинності.

9. Особистісне профілювання злочинця: можливості соціологічного супроводу.

10. Лівий реалізм у дослідженні злочинності та судових вироків.

11. Структура віктимності в сучасному українському суспільстві: гендерні аспекти.

12. Субкультурна теорія злочинності: історія становлення.

13. Корупція як соціально вкорінений вид злочину.

14. Емпіричні соціологічні дослідження діяльності правоохоронних органів.

Тестові завдання

1. Хто є автором технології паноптикуму?

а) І. Бентам;

б) Дж. С. Холл;

в) У. Сміт;
г) Л. Уорд.

2. Хто є автором праці «Про злочини і покарання»?

а) Д. Снедден;
б) Ч. Беккарія;
в) О. Конт;
г) Л. Уорд.

3.Хто є автором праці «Злочинна людина»?

а) Ч. Ломброзо;
б) Р. Мертон;
в) Е. Берджесс;
г) Т. Парсонс.

4. Хто є автором соціолого-статистичного напряму в соціології злочинності?

а) А. Кетле;
б) Дж. Пейн;
в) З. Фройд;
г) Л. Уорд.

5. Жоден вчинок сам собою не є кримінальним за суттю. Людей не можна поділити на нормальних, та тих, хто має патологію. Первинна девіація – поведінка, яка порушує соціальні норми, але, зазвичай, залишається непоміченою з боку правоохоронних органів. Чи будуть ці люди визнанні девіантами залежить від того, що вони роблять, а також від того, як реагують інші люди на їх поведінку. Це позиція представників:

а) теорії стигматизації;
б) теорії аномії;
в) теорії конфлікту;
г) субкультурної теорії.

6. Едвід Сазерленд започаткував:

а) конструкціоністську теорію злочинності;
б) неомарксистську теорію злочинності;
в) соціокультурну теорію злочинності;
г) лівий реалізм.

7. Ідеї епідеміологічного поширення злочинності після Г. Тарда розвивав:

а) Т. Парсонс;
б) К. Маркс;
в) Е. Сазерленд;
г) Е. Дюркгайм.

8. Хто є автором поняття «білокомірцева злочинність»?

а) Е. Сазерленд;
б) К. Маннгайм;
в) Е. Дюркгайм;

г) Дж. Дьюї.

9. Хто є автором праці «Підліткова злочинність і попередження злочинів»?

а) Т. Парсонс;
б) Ф. Трешер;
в) Р. Парк;
г) Р. Мертон.

10. Дослідники розрізняють і описують три різновиди підліткової субкультури (оберіть правильний варіант):

а) референтну, адаптивну, зберігаючу;
б) первинну, вторинну, третинну;
в) асоціальну, конформну, інноваційну;
г) злочинну, конфліктну і ретритистську.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті:

1. Кримінологія чи соціологія злочинності?
2. Міждисциплінарні зв'язки соціології злочинності.
3. Позитивізм у розвитку соціології злочинності.
4. Кримінально-статистичний напрямок соціології злочинності
5. Криміногенез: авторитетні версії, гіпотези, теорії.
6. Біологізаторський напрям у розумінні злочинності.
7. Соціальні інститути та злочинність.
8. Тотальні інститути як середовища виникнення злочинності.
9. Злочинна дія: юридичні і психологічні підходи.
10. Суб'єкти вчинення злочинів: юридичний та соціологічний підходи.
11. Психологічна перспектива у дослідженні злочинності (З. Фройд, Г. Тард).
12. Латентна злочинність. Поняття та способи вимірювання.
13. Громадська думка стосовно криміногенної ситуації.
14. Побоювання стати жертвою злочину.
15. Ставлення населення до правоохоронних органів: способи вимірювання.
16. Чи існують злочини без жертви?
17. Віктимологічна аспекти професії правоохоронець, соціальний працівник, лікар.

Список використаної та рекомендованої літератури

Демків О. Девіантогенні аспекти організації міського простору: концептуалізації та досвід дослідження. *Вісник Львівського університету*. Серія соціологічна. 2008. Вип. 2. С. 110-125.

Демків О. Б., Федевич М. З. Прізонізація свідомості молоді як девіантогенний чинник. *Вісник Львівського університ*ету. Серія соціологічна. 2012. Вип. 6. С. 153-163.

Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Пер. з фр. Л.Кононович. К.: Основи, 1998. 519 с.

Бова А. А., Кулик О. Г., Наумова І. В. Злочинність в Україні: фактори, тенденції, протидія (2002-2014 рр.): монографія. К.: ДНДІ МВС України, 2015. 364 с.

Бугера О. І. Соціальні Інтернет-мережі та запобігання злочинності: сучасні тенденції. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018. № 2. С. 110-113.

Кандричин С. Злочинність в ареалі «зіткнення цивілізацій»: приклад України та Білорусі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 3. С. 71-83.

Пиголенко І. В. Соціологічна складова дослідження проблеми ухилення від сплати податків. *Український соціум*. 2010. №1. С. 65-72.

Поклад В. І. Методологія та методика вивчення латентної злочинності: навчальний посібник. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 48 с.

Попова Т.В. Соціальні мережі, кібератаки та гібридні війни. URL: https://radiosvoboda.org/ a/28598299.html

Рущенко І. П. Соціологія злочинності: монографія. Харків: Видавництво національного університету внутрішніх справ, 2001. 370 с.

Свєженцева Ю., Андрєєва В. Роль соціального моніторингу в забезпеченні взаємодії міліції та громадськості. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 38. С. 274-281.

Степаненко В. Національні закони та регіональні етоси: правова культура в українських регіональних вимірах. *НАУКМА. Наукові записки*. Соціологічні науки. Том 58, 2006. С.48-58.

Фуко М. Наглядати й карати. К.: Основи, 1998. 392 с.

Шакун В. І. Суспільство і злочинність. К.: Атіка, 2003. 784 с.

Щербакова І. В. Побоювання як складова соціальних уявлень про міліцію: обґрунтування теоретико-методологічних засад. *Право і Безпека*. Вип. 1. 2009. С. 255-259.

Błachut J. Problemy związane z pomiarem przestępczości. Wolters Kluwer Polska, Warszawa. 2007. 240 s.

Goodman M. Future Crimes: Everything is Connected, Everyone is Vulnerable, and What We Can Do About It. Doubleday, 2015.

Hołyst B. Socjologia kryminalistyczna, Warszawa. 2007. 1033 s.

Lemert E. M. Primary and Secondary Deviation. In Social Deviance: Readings in Theory and Research. Ed. by H. N. Pontell. 3rd ed. Prentice Hall, Upper Saddle River. New Jersey. 1999. 448 p., P. 53-56.

Marx G. T. Ironies of Social Control: Authorities as Contributors to Deviance through Escalation, Nonenforcement, and Covert Facilitation. In Social Deviance: 19 Readings in Theory and Research. Ed. by H. N. Pontell. 3rd ed. Prentice Hall, Upper Saddle River. New Jersey. 1999. 448 p., P. 7-20.

Schmalleger F. Criminology today: an integrative introduction. New Jersey, 1999.

Staples W. G. Everyday Surveillance: Vigilance and Visibility in Postmodern Life. Rowman & Littlefield publishers inc. Lanham. 2000. 191 p.

Stark R. Deviant Places. Deviance and Social Control: a Reader. Ed. by R. Weitzer. McGraw-Hill Higher Education. NY. 2002. 397 p.

Sutherland E. H. White Collar Crime: Formulating the Concept and Providing Corporate Crime Baseline Data. In Corporate and Governmental Deviance: Problems of Organizational Behavior in Contemporary Society. Ed. By Ermann M. D., Lundman R. J. 6th ed. Oxford university press. 2002. 336 p. P. 67-82.

Розділ 6. Соціологія гендеру

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *представити основні понять та категорії апарату гендерного аналізу в соціології;*
- *у найбільш узагальненому вигляді ознайомитися з основними теоріями фемінності та маскулінності;*
- *проілюструвати особливості презентацій тіла, тілесності та сексуальності в медійному просторі;*
- *розвинути базові навички критичного аналізу до питань ґендеру, гендерної теорії та гендерних досліджень;*
- *руйнування у студентів звичних стереотипних схем під час проведення самостійного аналізу основних сфер життя суспільства з погляду гендерних розходжень / особливостей.*

Ключові слова: (ґ)гендер, стать, чоловік, жінка, гендерна ідентичність, фемінність, маскулінність, гегемонна маскулінність, андрогінність, гомофобія, сексизм, сексуальність, сексуальна політика, патріархат, матріархат, фемінізм, мізогінія, ґендерна стратифікація, «скляна стеля», «скляні стіни», ґендерна дискримінація, фейсизм, рівноправ'я.

Key words: gender, sex, man, woman, gender identity, femininity, masculinity, hegemonic masculinity, androgyny, homophobia, sexism, sexuality, sexual politics, patriarchy, matriarchy, feminism, misogyny, gender stratification, «glass ceiling», «glass walls», gender discrimination, feismism, equality.

План викладу:

6.1. Що таке гендер? Гендерна категоризація.
6.2. Етапи розвитку, теорії фемінізму. Маскулінність.
6.3. Тіло, тілесність, сексуальність.
6.4. Гендерна політика в Україні.

6.1. Що таке гендер? Гендерна категоризація

Сьогодні тема взаємовідносин чоловіків та жінок в суспільстві є чи не найбільше обговорюваною. Гендерне партнерство (рівні відносини статей), ґендерна рівність, порівняння біологічних і соціальних ознак статі, а особливо тема гендерних стереотипів набувають все більшої актуальності. Тематика ролей / значень жінок та чоловіків у суспільстві лежить в площині численних ґендерних досліджень. Адже, саме в сучасному глобалізованому світі наголошується на необхідності створення рівних можливостей для реалізації їхньої людської сутності. Проте, варто зазначити, що в більшості культур

існують різні уявлення та приписи щодо особливостей та відмінностей між чоловіками та жінками.

Широко розповсюджена тема, що стать визначає, чи є людина чоловіком або жінкою, зумовлена структурою генів і це поняття є біологічним. Від статі, з біологічної точки зору, залежить будова статевих органів, можливість стати матір'ю чи батьком, а також деякі інші ознаки: пропорції тіла (зріст, ширина плечей, об'єм стегон), розподіл жирових тканин, кількість волосся на тілі й на обличчі, особливості статевого дозрівання, м'язова сила, витривалість, риси обличчя, тембр голосу і навіть міміка й хода. Ознаки, які визначають стать, починають формуються у процесі статевого розвитку особистості: від моменту зачаття і аж до досягнення нею статевої зрілості. Часто зустрічаємо та читаємо що люди вірять в те, що тіло людини від природи є диморфічними. Проте, мало хто усвідомлює, наскільки насправді різною буває стать, наскільки різними можуть бути геніталії, і як по-різному можуть поєднуватись між собою різні рівні організації статі (морфологічна стать, генетична стать, гонадна стать).

Проблема взаємовідносин чоловіків і жінок у суспільстві набуває особливої актуальності в сучасному соціологічному дискурсі, що зумовило появу такої теорії середнього рівня як соціологія гендеру або гендерна соціологія. *Соціологія гендеру – це галузь знання, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.*

Об'єкт гендерної соціології – чоловіки і жінки як ґендерні спільності в соціальній структурі населення. *Предметом гендерної соціології* виступає соціальна реальність чоловіків та жінок.

Що таке (ґ)гендер? У словнику гендерих термінів *ґендер* (від англ. «gender» – рід) визначається як соціокультурна, символічна конструкція статі, що покликана визначати конкретний асоціативний зв'язок, забезпечувати повноцінну комунікацію та підтримувати соціальний порядок. У соціологічні дослідження категорія «ґендер» була введена, щоб замінити домінуючі у суспільних науках поняття статевої ролі та статево-рольового підходу. Ідея розрізнення біологічної та соціальної статі висловлювалася ще у 1935 р. ***Маргарет Мід*** у книзі «Стать і темперамент у трьох примітивних суспільствах». Проте сам термін увійшов у широкий вжиток у західній науці в 1970-х рр. (у вітчизняній науці – в 1990-х рр.) завдяки працям американського вченого ***Роберта Джессі Столлера***. Автор виступив на конгресі психоаналітиків у Стокгольмі з доповіддю про поняття соціостатевої або, як він назвав її, ґендерної самосвідомості. Після доповіді було покладено початок вивченню процесів ґендерної ідентифікації та ґендерної соціалізації. Р. Столлер вперше позначив відмінність понять статі та ґендеру, якими науковці послуговуються й сьогодні. Досліджуючи психологію гермафродитів та транссексуалів у Каліфорнійському університеті, він довів, що набагато легшою є хірургічна зміна статі, аніж психологічна – зміна гендерної ідентичності.

Концепція автора будувалася на поділі біологічного і культурного: вивчення статі, вважав Столлер, є предметною галуззю біології та фізіології, а аналіз ґендеру може бути розглянутий як предметна галузь досліджень психології, соціології. Особливої актуальності у 70-ті роки XX століття у світі (передусім, у США, Канаді, Великобританії, Нідерландах, скандинавських країнах, Австралії, Італії, Франції) набули дослідження, зокрема в межах культурної антропології, що розкривали поняття «гендер», а також розрізняли поняття «sex» (стать) і «gender» (рід, стать).

Дуже часто «ґендер» трактують з точки зору психологічних, соціальних та культурних особливостей людини, що визначає її можливість говорити про певні ролі, стереотипи, норми, які вважаються в певній культурі традиційними та обов'язковими для хлопців / чоловіків та дівчат / жінок. Іншими словами, ґендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та стосунків жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Ознаки статі і ґендеру різняться. *Ознаки статі:*

- з'являються самі собою (без зовнішнього впливу);
- є універсальними, не залежать від країни, культури, релігії (наприклад, тільки жінки народжують дітей);
- ніколи не змінюються в історичному процесі;
- властиві лише одній статі (чоловік / жінка).

Ознаки ґендеру:

- є культурною традицією;
- істотно відмінні в різних країнах і навіть в одній країні (залежно від населеного пункту чи соціального прошарку);
- можуть змінюватися з часом (як приклад зміна гендерної ідентичності у зрілому віці);
- властиві людям різної статі.

Ґендер – досить складне поняття, оскільки розкриває багатоаспектний зміст явища. Українська дослідниця ***Т. Мельник*** (2004) виділяє *кілька значень ґендеру*:

- ґендер як соціально-рольова й культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної;
- ґендер як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей;
- ґендер як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації.

Пропонуються й *інші напрямки розуміння ґендеру* (***О. Вороніна, Т. Малес,*** 2004):

- ґендер як соціальна конструкція через механізми соціалізації, розподілу праці, ґендерних ролей, мас-медіа, стереотипізування;

- ґендер як мережа, структура або процес, тобто розуміння ґендеру як стратифікаційної категорії разом з іншими стратифікаційними категоріями;
- ґендер як культурна метафора у філософських і постмодерністських концепціях.

Ґендерна категоризація. Джудіт Лорбер (1994) докладно структурує ґендер у його відношенні до соціуму й особистості. *Як соціальний інститут* ґендер включає у себе наступні поняття: *ґендерні статуси* – соціально визнані норми, які проявляються в поведінці, жестах, мові, емоціях і фізичному вигляді; *ґендерний поділ праці* – розподіл продуктивної і домашньої роботи між чоловіками і жінками; *ґендерні родинні зв'язки* – сімейні права та обов'язки для кожної статі, сексуальні приписи; *ґендерні структури особистості* – комбінації характерних рис, що виявляються в почуттях і поведінці; *ґендерний соціальний контроль* – формальне чи неформальне прийняття і заохочення конформістської поведінки і стигматизація, соціальна ізоляція, покарання, медичне лікування нонконформістської поведінки; *ґендерна ідеологія* – виправдання гендерних статусів, зокрема, їх різні оцінки; г*ендерні образи* – культурні репрезентації ґендеру та втілення ґендеру в символічній мові та художній продукції, що відтворює і узаконює ґендерні статуси. Якщо говорити про поняття «gender», то, як наголошує Д. Лорбер, то воно стало науковим терміном завдяки розвитку теоретичних засад фемінізму і лише з часом – гендерних досліджень.

Таким чином, *ґендер є базовою категорією, яка включає наступні компоненти*:

- *категорію статі* – приналежність до біологічної статі з народження в залежності від геніталій; гендерна ідентичність – особисте сприйняття своєї статевої приналежності стосовно до функції працівника/-ці та члена/-кині сім'ї;
- *ґендерний шлюбний і репродуктивний статус* – здійснення або нездійснення дозволеного або недозволенного типу залицяння, вагітності, народження дітей і батьківських ролей;
- *сексуальну орієнтацію* – соціально або індивідуально прийняті зразки сексуальних бажань, почуттів, практик й ідентифікацій; ґендерна структура особистості – внутрішньо властиві зразки соціально визнаних емоцій, організованих структурою сім'ї та батьківства;
- *ґендерні процеси* – соціальні практики навчання, навченості, необхідних рольових реплік, що роблять поведінку гендерно прийнятною (або неприйнятною), розвиток ґендерної ідентичності;
- *ґендерні переконання* – прийняття або опір ґендерній ідеології;
- *ґендерний дисплей* – презентація себе як певного типу ґендерної особистості через одяг, косметику, прикраси, постійні і тимчасові тілесні та поведінкові маркери.

Цікавими та вартими уваги є *терміни, які не пов'язані з біологічною статтю*, а саме поняття *«маскулінність»* та *«фемінність»*. Вони позначають відмінні психологічні характеристики. Термін маскулінність (від лат. masculinus – чоловічий) – комплекс тілесних, психічних і поведінкових

особливостей, що розглядаються як чоловічі, в той час як фемінність (від лат. femininum – жіночий) – комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей, що розглядаються як жіночі. Обидва поняття за своїм визначенням бінарно протиставляються. З огляду на це варто звернути увагу на ідеї ***Р. Коннелла*** (1998), автор стверджує: «маскулінність сама по собі не існує, окрім випадку, коли поряд з нею є фемінність. Культура, яка не визначає чоловіків і жінок як носіїв поляризованих характерних типів, не містить в собі поняття «маскулінності» в тому сенсі, в якому воно присутнє в сучасній європейській та американській культурах».

Варто звернути увагу, на другий номер часопису «Ї» (2003), присвяченого гендерній проблематиці («Фемінність та маскулінність»), де «фемінність – це характеристики, пов'язані із жіночою статтю, або характерні форми поведінки, яких очікують від жінки у даному суспільстві» (***Е. Гіденс***) або «соціальний вираз того, що розглядається як позиції, внутрішньо притаманні жінці» (***Л. Таттл***). Фемінність в рамках андроцентричної культури визначається як маргінальна щодо існуючого символічного порядку, в якому маскулінність виступає як норма. Характерними рисами фемінности є емоційність, сенситивність, інтуїтивне пізнання. Чи притаманні ці риси сучасним чоловікам? А з іншого боку, якими є сучасні жінки?

Вищий рівень споріднення рис маскулінності та фемінності, досягнутий однією особою, свідчить про її *андрогінність*. Андрогінна особа має більший вибір варіантів моделювання поведінки, є гнучкішою щодо соціального пристосування. Андрогінність – це індивідуальна здатність особи залежно від конкретних ситуацій діяти водночас по-жіночому і по-чоловічому.

Проте, у термінологічному хаосі варто звернути увагу на категорію *гендерна культура***,** яка часто буде похідною для всіх інших категорій. ***С. Котова-Олійник*** (2013) визначає гендерну культуру як систему уявлень, цінностей, знань, норм, інтересів та потреб, які формують соціокультурні аспекти статі, встановлюють відповідні статуси жінок і чоловіків, визначають їхні ролі, взаємовідносини й моделі поведінки у різних сферах життя, впливають на форми та результати творчої діяльності статей, визначають їхнє місце у картині світу. Гендерна культура виконує світоглядну, аксіологічну, нормативно-регулятивну, адаптаційну, гуманістичну, комунікативну, виховну та ін. функції. Зміст гендерної культури як соціального явища суспільного життя розкривається у забезпеченні умов для всебічного розвитку особистості, гармонійної соціалізації, самореалізації, гуманізації людини й суспільства.

З іншого боку, важливим є розуміння і вивчення також гендерної ідентичності. *На конструювання ґендерної ідентичності впливають:*

- *соціокультурні норми, моделі поведінки та «девіації»* від усталених суспільством норм поведінки визначених для представників чоловічої чи жіночої статі. Варто наголосити, що історія світової культури виробила багато моделей і взірців статевої поведінки, які усталено зберігаються в глобалізованому суспільстві. Як би парадоксально не складалося, але інформацію про традиційні норми, моделі та приклади девіантної поведінки

дитина починає одержувати змалку, формуючи на підґрунті статевої ідентичності те, що ми називаємо ґендером. Треба розрізняти поняття «статева ідентичність» та «гендерна ідентичність». Якщо *статева ідентичність* – це переважно усвідомлення себе представником тієї чи іншої статі, то *гендерна ідентичність* – представлена в переживанні своєї відповідності певним ґендерним моделям поведінки, характерних для представників певної статі. Індивід може мати певну чітко визначену статеву ідентичність і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність ґендерним ролям і стереотипам, відчувати нереалізованість себе як чоловіка чи жінки, невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам. Важливим моментом у формуванні гендерної та статевої ідентичності є суспільний тиск. Цікавими напрацюваннями на цю тему є роботи ***З. Фройда, С. Бема, І. Кона, Т. Говорун, В. Агеєва, Т. Бурейчак, Д. Майєрса, В. Кагана, А. Личко*** та ін.

- *гендерні статуси і ролі.* Соціальні ролі чоловіків та жінок на різних етапах їх життєвого циклу та у різних соціальних групах та стратах (соціально-очікувані, соціально-небажані та девіантні ґендерні ролі). Сучасний глобалізаційній світ практично у більшості важливих аспектах перетворився на єдину систему внаслідок зміцнення стосунків взаємозалежності, в яких сьогодні фактично заангажована кожна людина, відтак ми не є позбавлені від традиційних жіночих та чоловічих ролей. Гендерно-рольова поведінка людини має свою історію, адже гендерні ролі не виникають одразу з народженням дитини, вони розвиваються під впливом багатьох факторів і чинників та не без суспільного тиску. Цей розвиток має свої закономірності та суперечності. Від нього залежить характер життєвого сценарію людини, стиль життя та стратегії поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях. Процес розвитку гендерних ролей, як соціально зумовлених моделей статевих ролей і статево-рольової поведінки, відбувається в контексті досить важливого для життя особистості процесу, який називається соціалізацією, одним із найістотніших складників якої є *рольова*, зокрема й *гендерно-рольова* (чи гендерна), *соціалізація*. Тут варто згадати напрацювання ***Маргарет Мід***, яка в першій половині ХХ ст. суттєво похитнула засади біологічного детермінізму, опублікувавши за результатами своїх досліджень на островах Нової Ґвінеї монографію «Стать і темперамент» (1935). Вона продемонструвала на прикладі кількох досліджених племен (арапеші, мундугумори, тчамбулі), що перебували на однаковому рівні суспільного розвитку, існування відмінних форм ґендерного розподілу соціальних ролей, навіть цілком протилежних до так званої традиційної моделі. Суттєві відмінності у визначенні соціально прийнятної поведінки чоловіків і жінок виявив інший відомий антрополог ***Джордж Мердок***, який здійснив порівняльний аналіз 224 суспільств. Авторам вдалося довести, що немає загальноприйнятих понять фемінності та маскулінності чи єдиної біологічно зумовленої моделі ґендерного розподілу соціальних ролей. Чоловічих і жіночих ролей навчаються в процесі соціалізації, і ці ролі суттєво різняться в різних культурах та історичних періодах. Якби соціальні відмінності між статями були наслідком лише біологічної диференціації чоловіків і жінок, кроскультурних

відмінностей, описаних антропологами, не існувало б взагалі. Щодо інших статусно-рольових особливостей цікаві напрацювання знаходимо у працях ***П. Вулф-Лайт, П. Горностай, К. Горні, А. Графф, Ш. Ортнер, О. Кісь, О. Оксамитної, Т. Марценюк*** та ін.

- *гендерні стереотипи.* Структура та зміст стереотипів фемінінності та маскулінності. Що таке гендерні стереотипи, «жіночі» та «чоловічі» цінності, аттитюди, очікування? Одразу варто зазначити, що більшістю авторів стереотип розглядається як стійкий образ або уявлення стосовно одного або групи суб'єктів, який наголошує або перебільшує одні якості і зовсім нівелює інші. У нашому випадку мова буде йти про стереотипи, які стосуються жінок та чоловіків. Процеси ґендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність. Недаремно існує приказка, що «для жінки сім'я – це друга робота, а для чоловіка робота – це друга сім'я». Згідно з таким розмежуванням важливою умовою самореалізації для жінки вважається успішний і вчасний шлюб. Жінка, яка не створила сім'ї, суспільною думкою оцінюється як невдаха, її називають «старою дівою». Чоловіка, який ніколи не одружувався, ніхто не називає невдахою, і для нього немає відповідного прізвиська. З іншого боку, успішність самореалізації чоловіка пов'язується з його кар'єрою, часто зі статусом у суспільстві. Якщо з віком чоловік не здобув професійних досягнень, це також може вважатися рівнозначним його життєвому неуспіхові. Типово чоловічий образ – це риси, пов'язані з компетентністю, раціональними здібностями, активністю і результативністю. Жіночий образ характеризують соціальні і комунікативні навички, теплота, емоційна підтримка. На рівні буденної свідомості маскулінність ототожнюється з активністю, а фемінність з пасивністю та репродуктивністю.

Для того, щоб створити і сприйняти неспотворений образ реальності в будь-якій сфері сучасної діяльності, необхідне гармонійне поєднання чоловічого та жіночого підходів, способів самореалізації – це саме та аксіома, яку навряд чи хтось зможе заперечити. У протиставленні понять жіночого та чоловічого знаходяться ціннісні орієнтації та установки, які сформувалися таким чином, що все чоловіче чи ототожнене із ним вважається позитивним та домінуючим, а жіноче – негативним та другорядним. Такий стереотип є чи нейвкоріненішим в сучасному глобалізованому суспільстві. Чимало дослідників стверджує, що така суспільна ієрархія, де першість належить виключно чоловікам, сформувалася під впливом першого християнського етносу, який мав виключно чоловічоцентристський характер.

У сучасному світі відбувається глибока трансформація стереотипів. Наприклад, змінюється ідеал «істинної жіночності», якому в XIX ст. були

властиві емоційність, ввічливість, шляхетність, покірливість, відданість чоловікові. Водночас у жіночій свідомості з'явились нові риси: інтелектуальність, енергійність, підприємливість, успішність, самостійність. Стереотипи маскулінності також зазнають трансформацій. Традиційна маскулінність на передній план висувала фізичну силу, нестриманість у вияві почуттів, грубість, успішність, чоловіки позбавлені таких почуттів як чуйність, вміння співчувати чи взагалі проявляти будь-які емоції. Сучасна маскулінність віддає перевагу інтелекту, а не фізичній силі, вимагає виявлення ніжності, такту, стриманості, ввічливості та вихованості.

Ще одними із часто вживаних термінів, які використовуються у питаннях взаємовідносин чоловіків та жінок є: *ґендерне насильство* – це будь-яка форма насильства, спричинена через гендерну ідентичність індивіда. Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації є порушенням фундаментальних прав людини так само, як дискримінація за ознакою раси, статі, кольору шкіри, інвалідності або релігії. *Сексуальне насильство* – це примус людини до сексуальних стосунків проти її бажання і волі, згідно досліджень сьогодні значно частіше сексуальному насильство піддаються діти та жінки, чоловіки страждають рідше.

Сьогодні тема ґендеру та гендерної соціології набуває все більшої популярності, адже щороку в Україні та світі загалом проводяться сотні досліджень щодо вивчення соціально-поведінкових, статусно-рольових особливостей взаємодії чоловіків та жінок. Як наслідок, питання гендерної рівності зазнало значного прогресу. Попри значні прориви, тема потребує подальших напрацювань та досліджень. Особливої актуальності набувають механізми та інструменти трансляції та інтерналізації ґендеру (гендерна соціалізація, інституції та форми соціального контролю), а також процеси творення нової гендерної культури на всіх суспільних рівнях (мікро-, мезо та макро), а також способами трансляції та інтерналізації ґендеру.

6.2. Етапи розвитку, теорії фемінізму. Маскулінність

Етапи розвитку фемінізму. Виокремлюють три основних етапи розвитку фемінізму: суфражистський рух, радикальний фемінізм та інституціоналізацію феміністичних досліджень.

- *Суфражиський рух* (від фр. suffrage − виборче право) − рух за надання жінкам виборчих прав на рубежі XIX – XX століття. Суфражистки виступали проти дискримінації жінок у політичній та економічній сферах. Рух суфражисток охопив США, Нову Зеландію, Данію, Норвегію, Фінляндію та інші держави Європи і Америки. Суфражистки наголошували на змінах і реформі родинного права, економічних умов життя жінок. У межах першої хвилі в Америці виникла така міжнародна структура як «Женевська конвенція жіночого руху» («Geneva Falls Convention of Women») (1848). У США серед визначних лідерок руху були Лукреція Мотт, Елізабет Кеді Стентон та Сьюзен

Ентоні. Варто зазначити, що в Америці суфражистки були найбільш активними, а на початку ХХ століття британський фемінізм досяг такого ж рівня розвитку, що й американський. В обох країнах феміністки проводили різноманітні заходи, добиваючись виконання своїх вимог. Наприкінці 1908 р. вони організували мітинг у Лондоні, який зібрав 1,5 млн осіб. Прийнято вважати, що перша хвиля фемінізму досягнула своєї першопочаткової мети – надання жінкам права голосу. Уперше це було здійснено в 1899 році у Новій Зеландії. Право голосування американським жінкам гарантувала XIX поправка до Конституції США, прийнята у 1920 році. У Великій Британії жінки отримали громадянські права в 1918 році.

Радикальний фемінізм – теорія домінування (ще її називають радикальним фемінізмом) сформувалася наприкінці 1960-х років. Прибічниці цього руху вважали, що обидві сторони полеміки про рівне чи різне потрактування жінок і чоловіків розглядають чоловіка як норму, як людину загалом, до якої жінка або подібна, а тому потребує таких самих законів, або від якої відмінна (і тоді потрібні приймати відповідні/спеціальні закони). Одним із ключових елементів «другої хвилі» фемінізму була боротьба не за юридичну, а за фактичну рівність жінок: у політичній площині вона пов'язувалася з можливістю обиратися в органи державної влади та самоуправління, гарантіями політичної самореалізації, економічної самостійності. Прийнято вважати, що теоретиком «другої хвилі» фемінізму стала французька письменниця та філософ-екзистенціаліст ***Сімона де Бовуа*р** («Друга стать», 1949), а її головними ідеями були: соціальні, економічні та ідеологічні відносини в умовах патріархату, які не допускають жінку до матеріальних та інтелектуальних ресурсів суспільства; структури патріархату, які відводять жінці другорядну роль; природою жінці закладені аналогічні з чоловіками здібності та здатності; соціальна пасивність жінки та її безправне становище обумовлені системою патріархату. На її думку, *сучасний фемінізм можна розглядати в чотирьох значеннях*: фемінізм як суспільний рух; фемінізм як соціально-політична теорія; фемінізм як світоглядна категорія (індивідуальна й групова); фемінізм як культурна категорія. Від часу розвитку радикальної феміністської думки з кінця 60-их років і до початку 70-их років ХХ століття, фемінізм розвивався як окрема течія, із своєю чітко визначеною метою. В цей період була вироблена ідеологія, яка базувалася на фундаментальних засадах конвенційної політичної думки. Також важливо, що в цей період було запроваджено поняття «культурної статі» (gender). Одними з лідерок цього періоду вважають Г. Анзалдуа, Ч. Моргана, О. Лорд та ін. «Третя хвиля» фемінізму, яку дослідники пов'язують із процесами, що відбувалися у 90-их роках ХХ століття, пов'язана із новим рівнем філософського осмислення жіночого руху, для якого актуальними стають ідеї постструктуралізму та постколоніальної теорії, а сама дискусія ведеться навколо поняття ідентичності та її становлення. В цей час відбувається формування руху «Riot Girl» та численних жіночих рухів у різних точках світу.

- *Інституціоналізація феміністичних досліджень*. Інституціоналізація гендерних студій розпочалась одночасно з другою хвилею фемінізму.

Спочатку це були жінки з академічного середовища, які хотіли домогтися викладання курсів з жіночих студій, а згодом – гендерних студій. Здебільшого слухачками курсів були самі студентки, які підтримували ідеї фемінізму. В 1990-х роках жіночі та гендерні студії були окремими дисциплінами, які викладались в університеті. Внесок, який зробили гендерні студії в розвиток науки, є незаперечним, а також знання, які принесли студії у вивченні традиційних дисциплін. Гендерні та жіночі студії мали на меті навчити студенток соціальним процесам та розповісти про дискримінацію, з якою жінки стикаються не тільки в межах своєї країни, але і в усьому світі.

Попри те що фемінізм та феміністські рухи прийнято вважати новим явищем, проте гуманістичні погляди щодо жінки та її ролі в суспільстві функціонували в багатьох різних культурах, сягаючи в минуле до часів стародавніх цивілізацій Греції і Китаю. Також варто звернути увагу на те, що у Європі ще в епоху середньовіччя, а саме в Італії ще ***Крістін де Пізан*** у 1405 році у творі «Місто жінок» переповідала багато ідей сучасного фемінізму, описуючи діяльність відомих жінок минулого і стверджуючи про право жінки на навчання і вплив на політичне життя. В Англії у XVII ст. жінки ***Афра Бенн*** (1640-1689) і ***Мері Естелл*** (1666-1731) кинули виклик загальноприйнятим уявленням про місце жінки у суспільстві, то ж ці ідеї залишаються актуальними та затребуваними і сьогодні.

Ще одне питання, яке піднімав феміністичний рух, – це боротьба з проявами расизму, акцентуючи увагу на *подвійній дискримінації*. ***Белл Хукс*** у своїй знаковій роботі «Феміністська теорія: від краю до центру» (1984) сформулювала основні проблеми західного фемінізму. Вона підкреслює, що у розробці феміністської політики значення раси і класової приналежності не можуть ігноруватися чи применшуватися: «Расизм в корені феміністичне питання». Відтак, важливим завданням є прагнення подолати подвійне домінування, бо жінки пригноблені не тільки через їх статеву приналежність, але також через їх расу.

Як літературна і політична течія *український фемінізм* оформився ще в 80-х роках XIX ст. Найяскравішими представницями в українській літературі були О. Пчілка, Н. Кобринська, С. Русова, Л. Українка, О. Кобилянська, С. Крушельницька та С. Окуневська. В Україні поняття «фемінізм» починає з'являтися і обговорюватися всерйоз, починаючи з 1990-го року. У перші роки незалежності України специфіка українського жіночого руху полягала в тому, що жіночі інтереси в ньому були підпорядковані інтересам національно-державним, тобто проблеми боротьби з дискримінацією жінок, законодавче забезпечення гендерної рівності та відстоювання їх прав розглядались як другорядні у порівнянні із завданнями національно-культурного відродження та державотворення. Однак, як літературна і політична течія, український фемінізм оформився ще в 80-х роках XIX ст. У незалежній Україні відроджуються давні та створюються нові жіночі організації (зокрема «Союз українок» (1917), «Femen» (2008)), активно йде процес повернення до цінностей ліберального фемінізму та посилюються зв'язки національних

жіночих організацій з міжнародними жіночими об'єднаннями (***О. Задорожна***, 2014).

Сьогодні говорять про «Четверту хвилю», яка в основному зосереджена на відродженні інтересу до фемінізму, яке розпочалося близько 2012 року і повязане з використанням соціальних медіа.

Теорії фемінізму. До основних теорій фемінізму належать: ліберальний фемінізм; марксистський і соціалістичний фемінізм; радикальний фемінізм; постмодерний фемінізм; психоаналітичний фемінізм; кольоровий та пост-колоніальний фемінізм.

Ліберальний фемінізм вважається найдавнішою гілкою фемінізму. Основний теоретичний фундамент складали ідеї лібералізму і демократії, концепція «природного договору», розроблена філософами-просвітниками, теорія природних прав, а також принципи рівності, свободи і представницької демократії, які є невід'ємною частиною ліберальної ідеології. Класиком лібельного феміністського напрямку вважають ***Бетті Фрідан***, яка в своїй праці «Загадка жіночності» (1963) підірвала атмосферу «споживчого раю», описуючи причину невдоволення та розчарувань тогочасних американок. Ідеологія ліберального фемінізму активно розвивалася в 70-х роках XX століття. Основна ідея: жінки і чоловіки від природи мають властивості та потреби розумової та духовної самореалізації; їхня реалізація повинна бути підкріплена законодавчим визнанням рівності прав. Пояснюючи ґендерну нерівність, прихильники ліберального фемінізму зупиняються на проблемах соціального конструювання ґендеру, ґендерному розподілі праці та обумовленому ним поділу суспільного світу на публічну та приватну сфери. І хоча доступ до публічної сфери є одним із завоювань ліберального фемінізму, проте на сьогодні залишається актуальним питання доступу до верхніх прошарків даної сфери. Сучасні представники ліберального фемінізму (***Б. Фридан***, ***З. Айзенштайн***) розробляють поняття «гендерних ролей». Ці ролі розподіляють види діяльності між статями асиметрично, де жіночими визнаються навчання, догляд за дітьми, секретарська робота, а керівництво, проповідування та організація виробництва в усіх галузях відносяться до чоловічої компетенції. Такі статеві стереотипи вважаються несправедливими, і метою лібералізму проголошується їх скасування, а також боротьба за психологічну андрогінію і побудова суспільства з рівними можливостями для жінок та чоловіків.

Марксистський і соціалістичний фемінізм. Соціалістичний фемінізм включає матеріальні, соціальні і несвідомі процеси для пояснення, яким чином раса, гендер, клас і сексуальність формують владні відносини, в яких жінки знаходяться у невигідному становищі. Соціалістичний фемінізм базується на роботах К. Маркса, Ф. Енгельса, А. Бебеля, А. Коллонтай і К. Цеткін. Теоретичні положення цього напряму були викладені ***Августом Бебелем*** в праці «Жінка і соціалізм» (1883), в якій автор представляв ідею у неможливості досягнення визволення людства без суспільної рівності статей. Рівність між жінками і чоловіками він передбачав за умов перемоги соціалізму та

використання досягнень науки і техніки. Соціалістичний фемінізм не трактує економічного утиску чи визиску як другорядного явища, а також не вважає, що статевий визиск є вторинним. Соціалістки вважають скоріше, що система домінації над жінками випливає з конкретних чоловічих інтересів, а чоловіки створили сітку інституцій, щоби утримувати цю домінацію.

Марксистський фемінізм наголошував на ідеї про те, що саме соціальна структура суспільства, саме наявність класів, зумовлює статус і функції жінки. Гноблення жінок не є результатом волі і дій окремих індивідів, воно є продуктом політичної, соціальної й економічної структур, породжених капіталістичною системою. Марксисти підкреслюють, що людину зробили людиною продуктивна праця, виробництво засобів існування. Жінки й чоловіки через виробництво спільно творять суспільство, яке, відповідно, творить їх самих. Суспільне буття детермінує свідомість – це ще одна засаднича теза марксизму. Американські феміністки-марксистки будують цілісну теорію виявлення суспільного упослідження жінок. ***Нансі Хартсок*** стверджує, що матеріальна база суспільної нерівності і нищої позиції жінок впливає одночасно на формування свідомості жінок.

Радикальний фемінізм. Радикальний фемінізм спирається на твердження про дискримінацію жінки за ознакою статі (сексизм), що є наслідком універсальної дії патріархату як системи домінування чоловіків над жінками. Одним із завданням жіночого руху було докорінна зміна системи суспільних відносин на користь жінок. Збереження теперішньої системи є винятковим інтересом чоловіків, тому в крайніх своїх проявах представниці радикального фемінізму проголошують своєю метою побудову феміноцентричного / жіночоцентричного суспільства і ліквідацію чоловіків як класу, або якщо узагальнено то завданням радикального фемінізму стала ліквідація системи класів статей. Радикальний фемінізм базується на ідеях Шарлотти Перкінс Ґілман, Емми Гольдман, Адрієн Річ, Шуламіт Файрстоун, Марі Далі. Головні течії радикального фемінізму розвинулися в Нью-Йорку у першій половині 1960-их–1970-их рр. ***Ті-Грас Аткінсон*** стверджувала, що політична система пригнічення, оперта на укладі статевих ролей, є зразковою моделлю усякого утиску. Головною засадою радикального фемінізму стало твердження, що «утиск статі становить підставову рису суспільства», а інші форми несправедливості, такі, як класовий гніт, расова ненависть і ін. мають лише другорядне значення. У межах цього напряму накреслюються основні стратегічні проблеми: дослідити шляхи і способи, якими чоловіки намагаються контролювати жіноче тіло. Маються на увазі обмеження контрацепції, стерилізації, законодавство про аборти, сексуальне і побутове насильство. Встановити контроль над сексуальністю, який забезпечував би потреби її, а не його тіла. Саме поняття статі стало синонімічним слову «жінка». Сексуальне задоволення пов’язується з нею як з основним об’єктом і знаряддям. Більшість представників радикального фемінізму намагаються переосмислити жіночу сексуальність в усіх її аспектах – реальних та ідеальних.

Постмодерний фемінізм робить акцент на тому, що жінка потребує звільнення насамперед у сфері думки й вираження. ***Люс Ірігарей*** у своїй праці «Дзеркало іншої жінки» (1974) налаштована проти ідеї визнання Іншого, співіснування з Іншим, «ненав'язування» концептів, які є для постмодерністської парадигми центральними. Висуває ідею «фемінного фемінізму» на противагу «маскулінному», який історично мав місце. В традиційному фемінізмі жінки бачили себе й описували з чоловічого погляду, користуючись чоловічими поняттями і цінностями. Натомість вони мають виробити свою мову, свій погляд на речі, розкріпачити свої бажання. Головна мета – вивільнити жіночий дискурс у його автентичності і своєрідності. Чоловічий дискурс побудований на бінарних опозиціях: активне – пасивне, день – ніч, чоловік – жінка і т.д. В цих опозиціях визначальним є протиставлення «чоловік – жінка», відповідно до якого вибудовуються і поляризуються інші поняття. Більше того, вони поляризуються несиметрично, оскільки другий член вихідної опозиції – жінка, кваліфікується як такий, що відхиляється від норми, як маргінальний тип. Отже, стратегічною метою постмодерного фемінізму (фемінного фемінізму) є докорінне перетворення світового порядку: відмовитись від бінарних опозицій у мисленні (і житті), скасувати владний дискурс культури, дати простір відмінностям, досягти єдності у відмінності.

Частина теоретиків постмодерністського фемінізму (***Е. Сікс, Ю Крістєва***) іменують себе постфеміністками, відхрещуються від боротьби за жіночі права, заперечують можливість створення єдиної феміністської теорії.

Психоаналітичний фемінізм використовує нео-фройдистську теорію для доведення несвідомої інтерналізації жіночого безсилля. Феміністська теорія використовувала психоаналіз у пошуках відповіді на питання про глибинні причини ґендерної нерівності в суспільстві, намагаючись виявити ті проблеми несвідомого, емоційного, сексуального, які існують у всіх людей. Ставлення ж фемінізму до традиційного фрейдистського психоаналізу двояке. На думку феміністок С. де Бовуар, Б. Фридан, К. Мілет, Г. Стайнем, психоаналіз використовується для утвердження жіночої підкореності і пасивності. З іншого боку, цілий ряд феміністок Дж. Мітчел, Ж. Грір, Н. Ходоров вважають, що саме психоаналіз може допомогти зрозуміти особистісні і навіть політичні причини підкорення жінок. Ці дослідниці намагаються використати фрейдистський підхід для аналізу процесів, що протікають всередині патріархальної культури. Публікація американським психологом ***Джуліет Мітчелл*** книги «Психоаналіз і фемінізм» (1974), а слідом робіт ***Ненсі Ходоров*** «Відтворення материнства» (1978), ***Дороті Діннерстайн*** «Сирена і Мінотавр» (1977), породила новий тип психоаналітичного мислення – феміністський.

Кольоровий та пост-колоніальний фемінізм. Представники кольорового фемінізму стверджують, що раса слугує первинним гнобленням, а ґендер – вторинним йому. Особливо вони критикують дослідження, які недооцінюють вплив соціальної та економічної нерівності між расами, а також нездатність домінуючого фемінізму звернутися до проблем кольорових жінок.

Постколоніальний фемінізм виник у 80-ті роки XX століття. Представники цього напрямку розглядають статус жінок у нових державах Африки, Азії та Карибського басейну з позицій таких категорій, як культурна і національна ідентичність, мова, націоналізм. Патріархат і колоніалізм розглядаються ними як аналогічні за впливом форми пригноблення та утисків. Для постколоніального фемінізму характерне також критичне ставлення до західного фемінізму, який його теоретики звинувачують в ігноруванні досвіду небілих жінок. Образи жінок колоніальних країн в західній літературі і засобах масової інформації часто конотуються з поняттями «убогість», «відсталість», «гіперсексуальність», «соціальна і релігійна віктимізація», що призводить до подальшої маргіналізації жінок колоніальних країн і зневажливого ставлення до них. Представниці цього напрямку стверджують, що проблеми імперіалізму є викликом для усього фемінізму й усі жінки повинні йому протистояти. Вони намагаються пройнятися ключовою проблемою, як організувати боротьбу із загальною ситуацією, в якій перебуває жіноцтво. На їх думку, не можна вибирати якогось одного аспекту цих утисків і забувати про інші. Спільна синтеза проблематики класів, раси, культури статі і сексуальності може стати його основою. Фемінізм постколоніальної хвилі об'єднує велику кількість текстів, підходів і поглядів на ті політичні стратегії, які слугуватимуть звільненню жінок нових національних держав. Ці тексти і підходи відрізняються ступенем критичності щодо оцінки впливу західної культури і глобалізації на традиційні суспільства третього світу і статус жінок постколоніальних країн.

Існує уявлення про те, що фемінність – особлива «*рівна-але-відмінна»* протилежність маскулінності, що також неправильно, оскільки маскулінні риси (стійкість, сміливість, самодостатність) мають цінність для всіх людей, тобто і для жінок, і для чоловіків, а фемінні – бажані для жінок лише з точки зору їхньої привабливости для чоловіків. Радикальні лесбіянки вважають, що таким чином, сутність фемінності – у встановленні для жінок обмежень, які є корисними і приємними насамперед для чоловіків. Починаючи з 70-х років XX ст., феміністки спочатку відкидали фемінність як явище, що підтримує вторинний статус жінки на користь андрогінії. Однак з часом ця думка зазнала певних трансформацій. Психолог ***Ж. Міллєр*** висловила думку, що такі риси фемінності, як емоційність, чутливість та інтуїція – це не слабкість, а особлива сила, яка може стати суттєвою для побудови кращого суспільства, і що ці риси чоловіки могли б розвивати у собі. Сучасна криза маскулінності непрямим чином свідчить на користь цього припущення.

Маскулінність. Соціологічне вивчення маскулінності ставить за мету критичне дослідження соціального досвіду чоловіків – поведінки, ідентичностей, цінностей та моделей наслідування.

Зростання зацікавленості проблемами маскулінності пов'язане зі значними *соціальними змінами,* що сприяють трансформації соціокультурних уявлень про маскулінність. До них, зокрема, відносять такі (***Т Бурейчак***,2011):

- зміна характеру праці в контексті пост-індустріального суспільства, яка нівелює значення традиційної чоловічої прерогативи – фізичної сили;

- активне залучення жінок до оплачуваної роботи, що зменшує важливість ролі чоловіка як єдиного сімейного годувальника та голови сім'ї;
- проблематизація нормативної гетеросексуальної орієнтації чоловіків, що ставиться під сумнів рухом за визнання прав гей-меншин (ЛГБТ-спільнот);
- переосмислення чоловічого тілесного досвіду та зростання важливості зовнішньої привабливості чоловіків, що стимулюються сучасною рекламою тощо.

З огляду на це, однією з головних проблем аналізу сучасної соціології маскулінності стає *«криза маскулінності»*, яка пов'язана з невідповідністю традиційних уявлень про «справжню» маскулінність умовам сучасного життя. Неможливість реалізувати себе відповідно до цих традиційних ідеалів на індивідуальному рівні, може сприяти залученню чоловіків до низки деструктивних практик.

Одна з *класифікацій чоловічих рухів та організацій*, запропонована ***К. Клаттербау*** (1990). Охоплює консервативний, про-феміністський, рух за права чоловіків, духовний та соціалістичний рухи. Загалом, чоловічі рухи можна умовно поділити на консервативні та ліберальні. Спільним для консервативних рухів є переконання в шкідливості змін, пов'язаних з вирівнюванням прав жінок та чоловіків. Представники цих поглядів вважають патріархат неминучим наслідком біологічних або моральних відмінностей між статями, тому неминучими його наслідками є різноманітні соціально-негативні явища, що спричиняють до дезінтеграції суспільства (наприклад, зростання рівня розлучень, юнацькі вагітності, високий рівень суїцидів серед чоловіків та ін.). Серед *консервативних чоловічих організацій* можна виокремити такі напрями:

- р*елігійний напрям.* Зокрема, серед організацій християнського толку найчисельнішим у світі є чоловічий рух «Вірні Слову» (Promise Keepers). Він ставить за мету прославляння Бога, взаємну підтримку чоловіків, практикування духовної, моральної та сексуальної чистоти;
- д*уховний (міфопоетичний) напрям* ґрунтується на праці американського поета ***Роберта Блая*** «Книга про чоловіків» (1992). Варто наголосити, що основна мета цього руху є звернення чоловіків до власної душі та осягнення архетипних патернів маскулінності, що є втрачені в теперішній час.
- *соціалістичні чоловічі рухи* пояснюють негативні прояви маскулінності відчуженням чоловіків та підпорядкування їх виробничим відносинам. Незахищеність робітників перед обличчям економічної кризи та постійний контроль над ними, спричиняє до того, що єдиним способом самоствердження стають сила та грубість. Єдиною сферою домінування таких чоловіків залишається сім'я. З огляду на це, вимогою таких рухів є солідарність чоловіків у боротьбі проти дискримінуючої капіталістичної системи;
- *радикальний напрям* (войовничі фундаменталісти). Такі організації часто демонструють відверту зверхність та зневагу до жінок, які сприймаються ними як неповноцінні й обмежені істоти, та водночас наголошують на вищості

маскулінності. Подібна нетерпимість по відношенню до жінок є крайнім проявом чоловічого сексизму.

Серед найбільш поширених чоловічих *ліберальних рухів* можна виокремити такі напрями:

- *про-феміністький напрям* визнає дискримінаційний характер патріархатної ґендерної системи, що наносить шкоду не лише жінкам, а й чоловікам. Чоловічі організації цього напряму борються проти гомофобії, гетеросексизму та обмежень, що накладає традиційна маскулінність (***В. Сайдлер***, ***М. Кіммел*** та ін.);
- р*ух за батьківські права* передбачає вимогу забезпечення справедливих, рівних прав батьків (рівноправне батьківство, правова реформа, рівна міра спілкування з дітьми після розлучення для батьків та матерів). Найбільш відомою міжнародною організацією цього напряму є «Батьки за справедливість»;
- *чоловіки проти насильства* – чоловічий рух, що бореться за викорінення різних форм насильства, у які залучені чоловіки, – сімейне насильство, зґвалтування, ґендерно-обумовлене насильство, сексизм, гомофобія тощо. Однією з масштабніших акцій в цьому напрямі є Білострічкова кампанія (White Ribbon Campaign) проти насильства над жінками, що відбувається в 55 країнах світу;
- *гей-рухи* (*ЛГБТ-рухи*) – чоловічі організації, що вимагають рівних прав для громадян незалежно від їхньої сексуальної орієнтації, а також працюють над подоланням стереотипів, упередження та дискримінації гомосексуалів у суспільстві.

Чоловічий рух в Україні (як сукупність організацій, що ставлять за мету вирішення певних чоловічих проблем) наразі перебуває на етапі становлення. Подібно до інших країн, він має як відверто консервативні, патріархатні, так про-феміністькі прояви, що є близькими до руху за звільнення чоловіків. До останніх, зокрема, можна віднести ГО «Батько має право», ГО «Об'єднання батьків-одинаків України», а також незначна кількість чоловічих кризових центрів, тато-школи тощо.

6.3. Тіло, тілесність, сексуальність

Щодо формування дискурсу навколо теми тіла та сексуальності, а також держави та політики, яка формує взаємовідносини чоловіка та жінки варто наголосити, що слово «політика» у американсьої дослідниці **Кейт Мілет** («Сексуальна політика», 1970) асоціюється з різницею статей, оскільки відображає справжню природу соціальної ієрархії. У сучасному суспільстві панує найвишуканіша форма «внутрішньої колонізації». На думку авторки, цивілізацію створили чоловіки, тому жінкам там немає місця, хоча ***Р. Емерсон*** наполягав на тому, що саме становище жінки в суспільстві визначає рівень його цивілізації. «Якщо вважати патріархальний устрій за

інституцію, завдяки якій одна половина населення – жінки – перебуває під контролем іншої половини – чоловіків, тоді принципи патріархату, здається, такі: чоловік має панувати над жінкою; старший чоловік – над молодшим». Характер *теорії «сексуальної політики»* К. Мілет полягає у формуванні людської особистості відповідно до стереотипних рис статевих категорій («мужність», «жіночність»). Такі риси відображають потреби і вартості панівної групи. Таким чином з'являється наступний фактор – *сексуальна роль*, яка передбачає цілісний кодекс поведінки (окремі жести та пози, окрема мова для кожної статі). Жінку намагаються залишити на рівні виконання нею суто біологічних функцій. У зв'язку із цим і сформувався *соціальний статус*, який можна розглядати як політичний елемент, з чим важко сперечатися. Натомість чоловіча зверхність опирається не на фізичну силу, а на утвердження системи небіологічних вартостей. З позиції української дослідниці ***Я. Чайківської*** (2004) саме стереотипний світогляд патріархального суспільства та бажання чоловіків зберегти свою першість примусили жінку упродовж століть мовчати і бути лише безмовною тінню та й зрештою з позиції цілого феміністичного руху. Проблема сексуальної політики охоплює у соціології гендеру розуміння таких понять як тіло, тілесність та сексуальність.

Досліджуючи тему тіла, тілесності та сексуальності не можливо не згадати напрацювання ***М. Фуко***. Автор започаткував традицію вивчення тілесних практик, поширених у соціумі, через аналіз дискурсів, які структурують тіло та способи його репрезентації, візуалізації та аксіологізації. В концепції мислителя *тіло* набуло статусу «політичної проблеми», довколо якої сконцентровано «біополітику» та «мікрофізику влади», починаючи з XVIII століття. Серед ключових тез мислителя, що увійшли сьогодні в якості методологічних орієнтирів до робочого інструментарію значної частини західних інтелектуалів, варто виділити уявлення про те, що заборона на сексуальність у «класичну епоху» (17-18 ст.) виявлялася насправді, при детальному розгляді, повсюдним насадженням сексуальності як різновиду «турботи про себе», яка призвела до формування новоєвропейського суб'єкта пізнання. Саме М. Фуко увів до інтелектуального простору *означення сексуальності* як «тисячолітнього диспозитиву підкорення», найбільш дієвого інструменту контролю і влади, внутрішньої відносно суб'єкта, а не зовнішньої: влади-знання і влади-стимулювання. «Винаходом» історика була ідея про те, що *в* західному суспільстві немає й ніколи не було реального придушення сексуальності, а будь-яка боротьба за сексуальне звільнення представляє собою участь у симулятивній грі владних сил.

Тіло стало джерелом і носієм нових значень і смислів, відбулася його комерціалізація. Тіло є посередником у соціальних взаємовідносинах та стало передумовою формування соціології тіла як нового напряму досліджень, тісно пов'язаного з соціологічною традицією (***В. Пйонтковський***, ***І. Мажак***, 2009). Сьогодні *соціологія тіла – це наукова галузь, яка займається дослідженням як*

саме діють наші тіла на різні суспільні впливи. Це один із найновіших напрямів соціології. Варто зазначити, що британська соціологиня медицини **Сара Неттлтон** у своїй праці «Соціологія здоров'я та хвороби» (1996) окреслила напрям соціології тіла («sociology of the body») та визначила передумови, що спричинили розвиток цієї галузі соціології. Мова йде про вплив феміністичних концепцій, які окреслили тілесність як знаряддя розмежування соціальних статусів жінок і чоловіків у суспільстві, а також про умови, пов'язані з можливостями медичного втручання у процес біологічної репродукції людини. Це викликало публічні дебати, щодо статусу плоду й критеріїв визначення початку й кінця людського життя.

Тіло – не просто фізіологічна оболонка, а *соціальний продукт*, який є об'єктом ретельної соціальної регламентації та контролю. Наші тіла, як зазначає ***Е. Гіденс***, зазнають глибокого впливу нашого соціального досвіду, впливають на нього також і норми та цінності груп, до яких ми належимо. У наш час тіло ефективно використовує індустрія моди та слугує предметом у розбудові бізнесу «здорового способу життя».

Тілесність людини, на відміну від поняття «тіло», є поняттям ширшого плану. «Тілесність людини – це те, що належить кожній окремій біосистемі виду Homo sapiens, набір інформаційних, енергетичних, системно-структурних та функціональних властивостей. Це всі процеси та явища, які утворюються на біологічному, психологічному, соціальному та духовному рівнях людського організму» (***А. Возний***, 2014). Українська дослідниця ***Н. Медвєдєва*** (2005) визначає тілесність як «субстрат людської життєдіяльності, що являє собою багатомірне утворення, яке існує в трьох вимірах: біологічне (природне) тіло, внутрішня тілесність, зовнішня тілесність, і конструюється на їхньому перетині». Вона стверджує, що людина є «тілесносоціальним утворенням», адже *людське існування зумовлене взаємодією і взаємовпливом його тілесності й соціальності на всіх рівнях*. Перший рівень Н. Медвєдєва визначає як біологічне тіло («тіло як організм»); другий рівень – внутрішня тілесність – це сукупність тілесних відчуттів індивіда, почуття «Я» («тіло в тілі»); на третьому рівні («тіло для інших»), рівні зовнішньої тілесності, тіло постає як символ, за посередництвом якого особа самовиражається, сприймається іншими та інтегрується в соціальні зв'язки.

Сексуальність – це сутність кожного чоловіка і кожної жінки, якщо тільки їх сутність не одна і та ж (***А. Конта-Спонвіль***). Згідно з визначенням Всесвітньої Організації Охорони здоров'я, сексуальність – це стержневий аспект людського буття упродовж життя, від народження до смерті. Також вона є такою ж вродженою потребою і функцією нашого організму, як їжа і дихання. І включає в себе стать, гендерні ідентичності та ролі, сексуальну орієнтацію, еротизм, задоволення, інтимність, репродукцію тощо. Соціальний аспект сексуальності полягає у тому, що вона спонукає людей до спільного

проживання та діяльності, є рушійною силою зближення та об'єднання людей, однією з основних складових сімейного життя.

У сучасному світі зображення тіла, тілесності, а також людська сексуальність щоденно промовляє до нас з екранів телевізора, моніторів, бордів тощо. Для того, щоб створити і сприйняти неспотворений образ реальності необхідне гармонійне поєднання чоловічого та жіночого підходів до презентації соціальних феноменів, способів самореалізації. Одним із яскравих прикладів є нідерландська компанія Suistudio, яка виставила чоловіків в якості атрибута/аксесуара красивого життя. В центрі уваги рекламної кампанії (2017) знаходиться саме дівчина та навмисно підкреслено наявність оголених чоловіків, до яких дівчата в ділових костюмах ставляться скоріше, як до якоїсь речі, здобичі чи власності. Ця провокаційна кампанія від бренду Suistudio називається «неодягнені чоловіки» та презентована колекцію ділових костюмів для жінок. Хлопці/чоловіки тут виконують роль фону або декорації, яку жінки на фото підносять як атрибут своєї успішності. Після презентації колекції ділових жіночих костюмів і виходу в світ фото на главу Suistudio Крістіну Барічелла посипалася активна критика, але й позитивних відгуків було чимало. Ця реклама трактувалася, як заклик для громадян переглянути гендерні ролі безпосередньо в рекламі, яка створювалася протягом десятиліть. Багато відомих брендів згодні, що деякі реклами бувають сексистськими і жінка в них виступає в якості гарного об'єкта. Таких прикладів використання жіночого/чоловічого тіла в сучасному глобалізованому світі є чимало і це, на нашу думку, є один із викликів для науковців/дослідників, які працюють над темою гендерної рівності.

Таким чином, тіло, тілесність та сексуальність сьогодні розглядаються не просто як щось суто фізично-фізіологічне, а являють собою цілий простір, який опосередкований втручанням культурних інтерпретацій і репрезентацій та наповнений різного роду упередженнями та стереотипами.

6.4. Гендерна політика в Україні

Україна, сьогодні й надалі переживає процес становлення демократичної держави та громадянського суспільства з низкою викликів, які необхідно досліджувати та вирішувати. Проте, варто наголосити, що відбувається формування відповідного українського нормативно-правового поля, виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань, а відтак – входження рівноправної країни до світового та європейського співтовариства вимагає концептуального визначення, розробки й здійснення гендерної політики як основи формування ґендерної культури, розвитку гендерної активності чоловіків і жінок, адаптації до світових умов творення гендерної демократії − складової соціальної демократії та боротьби із ґендерними стереотипами та дискримінацією за ознакою статі.

Один із основних підходів полягає у впровадженні гендерних аспектів у формуванні законодавства України, зокрема – це питання соціальної справедливості, вирішення якого необхідне для забезпечення рівноправного та стійкого людського розвитку шляхом застосування найбільш результативних і ефективних методів державного втручання. Для українського законодавства є вкрай важливою оцінка будь-якого планового заходу, зокрема законодавства, стратегій і програм в усіх сферах і на всіх рівнях з точки зору його впливу на жінок та чоловіків. Теорія рівності ґрунтується перш за все на тому, що інтереси і досвід жінок, так само як і чоловіків, є невід'ємним критерієм у процесі розробки загальної концепції, здійснення моніторингу й оцінки напрямків державної політики в політичній, економічній і суспільній сферах для того, щоб жінки, і чоловіки могли одержувати рівну вигоду, а нерівність була викорінена.

Основними підставами для впровадження гендерного підходу в державне управління є наступні фактори:

1) гендерний підхід – це прояв демократії. Ніхто не може бути дискримінований за ознакою своєї статі (Закон України);

2) оскільки суспільство складається з жінок і чоловіків, не можна досягти сталого розвитку без проведення гендерного аналізу існуючих умов. Тому для забезпечення розвитку суспільства необхідно, щоб методи гендерного підходу стали складовою всіх частин і напрямків політики.

Гендерна рівність більше не розглядається як «окреме» питання і стає предметом розгляду в усіх державних програмах і стратегічних напрямах розвитку суспільства. Крім того, включення гендерного фактору до усіх напрямів державної політики сприяє врахуванню інтересів обох статей як повноправних учасників процесу розвитку. Застосування гендерних аспектів (від підвищення поінформованості в базових гендерних питаннях до всебічних цілеспрямованих гендерних програм) залежатиме від специфічних недоліків і пріоритетів, виявлених у процесі оцінювання ситуації з урахуванням гендерних факторів. Законотворчий процес щодо забезпечення рівних прав і рівних можливостей жінок та чоловіків України, заснований на тому, що права людини є невід'ємною частиною загальних прав людини, є важливою складовою націєтворчих процесів. Це, зокрема, підтверджує і прийняття світовою спільнотою певних нормативних документів, що мають на меті зрівняння чоловіків та жінок у можливостях, зокрема й Україна є учасником цих процесів.

Загалом можна прослідкувати таку *хронологію подій щодо вивчення світовим співтовариством становища жінок в суспільстві*:

- 1946 р. – створена Комісія ООН для спостереження за положенням жінок і сприяння реалізації їх прав;
- 1975 р. – міжнародний рік жінки;
- 1979 р. – Генеральна Асамблея ООН приймає Конвенцію «Про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок». Україна ратифікувала дану Конвенцію в 1980 р.;

- 1995 р. – 4 Всесвітня конференція ООН з проблем жінок, яка проходила в Пекіні і вважається реальним поштовхом для активізації державної політики щодо підвищення статусу жінки в суспільстві. В рамках цієї конференції уряди країн учасниць взяли на себе зобов'язання щодо впровадження затвердженої на конференції Пекінської декларації. В ній проголошувалось: в державах повинна дотримуватись рівність прав жінок і чоловіків у всіх сферах життя; жінки повинні розглядатися не лише як об'єкти, але й суб'єкти змін; кожне суспільство повинне використовувати модель розвитку з врахуванням тендерного фактору – розширенням вибору для жінок і чоловіків на рівній основі;
- 1996 р. – прийнято національний план дій на 1997-2000 рр. щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх статусу у суспільстві;
- 1997 р. – створено Координаційну раду в справах жінок при Міністерстві України у справах сім'ї та молоді;
- 1998 р. – реорганізація Координаційної ради в Раду рівних можливостей (Гендерна рада);
- 2000 р. – спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН приймає документ «Жінки в 2000 р.: рівність між жінками і чоловіками, розвиток і мир у XXI ст.». У вересні 2000 р. на Всесвітньому саміті ООН було прийнято документ «Пакт розвитку тисячоліття», який підписав серед інших і Президент України. Серед цілей розвитку тисячоліття у 2000-2015 рр. «Розвиток гендерної рівності та надання повноваження жінкам».

Серед основних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію жінками і чоловіками своїх рівних прав і можливостей, є Конституція України, яка закріпила рівність прав жінки і чоловіка. Відповідно до статті 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Для глобального суспільства також важливо зберігати соціальний контроль над сексуальною поведінкою чоловіка та жінки. Дуже часто у науковій літературі зустрічаємо, що для збереження балансу, доцільно використовувати політику та законодавство, які з допомогою «законодавства» регулюють різного роду взаємовідносини. В Україні з 11 січня 2019 року з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи вступили в силу зміни до Кримінального кодексу України, що посилюють відповідальність за сексуальне та домашнє насильство. Йдеться про те, що набув чинності закон, який посилює відповідальність за злочини скоєні на сексуальному підґрунті.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням

пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям тощо.

Висновки

Соціологія гендеру або гендерна соціологія є складною та багатогранною у своїх проявах соціологічною теорією середнього рівня. У вітчизняній науці виділяють кілька значень ґендеру: ґендер як соціально-рольова й культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної; ґендер як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей; ґендер як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації; ґендер як соціальна конструкція через механізми соціалізації, розподілу праці, ґендерних ролей, мас-медіа, стереотипізування; ґендер як мережа, структура або процес, тобто розуміння ґендеру як стратифікаційної категорії разом з іншими стратифікаційними категоріями; ґендер як культурна метафора у філософських і постмодерністських концепціях.

Сьогодні гендерний статус жінок і чоловіків є одним із ключових індикаторів особистого і соціального благополуччя не тільки окремо взятого індивіда, а й країни назагал. Розвиток суспільства дуже часто визначають крізь призму категорій гендерної рівності. Адже саме гендерна рівність розглядається як органічна складова забезпечення основних прав і свобод індивіда, як найгострішої теми сучасності. Практично в кожній культурі існують свої стандарти фемінності (жіночності) й маскулінності (чоловічості), ці стандарти ще визначають як гендерні норми.

Сучасна гендерна теорія – це система наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей.

Незважаючи на очевидність демократичних змін, які законодавчо закріплені в Конституції України, назріла необхідність трансформацій соціально-психологічних та соціально-культурних рис особистості, які знаходять своє відображення в живучості традиційних гендерних орієнтацій та стереотипах. Варто наголосити, що національний та гендерний дискурси не є відокремленими один від одного, вони мають спільну історію, яка тісно переплітається. Відтак, у зв’язку із спільним предметним полем та на тлі такого перетину, гендерний фактор дуже часто слугує як маніпулятивний засіб й інструмент для формування архетипів, гендерних упереджень, котрі продовжують виконувати ідеологічні, сугестивні і контролюючі функції в XXI столітті.

Контрольні питання

1. Порівняння біологічних і соціальних ознак статі. Визначення терміну ґендер: ґендер як соціальна категорія чи біологічна категорія?
2. Гендерна культура як основа соціального явища життя сучасного суспільства.
3. Зміст ідей Р. Столлера щодо вивчення процесів гендерної ідентичності та гендерної соціалізації.
4. Конструювання гендерної ідентичності.
5. Основна проблематика та предмет аналізу гендерних досліджень.
6. Гендерні дослідження як наукова дисципліна: логіка виникнення та сучасні тенденцій досліджень.
7. Гендерна ідентичність: механізми їх відтворення та подолання.
8. Вплив праці «Друга стать» Сімони де Бовуар на ідеї феміністського руху.
9. Патріархат: визначення, особливості, історіографія та сучасні виміри.
10. Основні теорії фемінізму.
11. Сексизм: визначення та практичні прояви.
12. Основні консервативні чоловічі організації.
13. Три хвилі фемінізму: особливості та основний фокус критики.
14. Гомосоціальність та гомофобія як виклики для сучасного українського суспільства.
15. Влада та сексуальність в теорії М. Фуко.
16. Назвіть шляхи поліпшення гендерної політики.

Теми рефератів (есе)

1. Гендерне законодавство України та представлення в ньому питань гендерної рівності.
2. Презентація фемінності та маскулінності в ЗМІ. Чиї образи (чоловічі / жіночі) журналісти використовують частіше?
3. Гендерні квоти проти статус-кво: доступ жінок до політики.
4. Існування «скляної стелі» для жінок на різних посадах.
5. «Липка підлога» як прояв гендерної сегрегації.
6. Гендерні стереотипи, ролі, моделі поведінки у дитячій та шкільній навчальній літературі.
7. Особливості лікування чоловіків та жінок у сучасному суспільстві.
8. Моделі батьківства та материнства.
9. Домашнє господарство як об’єкт соціологічного аналізу.
10. Як це бути чоловіком та жінкою в XXI столітті?!
11. Націоналізм та фемінізм у XXI столітті.
12. Маскулінність, сексуальність та націоналізм у твореннні нації.
13. Роль жінки та чоловіка у націєтворенні.
14. Виклики та можливості самореалізації чоловіка та жінки в XXI столітті.

Тестові завдання

1.Хто із зазначених теоретиків запроваджує використання терміну «ґендер»?

а) Р. Столлер;

б) С. де Бовуар;

в) Д. Батлер;

г) О. Кісь.

2. Що означає термін «ґендер»:

а) соціальний конструкт статі;

б) напрямок у соціологічних дослідженнях;

в) біологічні ознаки статі;

г) чоловік та жінка.

3. Коли Робертом Столлером була написана праця «Стать та ґендер: про розвиток мужності та жіночності», в якій автором започатковано використання терміну «ґендер» для позначення соціальних відмінностей між статями?

а) 1964;

б) 1968;

в) 1978;

г) 1987.

4. Фемінінність - це:

а) філософське вчення;

б) м'який, жіночний спосіб поведінки жінки у суспільстві;

в) теоретичний напрямок у ґендерних студіях;

г) характерні форми поведінки, що очікуються від жінки у певній спільноті.

5. Маскулінність - це:

а) теоретичний напрямок у ґендерних студіях;

б) аттитюди, характеристики поведінки, очікування, що детермінують соціальну поведінку чоловіка;

в) ідеологічне вчення;

г) особливості дискримінації чоловіків.

6. ***Як називається ієрархічний поділ в суспільстві на основі статевої приналежності?***

а) гендерна ідентичність;

б) гендерна стратифікація;

в) гендерна стигматизація;

г) гендерна маргіналізація.

7. Дайте визначення терміну «сексизм»:

а) дискримінація людей за ознакою статі;

б) процес зміни статі;

в) соціальні моделі поведінки хлопчиків та дівчаток;

г) гендерна ідентичність.

8.Термін «гендерний стереотип» - це:

а) певне прийняте у суспільстві бачення того, що означає не просто народитися чоловіком або жінкою, а бути ними;

б) демонстрація того, що чоловіки та жінки є різними;

в) визначена гендерна ідентичність;

г) дискримінація чоловіків та жінок в сучасному українському суспільстві.

9. ***Як називається феномен, що полягає в значних складнощах/неможливості в досягненні жінками найвищих посад в професійній ієрархії з огляду на існування низки гендерних стереотипів?***

а) «скляна підошва»;

б) «скляні двері»;

в) «скляна стеля»;

г) «липка стеля».

10. Коли з'являється третя хвиля фемінізму?

а) 60-ті рр. XX ст;

б) 80-ті рр. XX ст;

в) 90-ті рр. XX ст;

г) 2000-і рр. XX ст.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті:

1**.** Гендерні студії в Україні.

2.Фемінізм(и) як суспільно-політичні рухи та теоретична перспективи.

3. Гендерна рівність та (не)дискримінація у XXI столітті.

4. Маскулінність та фемінінність: гендерна дихотомія.

5. Феномени, які впливають на професійний досвід жінок та чоловіків: «скляні стіни» «скляна стеля» та «липка підлога».

6. Державна гендерна політика: український вимір.

7. Ґендер та сім'я: сімейні ролі та ієрархія.

8. Патріархат та матріархат: визначення та сучасні виміри.

9. Структура системи зайнятості: особливості заробітної плати.

10. Гендерна революція 21 століття: чи ще актуально?

11. Гендерні дослідження: перспективи розвитку.

12. Гендерна нерівність: статистичні показники.

13. Домінуючі образи чоловіків та жінок в ЗМІ.

14. Сексизм в освіті.

15. Подвійні стандарти: старіння чоловіків та жінок.

Список використаної та рекомендованої літератури

Бовуар де С. Друга стать. К.: Основи, 1990. Т.1 390 с., Т2. 392 с.

Бурейчак Т. Соціологія маскулінності: навч. посібник. Львів: «Магнолія 2006», 2011. 142 с.

Возний А. П. Тілесність людини як феномен розвитку фізичної культури. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 2 (10). С.113-122.

Врахування гендерних аспектів у формуванні законодавства України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7596

Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / ред. *М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової*. К.: Критика, 2017. 224 с.

Гідденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. К.: Основи, 1999. 726 с.

Ґендерний підхід: історія, культура, суспільство / за ред. *Л. Гентош, О. Кісь*. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. 250 с.

Здравомислова О., Герасимова К.., Троян Н. Гендерні стереотипи в дошкільній дитячій літературі: російські казки. *Гендерна педагогіка*: Хрестоматія. Суми: Університетська книга, 2006. С. 204-223.

Кіммел М. Ґендероване суспільство. К: Сфера, 2003. 490 с.

Кісь О. Моделі конструювання ґендерної ідентичности жінки в сучасній Україні. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. 2003. №27. С. 37-58.

Кон И. Гегемонная маскулинность как фактор мужского (не)здоровья. URL: http://pseudology.org/Kon/Articles/GegemonMasculin.htm

Коннелл Р. На захист маскулінності. URL: https://ji.lviv.ua/n27texts/connell.htm

Котова-Олійник С., Стельмах Б., Ярош О. Гендерна абетка для українських медіа: посібник. Луцьк: ВМА «Терен», 2013. 50 с.

Лавриненко Н. Гендерные роли и неравенство. *Женщина: самореализация в семье и обществе (ґендерный аспект)*. К.: ВиПОЛ, 1999. С.11-33.

Лобер Дж. Пол как социальная категория. *Феминизм и гендерные исследования*. Тверь, 1999. С. 14-52.

Малес Л. В. Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники. *Основи теорії ґендеру*: навч. посібник. К.: «К.І.С.». 2004. С.109-131.

Марценюк Т. Гендер і нація в українському суспільстві: маскулінності та Євромайн 2013-2014. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4158/Martsenyuk_hender_i_pratsia.pdf

Мельник Т. М. Ґендер як наука та навчальна дисципліна. *Основи теорії ґендеру*: навч. посібник. К.: «К.І.С.», 2004. С. 10- 29.

Мещеркина Е.Ю. Социологическая концептуализация маскулинности. *СОЦИС*. 2002. №11. С.15-24.

Мілет К. Сексуальна політика. К.: Основи, 1998. 619 с.

Основи теорії ґендеру: навч. посібник. К.: К.І.С., 2004. 536 с.

Основы гендерных исследований. Хрестоматия. Отв. ред. *О.А. Воронина*. М.: МЦГИ-МВШСЭН, 2000. 395 с.

Медвєдєва Н. С. Проблема співвідношення тілесності та соціальності в людині і суспільстві.: Автореф. дис. … канд. філософ. наук: спец. 09.00.03. К., 2005.

Павличко С. Ґендер та ідентичність. Фемінізм. К., 2002. С.219-230.

Паркер С. Ґендерні ритуали: вивчення етикету, суспільних символів та когнітивний аспект. *Студії з інтегральної культурології.* Л.: Інститут народознавства НАН України, 1999. №2. С. 32-55.

Пйонтковський В. Соціологія тіла як новий напрям соціології медицини. *Вісник Львів. ун-ту.* Сер. соціол. 2009. № 3. С. 170-188.

Розвиток гендерного законодавства. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_11921

Скандал через рекламу жіночих костюмів: оголені чоловіки – як атрибут «красивого життя». URL: https://kr24.com.ua/news/skandal-cherez-reklamu-zhinochih-kostjumiv-ogoleni-choloviki--jak-atribut-krasivogo-zhittja-foto-18

Стрельник Е. Социологический подход к изучению положения женщины в современном обществе: методологические основания анализа. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* Збірник наукових праць. Харків, 2001. С.363-367.

Словник ґендерних термінів / Укладач *З. В. Шевченко*. Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с. URL: http://a-z-gender.net/ua/sklyana-stelya.html

Тартаковская И. «Несостоявшаяся маскулинность» как тип поведения на рынке труда. URL: http://genderstudies.info/social/s16.php

Тартаковская И. Н. Гендерная социология. М.: Чистые пруды, 2006. 368 с.

Чайківська Я. Феномен жіночого авторства. URL: http:// http://old.journ.lnu.edu.ua/publications/visnyk26/Statti_Chaikivska.htm

Чермалих Н. Феміністичний аналіз політичної амальгами між радикальними і поміркованими націоналістами та релігійними правими: консервативний консенсус довкола гендерних та міноритарних проблематик сучасної України. *Гендер, релігія і націоналізм в Україні.* К., 2012. С. 13-59.

Hausman R., Tyson L., Zahidi S. and others. Global gender gap report / World Economic Forum. URL: http://3.weforum.org/docs/GGGR14/GGGR_CountryProfiles.pdf

Levit N. Other Names: Verchick, Robert R. M.. Published: New York: New York. University Press, 2006

Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform Worldwide. By *Mona Lena Krook*. New York: Oxford University Press, 2009. 290 p.

Schneir M. The Vintage Book of Feminism: The Essential Writings of the Contemporary Women's Movement. London: Vintage, 1995.

Zuzga W. Telogia feminizmu. *Jednote.* 1990. R.XXIX (XLIX), № 12. S. 21-29.

Частина ІІ

ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ: ВІД ЕКОНОМІКИ ДО СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Розділ 7. Економічна соціологія

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *описати і розрізняти поняття об'єкт та предмет економічної соціології як галузі соціології;*
- *ознайомитися з структурою, функціями, понятійним апаратом та методами дослідження економічної соціології;*
- *ознайомитися з соціологічним аналізом економічних інститутів та розглянути ринок як економічний інститут та соціальну систему.*

Ключові слова: економічна соціологія, об'єкт та предмет економічної соціології, соціально-економічні відносини, економічний інститут, соціально-економічні інститути; інституціоналізація та деінституціоналізація; інституціональні форми власності; ринок як соціальна система; основні підсистеми ринку; економічна поведінка; економічна свідомість, економічна культура; організаційна культура.

Key words*:* economic sociology, object and subject of economic sociology, socio-economic relations, economic institute, socio-economic institutes, institutionalization and deinstitutionalization, institutional ownership, the market as a social system, the main subsystems of the market, economic behavior, economic consciousness, economic culture; organizational culture.

План викладу:

7.1. Економічна соціологія: об'єкт, предмет, основні завдання.
7.2. Понятійний апарат економічної соціології.
7.3. Соціологічний аналіз економічних інститутів.
7.4. Ринок як економічний інститут та соціальна система.

7.1. Економічна соціологія: об'єкт, предмет, основні завдання

Об'єкт і предмет економічної соціології. Усвідомлення всіх реальних процесів та явищ безпосередньо впливає на вдосконалення економічного життя, що дає змогу зробити висновок, що, поряд із системою економічних дисциплін, економічна соціологія охоплює вивчення соціальної сфери

економіки, відображає глобальні і приватні проблеми життя людей. *Економічна соціологія – це система наукових знань про поведінку людей як представників великих соціальних груп у різних сферах економічного життя суспільства: виробництва, обміну, розподілу та споживання.* Вона націлена вивчати багатоманітність форм економічної поведінки, діяльності індивідів, соціальних груп, економічних інститутів у найближчій та довгостроковій перспективі.

Економічну соціологію відносять до міждисциплінарних наук. У ній зінтегровані соціологія та економічна науки, вивчають дії економічних законів, закономірності розвитку економічних і соціальних відносин, життєдіяльності людей. Економічна соціологія досліджує закономірності економічного життя через призму соціологічних категорій, тому більшість вчених схильна під економічною соціологією розуміти соціологічний підхід у вивченні економічних явищ.

Об'єктом економічної соціології є люди як учасники економічного життя суспільства, які об'єднуються в групи, організації, інституції, що пронизані стосунками соціально-економічного характеру. *Предметом економічної соціології* є різного роду соціально-економічні відносини, що виникають в економічній сфері суспільного життя і відображають різноманіття стосунків людей різних соціальних груп, прошарків, з різними соціальними позиціями.

Зазначимо, що досі ще немає в наукових колах єдиної думки щодо визначення поняття економічної соціології та окремого об'єкта і предмета її вивчення. Довгий час дослідження велись за окремими напрямами, присвяченими праці, трудовим ресурсам, управлінню, матеріальній базі життя населення.

Розроблення вивчення соціологічних проблем, пов'язаних з розвитком економічних відносин, стосувалося різних рівнів аналізу. Спочатку у працях вчених з'явилося таке поняття, як «індустріальна соціологія». У радянській науковій та навчальній літературі це трактувалося як «промислова соціологія» і в такому словопоєднанні вона виправдовувала своє призначення, бо висвітлювала соціальні проблеми матеріального виробництва.

Економічна соціологія – це складна і багатосистемна дисципліна. Поки що немає серед фахівців узгодженості щодо чіткої структури і послідовності та й щодо самого змісту дисципліни. Література з цієї галузі знань зазвичай неоднозначна щодо тематики та логіки змісту економічної соціології. Виокремленими, але водночас і доповнюючими компонентами економічної соціології є: «соціологія праці», «соціологія управління», «соціологія підприємництва», «соціологія ринку» та ін., хоч вони й інтерпретуються як самостійні галузеві соціологічні теорії. Сьогодні економічну соціологію розглядають переважно як комплекс проблем, що мають чітко виражений соціально-економічний та системний характер, в котрих економічний зміст має домінуюче значення. Тому весь спектр проблем економічного життя можна охопити одним поняттям «економічна соціологія».

Основним завданням економічної соціології є вивчення соціально-економічного становища інтересів, поведінки різних соціальних груп у сфері економічного життя, специфічних соціальних механізмів розвитку економіки і розроблення на цій основі теоретичного уявлення про економіко-соціальну структуру суспільства та її вплив на економічне життя. В економічній соціології розглядають закономірності економічного розвитку з позицій інтересів і статусу різних соціальних груп суспільства. Важливі напрями дослідження економічної соціології полягають у кількісному і якісному складі суб'єктів економічної діяльності, а також їхніх функцій, інтересів, статусів, прибутків, взаємовідносин.

7.2. Понятійний апарат економічної соціології

Як і кожна наука, економічна соціологія має свою структуру, функції, понятійний апарат, методи дослідження. Коротко розглянемо деякі категорії та поняття, якими володіє дана дисципліна, щоб мати глибші уявлення про сферу економічної соціології.

Структура основних понять та категорій в економічній соціології складається з кількох рівнів. *До першого рівня категорій* відносять категорії «економічна» та «соціальна сфера». Вони відображають зміст процесів, що відбуваються на стику економіки та суспільства загалом. До цього рівня відносять і загальнонаукові категорії: «система», «структура», «функції», «процес», «механізм», «розвиток» та ін. Дані категорії використовуються для формулювання та опису соціальної й економічної сфер тощо.

До другого рівня т.зв. загальносоціальних категорій, належать: «соціальні, економічні; виробничі відносини», «соціальні спільності», «групи», «події», «механізми розвитку» та ін.

Третій рівень, так звані спеціальні категорії – об'єднує ті, що конкретизують зміст соціальних механізмів: «економічна свідомість», «економічне мислення», «економічна культура», «економічні інтереси», «економічна діяльність», «економічна поведінка» та ін.

Система категорій створює методологічну основу для дослідження соціально-економічних процесів виявлення в них більш тісних зв'язків і закономірностей. Коротко розкриємо зміст деяких із них, які збігаються із напрямами дослідження економічної соціології.

Одним з центральних напрямів дослідження є *соціально-економічні відносини.* Під ними розуміють різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованих на забезпечення матеріальних потреб людського життя та досягнення певних соціальних переваг і цілей. Економічні відносини виникають між людьми,

групами людей з приводу матеріальних речей, обставин, проблем: виробництво, розподіл, обмін, володіння, використання, споживання.

Економічне життя – узагальнена категорія, якою позначають усю сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей, котрі діють (господарюють у суспільстві). Протікає економічне життя переважно в економічній сфері суспільства, де люди взаємодіють насамперед як економічні суб'єкти, з власними інтересами, цілями.

Важливою категорією та напрямом вивчення в економічній соціології є *економічна діяльність* та *економічна поведінка.* Перша становить собою сукупність дій, актів індивіда, через які він безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей. Економічна поведінка об'єднує всі форми активності (вчинки, дії), що обслуговують чи супроводжують діяльність, надаючи їй специфічності. Економічна поведінка (система взаємопов'язаних вчинків) також має свої якісні розгалуження. Водночас розрізняють *трудову, інноваційну, професійну* та інші *поведінки*.

Система економічних відносин суспільства надто складна і розгалужена. Вона включає:

- виробничі відносини, які виникають виключно в процесі виробництва матеріальних засобів до життя;
- розподільні відносини, що виникають щодо розподілу в суспільстві каналів доступу до життєвих благ і способів їхнього привласнення;
- відносини обміну (купівлі-продажу) – переважно ринкові відносини між «продавцями», «покупцями» та «посередниками», тут відтворюється система торгівлі, комерції, бізнесу;
- відносини у сфері споживання, що виникають задля задоволення безпосередніх потреб людей як споживачів, що виявляються в наявності благ та вмінні користуватися ними.

Особливе місце в економічній соціології займає *економічна культура.* Під нею розуміють сукупність соціальних цінностей та норм, які є регуляторами економічної поведінки людей і виконують роль соціальної пам'яті суспільства. Сюди віднесені і цінності, знання, норми, вимоги, санкції. Вагоме значення для економічної культури мають цінності, які збагачують людей та колективи. До них відносять: влада, багатство, майно, гроші, взаємодопомогу, обмін, авторитет, скооперованість і т. п. Характерними рисами економічної культури є те, що вона охоплює лише ті цінності, норми, потреби, які виникають з потреб економіки і суттєво впливають на неї, і вона більш, ніж інші види культур, зорієнтована на управління поведінкою людей.

Економічна соціологія взаємопов'язана з багатьма науками, особливо тісно з управлінням. Зв'язок економічної соціології з різними науками дає можливість розгортати конкретні соціологічні дослідження з широкого кола питань та проблем взаємодії людей і груп в економічній сфері життя.

7.3. Соціологічний аналіз економічних інститутів

Незважаючи на те, що інституціональний напрямок економічних та соціологічних досліджень останніми роками набув достатнього розвитку, зміст поняття *«соціальний інститут»* залишається не чітко визначеним.

Використовують декілька *підходів* до визначення цього поняття. Згідно з першим, інститут – це сукупність формальних організацій, які задовольняють суспільну потребу. В економіко-соціологічних дослідженнях таке визначення практично не застосовують. Відповідно до другого тлумачення інститути становлять собою сукупність встановлених у відповідних сферах правил гри та діючих відповідно до цих правил соціальних суб'єктів, передусім – організаційних структур. В іншому тлумаченні увагу звернено на результати функціонування інституту. Відповідно, ототожнено це поняття з відносно усталеними типами і формами соціальної практики, завдяки яким організується суспільне життя, забезпечується стабільність зв'язків та відносин у рамках соціально організованого суспільства.

Найперспективнішим для розвитку економіко-соціологічних досліджень є визначення інституту в рамках *теорії нового інституціоналізму*, де його розглянуто як комплекс правил, принципів, норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності. Представник цього напрямку американський економіст ***Дуґлас Норт*** (1993) вважає, що інституції – «це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, що структурують повторювані взаємодії між людьми».

Загалом соціальні інститути, в т. ч. економічні, можна охарактеризувати як сукупність формальних та неформальних норм і правил, які регулюють поведінку людей в соціально-економічній сфері діяльності. Переваги цього підходу полягають у тому, що чітко можна розрізнити і порівняти поняття «економічний інститут» та «економічна організація». *Економічні організації* – це суб'єкти, які функціонують за інституціональними правилами, але й мають певний ступінь свободи вибору своєї поведінки. Причому ступінь їхнього підпорядкування правилам залежить від рівня інституціонального контролю. З огляду на сказане, *економічні інститути* потрібно розуміти не як жорсткі обмежувальні структури, а гнучкі структури, що трансформуються під впливом дій. Вироблення правил, що діють у соціально-економічному просторі, – це і є створення інституцій. В економічній сфері інституціональні структури мають обмежувати учасників у процесі обміну, щоб запобігти обману і порушенням, які обіцяють зиск для однієї сторони і витрати для іншої. Такі інститути охоплюють сформовані системи договірного права, взаємних зобов'язань, гарантій, торгових марок, моніторингу, а також механізм втілення правових норм у життя.

Економічні інститути з'являються в суспільстві завдяки тому, що люди в соціальних групах намагаються реалізовувати свої потреби спільно. У ході суспільної практики вони знаходять деякі прийнятні зразки, шаблони поведінки, які поступово через повторення та оцінку перетворюються в

стандартизовані звичаї та звички. Протягом деякого часу ці шаблони та зразки поведінки підтримує суспільна думка, їх приймають та узаконюють. На цій основі розробляють систему санкцій. Наприклад, банки (елемент інституту бізнесу) розвивалися як потреба в нагромадженні, переміщенні, запозиченні та відкладанні грошей і в результаті перетворилися на самостійний інститут.

Економічні інститути є суспільними структурами, що впорядковують взаємовідносини між людьми, які виникають у спільній діяльності, обмежують їх у певних рамках. Ступінь відповідності між інституціональними цілями та рішеннями, що приймають індивіди, залежить від ефективності примусу. Він здійснюється через внутрішню заборону на діяльність, страх покарання за порушення відповідних норм, суспільні санкції або державне насильство. Процес визначення та закріплення соціально-економічних норм, правил, статусів і ролей, зведення їх у систему, що здатна діяти в напрямку задоволення певної суспільної потреби, називають *інституціоналізацією*. Інституціоналізація – це заміна спонтанної, експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, яку можна очікувати, прогнозувати, моделювати, регулювати. Підсумком процесу інституціоналізації є створення відповідно до норм і правил чіткої статусно-рольової структури, підтримуваної більшістю учасників цього соціально-економічного процесу.

На думку відомого соціолога ***Т. Парсонса***, інститути в процесі свого самовідтворення залучені до вирішення чотирьох фундаментальних проблем: адаптації, досягнення мети, інтеграції, підтримки зразків поведінки та мислення. Інституції фактично і є засобами їхнього вирішення. Разом з тим цінності підтримують зразки, норми забезпечують інтеграцію, колективні організації сприяють досягненню мети, а ролі дають змогу адаптуватися. Одним з головних формувальних базисних елементів економічних інститутів є соціальні норми поведінки. Норми як неформальні обмеження на поведінку з’являються на підставі уявлень, сформованих індивідуально на ґрунті організованої ідеології та життєвого досвіду. Вони відіграють надзвичайно важливу роль в обмеженні доступних альтернатив поведінки, визначаючи в такий спосіб і перебіг розвитку інституцій.

У процесі інституціоналізації часто можуть виникнути розходження між інтересами суспільства при задоволенні деякої потреби та інтересами індивіда або соціальної групи, які реалізують цю потребу для суспільства. Коли потреба цієї соціальної групи набуває масового характеру, але так і не визнається як суспільно значуща, розвиваються “підпільні інститути”, такі, що їх офіційно ігнорують, не сприймають. Ці інститути не отримують спеціальних, наприклад державних, ресурсів для свого розвитку, але все одно формують свою субкультуру, виконують певні функції та стандартні операції, знаходять інші шляхи матеріального забезпечення своєї діяльності. Відносини такого роду відтворюються в прихованій (латентній) формі. Вони довгий час можуть бути невизнаними як цінні (соціально значущі) у рамках домінуючого культурного стандарту. Але з часом на певних етапах розвитку суспільства приховані

відносини відроджуються та інституціоналізуються, тобто визнаються суспільством як легальні та легітимні.

Р. Мертон розрізняв явні та латентні функції соціальних інститутів, які одночасно постають як індикатори загальної стабільності суспільної системи. Явні функції формально заявлені, декларовані, прийняті спільнотою людей, задіяного у цьому процесі. Вони є більш формалізованими та підконтрольними суспільству. Латентні функції інститутів – ті, що здійснюються реально в соціально-економічному процесі. Інколи вони збігаються з заявленими функціями, але зазвичай між ними розбіжність є навіть достатньо глибока. При високому рівні розходження формальної та реальної структури інститутів, має йтися про потенційну нестабільність суспільства. Виникає подвійний соціальний стандарт відносин, поведінки, способів вирішення суперечностей, що створює умови для широкої варіативності поведінки й конфлікту уявлень про те, як «має бути» на рівні законодавчому та життєвому.

Зміни соціально-економічних інститутів. Як уже зазначалося, роль інститутів полягає в забезпеченні визначеності людських взаємин, яка досягається завдяки дотриманню офіційних і неофіційних обмежень, або інституціональних обмежень, на підставі яких і відбувається людська взаємодія. Всі інститути створюються, розвиваються та змінюються людьми. Поступово змінюючись, вони певним чином обмежують індивідуальний вибір, змінюючи, тим самим, доступні його варіанти. На думку американського економіста і соціолога ***Торстейна Веблена***, економічна система є не «механізмом, який само врівноважується», а «процесом, який поступово розвивається». Однак у сучасному суспільстві з його імпульсивними технологічними та соціальними змінами і зіткненнями між новими концепціями та усталеними традиціями, що виникають при кожній технологічній або управлінській інновації, поступовий характер економічного розвитку може за певних обставин набути рис не помірного неперервного прогресу, а кризи.

Економічний розвиток не завжди здійснюється поступово. Тут можливі швидкі «мутації», оскільки соціально-економічне й технологічно-культурне середовища можуть зазнати швидких трансформацій, що веде до набуття нових умінь і навичок. Наприклад, коли малорозвинені країни в короткі строки втілюють запозичені сучасні технології, а іноді й удосконалюють їх застосування. Більш того, певні форми звичної поведінки можуть зникнути, якщо зміна економічних обставин або очікувань поставить під сумнів їхні переваги чи ефективність.

Економічний розвиток набуває вигляду класичної дарвінської схеми, за якою зміни відбуваються повільно, з покоління в покоління, і типова «рівноважна» форма організму з часом поступово змінюється. Замість цього економічний розвиток правильно було б уявляти як періоди усталеності і кризи, видимої рівноваги та зростання нестабільності, що йдуть один за одним. Процес радикальних соціальних змін у будь-яких суспільствах призводить до руйнації інституціональних засад соціального життя, що загрожує існуванню

цього суспільства. Руйнація економічних інститутів пов'язана з глибокою соціально-економічною кризою, зниженням рівня життя, економічним хаосом.

Процес руйнування інституціональних утворень, зміни соціальних правил і чітко вираженого (прихованого, латентного) неприйняття інституціональних вимог до соціальної поведінки називають *деінституціоналізацією.* У всіх випадках радикальної деінституціоналізації суспільство переживає серйозні потрясіння і зазнає величезних збитків, зростають масові прояви соціальної агресії, цинізму, деморалізованості та політичної демагогії.

На відміну від радикальної деінституціоналізації, яка спричиняє соціальні потрясіння й катастрофи, еволюційні зміни соціально-економічних інститутів є необхідною умовою розвитку суспільства відповідно до внутрішніх і зовнішніх чинників, що визначають потребу в соціальних змінах. Хоча помірна деінституціоналізація теж може бути пов'язана з виникненням кризових тенденцій і проблем соціальної інтеграції, ці явища звичайно долають без соціальних катаклізмів, завдяки поступовому витісненню колишніх інститутів новостворюваними. Ситуація, коли інституціональна всебічна реорганізація й прийняття нових законодавчих засад соціального життя здійснюються в найбільш стислі терміни, називають *інституціональним вибухом* (термін запропоновано українськими соціологами Є. Головахою та Н. Паніною). Посткомуністичні перетворення в державах Центральної і Східної Європи, що названі «оксамитовими революціями», продемонстрували можливість украй стислої в історичному часі докорінної зміни інституціональної системи без притаманної таким процесам у минулому тотальної соціальної дестабілізації.

Деінституціоналізація в українському суспільстві не означає повної відсутності будь-яких складених і відносно усталених структур економічних відносин. Безумовно, тут панують незавершені структурні процеси, але при загальній неусталеності кристалізуються і своєрідний різновид ринкової економіки, і система бізнес-бюрократичних еліт, і певні «правила» міжгрупової конкуренції.

Руйнування колишніх інституціональних систем значно випереджає становлення нових. У результаті виникає ситуація аномії, тобто слабкості, неповноти, неусталеності, розпливчастості, суперечливості норм, які підтримувалися авторитетом держави та суспільства, зниження їхньої реальної значущості. У результаті ослаблюється неформальний контроль суспільства за відповідністю дій соціально-економічних суб’єктів правовим, культурним, економічним нормам. Значуща різниця між явними та латентними функціями соціально-економічних інститутів в українському суспільстві детермінує проблеми у формуванні нормативних стандартів. Так, наприклад, соціологи відзначають подвійність цих стандартів у свідомості населення щодо ставлення до закону та можливостей його порушити. Специфіка їхнього формування залежить від тієї обставини, що запровадження ринкових елементів господарювання значною мірою відбувається у сфері тіньової економіки. *Тіньова економіка* – це будь-яка економічна активність, не зареєстрована офіційно вповноваженими органами. Це такий уклад економічних відносин,

який складається в суспільстві всупереч законам і формальним правилам господарського життя. Значною мірою зростання «тіньової економіки» в Україні пов'язано з об'єктивною реакцією підприємництва і населення на втрату державою спроможності ефективно управляти економічними процесами, з необхідністю компенсувати неофіційною індивідуальною діяльністю загальне падіння системи соціального захисту.

Тіньова економіка стала одним із механізмів самовиживання підприємств і громадян в умовах кризи. Готовність/неготовність бути повсякденно залученим до тіньових економічних відносин більшістю населення сприймається як усталена життєва норма, а не як девіантна поведінка. Якщо люди ставляться до тіньової практики «з розумінням» (а не зі схваленням), то вони демонструють не юридичний нігілізм, не зневагу до законодавчих норм як таких. Вони немовби говорять: порушувати норми – погано, це – непорядок, але коли самі нормативні вимоги настільки завищені, що дотримуватися їх неможливо, то відхід від них у тінь стає вимушеною необхідністю.

Отже, у період радикальних трансформацій суспільства змінюються соціально-економічні потреби й масова економічна поведінка, що потребує зміни структури суспільних інститутів та виконання функцій, раніше їм невластивих. Це додає нестабільності та амбівалентності (нечіткості, багатозначності, подвійних стандартів) інституціональним функціям, тому нерідко вони виконуються не комплексно, неякісно або не виконуються зовсім.

7.4. Ринок як економічний інститут та соціальна система

Суспільна система функціонує й розвивається обмінюючись результатами діяльності різноманітних форм суспільного виробництва, а ринок є інститутом, що створює правила та регулює відносини між суб'єктами обміну. Соціологія досліджує ринок як інститут, що інтегрує соціальні дії людей у всіх сферах суспільства: виробничій, побутовій, освітній, духовній та інших – і перетворює їх у ринкову поведінку економічних суб'єктів.

Ринок виникає як результат поділу праці, внаслідок якого відособлюються різні виробники і створюється потреба в обміні вироблених ними продуктів. Відособлення виробників має не тільки технологічний та економічний вимір. Соціологічна природа його визначається стійким закріпленням виробників за різними прошарками суспільства. Соціологічна структура ринкових суб'єктів визначає комплексний характер *обмінних процесів*, що містять різнорідні – економічні, політичні, соціальні, культурні й психологічні – компоненти. При здійсненні обміну його учасники дотримуються таких *принципів*: сумісності, домовленості, еквівалентності. *Сумісність* як принцип передбачає певні вимоги до ринкових суб'єктів. Вони мають відповідати двом умовам: бути різними, тобто мати різні потреби й здібності; мати потребу один в одному, тобто бути сумісними. *Домовленість* є принципом, який передбачає, що для здійснення обміну необхідне чітке розмежування прав і обов'язків обох сторін.

Еквівалентність як принцип передбачає досягнення взаємного задоволення від обміну. Це досягається за допомогою тотожності винагород. Реалізація цих принципів впливає на *механізми функціонування ринку*. Вони можуть бути розмежовані таким чином:

- правила обміну визначають децентралізовано, залежать вони здебільшого від самих ринкових суб'єктів. Вирішальна роль належить попиту та пропозиції. За допомогою цих важелів ринкові суб'єкти взаємно адаптуються і координують свої дії;
- ринок має високу чутливість до змін, і це дає змогу йому найбільш реально оцінювати працю й товари виробників, гроші споживачів. Тому ринок здійснює непрямий контроль за розподілом і використанням економічних ресурсів суспільства;
- основним мотивом ринкової поведінки є отримання прибутку, і ринок дає можливість будь-яким суб'єктам вільно реалізовувати свої інтереси.

Залежно від ступеня реалізації цих механізмів виникають *три типи ринкових інститутів*:

- вільний ринок (повна реалізація принципу збалансованого попиту та пропозиції);
- регульований ринок – частково або централізовано через методи планування;
- соціальний ринок – створені умови підвищення якості споживання для всіх соціальних груп суспільства.

Ринок функціонує як соціальна система за допомогою взаємодії трьох підсистем: споживчого попиту, торговельних організацій, товарних фондів. Споживчий попит є складним соціально-економічним процесом, що інтегрує економічні можливості споживачів з їхніми культурними, моральними та психічними якостями. В основу споживчого попиту закладено потреби людей, що перетворюються в мотив участі в ринкових відносинах за умови підкріплення необхідними економічними ресурсами (платоспроможністю). Споживчий попит формує соціальні параметри ринку. Вони розширюються або звужуються залежно від соціальних позицій споживачів, а отже, і від обсягу та рівня їхніх потреб. Критерії соціологічного виміру споживчого попиту ґрунтуються на ієрархії потреб, споживчому стилі й ринкових стереотипах. Ієрархія потреб відображає пріоритети їхнього задоволення. Ці пріоритети визначають, на підставі соціальної належності ринкових суб'єктів

Характерні ознаки високорозвинених ринків. Сучасні високорозвинені ринки мають такі відмітні риси:

- законодавчо закріплена деперсоніфікація учасників ринків, що свідчить про безособовий характер їхніх відносин;
- законодавче закріплення «деперсоніфікації» товарів і послуг, призначених для обміну або продажу;
- нейтралізація суспільних відносин;
- створення максимально сприятливих умов для здійснення торгівельних та обмінних операцій;

- створення можливостей для об’єктивного порівняння поставлених на ринок товарів;
- необмежений характер можливості такого порівняння;
- раціональна логіка в прийнятті рішень, якою керуються учасники ринку;
- вирішальна роль грошей як засобу обігу;
- створення ринком власного механізму «добору його учасників».

Сучасні ринки ґрунтуються на знеособлюванні учасників ринку й товарів, що їх поставляють для обміну та продажу. Це означає, що на таких ринках створені умови, за яких будь-який учасник угоди, кожний партнер може робити вибір/відмовитися від вибору, не побоюючись санкцій з будь-якого боку. Знеособлювання (деперсоніфікація) означає, що кожен власник безперешкодно обмінює належні йому речі, і навпаки, речі змінюють своїх власників. Вартість благ, виробів і послуг в умовах сучасного ринку зазвичай не може бути завищена під впливом соціально-культурних чинників, тому що на ринку ці блага більше не пов’язані з певним конкретним власником. Ринок потребує ділового ставлення до товару, він припиняє відносини, що відображають особливі, персоніфіковані взаємозв'язки між людьми й товарами.

Отже, ринок насаджує та інституціоналізує безособові відносини. Купують те, чому віддають перевагу. Угоди, укладені на ринку, ґрунтуються не на моральних критеріях, не на релігійних почуттях, не на соціальних зв'язках, а на умовах знеособленого порівняння якості товару з його вартістю.

Усі ці ознаки сучасного ринку не можуть свідчити про факт перетворення економіки в систему, зовсім відособлену від суспільства. Таке перетворення можна описати лише як суто теоретичну модель. У реальному житті люди задовольняють свої повсякденні потреби не тільки шляхом порівняння ціни та якості товару, що купується, але й за багаторічною звичкою купувати цей товар тільки у «свого» продавця, що торгує на найближчому перехресті. Фактично і соціальні, і особисті зв’язки в господарській діяльності продовжують відігравати певну роль. Проте історичною тенденцією в розвитку економіки як окремої підсистеми суспільства залишається посилення в ній раціональних засад, хоча простежити таку тенденцію, звертаючись до кожного факту економічного життя, насправді досить складно.

Вивчивши численні факти, установили, що сучасний ринок нейтралізує соціальні відносини, він абстрагується від суспільних зв’язків. Однорідний продукт (пиво, картопля, зубна щітка і т.д.) з погляду споживацьких властивостей є для всіх однаковим. Соціальний статус покупця при встановленні ціни вирішального значення не має.

Сучасний ринок витісняє також з повсякденного економічного життя прояви почуттів і настроїв, таких, як любов, ворожнеча, гнів або солідарність. Емоції стають непотрібною перешкодою для суто економічних відносин, і тому емоційність, відвертість у виявленні своїх почуттів стають непотрібними. Хто на робочому місці виражає свою потребу в щиросердній теплоті або схильність до інтимної близькості, той має смішний і безглуздий вигляд. Це стає

несумісним з доводами здорового глузду й не вкладається в рамки системи відносин. Економіка як система потребує формування власного ексклюзивного стилю взаємодії та взаємовідносин (комунікацій) між людьми, непридатного в інших сферах громадського життя. Цей стиль поведінки емоційно нейтральний, він зорієнтований виключно на раціональні критерії. Іншою найважливішою особливістю ринку є забезпечення ним обмінюваності, можливості реалізації товарів. Для виникнення максимально сприятливих умов реалізації товарів мають бути наявні необмежені можливості для їхнього порівняння. Ринок має потребу в об'єктивному визначнику рівності й нерівності, якого не мають інші суспільні підсистеми, – це гроші. Ринкові відносини ґрунтуються саме на формально порівняних одиницях розрахунку. У такий спосіб ринок (і тільки він) створює можливість зобразити соціальні відносини в одиницях виміру, що основані на об'єктивному порівнянні. Розвиток ринкових відносин активно сприяє відокремленню економіки в рамках суспільної системи. Таке відокремлення знаходить вираження й у створенні власного механізму підбору (або, як пишуть німецькі соціологи, «рекрутування») учасників економічної підсистеми.

Доступ до професії, до підприємницької діяльності більше не обмежений різного роду ознаками: соціальним походженням, статтю, расою або віросповіданням, що дісталися людині від народження або отримані «в спадок». На першому місці є критерії, що характеризують особисті переваги людини, її успіхи в оволодінні професійними навичками й досягнення в бізнесі. На відміну від минулих часів, нині важливу роль у відборі учасників економічного процесу відіграють передусім самостійно набуті індивідуальні якості – знання, амбіції, почуття обов'язку. Для початку господарської діяльності й успішної кар'єри походження та соціальний статус індивіда втратили колишнє значення. Кожний учасник, кожний підмайстер може згодом стати менеджером великого концерну. У процесі відокремлення економічна сфера виробляє нові форми стратегічної раціональності, зорієнтованої на конкретні досягнення, на порівняння кількості наявних ресурсів з масштабом і значущістю поставлених цілей. Прийняті рішення ґрунтуються лише на порівнянні потенційного прибутку або збитку, на розрахунках прогнозованого розширення сегмента ринку для виробленої продукції, на прогнозах щодо динаміки цін і на інших раціональних критеріях. Колишні патріархальні відносини, що панували на підприємствах, поступилися місцем новим формам раціональної організації процесу управління, що відкривають можливості для формування процедури прийняття найбільш ефективних рішень. Посилення раціональних засад в економічній сфері, безпосередньо пов'язане з процесом її відокремлення від сфери соціальної, супроводжувалося підвищенням її ефективності. Концентрація зусиль на досягненні єдиної мети – одержання максимальних результатів за мінімальних витрат – привела до істотних змін у стилі організації та управління економічними процесами.

Висновки

Економічна соціологія є міждисциплінарним науковим напрямом, який інтегрує соціологію та економіку, вивчає дії економічних законів, закономірності розвитку економічних і соціальних відносин, життєдіяльність людей. Виникнення економічної соціології зумовлене соціальною потребою створення спеціального знання соціальних явищ і процесів, нагромадження спеціальних наукових ідей, концепцій, фактів і факторів, а також вироблення нових методів соціологічних досліджень.

Економічна соціологія як науковий напрям зародилась у США в середині 60-х років XX ст. Спричинили її появу потреби в пошуку шляхів ефективного управління людським фактором в умовах науково-технічного прогресу, розширення масштабів виробництва, ускладнення економічних зв'язків і загострення соціальних суперечностей. Важливим фактором становлення економічної соціології став процес соціологізації економічної науки, який охопив мотивацію економічної поведінки, співвідношення свободи й регламентованості в економіці, відносини людини і держави, бізнес та менеджмент, соціальні інститути – політику, власність, сім'ю та інші, а також їх роль в економічному житті. Передумовами визначення цього напряму стали дослідження М. Вебера і Т. Веблена, які розробили теорію соціальних інститутів та їх ролей у регулюванні економіки.

Особливу роль у становленні економічної соціології відіграв розвиток емпіричних соціологічних досліджень, зокрема дослідження промислової соціології, теорії соціальної стратифікації і мобільності, соціології організації тощо. На становлення економічної соціології особливий вплив мали дослідження управління людським фактором, які грунтувалися на людських відносинах. Економічну соціологію пов'язують також зі структурно-функціональним напрямком соціології, який розробили Т. Парсонс, Н. Смелзер, К. Девіс та ін. Цей напрям охоплював такі елементи, як бізнес, ринок, адміністрація, конкуренція, інфляція тощо. Дослідження цього напряму грунтувалися на соціологічних методах і підходах, на соціологічному аналізі зв'язків економіки і суспільства. Водночас виникнення економічної соціології було підготовлено багатьма концепціями соціологічних теорій, зокрема теорій соціальної дії, ролей, особистостей, а також конкретними соціологічними дослідженнями.

Засновники економічної соціології визначили емпіричні об'єкти і предмети конкретних досліджень. До емпіричних об'єктів належать соціальні аспекти економічних інститутів: ринок, гроші, підприємства, власність, а також соціальні аспекти різних економічних систем, соціальних груп, політичних інститутів та ін. Предметами дослідження є міжгрупові відносини, поведінка, конфлікти в ринковій економіці, соціальні функції і процеси.

У загальному вигляді економічну соціологію спочатку визначали як науку про взаємозв'язки економічної та неекономічної сфер суспільного життя. До

економічної сфери відносили виробництво, розподіл, облік, споживання, а до неекономічної – політику, культуру, етнос і стратифікацію.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте головні підходи до визначення об’єкта та предмета економічної соціології.
2. Сформулюйте найбільш повне визначення економічної соціології.
3. Охарактеризуйте місце економічної соціології в системі суспільних наук.
4. Визначте основні категорії та поняття економічної соціології: як загальнонаукові, так і спеціальні.
5. Які існують підходи до визначення поняття «інститут» в економіко-соціологічних науках? У чому полягає сутність поняття «економічний інститут»? Назвіть відомі вам економічні інститути.
6. У чому полягає сутність процесу інституціоналізації?
7. Які функції соціальних інститутів? Розкрийте особливості явних і латентних функцій соціально-економічних інститутів.
8. Які форми зміни інституціональних структур ви знаєте? Розкрийте їхній зміст.
9. Що означає поняття «деінституціоналізація» та які наслідки можна очікувати від цього процесу?
10. Назвіть основні принципи функціонування ринку як соціального інституту. Охарактеризуйте ринок як соціальну систему. Назвіть основні підсистеми ринку.

Теми рефератів (есе)

1. Економічна соціологія як спеціальна соціологічна теорія: об’єкт, предмет і методи дослідження.
2. Основні соціологічні концепції західних економічних шкіл у 50 – 90-ті роки XX століття.
3. Основні напрями та течії сучасної економічної соціології.
4. Сучасна економічна система: ознаки, чинники диференціації, умови функціонування.
5. Власність як економічний інститут: специфіка, форми, функції та критерії ефективності.
6. Соціальна сутність і функції грошей.
7. Економічна поведінка як соціологічна проблема. Типологія економічної поведінки.
8. Сутність та функції економічної культури.
9. Інституційний та особистісний аспекти економічної культури.
10. Організаційна культура та її типи. Типи організаційної культури Д. Ґелріґела.
11. Ділова та корпоративна економічна культура.

Тестові завдання

1. Визначте, що є об'єктом вивчення економічної соціології?

а) мотиваційна поведінка індивіда в умовах соціальної організації;

б) економіка соціальних процесів;

в) соціальні аспекти економіки;

г) взаємодія соціальної та економічної сфер суспільного життя, і відповідно – соціальних та економічних процесів.

2. Економічна соціологія виділяє і досліджує такі конкретні соціально-економічні групи, як:

а) традиційні і нові групи, маргінальні групи, проблемні групи, закриті, відкриті і перехідні групи, номінальні і реальні групи;

б) робочий клас, інтелігенцію, службовців, бюрократію, менеджерів, дрібних підприємців, самостійних працівників;

в) зайнятих робітників і безробітних, представників різних видів праці, що мають і не мають освіти, наближених до влади й управління і віддалених від них, мешканців різних регіонів, чоловіків і жінок, молодь і громадян похилого віку.

3. Структуру основних категорій економічної соціології описують як багаторівневу ієрархію, що складається з трьох рівнів. До третього рівня відносять категорії:

а) економічна сфера і галузь соціальних відносин;

б) соціальний механізм регулювання економіки;

в) економічна свідомість і економічне мислення; соціально-економічні стереотипи; економічні інтереси, економічна поведінка, економічна культура.

4. Розрізняють такі групи економічних відносин:

а) виробничі відносини;

б) розподільчі відносини;

в) купівля – продаж;

г) відносини обміну;

д) споживчі відносини.

5. Специфічними категоріями економічної соціології є:

а) колектив, особистість, група, мотивація, ідентифікація, конформізм, взаємодія тощо;

б) соціальна група, соціальна структура, соціальна організація, соціальна мобільність, соціальна роль, соціальний престиж тощо;

в) соціальний механізм регулювання економіки, економічна свідомість, економічне мислення, економічна культура, економічний інтерес, економічна поведінка тощо;

г) характер та умови праці, організація праці, відношення до праці.

6. Соціальний механізм регулювання економічних відносин – це:

а) структура, створена з управлінських груп, які здатні до саморегулювання активності і не перебувають в об'єктивно заданих умовах, що обмежують їхній суб'єктивний потенціал;

б) система взаємодії соціально-професійних груп і працівників, яка впливає на формування потреб та інтересів членів цих груп, а також на умови їхнього функціонування та результати праці;

в) стійка структура взаємодії соціальних суб'єктів щодо виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, а також структура типів економічної поведінки цих суб'єктів.

7. Структуру основних категорій економічної соціології описують як багаторівневу ієрархію, що складається з трьох рівнів. До першого рівня відносять категорії:

а) економічну сферу і галузь соціальних відносин;

б) соціальний механізм регулювання економіки;

в) економічну свідомість і економічне мислення; соціально-економічні стереотипи; економічні інтереси, економічну поведінку, економічну культуру.

8. Для економічної поведінки характерними є:

а) усвідомлення економічних потреб:

б) постановка цілей, які визначені цими потребами;

в) вибір засобів і способів досягнення мети;

г) дії, спрямовані на досягнення цілей;

д) система соціальних пріоритетів.

9. Структуру основних категорій економічної соціології описують як багаторівневу ієрархію, що складається з трьох рівнів. До другого рівня відносять категорії:

а) економічну сферу і галузь соціальних відносин;

б) соціальний механізм регулювання економіки;

в) економічну свідомість і економічне мислення; соціально-економічні стереотипи; економічні інтереси, економічну поведінку, економічну культуру.

10. Підприємницька поведінка – це:

а) активний пошук гідної та стабільної роботи; різного роду підробітки, додаткові форми формальної і неформальної зайнятості; започаткування власної справи;

б) рішучі вимоги покращення становища; участь у різних акціях протесту;

в) співробітництво з адміністрацією чи власниками підприємства щодо організування виробничого процесу та вирішення низки соціально-економічних питань.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті:

1. Економічна соціологія як спеціальна соціологічна теорія: об'єкт, предмет і методи дослідження.
2. Особливості соціологічного підходу до вивчення економіки.
3. Основні категорії економічної соціології.

4. Функції та завдання економічної соціології.

5. Взаємозв'язок економічної соціології з суміжними науковими дисциплінами.

6. Теоретико-пояснювальні моделі взаємодії економіки і суспільства.

7. Системний підхід до дослідження економічних відносин.

8. Сутність соціально-економічних інститутів та форми зміни інституціональних структур.

9. Специфіка трансформації соціально-економічних інститутів у сучасній Україні.

10. Ринок як соціальний інститут та соціальна система: механізми їхнього функціонування.

11. Сучасні риси високорозвинених ринків.

Список використаної та рекомендованої літератури

Асперс П., Коль С., Пауэр Д. Экономическая социология открывает для себя экономическую географию. *Экономическая социология*. 2010. № 3. С. 100-121.

Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги). *США: экономика, политика, идеология.* URL: http://methodology.chat.ru/becker1.htm

Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества. К.: Институт социологии НАН Украины, 2007. 272 с.

Ванг Д. Существует ли канон в экономической социологии? *Экономическая социология.* 2013. № 2. С. 111–122.

Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007-2009-2011. К.: Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с.

Економічна соціологія: навч . посібник / під заг. ред *Ворони В. М. , Пилипенка В. Є.* К.: Інститут соціології НАН України, 1998. 272 с.

Єфременко Т. Економічна ментальність українського етносу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С.103-121.

Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.

Кастельс М. Інтернет-Ґалактика: Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. К.: Ваклер, 2007. 304 с.

Качество жизни населения Украины в зеркале социологии / Под общей ред. *В. М. Вороны, Е. И. Суименко*. К.: Институт социологии НАН Украины, 2012. 211 с.

Коваліско Н. В., Герус О. І. Комерційна реклама і споживання: соціологічний дискурс: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2017. 173 с.

Коваліско Н. В., Макеєв С. О. Добробут і благополуччя в порівняльній перспективі: випадок Польщі та України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. №1. С.32-55.

Коваліско Н.В., Макеєв С.О. Економіка і соціологія нерівності: емпіричний вимір глобальних тенденцій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №3. С.5-24.

Общество без доверия / под редакцией *Е. Головахи, Н. Костенко, С Макеева*. К.: Институт социологии НАН Украины, 2014. 338с.

Основи економічної соціології: навч.-метод. посібник / *Н. В. Коваліско, А. І. Кудринська*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 442 с.

Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології. К.: Каравела, 2004. 304 с.

Пилипенко В.Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура. К.: Фоліант, 2005. 224 с.

Пилипенко В. Є. Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства. Львів: ЗУКЦ, 2012. 326 с.

Резнік В. С. Леґітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії. К.: Інститут соціології НАН України, 2010. 512 с.

Сведберг Р. Новая экономическая социология: что сделано и что впереди? *Экономическая социология*. 2004. № 4. С. 37–55.

Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / за ред. *С. Макеєва, С. Оксамитної*. К.: НаУКМА, 2017. 180 с.

Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.

Суименко Е. И., Ефременко Т.О. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект. К.: Інститут социологии НАН Украины, 2004. 294 с.

Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. *В. В. Танчера, В. П. Степаненк*а. К.: Інститут соціології НАН України, 2004. 244 с.

Экономическая культура населения Украины / Под ред. академика НАН Украины *В.М.Вороны*, д-ра филос. наук, профессора *Е. И. Суименко*. К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. 316 с

Kovalisko N., Myshkovska O. Conceptual approaches in identifying of social responsibility of business in Ukrain. *Global world: scientific almanac*. 2016. Vol. 2 (II). P. 69-73.

Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes / ed. by *V. Stepanenko* and Y. *Pylynskyi*. Bern: Peter Lang, 2015. 271 p.

Розділ 8. Соціологія споживання

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- оперувати понятійно-категоріальним апаратом соціології споживання;
- ознайомитися з основними підходами та теоретичними моделями у концептуальному розумінні сутності споживчої поведінки;
- зрозуміти механізми та напрямки розвитку суспільства споживання;
- охарактеризувати головні чинники формування культури споживання;
- розкрити причини та наслідки сучасного консюмеризму**;**
- обґрунтувати символічну сутність споживання;
- проаналізувати тенденції змін споживчих практик за умов формування інформаційного суспільства та електронного споживання.

Ключові слова: споживання, суспільство споживання, споживча поведінка, моделі споживання, аксіоми споживання, принципи споживання, культура споживання, е-споживання, консюмеризм.

Key words: consumption, consumption society, consumer behavior, consumption models, consumption axioms, consumption principles, consumption culture, e-consumption, consumerism.

План викладу:

8.1. Феномен суспільства споживання.
8.2. Сутність та особливості споживчої поведінки.
8.3. Культура споживання.

8.1. Феномен суспільства споживання

Суспільство споживання – це не лише універсальний спосіб організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, який базується на ціннісно-нормативному регулюванні та скерований на задоволення потреб людей. Це «соціальне об'єднання», в якому сталою формою організації соціального життя, домінуючим соціальним процесом є споживання. Хоча споживання завжди було невід'ємною складовою життєдіяльності людини, однак його функції в історичному контексті, на різних етапах розвитку суспільства не залишалися незмінними. Суспільство споживання, на відміну від суспільства як такого, виводить споживання за рамки економічної сфери – в соціокультурну сферу.

Функціонально процес споживання обумовлений структурою людських потреб, які склалися на певному етапі суспільного розвитку і які корелюють із тією системою благ, що надає суспільство. На жодній зі стадій свого розвитку суспільство не може обійтися без виробництва товарів для подальшого споживання, адже прагнення за рахунок споживання забезпечити комфортне життя було споконвічним. Різниця між цими стадіями полягає лише в акцентах і пріоритетах. Зміщення акцентів пов'язане зі збільшенням

значущості речей у повсякденному житті людини. Споживання починає відігравати превалюючу роль у соціальних відносинах, а відтак слугує своєрідним процесом відтворення соціальності. На соціальній обумовленості споживання зосереджується така галузь наукового знання як соціологія споживання. *Соціологія споживання* передбачає формування цілісного системного уявлення про процеси та особливості споживання. Це відносно молода галузь соціологічного знання**,** що *фокусується на дослідженні соціальної обумовленості споживання, розглядає його як соціальний процес задоволення потреб у всьому розмаїтті його зв'язків з іншими соціальними інститутами, явищами, процесами* (охоплює всю проблематику суспільного буття з точки зору споживчих інтересів і потреб). Соціологія споживання орієнтована на формування концептуального розуміння споживчої діяльності не лише як індивідуальної діяльності, що детермінована особистісними уподобаннями, смаками, раціональним розрахунком, але й як діяльності соціальної, яка наділена певними смислами, передбачає соціальну комунікацію, «вписана» в інституціональну та соціальну структуру суспільства.

Об'єктом соціології споживання є безпосередньо спо*ж*ивач із певною купівельною спроможністю, який повинен мати: можливість придбати те чи інше споживче благо або відмовитися від цього; можливість вибору з багатьох запропонованих альтернатив.

Предметне поле соціології споживання охоплює широкий спектр питань: споживання як невід'ємну складову стилю життя, моделі та соціальні практики споживання, чинники зовнішнього та внутрішнього впливу на поведінку споживача, культуру споживання, особливості споживання в різних сферах суспільного життя.

Під споживанням зазвичай розуміється використання корисних властивостей предметів або процесів, завдяки яким вони набувають характер блага. З наукової точки зору, с*поживання – це використання корисних властивостей того чи іншого блага в поєднанні із задоволенням особистих потреб людини і витрачанням (знищенням) вартості даного блага.* У сучасному світі левова частка благ, які споживає людина, виражена не матеріальними речами, а послугами, що можуть і не мати предметної форми, а опосередковуватися відносинами між людьми.

На початках споживання розглядалася лише в контексті економічної науки. Економічна наука розглядає споживання як одну зі стадій відтворювального процесу, в якому результати виробництва сприяють задоволенню різноманітних індивідуальних, колективних і суспільних потреб. Споживання слугує завершальною ланкою конкретного виду господарської діяльності, а водночас – початковою точкою наступного циклу. Модель споживання крізь призму економічної теорії розглядається з утилітаристської позиції як раціональна складова процесу виробництва. Потреби індивіда мають необмежений характер, а споживання – процес задоволення цих потреб. Споживач позиціонується як автономний, незалежний агент, який приймає

певні рішення на ринку товарів і послуг та максимально задовольняє свої потреби шляхом придбання цих товарів і послуг. Ще ***А. Сміт*** висунув ідею «економічної людини», припустивши, що головний спонукальний мотив діяльності індивіда – його власний егоїстичний інтерес. Прагнучи максимізації власного добробуту, мікроекономічні суб'єкти приймають рішення на основі критерію «витрати - вигоди» і реалізують їх, якщо вигоди перевищують витрати.

В. Радаєв (2005), узагальнюючи *економічний дискурс стосовно споживача*, виокремлює такі його характеристики:

- егоїстичне прагнення власного добробуту, що пов'язано з максимізацією корисності (піклується про свій інтерес і максимізацію власної вигоди);
- наявність чітко усвідомлення потреб, що нічим не обмежені, окрім власних ресурсів;
- автономність: індивід самостійно приймає рішення, виходячи зі своїх особистих міркувань (керується двома чинниками: ціною (при зниженні ціни – купує більше, при підвищенні – менше) та власним доходом (споживання збільшується зі зростанням доходу));
- раціональність (прагнення до реалізації поставленої мети, прорахування ймовірних витрат щодо вибору того чи іншого способу її досягнення).

Сьогодні кожна з цих тез неодноразово піддавалася критиці. *Споживання* не зводиться до інструментальних функцій. Воно *передбачає низку апектів:*

- не всі споживчі практики можна трактувати як раціональні (імпульсивіні покупки; споживання під впливом пристрастей і звичок, що можуть шкодити здоров'ю);
- автономність споживача значно перебільшена. Часто споживання має спільний характер. При індивідуальному споживанні індивід співвідносить свої дії з діями представників певних соціальних груп, локальних спільнот;
- суттєвий вплив мають чинники міжособистісної взаємодії. Споживач отримує від ринку цінові сигнали і рекламні слогани, які він не лише аналізує, сприймає крізь призму власного бачення, але й активно їх обговорює з друзями, родичами, іншими споживачами. Інформація, яку отримує споживач із соціальних зв'язків, є не менш важливою, ніж формальні ринкові сигнали;
- вплив культурного середовища. У кожному культурному середовищі існують особливі цінності, що чинять детермінуючий вплив на форми споживання (одні – визначаються як результат шкідливих звичок, інші – схвалюються). Оцінка сутєво залежить від конкретних історичних і соціальних умов.

Зародження, формування та розвиток теорії споживання в соціологічному векторі припадає на кінець XIX – початок XX ст. та пов'язується з науковим доробком К. Маркса, Г. Зіммеля, Т. Веблена, В. Зомбарта та ін. ***К. Маркс*** запропонував *теорію товарного фетишизму*

(уречевлення виробничих відносин в умовах товарного виробництва, що базується на приватній власності), *сформулював закон зростання потреб по мірі їх задоволення* (задоволення однієї потреби зумовлює появу кількох нових). Згідно з цим законом, із розвитком суспільства потреби людей змінюються як якісно, так і кількісно, оскільки їм притаманна динамічність та мінливість. *Товарний фетиш*изм – явище історичне, що має об'єктивний характер (товарам та їх ринку у капіталістичному суспільстві приписують незалежне існування). За часів К. Маркса явище товарного фетишизму пов'язувалося з обмінною вартістю товару, що є значущою у порівнянні зі споживчою. Тобто, абсолютно об'єктивно суспільні відносини між товаровиробниками набувають форми відносин між речами і проявляються через їх рух. Іншими словами, виробничі відносини уречевлюються. Вияв відносин між людьми у формі відносин між речами К. Маркс назвав товарним фетишизмом. Таким чином, товарний фетишизм як об'єктивне явище проявляється в отовареннні економічних та суспільних відносин, коли людина розчиняється у світі товарів, а рух останніх визначає людську долю.

Г. Зімель досліджував споживання крізь призму *моди*, якій притаманна двояка функція: 1) внутрішнього об'єднання групи («розчинення себе в групі») шляхом наслідування; 2) виокремлення себе з-поміж інших (формування індивідуального стилю життя, що виявляється в одязі, житлі, прийнятті певних принципів, ідей тощо). Мода акумулює прагнення людини одночасно і до уподібнення (слідування масовим смакам і тенденціям) й до вирізнення себе з-поміж інших, вияву індивідуальності. Хоча мода доцільна не завжди і не у всьому, але як тип споживчої поведінки, вона перманентна.

Т. Веблен розглядає споживання не лише як задоволення безмежних потреб індивіда, а як процес, що уможливлює демонстрування власного соціального статусу. Пропонує *теорію демонстративного споживання*. У своїй праці «Теорія бездіяльного класу» (1899) Т. Веблен показав, що для «бездіяльного класу», який виник в США в результаті підвищення рівня достатку, характерне демонстративне споживання, пов'язане з перенесенням значення речі зі сфери особистої потреби власника в сферу соціальної (статусної) необхідності.

Аналізуючи соціально-економічну структуру буржуазного суспільства, вчений фокусує увагу не на виробничих функціях соціальних груп, а на формах організації їхнього дозвілля. Прийшов до висновку: не тільки участь в процесі виробництва, але і *невиробнича сфера слугує показником соціальної стратифікації*. За цим критерієм він поділяє суспільство на дві великі соціальні групи: *«бездіяльний клас»*, не зайнятий у сфері виробництва, та *«працююча верства»*. Для бездіяльного класу характерне невиробниче споживання часу. Критеріями досягнень за умов бездіяльного способу життя слугують нематеріальні цінності. Освіченість, вихованість, дотримання етичних норм, організація дозвілля – все це потребує непродуктивних витрат часу та коштів, виходить за межі можливостей тих, чиї сили поглинає виробнича діяльність, і є, на думку Т. Веблена, свідченням бездіяльного способу життя.

Непродуктивні витрати часу пов'язані з управлінням, війнами, спортом, розвагами тощо. Разом з критерієм непродуктивних витрат часу Т. Веблен виокремлює ще одну характерну рису, притаманну бездіяльному класу, – марнотратство, яке перетворюється в невід'ємний атрибут поведінки великого капіталіста як засіб доказу його платоспроможності.

Поділ суспільства на бездіяльний клас і працюючі верстви Т. Веблен пов'язував із появою приватної власності. Основним мотивом накопичення власності є суперництво, оскільки, оцінюючи обсяги власності, люди вдаються до соціального порівняння. Відтак, щоб заслужити повагу, недостатньо лише володіти багатством і владою, необхідно зробити їх очевидними (або демонстрацією «неробства», або марнотратним споживанням). *Демонстративна споживча поведінка* – позиціонування власного соціально-економічного статусу. Відповідно до теорії Т. Веблена, поведінка сучасних людей детермінована двома звичками: *інстинктом суперництва* (бажанням випередити інших, вирізнятися на загальному тлі) та *інстинктом майстерності* (схильністю до сумлінної та ефективної праці). Інстинкт суперництва, що є підгрунттям власності та конкуренції на ринку, пояснює демонстративне споживання, коли людина орієнтується в своєму виборі не на вилучення з предмета корисності, а на максимізацію свого престижу в очах інших. Це впливає на представників інших соціальних верств, які безпосередньо чи опосередковано намагаються наслідувати таку поведінку. Як наслідок, формується суспільство, в якому витрачаються час та гроші з метою перевершити один одного та продемонструвати свої споживчі можливості.

В. Зомбарт розглядає *споживання крізь призму розкоші* (будь-які витрати, що виходять за межі необхідного). Поняття розкоші у Зомбарта має подвійний сенс. З одного боку, він визначає розкіш як трату, що виходить за межі необхідного, з іншого, – розкіш для Зомбарта – економічний принцип, що породжує прагнення до нескінченного накопичення капіталу. Розкіш – поняття досить співвідносне, передбачає кількісний та якісний вимір. У кількісному аспекті розкіш рівнозначна марнотратству, розтринькуванню благ, а в якісному – це використання найкращих товарів. Аналізує зв'язок розкоші зі змінами в класовій структурі суспільства та появою нових статусних позицій. В. Зомбарт вважає, що еволюція розкоші розпочинається тільки із появою перших вихідців із буржуазії. «Нові багатії» стали тим важливим джерелом (окрім королівських дворів) завдяки якому процес розповсюдження розкоші в світі значно прискорився, «в світ потужним потоком хлинули хтивість, життєлюбність та марнославство». Теоретично обґрунтував як розкіш сприяє розвитку сучасного капіталізму. *«Дух капіталізму» – будь-яке прагнення до отримання багатства, тобто прагнення до розкоші, престижного споживання*.

Вище зазначені теоретики позиціонували споживання як чинник соціального стратифікування, коли товар, який споживають, є маркером статусної позиції індивіда в суспільстві. Осмислення сутності феномену суспільства споживання простежується і в концепціях Г. Маркузе,

Ж. Бодрійяра, Дж. Рітцера, Е. Фромма та ін. Для них споживання – це своєрідне поле соціальної діяльності, в якому формується ставлення людини до навколишнього світу і до себе самої. Зокрема ***Г. Маркузе*** зазначав, що «люди знаходять себе у товарах, які вони споживають... соціальний контроль закріплюється у нових потребах, які створює консьюмеристське суспільство». На думку Г. Маркузе, в цю нову епоху *товари починають визначати суспільство*, а не навпаки, інтегруючи людину через споживання в апарат виробництва. Індивід при цьому втрачає внутрішню свободу, а *споживання постає новою формою тоталітаризму*, однак людина не опирається цьому, оскільки вона отримує насолоду через задоволення своїх потреб.

Французький соціолог ***Ж. Бодрійяр*** поділяє думку Маркузе про підвладність особистості речам та процесу споживання. Однак, він наголошує, що сучасне капіталістичне суспільство через надання індивіду великого різноманіття товарів створює відчуття вибору, що насправді носить фіктивний характер і має симулякрову природу (копій без оригіналів). Відтак, *предмети споживання отримують характер знаків*, що утворюють специфічний дискурс, за допомогою якого індивід інтегрується в суспільство, а цінність товарів вже не зумовлюється безпосередньо їх якістю та призначенням, а закладається у тих символах та знаках, що вони в собі несуть, та в потенціалі певного рівня презентації їх споживача в суспільстві. Інтерес індивіда до речі як такої, не є вирішальним у такому суспільстві. Ж. Бодрійяр абсолютизує символічну сутність споживання, зазначає, що споживання в сучасних умовах стає «діяльністю систематичного маніпулювання знаками», ідеалістичною практикою, що постійно продукує нові симулякри, роблячи процес споживання безкінечним.

Споживати символічну вартість товару означає «писати» або «читати текст», носієм якого він є (всі бажання, задуми, людські пристрасті та відносини матеріалізуються в знаках і речах, щоб стати предметами купівлі та споживання). Хоче цього індивід чи ні, але він є текстом для оточуючих його людей. Вони його «читають», як читають книги чи газети. «Читається» його обличчя, тіло, одяг, взуття, зачіска. Від результатів «прочитання» залежить ставлення до нього оточуючих, які можуть над ним насміхатися чи заздрити, захоплюватися або зневажати, прагнути зблизитися чи дистанціюватися. Усвідомлюючи це, індивід не може споживати, не беручи до уваги факт «прочитання» (оцінювання та обговорення оточуючими). Він змушений, споживаючи, «конструювати» тексти. В результаті *індивідуальне споживання – процес продукування знаків і символів; певна символічна практика*. Споживання при цьому є практикою соціальною (передбачає наявність аудиторії, «глядачів», які здатні розшифровувати символи, адекватно їх трактувати). Таким чином, *споживання перетворює матеріальні речі в комунікативні інструменти, знаки* (речі володіють не лише споживчою, ринковою чи міновою вартістю, але й символічною (здатні передавати інформацію, бути її носіями), через взаємодію яких індивід вступає в соціальні відносини з іншими та з самим собою. *Суспільство споживання – це система відносин у соціумі.*

Споживання більше не стосується речей у вузькому розумінні, воно охоплює все життя.

Ідеї тотального контролю та маніпулювання відображені в творчості американського соціолога ***Дж. Рітцера***, який вводить новий термін «*макдональдизація*» для опису переходу на більш раціональний рівень організації за *принципом «швидкого обслуговування»*. Згідно із поглядами Рітцера, такий *принцип передбачає*:

- ефективність (витрачення менше часу і зусиль при задоволенні потреб);
- обрахунковість (орієнтація на калькуляцію затрат грошей, часу, сил);
- передбачуваність (гарантування того, що послуги та товари будуть однаковими у будь-який час і в будь-якому місці);
- доступність (повсюдне розміщення різного роду магазинів, закладів харчування тощо, які Рітцер називає «храмами споживання»);
- контроль над споживачами (обмежений вибір, чіткість виконуваних операцій, дотримання поетапності).

Таким чином, простота, швидкість та пристосованість передбачає формування в індивіда конформних поглядів і прагнень до перманентного споживання. Таке споживання несе певний негатив, оскільки набуває нав'язливого характеру, перетворюючись на своєрідний «наркотик».

Американський дослідник ***Е. Фромм*** розглядав феномен споживання в світоглядному ракурсі. Дилема – споживання, володіння або самовираження особистості – зумовила назву його праці «Мати чи бути?» (1976). У своїй праці Е.Фромм зазначає, що *людям притаманні дві тенденції: тенденція «мати» (володіти) і тенденція «бути»*. На підставі цього він виокремлює два соціальні типи людей: *людину спрямовану на буття* і *людину спрямовану на володіння*. Люди першого типу не мають бажання володіти чимось і отримують задоволення від самореалізації; вони активні, творчі та корисні для суспільства, адже несуть в собі потенціал позитивних змін. Людям другого типу навпаки, притаманне постійне прагнення володіти різними речами, причому на речі вони перетворюють не лише матеріальні об'єкти, а й себе та оточуючих. Задоволення і мета життя такого типу особистостей – це максимальне розширення меж своєї власності, накопичення матеріальних, соціальних, культурних ресурсів, що активізує процес споживання. Саме другий тип характерний для епох індустріального та постіндустріального суспільства і активно пропагується їх інститутами. У такому суспільстві людина виступає лише копією інших людей, втрачаючи частину себе самої; вважає свої бажання та наміри незалежними, особистими, не усвідомлюючи, що насправді вони нав'язані суспільством.

Таким чином, представники вище окреслених концепцій, значну увагу зосереджують на особливостях споживання, розглядаючи його в ракурсі нав'язливих практик, що певним чином обмежують особистість, спонукаючи її перебувати в процесі постійного споживання. Вони пустулюють ідею, що споживання перестає бути лише засобом задоволення потреб, а стає способом вираження смисложиттєвих, індивідуальних позицій. Схеми та моделі

споживання, зазвичай є нав'язаними індивіду з зовні, проте часто сприймаються та відтворюються ним, як індивідуальний спосіб самовираження.

У рамках концепції французького соціолога ***П. Бурдьє*** феномен споживання розглядається і в ракурсі залежності від соціальної нерівності, і як соціокультурна практика. Вчений інтерпретує суспільство як специфічний соціальний простір, який функціонує на двох рівнях реальності (реальності першого та другого порядку), обґрунтовує правомірність розгляду індивіда як соціального агента. Це, з одного боку, підкреслює його індивідуальність та незалежність у процесі вибору життєвих стратегій, а з іншого боку – вказує на існування значного впливу на агента існуючих соціальних та культурних умов, які, засвоюючись в процесі соціалізації, визначають його поведінку, функціонуючи на рівні *габітусу*. Під габітусом Бурдьє розуміє індивідуально зафіксовану систему культурних детермінант; в її основі – специфіка соціальної ієрархії, механізм дії якої має циклічний, круговий характер: «соціокультурний простір – габітус – практики – соціокультурний простір». Хоча габітус – це індивідуальне утворення, однак він набуває багатьох спільних характеристик у випадку перебування індивідів у близьких соціокультурних умовах. Таким чином, процес формування смаків та естетичних уподобань індивідів, що виражається у дотриманні відповідної системи споживчих практик, залежить в першу чергу від соціальної ієрархії.

Узагальнюючи вище викладене, доцільно констатувати, що *споживання – це процес задоволення потреб різного порядку, який характеризується дуальністю***:**

- з одного боку, це процес, що скерований на задоволення прагматичних потреб людини в їжі, теплі, емоційних відчуттях тощо (так званий товарний дискурс, зосереджений навколо «несакрального» ставлення до предметів споживання);
- з іншого боку, – це «сакральний», тобто знаково-символічний компонент, коли предмет споживання стає чимось більш значущим (набуває додаткові смисли і цінності).

Проблематика споживання є предметом зацікавлень сучасної соціологічної науки. У сучасній соціології споживання, зокрема, виокремлюють два основних підходи: *економіко-соціологічний* та *соціокультурний*. Розмежування цих підходів є доволі умовним, оскільки в багатьох площинах вони перетинаються, хоча відмінності теж простежуються та, здебільшого, стосуються тлумачення категорії «споживання», основних теорій, на які опираються дослідники. Прихильники *економіко-соціологічного підходу*, керуючись економічним дискурсом розуміння споживання, пов'язують його з використанням корисних властивостей того чи іншого блага з метою задоволення особистих потреб індивіда. Разом із тим вказують на відмінності між економічним і соціологічним підходами. Тлумачення споживання як задоволення потреб, з точки зору економічної соціології, не є коректним, оскільки споживання – не лише суто економічний процес, але й соціальний. Соціологія, на відміну від економічної науки, враховує низку різноманітних

мотивів, якими керується індивід у процесі споживання (прагнення влади та поваги, комунікації та конкуренції тощо). При цьому індивідуальне споживання необов'язково раціональне: може бути ірраціональними, імпульсивними або здійснюватися під впливом пристрастей чи звичок. Споживач не завжди незалежний у своїх рішеннях, оскільки він порівнює своє споживання з різними групами і спільнотами. Цінності також впливають на споживання, окреслюючи його інституційну рамку. В результаті на споживання впливає не тільки дохід, а й інші соціальні чинники, що беруться до уваги в економічній соціології та соціології споживання.

Соціокультурний підхід поєднує два субпідходи – критичний і конструктивістський, що частково перетинаються. *Критичний субпідхід* представлений у працях ***Д. Іванова*** (2001, 2008). В його інтерпретації споживання – особливий різновид діяльності, процес взаємодії з іншими індивідами, спосіб життя та симбіоз думок, що сприяють формуванню ідентичності, вираженню приналежності до групи чи спільноти (людина є тим, що вона їсть, чим володіє, з ким спілкується, що читає). Д. Іванов розглядає нео- і постмарксизм як парадигми в соціології споживання. Згідно з даними концепціями, в сучасному капіталістичному суспільстві марксистські поняття «базис» і «надбудова» трансформуються. Споживання одночасно є як новим базисом, так і новою ідеологією («надбудовою»). Науковець вирізняє «модерністський» і «постмодерністський» типи споживання. «Модерністський» споживач живе в соціальній реальності, яку він сприймає як задану. Його споживча поведінка детермінована соціальним статусом. На противагу цьому типу, споживач, чий стиль описується як постмодерністський, живе у віртуальній реальності образів і брендів, усвідомлює відносність такої реальності і з легкістю використовує образи для симуляції власних соціальних характеристик

Згідно з *конструктивістським субпідходом* (***В. Ільїн,*** 2000; 2016), соціологія споживання тісно пов'язана з дослідженням культури. Якщо при цьому в дослідженні споживання, враховувати параметр соціальної нерівності, то в результаті злиття культури та нерівності конструюється соціологічна концепція ідентичності, яку активний агент вибудовує за допомогою споживання. Отже, споживання – це не тільки процес задоволення потреб шляхом знищення товарів, це, перш за все, продукування символів в контексті формування ідентичності. Індивід, споживаючи, намагається повідомити оточуючим певну інформацію про себе («пише своєрідний текст»). Рефлексивний індивід «конструює тексти» за допомогою споживання. Цей процес вкорінений у соціальній структурі, яка «постачає» індивіда ресурсами і водночас накладає на його дії певні обмеження у вигляді правил. Ільїн визначає такий підхід до дослідження як діяльнісно-конструктивістський, що передбачає активну роль індивіда в конструюванні ідентичності в контексті його соціальних характеристик в повсякденному житті.

Український соціолог ***В. Тарасенко*** (1993) *у соціологічному підході до споживання виокремлює такі вектори*:

- стратифікаційний (охоплює соціально-структурну диференціацію споживання з урахуванням статі, віку споживачів, місця проживання, належності до певного класу тощо);
- ціннісний (зосереджується на ролі споживчих цінностей у мотиваційній системі поведінки споживачів);
- системний (акумулює різні види споживчої діяльності, поведінки, предмети та засоби споживання, потреби, інтереси тощо);
- структурно-функціональний (виокремлення у споживанні складових елементів, визначення їх функціонального призначення у цілісній взаємодії);
- інституційний (споживання аналізується як соціальний інститут, що реалізує особливі функції в суспільстві); діяльнісний (споживання розглядається як процес соціальної діяльності).

Р. Савчинський (2009) виокремлює *п'ять основних аспектів аналізу споживання в соціології*:

1) споживання розглядається як процес соціоекономічного стратифікування;
2) аналіз споживання у просторі стилів життя;
3) споживання пов'язується з символічним обміном;
4) споживання позиціонується як процес конструювання ідентичності;
5) споживання як чинник соціального розвитку.

Окреслення основних підходів до розуміння споживання в соціології свідчить про *парадигмальний плюралізм*, що, своєю чергою, уможливлює *міжпарадигмальний синтез* у дослідженні феномену суспільства споживання. Характеризуючи сучасний стан суспільства, ***З. Бауман*** (2008) зазначає, що детермінуючу роль в ньому відіграють система споживання, сформовані нею індивіди та вироблені речі. Споживання при цьому перестає бути суто економічним процесом, спрямованим на задоволення безмежних потреб індивідів; це особлива практика, що наділяє речі сакральним змістом, і набуває рис комунікації та вираження ідентичності на індивідуальному, груповому та соціальному рівнях. Суспільство споживання – це сукупність умов, ресурсів і способів споживання, широкий спектр актуальних соціальних і культурних форм, трендів і практик.

8.2. Сутність та особливості споживчої поведінки

Споживча поведінка – невід'ємна складова повсякденного життя, хоча кожним із нас вона реалізується по-різному і спонукає нас до постійного вибору. Незалежно від того, чи ми вирішуємо, яку їжу споживати, який одяг придбати, яке телевізійне шоу подивитися або який інтернет-сайт «відвідати», чи яким чином кар'єру будувати, – всі ці дії є *складовими споживчої поведінки*. Безпосередній процес споживання пов'язаний із присвоєнням споживчих цінностей різного порядку, що забезпечують фізіологічне й соціальне відтворення людей у відповідності до рівня і стандартів життя.

У науковому дискурсі наявна низка дефініцій споживчої поведінки. Її тлумачать як багатоманітність відносно складних, постійно повторюваних процесів використання різних предметів споживання для задоволення різноманітних потреб; як діяльність споживача, в процесі якої відбувається цілеспрямоване використання предметів для задоволення людських потреб; як низку послідовних актів, що реалізуються суб'єктом з метою досягнення, придбання і використання засобів задоволення його потреб. Йдеться про те, що споживча поведінка визначається скоординованою системою дій людини, що скеровані на задоволення широкого спектру потреб, вигод і комфорту.

Доцільно зазначити, що *у процесі споживання виокремлюють*:

1) власне споживчу поведінку (оцінка споживчих властивостей різноманітних ресурсів);

2) інформаційно-пошукову поведінку (пошук доходу);

3) інформаційно-пошукову активність, пов'язану з пошуком товару;

4) поведінку покупця, пов'язану з придбанням різних благ та їх замінників;

5) господарську поведінку (координація всіх споживчих дій).

Таким чином, споживча поведінка – не одномоментний акт, а певний процес, алгоритм вчинків і дій у сфері споживання. Як зазначає ***В. Верховін*** (1994), *споживча поведінка* – складний симбіоз низки чинників, що визначають динаміку і структуру включення і виключення економічних ресурсів з товарного обігу відповідно зі здатністю (чи нездатністю) господарюючих суб'єктів знаходити оптимальний баланс з ринковим середовищем. Вони (господарюючі суб'єкти) реалізують низку функцій і поведінкових програм, що дають змогу їм з різним ступенем успішності виконувати ці дії. Даний процес корелюється рівнем доходів, стандартами споживання і мірою компетентності (здатності) підраховувати свої витрати і вигоди.

Споживча поведінка, на думку ***І. Альошиної*** (2006), *базується* на таких *постулатах*:

- вихідною точкою споживчої поведінки є життєвий (організаційний) стиль або спосіб життя;
- споживач має двоїсту сутність: з одного боку, член кількох соціальних груп, а відтак, потрапляє під вплив соціальних, або зовнішніх, чинників; з іншого боку, – споживач індивідуальний, його життєвий стиль детермінований низкою внутрішніх, психологічних, чинників;
- прагнення зберегти або поліпшити свій життєвий стиль формує відносини і потреби споживача (у певній ситуації споживач усвідомлює проблему (необхідність/можливість поліпшення або підтримки свого життєвого стилю), тим самим «запускається» процес рішення про покупку.

Реалізуючи споживчу поведінку, соціальний актор співвідносить свої дії з діями інших людей, що і визначає його бажання, уподобання, вибір, задоволеність і подальші дії. У кожному соціокультурному середовищі існують свої цінності, що впливають на споживчу поведінку, і формуються правила її

інституційного регулювання. Таким чином, споживча поведінка слугує формою інституціоналізованої практики.

Споживач, будучи членом різноманітних соціальних груп і виконавцем низки соціальних ролей, часто обирає товари та послуги, які свідчать про його статус у суспільстві. Приналежність до того чи іншого соціальному класу впливає на лояльність споживачів до торгових марок, стилів, магазинів, проведення дозвілля. Споживачі використовують статусні характеристики товарів у прийнятті рішення про покупку. Таким чином, споживання, з одного боку, є зумовленим об'єктивними індивідуальними потребами, а з іншого боку – бажанням володіти предметами розкоші, що демонструють та підвищують соціальний статус індивіда у його власних очах та очах оточення.

Загалом реалізація споживчої поведінки залежить від низки чинників: особистісних уявлень, оцінок власного матеріального становища, зайнятості, динаміки цін, загальноекономічних перспектив розвитку країни в цілому. Споживачі керуються економічним вибором, який найбільшою мірою відповідає їхнім інтересам і потребам. Визначальним моментом слугує наявність у споживачів можливості діяти у відповідності зі своїми намірами.

Усю *сукупність детермінант поведінки споживача* ***М. Мастинець*** (2009) пропонує поділити на дві великі групи:

1) індивідуальні (статусно-рольова позиція, психологічні особливості, фізичний потенціал споживача, його досвід);

2) наднідивідуальні, репрезентовані категоріями часу, фізичного та соціокультурного просторів.

Перша група детермінант визначає поведінку споживача як індивіда, тоді як друга група – як члена суспільства. Хоча, на перший погляд, будь-яке окреме споживання – особистий вчинок (індивідуалізована дія), проте індивід, постійно перебуваючи у певній соціокультурній ситуації, змушений підлаштовувати власну поведінку під рамки соціальних структур, а також під наявні у неї можливості, шанси та ресурси. Відтак, з одного боку, можна говорити про індивідуальний рівень формування споживчої поведінки, а з іншого – наднідивідуальний.

Споживча поведінка передбачає раціональне підгрунття. ***О. Ткаченко*** (2016), *акцентуючи на раціональності споживчої поведінки, виокремлює такі її різновиди*:

- *егоїстична раціональність* (споживач прагне з максимально вигодою задовольнити свої потреби);
- *естетична раціональність* (здійснюючи вибір, споживач не тільки орієнтується на власні егоїстичні наміри, але й керується цінностями, нормами, правилами поведінки, схвалюваними суспільством);
- *стратегічна раціональність* – (завбачливість споживача, яка залежить від того, на що він зорієнтований: на стандартні моделі поведінки, перевірені на практиці, чи на власний споживчий досвід).

Доцільно зазначити, що наявність «раціонального ядра» не завжди простежується у споживчій поведінці. Поведінка споживача не завжди

підпорядкована простим закономірностям максимізації корисності, раціональних оцінок, розрахунків і виборів. Як зауважує ***О. Василенко*** (2008), існує низка причин, що свідчать про брак раціональності в споживчій поведінці. До прикладу, імпульсивні покупки або споживання під впливом пристрасті чи звичок, що можуть шкодити здоров'ю, але від яких, навіть усвідомлюючи їх негативний вплив, важко відмовитися. Так звана *імпульсивна покупка* – незапланована дія, вчинена за хвилинної примхи, викликана раптовим, спонтанним бажанням діяти. Характерними ознаками такої поведінки є стан психологічної неврівноваженості (людина може тимчасово втратити контроль над собою), мінімум об'єктивності в оцінках, переважання емоцій, відсутність думок про наслідки. Іншими словами, висока емоційна залученість і нетерпіння зумовлюють скорочення процесу обґрунтування і спонукають діяти негайно.

Загалом аналіз проблем детермінації споживчої поведінки простежується у двох векторах, що репрезентовані позитивістським та інтерпретаційним підходами (рис. 8.1).

Рис. 8.1. Підходи до аналізу споживчої поведінки

Прихильники позитивістського підходу акцент роблять на раціональності споживача (володіння інформацією про шляхи задоволення своїх потреб; вибір найбільш вигідних альтернатив із врахуванням економічних інтересів максимізації вигоди). Натомість прихильники іншого підходу раціональність споживачів обмежують соціокультурними умовами життєдіяльності суспільства, спонтанністю й непередбачуваністю певних дій окремих суб'єктів.

Таким чином, з одного боку, економічна складова споживчої поведінки передбачає раціональність діючого суб'єкта (володіння інформацією про шляхи задоволення своїх потреб; вибір найбільш вигідних альтернатив із врахуванням економічних інтересів максимізації вигоди). З іншого боку, соціальна складова споживчої поведінки обмежує її соціокультурними умовами життєдіяльності суспільства, особливостями функціонування інституційної матриці та спонтанністю й непередбачуваністю певних дій окремих суб'єктів (звужує ступінь раціональності).

Споживання в сучасному суспільстві урізноманітнюється. Розмаїті не лише блага, які споживаються, а й самі моделі споживання. *Модель споживання* – схематичний опис основних особливостей споживчої поведінки, що надає процесу індивідуального споживання певного соціально-орієнтованого характеру та обумовлюється відповідними мотивами та наявними ресурсами індивіда. У таблиці 8.1 представлено класичні моделі споживання та вказано їх сутнісні характеристики.

Таблиця 8.1

Класичні моделі споживання

Тип моделі	Сутнісні характеристики
Модель демонстративного споживання	Базується на можливості вираження соціального статусу, репутації чи авторитету шляхом демонстрації грошової сили (споживання найдорожчих товарів та послуг, які здатний придбати індивід за наявні у нього фінансові ресурси). Привабливість блага залежить від його вартості, а не якості.
Модель конформного споживання	В основі цієї моделі – потреба у приналежності до певної соціальної групи, яка володіє більш-менш однаковими ресурсами, має приблизно подібний рівень життя та концентрується у спільному соціокультурному просторі (реалізується за принципом «бути таким як більшість», не виокремлюватись). Вартість товарів та послуг, місце їх придбання чи якісні характеристики не мають суттєвого значення. Визначальною є популярність товару чи послуги серед представників референтної групи.
Габітусна (звична) модель споживання	Формується шляхом тривалого перебування індивіда в рамках визначених статусних позицій, що слугує основою формування відповідних потреб, звичок, смаків, уподобань. У процесі соціалізації конструюється індивідуальна система культурних детермінант (габітусу), пов'язаних із особливостями соціальної ієрархії. Габітус, будучи індивідуальним утворенням, набуває спільних ознак у випадку перебування індивідів у близьких соціокультурних умовах та соціальних позиціях. Змінивши соціокультурне чи фізичне середовище, або навіть власну статусну позицію, дія звичок (габітусу) буде тривати ще певний час і виражатиметься шляхом спроб дотримання індивідом притаманних йому попередніх практик споживання. Габітусне споживання не детерміноване ціною чи «статусними» характеристиками товарів і послуг, а базується на відповідності їх соціальним очікуванням та звичкам, які засвоїлись споживачем.

Гедоністична модель споживання	Основна мета такої моделі споживання – отримання задоволення та вражень. Базується на принципах задоволення примх та уявних бажань, які часто нав'язуються ззовні (рекламою, ЗМІ, громадською думкою), а не на реальних потребах споживача. Насолоду повинен приносити не тільки процес безпосереднього споживання бажаного блага, а й пошук та вибір (шопінг). Підтипами даної моделі є: *гіперспоживання* (споживання значно більшої кількості товарів та послуг, що призводить до неможливості повного використання отриманих благ); *терапевтичне споживання* (реалізація практик споживання задля покращення самопочуття чи підвищення самооцінки (основний мотив – не отримання певного блага як такого, а сам процес шопінгу та усвідомлення можливості володіння певним благом); *контркультурне споживання* (споживання ексклюзивних товарів та послуг з метою виокремлення себе із загальної маси споживачів (протистояння «масовому споживанню»)).
Модель *«морального» споживання*	Базується на принципах засудження надмірних споживацьких практик та прагненні задовольняти виключно найнеобхідніші потреби (аскетичне споживання). Обмеження у споживанні в даному випадку носить усвідомлений, а не зумовлений відсутністю ресурсів, характер. Основою даної моделі є певна ідеологія, яка може базуватись на релігійних (надмірне споживання – гріх), громадських (індивідуальне обмеження заради порятунку екології, збереження енергоресурсів тощо) чи індивідуальних (особисті погляди) переконаннях.
Модель прос'юмера	Сутність терміну «прос'юмер» полягає в описуванні сучасного споживача не тільки як користувача певного блага, але і як його «творця», що відбувається шляхом можливості впливу останнього на громадську думку та формуванні відповідного ставлення до певних товарів чи послуг. Зазвичай прос'юмери – це активні користувачі Інтернету та соціальних мереж, публічні та комунікабельні індивіди, які мають авторитет серед свого оточення. Їхня думка стосовно певного товару чи послуги є вагомою та схильною до популяризації, піднесення в ранг модності чи навпаки знецінення певного блага.
Модель модного споживання	Базується на прагненні індивіда споживати товари та послуги, які в даний час вважаються модними, актуальними. Мода має класову приналежність, детермінована соціальним статусом. Відтак, те що є модним для осіб вищого класу, є не лише малодоступним для інших, але і не вважається серед них модним. Однак, у контексті сучасності, мода набуває дещо іншого значення. Втрачає чітку класову приналежність, натомість її основними характеристиками стають сучасність, новизна, стильність, краса, оригінальність. Речі, які не відповідають цим показникам, вважаються «немодними» та не приваблюють споживачів. Інші показники (ціна, якість, технічні характеристики) практично не мають значення.
Гендерна модель споживання	Пов'язана з існуванням стереотипів відносно поведінки носіїв певного гендерну. Ця модель споживання нав'язується у процесі соціалізації (під дією реклами, ЗМІ, громадської думки, традицій, норм та ін.) шляхом формування в індивіда певного

	образу «справжнього чоловіка» чи «справжньої жінки», які повинні володіти низкою соціально схвалюваних характеристик, що відповідають особливостям даного суспільства. Сам ринок теж сегментується, а товари набувають відповідних маркерів (товари для дівчаток, хлопчиків, підлітків, молодих жінок та чоловіків, матерів тощо). Відтак, будучи носієм певного гендерну та виконуючи певну роль в суспільстві, споживач такої моделі намагатиметься використовувати ті блага, які створені саме для нього.

Кожен індивід, здійснюючи той чи інший вибір у процесі споживання, керується декількома мотивами, переслідує декілька цілей, і тому майже кожна модель поведінки властива при певних обставинах усім споживачам.

Окрім зазначених моделей споживання в умовах сучасного масового суспільства зародились нові, *альтернативні моделі* (див. табл. 8.2). Вони, на відміну від розглянутих, в більшій мірі базуються на індивідуальних життєвих принципах і переконаннях.

Таблиця 8.2

Альтернативні моделі споживання

Тип моделі	Сутнісні характеристики
Рефлексивне споживання	Передбачає що споживач здійснює свій вибір обдумано, шляхом пошуку інформації про товари та послуги і рефлексивного її осмислення. Такі рефлексивні консюмери індивідуалізують власне споживання через створення системи критеріїв, де на першому місці – якість, достовірність, надійність товарів та послуг. Великого значення набуває особистий комфорт та зручність у процесі споживання, а бренд, марка товару розглядаються через критерій якості. Символи статусу, престижу для таких споживачів мають другорядне значення, як і громадська думка чи соціальні очікування.
Афіліативне споживання	Модель споживання базується на об'єднанні людей у групи за інтересами, які стають для них референтними (Інтернет спільноти). Основним мотивом вибору певного товару чи послуги стають рекомендації членів групи, або її лідера. Афіліативні споживачі орієнтуються не скільки на більшість, скільки на свою, окремо існуючу спільноту, яка може мати віртуальний характер.
Дауншифтинг	В основі поведінки споживачів – ідея індивідуалізму, що виявляється у прагненні «жити заради себе», «здійснити свою мрію»; супроводжується відмовою від усталених суспільних норм, пов'язаних із певними обов'язками, кар'єрним ростом, офісною роботою. Потяг до матеріальних статків заміщується цінністю комфортного, морально та духовно спокійного життя; рівень домагань таких людей є значно нижчим. Для споживачів із моделлю дауншифтинг, такі критерії як «брендовість», модність, популярність, висока ціна втрачають будь-яке значення. Навпаки, вони дуже стримані у власних споживчих практиках в основі яких – справжні, а не нав'язані з зовні, потреби.

Таким чином, споживча поведінка, як зазначав ***Ж. Бодріяр***, не зводиться до володіння певним товаром чи використання послуги. Вона перетворюється у сферу самовираження особистості, що передбачає удосконалення навиків орієнтації в сучасному суспільстві, вміння конструювати з її допомогою власне «Я».

Логічне вираження процесу пристосування споживачів до певного способу споживання називають «*аксіомою поведінки споживачів*» (див. табл.8.3).

Таблиця 8.3

Аксіоми поведінки споживачів

Аксіоми споживання	**Змістовні характеристики**
Аксіома уподобань	Споживач, при суттєвому зростанні кількості споживчих альтернатив (зі збільшенням асортименту товарів, кількості торговельних марок тощо), здійснюючи покупки керуються відносно сталою шкалою переваг. При цьому він прагне придбати ті товари, що згідно шкали, відповідають верстві споживачів із більш високим (ніж у нього) рівнем доходу/заробітної плати. Чим більша привабливість нині недосяжного споживчого вибору, тим більшим є розчарування, зумовлене відсутністю можливості отримати бажане благо; тим актуальнішим є намір задовольнити цю потребу в майбутньому.
Аксіома зобов'язуючого споживання	Оскільки характер споживання кожного суб'єкта визначається настановами, які керують його поведінкою, а також превалюючими в даній соціальній системі способами споживання, то й саме споживання має конформістський (пристосовницький, пасивний) характер. Специфічною рисою тієї чи іншої соціальної системи є сталість споживчих уподобань. Така сталість здебільшого «звільняє» споживача від процедури прийняття самостійного рішення при здійсненні покупки/придбанні послуги; він заздалегідь «запрограмований» у своїх діях.
Аксіома пластичності	Потреби людей мають здатність пристосовуватися до навколишнього середовища, оскільки зазнають впливу екзогенних чинників, а відтак можуть стати об'єктом маніпулювання.
Аксіома інновацій	У сучасному суспільстві процес видозміни потреб здебільшого детермінований нововведеннями. Нововведення зумовлюють вихід із ринку багатьох товарів, що втратили свою актуальність, і надходження нових, не відомих раніше благ. Будь-яке нововведення спочатку знаходить застосування всередині невеликого кола осіб, згодом набуває поширення в певному соціальному середовищі (відбувається процес «інтерналізації» споживачами даної інновації). І лише через певний час, одержавши «визнання», «інноваційна модель» прокладає собі дорогу на ринок. Іноді процес «дифузії» (поширення) інновації є доволі тривалим. Швидкість просування нового товару на ринок залежить від низки чинників, зокрема від інтенсивності так званого комунікативного процесу, протягом якого відомості про новий товар за допомогою реклами та інших засобів здійснять такий вплив на суспільну думку, який здатний буде змінити поведінку багатьох верств споживачів

Джейн Спір (1999) виокремлює *кілька поведінкових принципів, яким керується споживач*:

- *гештальт-принцип* (для аналізу популярності будь-якого товару або фірми необхідно з'ясувати, які культурні цінності він несе в собі, і проаналізувати співвідношення його реальних атрибутів і тих, що сприймаються);
- *принцип айсбергу* (спостерігати можна лише поверхневі причини купівельної поведінки; більш того, вони лише видаються раціональними; такими, що дійсно пояснюють поведінку. Насправді споживачем керують приховані причини і фактори (підводна, невидима частина айсберга));
- *динамічний принцип* (споживачі й їхні мотиви постійно змінюються під впливом соціальних, економічних чи психологічних факторів);
- *принцип іміджу і символів* (зображення на упаковці, уявлення, пов'язані з товаром є більш дієвим фактором споживання, ніж якість виробу і його склад, оскільки вони є символами чогось сакрального чи важливого для індивіда).

Споживча поведінка – феномен багатофакторний, що реалізує низку *соціальних функцій*:

- соціалізації (через споживання індивід «включається» в різні соціальні групи, долучається до соціального світу);
- адаптації (споживання сприяє більш ефективному використанню ресурсів, пристосуванню до нових соціальних реалій тощо);
- інтеграції (споживаючи товари, індивід інтегрується в суспільство, в ту чи іншу соціальну групу);
- ціннісно-орієнтуючу (споживання детерміноване нормами, цінностями, традиціями, прийнятими в суспільстві; товари та послуги повинні відповідати очікуванням споживачів);
- цілепокладання (економічна система розвивається, разом з нею розвивається і споживання, сприяючи досягненню прибутків і залученню нових клієнтів. Здатність ставити нові цілі, досягати їх, сприймати і створювати нові цінності свідчить про те, що споживчій поведінці властива функція цілепокладання).

Споживча поведінка – багатофункціональний феномен. Із пасивного задоволення потреб він модифікується у «творчу» діяльність, у сферу когнітивної, естетичної рефлективності. Виокремлення даного аналітичного поля у дослідженні споживчої поведінки містить значний евристичний потенціал і тим самим розширює його інтерпретаційні межі.

8.3. Культура споживання

Культура – це, свого роду, «колективний продукт», що акумулює низку критеріїв та еталонів, за якими оцінюються дії інших; система цінностей, уявлень про життя, це своєрідні зразки поведінки, що є спільними для людей, які пов'язані певним способом життєдіяльності. Термін «*культура*»

розкривається в двох основних значеннях: як звичаї та цінності, характерні для людей, які проживають у певній місцевості в певний період часу: як система зразків, які реалізуються в поведінці та діяльності людей. Вона слугує інструментом організації міжособистісних взаємодій за певних об'єктивних умов; регулятором будь-якої соціальної дії, оскільки формує і накидає акторам норми, ідеали, цінності, взірці поведінки.

Яким чином культура може впливати на поведінку споживачів? Йдеться про те, як її складові, такі як цінності, ідеї, переконання та інші компоненти, допомагають людям як членам суспільства спілкуватися, інтерпретувати навколишнє середовище і відповідно конструювати стратегії поведінки.

Для сучасного суспільства значимим є процес споживання. *Культура споживання – сукупність елементів культури, що регулюють процес споживання та споживчу поведінку в даному суспільстві.* Невід'ємним чинником формування культури споживання є обсяг благ і ступінь задоволення потреб у суспільстві. Який обсяг благ є достатнім (раціональним), не виходить за рамки суспільно необхідного, кожен індивід визначає для себе сам, керуючись власним соціальним досвідом та *споживчим капіталом*. Під споживчим капіталом ***Г. Беккер*** (2009) розуміє фонд спеціальних навичок, здібностей, реакцій, що сформувалися в індивіда в процесі споживання різноманітних благ, а також у процесі взаємодії з іншими особами. Все це слугує підгрунттям конструювання індивідуального стилю споживання, який В. Ільїн тлумачить як стійкі форми використання тих чи інших благ, обрані індивідом в межах рамок, нав'язуваних способом життя. В межах одних і тих самих доходів, однієї субкультури можна обирати різні варіанти харчування, різні стилі одягу, різні способи облаштування житла чи проведення дозвілля тощо. Таким чином, культура споживання відображає змістовний аспект споживчої поведінки**.**

Однією з найважливіших рис сучасного суспільства є *інформатизація* − процес, що акумулює всі сфери людської діяльності та безпосередньо впливає на саму людину, її потреби, інтереси, цінності, її розвиток як особистості. Змінюється її спосіб мислення, трансформується її культура, а відтак формується новий *сучасний споживач – «оператор віртуальності»*, дії якого націлені на інформацію та комунікацію. Відкриваються нові можливості для реалізації споживчих практик. Інформаційний характер суспільства знаходить своє вираження у так званому *е-споживанні* – споживанні, опосередкованому електронними засобами, Інтернетом. *Інтернет* активно використовується не тільки як засіб пошуку інформації й обміну нею, а й як спосіб оплати різних послуг, *як частина споживчої інфраструктури* для пошуку та купівлі речей, ведення бізнесу:

- *інтернет-банкінг* – дає змогу отримати весь спектр основних послуг банку; сприяє оптимізації безготівкових платіжних розрахунків, зовнішніх переказів коштів, поповнення електронних гаманців; уможливлює доступ до перегляду виписок з рахунків і формування платежів з будь-якої точки світу; слугує допоміжним офісом для оплати поточних рахунків;

- *е-бізнес* – ведення будь-якої бізнес-діяльності в глобальних телекомунікаційних мережах (Інтернеті); відносно нова та популярна форма реалізації власної справи, що відкриває нові можливості провадження економічної діяльності;
- *е-комерція* – частина електронного бізнесу, обмежена маркетингом і процесами продажу;
- *е-страхування* – взаємодії страхової компанії та її клієнтів, що уможливлюють вибір страхових послуг, оформлення та придбання страхових полісів, отримання страхових премій з використанням мережі Інтернет та ін.

Останнім часом із активним розвитком інформаційно-комунікативних технологій та появою мобільних пристроїв нової генерації (смартфонів, планшентів та ін. гаджетів) особливої популярності набуває таке явище як *м-комерція* (мобільна комерція, англ. m-commerce) як сфера цифрової економіки, що включає всі фінансові та торгові транзакції, які проводяться за допомогою мобільних пристроїв, та бізнес-процеси, пов'язані з проведенням цих транзакцій. У більшості визначень м-комерція значною мірою асоціюється з м-торгівлею як складовою частиною е-комерції, але на відміну від якої, включає перегляд, купівлю та продаж продукції або послуг через мобільні пристрої.

Виокремлюють декілька типів онлайн-споживачів:

- споживачі, які керуються зручністю, купують регулярно ті самі продукти й економлять свій час;
- споживачі, які чутливі до ціни. Під час купівлі товарів керуються цінами й обирають товар нижчої цінової категорії;
- споживачі, які порівнюють. Сприймають купівлю через Інтернет як пригоду, люблять «ходити» по магазинах і здійснювати покупки; проте, перш ніж приймати рішення про купівлю, порівнюють продукти, ціни, умови оплати, доставку;
- споживачі, лояльні до марки товарів;
- сконцентровані споживачі, які заходять на конкретні сайти з наміром придбати певний товар.

З огляду на це, важливою є *модель сучасного споживача*, яка повинна в ідеалі відповідати вимогам розвитку сучасного інформаційного суспільства. Сучасний споживач початку XXI ст. повинен:

- знати свої права і бути раціональнішим щодо пропозицій ринку;
- проявити уміння до нав’язування соціальних зв’язків для того, щоб задовольнити потребу в позиціонуванні себе в навколишньому світі;
- уміти управляти власним бюджетом;
- бути мобільним, динамічним у просторі і соціальному житті;
- проявляти багатокультурність, що виходить з глобалізації, а також із життя в полікультурному середовищі;
- бути активним суб’єктом у різних формах міжособової інтеграції.

Віртуальна реальність стає особливим виявом сучасної культури, що характеризується формуванням нової форми відносин, зумовлених

комунікаційними можливостями *інформаційного суспільства*. Формується віртуальний споживчий простір, у якому функціонують е-споживачі та е-продавці. Віртуальна форма контакту виробників/продавців та споживачів дає змогу більш оперативно реагувати на запити ринку, краще враховувати індивідуальні потреби споживачів. Тому можна говорити про появу і швидке поширення *е-сервісу*, що значно розширює можливості як постачальників товарів і послуг, так і їх споживачів, підвищує їхню інформаційну культуру.

Функція культури в сучасному суспільстві − не задовольняти існуючи потреби, а формувати нові. Сучасне суспільство, повне можливостей, уподібнюється до столу, заставленого різноманітними апетитними стравами, щоб найбільш «ненажерливі їдці» (споживачі) мали змогу спробувати кожну. Людина в такому суспільстві змушена все більше часу витрачати на продукування та перманентне оновлення власних потреб і свого добробуту; постійно піклуватися про мобілізацію своїх споживчих можливостей і здібностей. Якщо вона про це забуває, їй «люб'язно нагадують» реклама та ЗМІ. За умов множинності пропозицій, постійного продукування нових потреб та бажань культура намагається спокусити та привабити. Це колесо спокуси ніколи не зупиняється, адже культура суспільства споживання в основному скерована на те, щоб забувати, а не запам'ятовувати.

Індивід постійно реалізує себе в різновекторній активності, яку Бодрійяр називає «універсальною допитливістю» (прагне все спробувати). *Хороший споживач* – завжди «шукач пригод», котрий керується не стільки прагненням задовольнити бажання, скільки усвідомленням того, що існують речі, які він ще не випробував і про які навіть не підозрює. Особистість перетворюється на споживчу одиницю, розчарування якої зумовлено не обмеженістю варіантів вибору, а їх надлишком. Споживання як тенденція змушує постійно споживати, а індустрія суспільства споживання, пропонуючи нові моделі гаджетів (що далеко не завжди вирізняються принциповою новизною), спонукає до перманентного їх придбання. У свідомості споживачів, як вважає ***Г. Дебор*** (1999***)***, зникають когнітивні засоби, що забезпечують диференціацію «справжніх потреб» та псевдопотреб.

Як зазначає З. Бауман, культура пропонує стратегію прийняття усіх смаків без упередження та преференцій, задовільняє індивідуальну свободу вибору та вимагає індивідуальної відповідальності за цій вибір. Функція культури − забезпечити умови, за яких вибір є й залишиться необхідністю та обов'язком, а відповідальність за його наслідки покладається на індивіда.

У своїй праці «Кінець історії та остання людина» (1992) ***Ф. Фукуяма*** говорить про те, що настання постіндустріальної епохи ознаменувалось поширенням західної споживацької культури у її найрізноманітніших формах. У цій культурі відбувається дегуманізація людини, перетворення її на *homo consumens*. Ця людина самоідентифікує себе через список товарів, які вона споживає. Значущість людини у цій культурі зводиться до розміру її споживчого кошика.

Слушною є думка ***З. Баумана***, що єдиним контекстом у якому доцільно розглядати сучасну культуру, є контекст суспільства консьюмерів (*consumer society*). Соціальне явище, що характеризується позиціонуванням споживання і споживчих благ як вищих цінностей, які є превалюючими в порівнянні з іншими, тлумачиться як споживацтво (*consumerism*). Споживацтво (викривлене споживання, придбання якомога більшої кількості речей) не варто плутати зі споживанням – процесом задоволення потреб, що відповідають внутрішній природі людини, без яких життя неможливе. Споживання переростає в *консюмеризм*, коли матеріальні об'єкти стають предметом пристрасті, засобом самоствердження та навіть підмінюють прагнення особистості до самовираження.

Консюмеризм пропонує чимало трендів (сфер реалізації споживчої поведінки), але нав'язує один метатренд – реалізацію споживчої поведінки, яка повинна бути не одномоментною, а перманентною. У суспільстві споживання економіка та спосіб життя побудовані таким чином, щоб спонукати споживача постійно змінювати товари, які ще не втратили своєї споживчої цінності, на нові товарні групи. Щоб посилити здатність до споживання, споживачам не можна давати перепочинку, вважає З. Бауман. Вони живуть від приманки до приманки, від спокуси до спокуси, від оволодіння одним ласим шматочком до пошуків іншого, проковтнувши одну наживку, вони спрямовуються до наступної, причому кожен раз – це нова, відмінна від попередньої і більш приваблива приманка, спокуса, шматочок і наживка. Консюмеризм – це тенденція, що конституює бажання бажань, а споживчі практики набувають статусу основного виду діяльності сучасної людини.

Ідеологія насолоди споживанням стає однією з головних ознак сучасної цивілізації. Вона формує нову свідомість людини-споживача, яка не завжди замислюється над тим, навіщо їй та чи інша річ, вона її просто купує. Практичне призначення товару при цьому не надто суттєве, значно важливіша сатисфакція, яку індивід отримує в процесі обміну грошей на товари (послуги), що зазвичай, здійснюється несвідомо, імпульсивно, під впливом зовнішніх чинників.

Суспільство споживання реалізує прагнення до речей, але ще більше воно потребує їх руйнування. Використання речей зумовлює їх повільне відмирання. Створена цінність більш значима, якщо в неї закладено її швидке відмирання. Руйнування – основна альтернатива виробництва, а споживання – проміжна ланка між цими обома процесами. Культурне старіння речей відбувається значно швидше, ніж їх фізичне зношення. З огляду на це, виробники свідомо програмують «час смерті» тієї чи іншої речі, обмежуючи час її функціонування. У цьому ***Ж. Бодрійяр*** вбачає одну з превалюючих функцій постіндустріального суспільства. Ця «одноразовість» і «неміцність» домінує в усьому: недовговічні речі, швидкоплинні міжособистісні стосунки, неміцні сім'ї, людські почуття змінюються зі швидкістю моди. Як викидають майже неношені речі, так викидають і почуття як непотріб (зі зміною об'єкту).

Використовуючи метафору «плинна сучасність», ***З. Бауман*** фіксує перехід від світу щільного, структурованого, обтяженого мережею соціальних умов і зобов'язань, до світу пластичного, плинного, вільного від парканів, бар'єрів, кордонів; констатує перехід до «одноразових речей». Протилежністю предметів тривалого користування є «недовговічні» об'єкти, призначені для того, щоб бути використаними, спожитими і зникнути в процесі їх споживання.

Сучасне «суспільство споживання», як зазначає ***Г. Дебор***, доцільно означити як «суспільство спектаклю», оскільки в цьому суспільстві домінує віртуально-спекталізована модель надмірного споживання. Масштабне залучення людей до «надмірного споживання» товарів та послуг загалом формує деструктивну соціальну тенденцію, яка знаменує культурний розрив із домінуючими ціннісними імперативами «справжніх потреб» як певних соціокультурних складових.

Окремі автори характеризують споживацтво як хворобу, використовуючи поняття *«синдром споживацтва»*, який, як вірус, розповсюджує в суспільстві стан перенасичення, що є результатом гонитви за придбанням нових товарів чи послуг. Симптоми цього захворювання – «купівельна лихоманка», «стрес нестриманості», «індустріальна діарея», «виразки суспільства». Чи доцільно розглядати означений синдром як хворобу – питання дискусійне. Оскільки це санкціоновано суспільством, тому не тільки не підлягає осуду, а навіть культивується, заохочується. Людині складно йти наперекір соціальним «нормам», позиціонувати себе за їх межами, тому вона керується філософією «більше заробляти – більше витрачати – більше споживати». Відтак, гроші, а не цінності постають новою аксіологічною настановою сучасного споживача.

Рецепція концепту «суспільство споживання» ґрунтується на зацікавленості в речах та збільшенні кількості товарів з метою урізноманітнення життя та отримання задоволення від цього. Сучасний споживач зосереджений на досягнення задоволення. Таку стратегію поведінки можна піддати осуду, а можна виправдати, оскільки прагнення задоволення притаманне людській природі.

Споживання сьогодні – це не лише витрачання грошей і часу, це така витрата, яка проходить через певні «культурні решітки» (П. Бурдьє). Будучи носієм основних цінностей, моделей сприйняття, потреб і стереотипів поведінки, культура суттєво впливає на потреби та поведінку людини. У різних суспільствах вона по-різному впливає на споживчу поведінку.

Таким чином, споживання – це не пасивне поглинання чи присвоєння, а активний модус ставлення не тільки до речей, а й до групи, соціуму, що передбачає систематичну діяльність та універсальний відгук на зовнішні впливи. На цьому, як зазначає Ж. Бодрійяр, базується вся система культури.

Оскільки реальної альтернативи ідеології консюмеризму наразі не має, то адекватною реакцією на ситуацію тотального гіперспоживання може стати не лише переорієнтація науки, виробництва, рекламного ринку, а й свідомості людей. Єдиним, хто може зламати, змінити і трансформувати ситуацію, є сам

споживач, його свідомість, система цінностей і пріоритетів. Лише йому вирішувати питання про рівень своєї культурності, що нині означає рівень, частоту, інтенсивність споживання. Тільки людина, яка прагне зберегти свою індивідуальність, здатна, якщо не відмовитися від тотального гіперспоживання, то, принаймні, обмежити його.

Висновки

Споживання – невід'ємний атрибут соціального життя, стала форма його організації. У сучасному суспільстві воно перестає бути суто економічним процесом, спрямованим на задоволення безмежних потреб індивідів; це особлива практика, що набуває рис комунікації та вираження ідентичності на індивідуальному, груповому та соціальному рівнях. Окреслення основних підходів до розуміння споживання в соціології свідчить про парадигмальний плюралізм. Значна різноманітність форм і трактувань споживання зумовлює необхідність його системного аналізу. Це, своєю чергою, актуалізує потребу інституціоналізації соціологічної дисципліни, в рамках якої б інтегрувались численні наукові погляди щодо споживання, формувались пояснювальні моделі цього феномену.

Соціологія споживання – відносно молода галузь соціологічного знання, яка не має усталеного консенсусу стосовно центральних категорій. Зосереджується на дослідженні соціальної обумовленості споживання, розглядає його як соціальний процес задоволення потреб у всьому розмаїтті його зв'язків з іншими соціальними інститутами, явищами, процесами; як особливу практику, що набуває рис комунікації та вираження ідентичності на індивідуальному, груповому та соціальному рівнях.

Споживання в сучасному суспільстві стає «основним обов'язком» індивіда, його «роботою». Це комплексне ставлення до дійсності, яке розповсюджується на все (культуру, спілкування, працю тощо). Об'єктом споживання є не лише речі, а й час, простір, природа, політичні, культурні відносини людей, їхнє соціальне оточення. Сфера потреб розширюється за рахунок пропозиції предметів та послуг. У суспільстві споживання як виробники, так і споживачі занурені у ситуацію перманентної невизначеності не лише стосовно ринку послуг, а й щодо власних потреб. Актуалізація потреб детермінована не нестачею споживчих благ, а їх надлишком. Оскільки функція культури в сучасному суспільстві − не задовольняти існуючи потреби, а формувати нові, то індивід у такому суспільстві змушений все більше часу витрачати на продукування та перманентне оновлення власних потреб. Відповідно, щоб повноцінно жити в суспільстві споживання, необхідно багато працювати.

Таким чином, соціологія споживання досліджує соціальні умови, типи та форми споживання, аналізує вплив соціокультурних чинників на формування споживчої поведінки. Резюмуючи вище викладене, доцільно зазначити, що сучасна соціогуманістика не може залишатися осторонь теоретичного та прикладного аналізу феномену споживання.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте сутність суспільства споживання. Окресліть його основні риси.
2. Проаналізуйте основні концептуальні підходи до тлумачення споживання.
3. Окресліть подібність та відмінність у підходах П. Бурдьє та Т. Веблена до трактування споживання.
4. Поясніть сутність споживання, керуючись ідеями В. Зомбарта.
5. Поясніть, у чому полягає сутність «макдональдизації суспільства» за Дж. Рітцером.
6. Поясніть, у чому полягає символічна сутність споживання.
7. Поясніть сутність та охарактеризуйте особливості споживчої поведінки.
8. Охарактеризуйте основні й альтернативні моделі споживання.
9. Охарактеризуйте позитивістський та інтерпретаційний підходи у тлумаченні споживчої поведінки
10. Сформулюйте основні аксіоми споживання. У чому полягає їх соціальна обумовленість?
11. Поясніть, у чому полягає відмінність між споживанням та споживацтвом.
12. Обгрунтуйте причини та наслідки сучасного консюмеризму.
13. Поясніть, що розуміють під культурою споживання. Охарактеризуйте основні риси сучасної споживчої культури.

Теми рефератів (есе)

1. Символ та семіотика споживання в теорії споживання Ж. Бодрійяра.
2. Споживання як маркер соціальної нерівності.
3. «Глобальні потреби» та «глобальні продукти»: діалектика взаємозв’язку.
4. Споживчі ризики: сутність та різновиди.
5. Кредит як механізм акселерації споживання.
6. Кредитна картка: від віртуальних грошей до віртуального споживання.
7. Маркетинг та реклама як детермінанти споживання
8. Мода як соціальне явище і як процес у суспільстві споживання. Теорія моди Г. Зіммеля
9. Шопінг-терапія чи шопінг-наркоманія?
10. Подарунок як інструмент підтримання мережі соціальних зв’язків у суспільстві споживання.
11. Споживчі цінності масової культури.
12. Феномен імпульсивної покупки.
13. Аскетизм і гедонізм як два полюси споживання.
14. Переваги та недоліки суспільства споживання.
15. Захист прав споживачів: міф чи реальність?

Тестові завдання

1. Споживання крізь призму розкоші розглядає:

а) Г. Зіммель;

б) Т. Веблен;

в) В. Зомбарт;

г) Дж. Рітцер.

2. Сутність аксіоми зобов'язуючого споживання полягає у тому, що:

а) споживання має конформістський характер, оскільки характер споживання кожного суб'єкта визначається панівними в даній соціальній системі способами споживання;

б) потреби людей мають здатність пристосовуватися до навколишнього середовища і тому зазнають впливу екзогенних чинників;

в) зростаюча кількістю споживчих альтернатив спонукає споживачів при здійсненні покупок керуватися відносно сталою шкалою переваг;

г) процес видозміни потреб здебільшого детермінований нововведеннями.

3. В. Зомбарт розглядає споживання:

а) крізь призму розкоші;

б) у світоглядному ракурсі;

в) в ракурсі залежності від соціальної нерівності;

г) як соціокультурну практику.

4. Вкажіть, хто із зазначених нижче науковців, розглядає споживання як засіб соціального відтворення та підтримання існуючих класових та культурних відмінностей:

а) Г. Зіммель;

б) Т. Веблен;

в) В. Зомбарт;

г) Дж. Рітцер.

5. Логічне вираження процесу пристосування споживачів до певного способу споживання – це:

а) споживча поведінка;

б) аксіома поведінки споживачів;

в) модель поведінки споживачів;

г) культура поведінки споживачів.

6. Символічну сутність споживання абсолютизує:

а) Дж. Рітцер;

б) Т. Веблен;

в) Ж. Бодрійяр;

г) В. Зомбарт.

7. Споживча поведінка – це:

а) спеціальні навички, здібності, реакції, що сформувалися в індивіда в процесі споживання;

б) сукупність елементів культури, що регулюють процес споживання;

в) алгоритм вчинків і дій у сфері споживання;

г) логічне вираження процесу пристосування споживачів до певного способу споживання.

8. Модель конформного споживання передбачає:

а) вираження соціального статусу, репутації чи авторитету шляхом демонстрації фінансових можливостей;

б) реалізацію потреби у приналежності до певної соціальної групи, яка володіє більш-менш однаковими ресурсами, має подібний рівень життя та концентрується у спільному соціокультурному просторі;

в) отримання задоволення та вражень;

г) прагнення індивіда споживати товари та послуги, які в даний час вважаються модними, актуальними.

9. Теза про те, що «єдиним контекстом у якому доцільно розглядати сучасну культуру, є контекст суспільства консьюмерів», належить:

а) З. Бауману;

б) Ж. Бодрійяру;

в) П. Бурдьє;

г) Г. Беккеру.

10. Споживання ексклюзивних товарів та послуг з метою виокремлення себе із загальної маси споживачів є свідченням:

а) терапевтичного споживання;

б) контркультурного споживання;

в) конформного споживання;

г) «морального» споживання.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті

1. Інституціоналізація соціології споживання, її предметне поле.
2. Демонстаривне споживання і теорія «бездіяльного класу» Т. Веблена.
3. Споживання як механізм конструювання ідентичності.
4. Основні детермінанти споживчої поведінки. Вплив референтних груп на споживчу поведінку.
5. Ірраціональна споживча поведінка: сутність та особливості вияву.
6. Споживча соціалізація.
7. Споживацтво як стиль життя.
8. Е-споживання як значима споживча практика у сьогочасному суспільстві.
9. Роль бренду в культурі споживання.
10. Лояльність споживачів: сутність, детермінанти.

Список використаної та рекомендованої літератури

Альошина И.В. Поведение потребителей: учебник. М.: Экономистъ, 2006. 525 с.

Бауман З. Текучая современность / пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. СПб.: Питер, 2008. 240 с.

Блэкуэлл Р., Миниард П., Энджел Дж. Поведение потребителей. 10-е изд. / пер. с англ. СПб.: Питер, 2007. 944 с.

Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры /пер. с фр., послеслов. и примеч. Е. А. Самарской. М.: Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.

Василенко О.В. Потребительское поведение как социальный феномен. *Социология и социальные технологии*. Вестник ВолГУ. Серия 7. 2008. № 1 (7). С. 83-85.

Василькевич Л. О. Соціально-економічна природа поведінки споживачів на ринку товарів і послуг. *Ефективна економіка*. 2011. № 7. URL: economy.nayka.com.ua/?op=1&z=621

Веблен Т. Теория праздного класса / пер. с англ., вступ. статья С. Г. Сорокина. М.: Прогрес, 1984. 367 с.

Верховин В.И. Экономическое поведение как предмет социологического анализа. *Социологические исследования*. 1994. № 10. С. 120-125.

Гурова О. Ю. Институционализация социологии потребления. *Экономическая социлогия.* 2014. Т. 15. № 2. С. 24-57.

Дебор Г. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертаса и М. Якубович. М.: Издательство «Логос»,1999. 224 с.

Дорошкевич А. С. Суспільство споживання: морально-соціальні наслідки. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. № 4 (14). С. 76-86.

Зоська Я. В. Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні: монографія. Запоріжжя: КПУ, 2011. 352 с.

Иванов Д. В. Феномен потребления: критический подход. *Социология потребления*: сборник статей. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2001. С. 10-23.

Ильин А. Н. Перманентное обновление вещей как способ демонстрации статуса в обществе потребления. *Социологическая наука и социальная практика*. 2016. Т. 4. № 3. С. 38-53.

Ильин В. И. Потребление как дискурс. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2007. Т. 10. Спецвып. С. 3-26.

Ильин В.И. Поведение потребителей: учеб. пособие. СПб.: Питер, 2000. 223 с.

Исаева Л. А. Роль культуры потребления в социальной ориентированности личного потребления. *Экономические науки*. 2014. 1(110). С.51-54.

Линцова Н. Ю. Модели стилей потребления в трансформирующихся обществах. *Социологический альманах*. 2014. № 5. С. 197-205.

Маркузе Г. Одномерный человек / пер. с. англ., послесл., примеч. А. А. Юрдина; сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. 526 с.

Мастинець М. Соціальні детермінанти споживацької поведінки в сучасному суспільстві: автореф. дис. … канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2009. 19 с.

Матвєєв С.О., Лясота Л. І. Економічна соціологія: підручник. Суми: Університетська книга, 2006. 184 с.

Музыченко А. В., Назарова Н. С., Стрижова И. А. Общество потребления в эпоху глобализации: социальнополитические аспекты: монографія. Одесса: Печатный дом, 2014. 196 с.

Пачковський Ю. Ф., Максименко А. О. Споживча поведінка українських домогосподарств: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 292 с.

Посыпанова О. С. Экономическая психология: психологические аспекты поведения потребителей: монография. Калуга: Изд-во КГУ им. К.Э. Циолковского, 2012. 296 с.

Радаев В.В. Социология потребления: основные подходы. *Социологические исследования*. 2005. № 1. С. 5-18.

Рощина Я. М. Социология потребления: учеб. пособие. М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2007. 447 с.

Тарасенко В.И. Социология потребления: методологические проблемы: монография. К.: Наукова думка, 1993. 164 с.

Шавель С. А. Потребление и стабильность общества: к методологии социологического анализа. *Социология: научно-теоретический журнал*. 2009. №3. С. 18-35.

Bauman Z. Consuming Life. Cambridge : Polity Press, 2007. 160 p.

Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. Chicago: University of Chicago Press, 2009. 412 p.

Розділ 9. Соціологія підприємництва

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *визначити місце соціології підприємництва в системі соціологічного знання як теорії середнього рівня;*
- *долучитися до розуміння підприємництва як соціоекономічного явища інноваційного спрямування;*
- *розглянути генезу поглядів на підприємництво в історичній ретроспективі, а також міфи (упередження) відносно нього;*
- *у загальних рисах ознайомитися із соціологічною концептуалізацією підприємництва;*
- *подивитися на розвиток соціології підприємництва в сучасному інформаційному суспільстві.*

Ключові слова: соціологія підприємництва; підприємництво, підприємець, інтернет-підприємець, бізнес, е-бізнес, нова економіка, інформаційне суспільство, продуктивне та непродуктивне підприємництво, інноваційне підприємництво, інтрапренерство, інтелектуальне підприємництво, віртуальне підприємництво, мережеве підприємництво, підприємницька мережа, соціальне підприємництво, соціальна відповідальність бізнесу, етнічне підприємництво, маргінальність, девіантна поведінка

Key words: sociology of entrepreneurship, entrepreneurship, entrepreneur, Internet entrepreneur, business, e-business, new economy, information society, productive and unproductive entrepreneurship, intrapreneurship, innovative entrepreneurship, intellectual entrepreneurship, virtual entrepreneurship, network entrepreneurship, entrepreneurial network, social entrepreneurship, social responsibility of a business, ethnic entrepreneurship, marginality, deviant behavior.

План викладу:

9.1. Соціологія підприємництва як соціологічна теорія середнього рівня.

9.2. Генеза поглядів на підприємництво.

9.3. Соціологічна концептуалізація підприємництва.

9.1. Соціологія підприємництва як соціологічна теорія середнього рівня

Серед чинників, здатних суттєво впливати на економічний розвиток ринково орієнтованого суспільства, особливе місце належить підприємництву. Проте, не дивлячись на досить тривалу історію вивчення підприємництва, чимало проблем, пов'язаних з його функціонуванням, залишаються відкритими. Це, передусім, пов'язано зі змінами у трактуванні змістовних характеристик підприємництва, з відсутністю єдиного погляду на місце і призначення підприємництва у сучасному світі. Залишається відкритою проблема пошуків шляхів конструктивної взаємодії підприємництва та суспільства, обмеження подекуди егоїстичних та виключно раціональних цілей бізнесу, а також опрацювання ефективних методів навчання цьому ремеслу. Як наслідок, виникнення різного роду міфів та упереджень, варіативність поглядів та недооцінка окремих сторін підприємництва. Для соціології підприємництво є цікаве тим, що є дієвим механізмом залучення людини (груп людей, організацій, соціальних інституцій) до економічної та благодійної діяльності, самозайнятості, соціальної мобільності, розбудови громадянського суспільства, а також опрацювання етичних кодексів поведінки людини в економічній сфері та накопичення нового знання і досвіду.

Соціологія підприємництва – це соціологічна теорія середнього рівня, галузь економічної соціології, яка вивчає підприємництво як соціальний феномен, який пронизує практично усі сфери суспільної життєдіяльності (особистісну, економічну, соціальну, освітню, культурну, технологічну) та своєю інноваційною спрямованістю орієнтований на суспільний розвиток. Соціологія підприємництва аналізує передусім соціальний контекст підприємницької діяльності, її процесуальні особливості та наслідки у певному символічному та культурному середовищі.

З соціологічного погляду, підприємництво покликано реалізувати у суспільстві на новаторській основі економічний, соціальний і особистісний потенціал, спрямований на творення нових організаційних та інституційних структур, відповідного соціокультурного та громадського середовища, що покликані докорінно змінити межі усталеного. Проте, поряд з *продуктивним* (наприклад, інноваційним) *підприємництвом* (діяльність, яка виступає двигуном економічних змін і примножує багатство) існують його деструктивні форми. *Непродуктивне підприємництво* – це, коли результати підприємницької діяльності не завжди відповідають інтересам суспільства, коли на відміну від продуктивного, не створюється нове багатство, а тільки перерозподіляється наявне (напр., організована злочинність в економіці уособлює *деструктивне* або *руйнівне, хижацьке підприємництво*, існування *фіктивного підприємництва* як прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона, незаконне використання чужих авторських прав або владних повноважень, а також загрози застосування сили для отримання вигоди).

Об'єкт і предмет соціології підприємництва. *Об'єкт соціології підприємництва* – підприємництво як соціальний феномен, що реалізує свій потенціал у підприємницькій діяльності та поведінці суб'єктів господарювання (особа підприємця, група підприємців, підприємницька організація, ділова активність громади тощо).

Предмет соціології підприємництва – закономірності формування і відтворення підприємницького типу економічної поведінки в конкретно-історичних умовах, особливості реалізації підприємницької активності у різних формах та типах підприємництва. Аналіз *предметної сфери підприємництва* передбачає вивчення:

- соціокультурних та соціоісторичних аспектів зародження й розвитку підприємницької діяльності;
- ціннісно-мотиваційної сфери підприємця і підприємництва загалом;
- діяльнісно-поведінкових особливостей реалізації підприємницької активності, в т. ч. й у деструктивних формах;
- суспільних, функціонально-рольових, інституційних основ організації підприємцем власної справи;
- соціальних умов праці підприємців;
- взаємовідносин підприємця з найманими працівниками, споживачами, громадами, державою;
- підприємницького управлінського стилю, управлінських технологій, які використовує підприємець для побудови і розбудови власної організації;
- місця та значення бізнес-еліт та бізнес-класу в соціально-професійній та демографічній структурі суспільства з урахуванням процесів соціальної мобільності та стратифікації;
- соціальної поведінки підприємця в організаційному та інформаційному середовищі;
- підприємницької ідеології та інституційних форм об'єднання підприємців тощо.

Сьогодні відносно усталеним є визначення *підприємництва як особливого виду господарської діяльності, який характеризується творчим інноваційним характером, здійснюється в умовах невизначеності і спрямований на виявлення, найповніше використання наявних та створення нових ринкових можливостей для одержання прибутку.*

Функції підприємництва. У суспільстві підприємництво покликане реалізувати низку функцій.

Інноваційна функція підприємництва полягає у сприянні генеруванню та реалізації нових комерційних ідей, у здійсненні техніко-економічних, наукових розробок, проектів, пов'язаних із господарчим ризиком.

Ресурсна (господарська) функція підприємництва передбачає мобілізацію на добровільних засадах матеріальних, фінансових, трудових, інформаційних, інтелектуальних та інших ресурсів.

Організаційна функція підприємництва полягає у безпосередній організації виробництва, збуту, рекламі тощо; зводиться до поєднання ресурсів в оптимальних пропорціях, здійснення контролю за їхнім використанням.

Мотиваційна функція підприємництва передбачає формування стимулюючого механізму ефективного використання ресурсів з урахуванням досягнень науки, техніки, управління та організації виробництва, а також до максимального задоволення потреб споживача.

Соціальна функція підприємництва – це виготовлення товарів і послуг, необхідних суспільству, сприяння його сталому розвитку, реалізація благодійної (філантропічної) діяльності, залучення незахищених верств населення в господарську активність, розвиток інфраструктури місцевих громад, ведення бізнесу на соціально відповідальній основі.

Зазначені функції створюють передумови для розширення економічних меж у функціонуванні підприємництва на інші сфери суспільства, що робить його важливим складником людської поведінки, покликаної реалізувати особистісний потенціал не лише у власній справі, а й в науці, освітній та культурній діяльності, в системі охорони здоров'я тощо (*концепція підприємницького суспільства*). Окрім того, підвищення ролі підприємництва на сучасному етапі глобалізації та інформаційно-комунікативної революції в економічно розвинутих країнах відображають за допомогою терміну *«підприємницька економіка»* або *«ентрепреноміка»* (entreprenomics), базовими елементами якої є гнучкість, мінливість, різноманітність, творчість, новаторство і нові форми зв'язків та об'єднань.

Ключовим гравцем ринкової економіки є особа підприємця, яку характеризують, передусім, з позицій суб'єктності. *Підприємець – це суб'єкт господарської діяльності, який організовує власну справу, керує нею і водночас бере на себе відповідальність і ризикує з метою отримання прибутку.* У соціологічному аналізі підприємець виступає, як носій статусних і рольових ознак, як особа, яка представляє інтереси та несе ідеологію свого бізнес-середовища (прошарку, класу), як агент змін і творець власної культури економічних і суспільних відносин.

Міфи щодо підприємництва. У розумінні місії підприємця в суспільстві історично склалося, що у масовій свідомості його особа пов'язується з особливими рисами, героїзмом, відважністю, а навіть подекуди авантюризмом у досягненні власних економічних цілей. Це породило низку упереджень та стереотипів відносно особи підприємця та не сприяло її адекватному сприйняттю, наближеному до реальності. Серед таких упереджень або міфів слід виокремити наступні.

Підприємцем треба народитися. Згідно теорії «вроджених здібностей», вважається, що генетичну схильність до підприємництва виявляє не більше 5-7% людей від усієї соціальної популяції. Така точка зору все частіше піддається критиці. Висловлюється думка, що відсутність вроджених здібностей у стані компенсувати сучасні освітні заходи у сфері бізнес-освіти

населення, набутий підприємцем життєвий і професійний досвід, або ж науково-обґрунтовані системи відбору осіб, мотивованих підприємництвом.

Підприємці діють ситуативно. Традиційно в межах класичних парадигм підприємництва поведінка підприємців розглядалася як імпульсивна, як така, що не вимагала планування або складання проекту діяльності на майбутнє. Відповідно дії підприємця розцінювалися як ситуативні реагування на проблемні, критичні ситуації, що повсякчас виникали, і які необхідно швидко долати. Значною мірою в таких випадках підприємець покладався на власну інтуїцію. В сьогоднішніх умовах самої інтуїції недостатньо, щоб досягнути успіху, адже сучасні підприємці інтенсивно задіюють мислення (когнітивні процеси) в процесі вибору альтернатив та прийняття рішення. Саме від такої поведінки більшою мірою слід очікувати запланований результат. Результати емпіричних досліджень засвідчують, що планування посідає досить вагому частину в структурі підприємницької діяльності, особливо, коли мова йде про планування підприємцем організації власної праці.

Заробляння грошей - це все, чого прагне підприємець. Гроші – це важливий засіб розвитку власної справи. До певної міри гроші дають діловій людині впевненість, є мірилом її успіху й визнання суспільством його здібностей, зусиль, помислів. Однак, гроші – це не головний зміст життя підприємця, адже мотивація досягнення власного достатку та матеріального благополуччя не є визначальною в системі дій та вчинків людей, задіяних у підприємництві. В економічно розвинутих країнах, як показують численні дослідження, у мотиваційній сфері підприємців превалюють мотиви «бути незалежним», «бажання реалізувати власну ідею».

Везіння – це те, що насамперед потребує підприємець. Везіння – це сприятливий збіг обставин. Як ситуативний чинник випадкового збігу обставин, везіння не залежить від таланту чи рівня інтелекту людини. Проте в підприємницькій діяльності місце везіння є очікуваним і позитивним чинником. Абсолютизація цього чинника підприємцем не завжди є оправданою, адже тоді применшується працелюбство, щоденна праця в досягненні поставлених цілей. Зі слів ділових людей, які досягнули значного успіху в бізнесі, на 90% причини успіху або невдач вони пояснюють внутрішніми обставинами, тісно пов’язаними з вольовими й особистісними зусиллями, знаннями, ніж з чинниками зовнішньої природи (збіг обставин, властивий час і т. п.). Тому підприємців сьогодні закликають приділяти належну увагу власній самоосвіті або навчальним програмам з організаційних основ провадження власної справи. З цього приводу також варто згадати слова відомого американського дослідника проблем підприємництва ***Роберта Хізріча***, який розглядає його як процес створення нового, який вимагає багато часу і сили, моральної та соціальної відповідальності.

Існує профіль ідеального підприємця. Це упередження має глибоко історичні корні, зв’язані з пошуком певної харизми в діях підприємців, індивідуально-психологічних та ділових рис, відповідальних за економічний успіх. Сьогодні такий шлях є виправданим хіба що в навчальних цілях, коли

необхідно підприємцям-початківцям наголосити на бажаність розвитку тієї чи іншої риси, відповідальної за особисті досягнення (найчастіше аналізуються окремі риси та якості підприємців, які досягли вагомого успіху в своїй галузі). Зважаючи на велику кількість форм та видів підприємництва, доцільним вбачається аналіз вихідних вимог виконуваної підприємницької діяльності до організації особистих рис підприємця, що значною мірою опосередковується впливом ситуаційних чинників, які часом важко передбачити. Англійський економіст ***Джордж Шекл*** у межах *теорії індивідуального вибору* зазначає, що для підприємця ключовим є *вміння творчо уявляти потенційні можливості для отримання прибутків,* адже нові ідеї базуються на певному обмеженому наборі елементів, які вдається поєднати у новий спосіб. Можливості для отримання нового прибутку активно конструюються в уяві підприємця з урахуванням поведінки майбутніх покупців, що потребує оцінки контексту, в якому вони робитимуть вибір, і розуміння їх способу мислення. Навіть за таких складних обставин від підприємця вимагається володіння пізнавальними техніками, вміння прогнозувати часову перспективу власної діяльності при ухваленні рішень.

Підприємництво – це суто чоловіча справа. Ототожнення підприємництва лише з представниками сильної статі на підставі складності діяльності, що потребує значних вольових і емоційних зусиль, ризику, сьогодні вельми невдячна справа. Адже й жінки останнім часом все більше приймають рішення започатковувати власну справу. У мікро-, малому та середньому бізнесі в Україні (мікробізнес – до 9 працівників, малий бізнес – 10-49 працівників, середній бізнес – 50-249 працівників) жінки, в середньому, є власницями або очільницями лише 33% компаній (станом на 2019 р.). Спостерігається хоч незначний, але впевнений приріст жінок в підприємництві. Зважаючи на число фізичних осіб-підприємців (ФОП) сьогодні розподіл чоловіків і жінок в українському суспільстві наближається до співвідношення 50/50. Поступово змінюється бізнес-культура в напрямку подолання гендерних упереджень і стереотипів відносно представників жіноцтва на кшталт жінки частіше «задовольняються меншим», не просуваються на керівні посади через власні гендерні стереотипи, не впевнені у власних силах, не схильні ризикувати тощо. Результати досліджень вказують на низку переваг жінок перед чоловіками за такими якостями, як мотивованість, винахідливість, ставлення до людей, увага до деталей, терпеливість, уважність, адаптованість до змін.

Підприємець діє виключно раціонально. Така точка зору – це абсолютизація моделі «економічної людини», вихідним пунктом якої є економічний раціоналізм, що передбачає максималізацію прибутків і мінімізацію витрат. Щодо підприємництва, такий раціоналізм націлює підприємця на досягнення результату за будь-яких обставин з максимальним використанням усіх можливостей. Не дивлячись на присутність «економічної людини» в теоретичних і практичних конструктах дослідження реальних проявів підприємницької поведінки, сьогодні лунають заклики її переглянути, наділити «людським» обличчям. Як наслідок, поява низки концепцій, що

намагаються проаналізувати економічні дії з позиції соціальних і психологічних факторів. Наприклад, в соціоекономічній концепції ***А. Етціоні*** (1990), суб'єкт економічної дії постійно знаходиться у суперечливих ситуаціях вибору і встановлення рівноваги між морально-духовними цінностями і альтернативами раціонального (економічного) вибору. Звідси, у сучасній економічній соціології формується модель підприємця як „людини реальної", дії якої обумовлені не лише економічною, а значною мірою соціокультурною детермінацією. На практиці в економічно розвинутих країнах все більшої популярності набуває рух соціально орієнтованого підприємництва, покликаного поступитися власними інтересами на користь інтересів суспільства, держави.

Таким чином, сьогодні є достатньо відкритим діапазон для теоретизувань щодо місця підприємництва в сучасному суспільстві. Це створює динамічне науково-практичне поле для того, щоб по-новому осмислити зміст підприємницької функції, виходячи з подолання тих міфів та упереджень, що заважають або створюють бар'єри для реальної оцінки ситуації. Важливо підкреслити, що підприємництво як феномен не обмежується лишень економічною сферою, а виходить далеко за її межі, змінюючи цінності та поведінку людини.

9.2. Генеза поглядів на підприємництво

Підприємництво як соціально-економічне явище має достатньо тривалу історію вивчення та узагальнення. У науковій інтерпретації підприємництва слід виокремити кілька етапів: початковий, констатуючий і новітній.

Початковий етап бере свій початок від праць англійського економіста ***Р. Кантильйона***, який перший дав наукове тлумачення підприємцю (від фр. entrepreneur – посередник), як людині яка діє в умовах ризику (1725). Основними особливостями даного періоду є:

- пошуки наукового визначення місця особи підприємця в економічному поділі праці. У даному розумінні важливими є погляди англійського політекономa XVIII ст. ***А. Сміта***, автора концепції «економічної людини» який дав тлумачення підприємцю як капіталісту, який сам планує, організовує виробництво, розпоряджається його результатами, діє раціонально і з розрахунком;
- аналіз чинників, що зумовлюють появу підприємницьких ризиків, враховуючи, передусім, процес виробництва і реалізацію готового продукту. У цьому відношенні показовими є праці економістів середини XIX ст. (***Й. Тюнен***, ***Г. Монгольдт*** та ін.), які реалізацію підприємницької функції ставили в залежність від підприємницького доходу та фактору часу;
- розгляд особистісної складової як важливого чинника розвитку підприємництва і підприємницької активності. Особливо важливість цієї складової вчені почали усвідомлювати наприкінці XIX ст., коли підприємці почали розглядатися, з одного боку, як висококваліфікована категорія

учасників виробництва, а з іншого – посередники між робітниками фізичної праці і споживачами (***А. Маршалл***).

Характерним для цього етапу було зосередженість на визнанні виключно економічної ролі феномену підприємництва для подальшого поступу суспільства на шляху промислової революції. Пошук нових ринків збуту передбачав максимальну раціоналізацію виробництва і використання ресурсів для отримання надприбутків, що ставило на порядок денний нівелювання ризиків, особисту відповідальність підприємця за успіх справи.

Констатуючий етап – це період, в якому сформувалася низка світоглядний передумов до розгляду підприємництва як складного виду людської діяльності, що здатна впливати не лише на світ виробництва, але й на відносини всередині суспільства. Цей період розпочинається початком XX ст. і тривав до кінця 80-х і початку 90- х років. Важливими віхами цього етапу є:

- поява *інноваційної теорії підприємництва* австро-американського економіста ***Йозефа Шумпетера*** (1912), яка в центр уваги поставила реалізацію підприємцем нововведень, покликаних революціонізувати процес виробництва для виведення економічної системи зі стану рівноваги і набуття нею нових рис. Така постановка проблеми за своїм змістом була новаторською і у далекоглядній перспективі кардинально змінила погляди на місце і призначення підприємництва у сучасному світі. Зокрема, відомий фахівець в галузі підприємництва і менеджменту ***Пітер Друкер*** у своїй праці «Інновація і підприємництво» (1985) констатував, що нововведення – це особливий інструмент підприємців, засіб, за допомогою якого вони використовують зміни як шанс здійснити новий вид бізнесу чи послуг;
- розуміння важливості участі у виробництві поряд з підприємництвом інших його представників, таких як менеджери. У 50-60-х роках XX ст. це призвело до широких суспільних дискусій на тлі футурологічного бачення перспектив розвитку соціальних систем. Як наслідок, поява низки концепцій, зокрема, «революції менеджерів» ***Джона Гелбрейта*** та ін., в яких заперечувалася провідна роль в економіці традиційних підприємців (капіталістів-власників) і обґрунтовувалося наростання реальної влади менеджерів як управлінців високого рангу, вмінь та кваліфікації в постіндустріальному суспільстві;
- поява низки явищ, дотичних до підприємництва і реалізації творчого потенціалу людиною. Серед таких явищ – *внутрішньофірмове підприємництво* або *інтпрапренерство* (анг. intrapreneurship), науково-обґрунтоване в 1985 році ***Гіффордом Пінчотом***. Під інтрапренерством розумілося розвиток підприємницької ініціативи всередині існуючого підприємства чи організації, як правило великих корпорацій. В основі явища – реалізація внутрішнього потенціалу організації і вміння використовувати ринкові можливості за рахунок таких чинників, як культура організації, неформальна поведінка, підтримка підприємницьких ініціатив керівництвом. Корпоративні підприємці відрізнялися від індивідуальних підприємців під кутом, умов, в яких працювали, наявних засобів у розпорядженні, а також відповідальністю на

шляху комерціоналізації організації. Для прикладу, компанія Google дозволяє своїм технічнім співробітникам витрачати до 20 % власного часу на проекти за їх персональним вибором. За визнанням керівництва компанії половина нових продуктів та функцій, запущених Google протягом шести місяців 2005 року отримано під час роботи, виконаної в рамках «правила 20 відсотків». Стів Джобс описав розробку комп'ютера Macintosh як інтрапренерство у компанії Apple;

- усвідомлення значення малих і середніх форм підприємництва як фактору економічного поступу. Таке розуміння – це нове звернення до ідей Й. Шумпетера, яке відбулося в 70-х роках XX ст. в економічно розвинутих країнах Заходу та Сходу, що стало можливим завдяки посиленню технологічної конкуренції і розширення можливостей використання нововведень високо ризиковим *венчурним підприємництвом*, яке стало важливою формою фінансування інноваційних проектів, що не лише стимулює інноваційні процеси на окремо взятому підприємстві, а й позитивно впливає на ринок інновацій загалом: підвищує рівень конкуренції, стимулює до зростання рівень професіоналізму персоналу та підвищення наукового та виробничо-технічного рівня;
- неоднозначність ставлення до підприємництва та його соціальної ролі у країнах, що стали на шлях посткомуністичної трансформації (кінець 80-х початок 90-х років XX ст.). Процеси суспільної трансформації зумовили низку ментальних та соціально-психологічних проблем, пов'язаних з упередженням до підприємництва як ринкового феномену, неготовністю значних мас людей до змін, а також породило низку соціальних проблем (поява таких явищ, як «тіньова економіка», «олігагархічне підприємництво» тощо), що супроводжували, зокрема розпад СРСР.

Результатом розвитку цього періоду – це усвідомлення значення феномену підприємництва як особливого роду діяльності, що є невід'ємною частиною не лише виробничої, але й соціальної складової суспільства. У розвитку даного феномену особливо вагома роль відводиться особі підприємця, яка поряд з землею, капіталом та працею, є четвертим фактором виробництва. Американські вчені, автори відомої книги «Економікс» (1992) ***К. Макконелл*** і ***С. Брю*** з цього приводу зазначають, що сучасний підприємець – це людина, яка бере на себе ініціативу, виконує роль каталізатора (новатора), бере на себе складне завдання прийняття основних (нерутинних) рішень в процесі ведення бізнесу, йде на ризик, ризикуючи ризикує не лише своїм часом, працею, діловою репутацією, але і вкладеними коштами – своїми власними чи своїх компаньйонів і акціонерів.

Новітній етап наукової інтерпретації підприємництва бере свій початок на зламі XX і XXI століть і триває по сьогоднішній день. Це нове розуміння підприємництва як складного явища, що функціонує і розвивається в умовах, що постійно змінюються, реагуючи на глобалізаційні та нові технологічні виклики. Поява нових інформаційних технологій та Інтернету, що в багатьох випадках пришвидшило процеси реалізації продукції підприємств, розширило

сферу запитів на підприємницькі послуги, дозволило підприємцям краще презентувати як себе, так і власні результати праці. Така ситуація стала можливою з розвитком *нової економіки* (англ. new economy), яка активно реагує на потреби сучасності і постійні зміни внаслідок появи інновацій; демонструє пріоритетне ставлення до творчої людини; має демократичну структуру менеджменту та високу маркетингову культуру, де саме клієнт виступає як головна діюча особа. Її фундаментом стає креативний соціальний клас, тобто талановиті, мобільні люди, які живуть і творчо працюють та реально створюють нову економіку в розвинутих країнах світу. Нова економіка – це економіка знань, нових інформаційних технологій, нових бізнес процесів, що забезпечують лідерство і конкурентоспроможність. Її ще характеризують як «постіндустріальна економіка», «інтернет економіка», «цифрова економіка», «віртуальна економіка», «економіка інновацій», «неоекономіка» тощо.

У новітніх умовах від підприємця очікується вміння оперувати потоками інформації. *Теорія основного потоку* в неокласичній економічній традиції звертає увагу на те, що потоки інформації, а не просто потоки продукту, є вирішальними для економічної діяльності. До того ж потоки нематеріальної інформації є реальнішими, ніж потоки матеріальних продуктів чи платежів. (***М. Кесон***). Від підприємця вимагається вміння орієнтуватися у інформаційних потоках, щоб використати рідкісні ресурси у процесі виробництва товарів та послуг. Відтак *підприємець виступає засновником, власником і менеджером, організовуючи інші фактори для виробництва благ у світі інформації.* Інформаційно-комунікативні технології докорінно змінили обличчя сучасного підприємництва, яке все більше набирає форм *е-бізнесу* (електронний бізнес, англ. e-business) як ведення будь-якої бізнес-діяльності, в т.ч. підприємницької, у глобальних телекомунікаційних мережах, зокрема в Інтернет. Він стає новою і все популярнішою формою реалізації власної справи, відкриваючи нові можливості провадження економічної діяльності з надання е-послуг за посередництвом Інтернету. За своєю структурою е-бізнес включає взаємовідносини на рівні «бізнес-бізнес», «уряд (урядова структура) – бізнес», «бізнес – споживач», «споживач – споживач» (вказані взаємовідносини розглядають також як види електронної комерції або е-комерції). З розвитком е-бізнесу пов'язано формування нового прошарку підприємців, а саме *інтернет-підприємців,* які обізнані з закономірностями функціонування ринку електронної комерції та є невід'ємною складовою *віртуального підприємництва*, пов'язаного з інформаційним простором.

Сучасний етап розвитку підприємництва, попри докорінні технологічні зміни, вимагає від нього бути *соціально відповідальним*. Згідно цієї концепції (яка бере витоки ще з кінця XIX ст. у США), підприємець повинен керуватися інтересами суспільства в цілому, а не лише своїми егоїстичними. Це передбачає виконання законів, що регламентують економічну діяльність, забезпечення екологічної безпеки, політичної стабільності, підвищення рівня освіченості, культури. *Соціальна відповідальність підприємництва* або *бізнесу* (СВБ) – це відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або

послуги, до споживачів, працівників, партнерів; активна соціальна позиція компанії, що полягає в гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у вирішенні найгостріших соціальних проблем. В основі СВБ закладена ідея про те, що протиріччя між приватним інтересом бізнесу (вигода, прибуток) й інтересами суспільства (стабільність, успішний розвиток для більшості) повинне розв'язуватися бізнесом на користь суспільства як тієї системи, частиною якої є сам бізнес. У широкому розумінні СВБ може бути представлена як система цінностей, заходів і процесів, що мають на меті поширення позитивного впливу діяльності компанії в економічній, екологічній, соціальних сферах як усередині організації, так і в навколишньому середовищі. Така стратегія сьогодні активно представлена у діяльності *соціального підприємництва* як альтернативі раціональній комерційній економіці. Сам термін вперше був використаний в Англії в 60-х роках минулого століття і набув широкої популярності на початку XXI століття як вид діяльності, що покликаний поєднати в собі соціальну спрямованість з властивими для бізнесу дисципліною, рішучістю та інновацією.

Соціальне підприємництво – це діяльність, націлена на пом'якшення або вирішення соціальних проблем. Прикметник «соціальний» суттєво модифікує первинне поняття «підприємництво» та націлює підприємця на виявлення недоліків ринку, знаходження можливості акумулювати ресурси на розробку нових соціальних рішень, що будуть мати довгостроковий позитивний вплив на функціонування суспільства. Важливість соціального підприємництва обумовлена можливістю широкого залучення до ідеї партнерства соціально вразливих верств населення за посередництвом некомерційних підходів. Серед таких підходів – можливість долучитися до вирішення важливої проблеми за ініціативи як самих підприємців, так і зацікавлених осіб на рівні громадської ініціативи (напр., створення пекарні, де працюють особи з фізичними вадами, реалізація продукції для соціально незахищених тощо). Спектр дії соціального підприємництва є надзвичайно широким, що дозволяє його залучити практично у всі сфери суспільного життя. *В основі соціального підприємства закладені наступні принципи*:

- підприємство перебуває у спільній власності його членів, основою якої є рівний розподіл акцій;
- членство визначається статутом організації (напр., членами можуть бути співробітники, місцеві жителі, клієнти та споживачі);
- демократичне прийняття рішень (одна людина – один голос);
- доходи інвестуються в підприємство або спрямовуються на соціальні та екологічні цілі;
- підприємство у змозі отримувати як власні доходи, так і гранти;
- підприємство проводить як комерційну діяльність, так і соціальні заходи (подекуди вони поєднуються);
- комерційні, соціальні, екологічні здобутки оцінюються фінансовим та соціальним аудитом. Останній виступає дієвим механізмом соціального контролю громадськості за суб'єктами підприємницької діяльності та

передбачає використання широкого спектру засобів соціального моніторингу та експертного оцінювання.

Відповідно у всьому цивілізованому світі відбувається відхід від *традиційної моделі підприємництва*, зорієнтованої на максимальну віддачу від наявних у підприємця чи його організації ресурсів, та перехід до *інноваційної* та *соціальної (соціоекономічної) моделей.* Остання покликана забезпечити гармонійність відносин між підприємництвом і суспільством у напрямку врахування взаємних інтересів та співпраці у розв'язку наболілих суспільних проблем (охорона довкілля, врахування потреб і захисту споживачів, освітній і технічний розвиток і ін.). Відповідно соціальний підприємець може бути представлений як фізичною особою, групою, мережею, так і організацією або союзом організацій, які прагнуть стійких, великомасштабних змін в роботі державних установ, некомерційних організацій та в бізнесі, щоб вирішити значні соціальні проблеми.

За будь яких обставин від підприємництва і особи підприємця очікуються нововведення як інструмент творення нового, продуктивного середовища (виробничого, соціального, освітнього, громадського), яке б відповідало актуальним потребам і запитам суспільства. Як зазначає шведський дослідник ***Карл-Ерік Вернерід***, підприємництво – це перетворююча діяльність зі створення соціальних зв'язків та соціальних структур (фірма, підприємство, компанія) в тій сфері, де раніше їх не існувало. Відомі американські фахівці в галузі підприємництва і менеджменту ***Д. Соломон*** і ***Ч. Метьюз*** (2017) говорять про те, що підприємництво у своєму чистому вигляді – це мистецтво і наука створення нового підприємства і нової цінності для багатьох зацікавлених сторін (наприклад, клієнтів, співробітників, об'єднань). Підприємець для них – це людина, яка бере на себе ризик і завдання створення цінності підприємства. Звідси, *сучасне підприємництво покликано реалізувати інноваційну функцію і розглядається як творчий різновид економічної поведінки, яка реалізується в умовах, що постійно змінюється, виявляючи свою специфіку на різних етапах розвитку соціальної та економічної систем.*

9.3. Соціологічна концептуалізація підприємництва

Підприємництво пронизує усю історію товарно-грошових відносин, адже завжди були підприємливі люди, які прагнули організувати власну справу. З давніх давен робилися спроби щодо осмислення підприємницької функції, які мали різне забарвлення: від захоплення до осуду. Варто тут згадати теорії ***Платона***, ***Аристотеля***, ***Цицерона*** про підприємництво як негативної для суспільства діяльності та ідею про недопущення підприємців до управління державою; вчення ***Ф. Аквінського*** про підприємництво як про «морально-неповноцінну» діяльність; ідеї ***Ф. Бекона*** про позитивну роль торгівлі і промислових підприємств та ***Т. Гоббса*** щодо значення підприємництва в усуненні безробіття та боротьби з бідністю в умовах Нового часу.

Соціологічна концептуалізація підприємництва бере свій початок з середини- кінця XIX ст. Варто тут згадати погляди ***Г. Спенсера***, який наголошував, що людина як вільний суб'єкт є чимось унікальним і неповторним, покликана прискорити еволюційні процеси. Капіталізм у фазі вільної конкуренції і за умови демократичних форм правління, з точки зору Спенсера, створює ідеальні підстави для еволюційного процесу та суспільного прогресу. Його *принцип індивідуальної свободи* не передбачав втручання держави у конкурентні відносини, передбачав плюралізм думок, свободу людини та захист її прав, самоуправління. Майбутнє людства англійський соціолог пов'язував з типом промислового суспільства, де домінує *вільна конкуренція.* Перевага конкуренції полягає і в тому, що «законодавцями мод», референтними групами стають ті (зокрема підприємці-капіталісти), хто переміг у конкурентній боротьби. Їх приклад, спосіб господарювання або стиль життя наслідують інші, це перетворюється на додатковий фактор еволюції. На його думку, абсолютним регулятором суспільних відносин мусить виступати ринок. Відтак ідеї Г. Спенсера знайшли потужний відгук у США, які на той час були визнаним центром розвитку індивідуальної ініціативи та підприємництва.

Період зародження капіталістичних відносин – це початок формування підприємницького класу, який пов'язувався з буржуазією. На думку ***К. Маркса***, саме буржуазія за час свого існування зуміла створити великі продуктивні сили, більші ніж всі ті, які були створені до неї. Цьому вона багато в чому зобов'язана своєю підприємницькою активністю, заснованої на її зацікавленості в розвитку продуктивних сил для нарощування виробництва та отримання якомога більшого прибутку. Проте в працях Маркса простежується в цілому негативне ставлення до підприємця як суб'єкта експлуатації найманих робітників та власника засобів виробництва.

На початку XX століття трактування підприємця як *власника* була провідною в працях соціологів, які досліджували процеси соціальної стратифікації. ***П. Сорокін*** у своїй праці «Соціальна і культурна мобільність» (1927) дає визначення підприємцю як економічно незалежному власнику, діяльність якого полягає в організації своєї справи і контролі за своїми працівниками. Сорокін за критерієм посідання власності робить чіткий поділ на підприємців та не підприємців, до яких зараховував директорів, менеджерів, членів ради директорів корпорації тощо. На відміну від П. Сорокіна, німецький соціолог ***М. Вебер*** розширює підприємницьку функцію за шляхом отримання прибутку, виокремлюючи:

- *мирний спосіб* за допомогою обміну та отримання прибутку (ідеалом даного типу є капіталістичне підприємство, засноване на раціональному розрахунку, рентабельності), який є домінуючим. Основні риси: орієнтація на товарний ринок, відділення від домашнього господарства, раціональна бухгалтерська звітність, юридично оформлений розділ капіталу підприємства та особистого майна підприємця;
- *насильство* як спосіб отримання прибутку, пов'язаний з експлуатацією державних підданих, військовими діями.

М. Вебер є творцем найбільш визнаної *релігійно-аксіологічної* або *культурно-духовної теорії*, що пояснює розвиток підприємництва у західному суспільстві. У своїй відомій праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904-1905) піднімає роль протестантизму в становленні і розвитку капіталістичних відносин на основі знайомства з результатами соціологічного дослідження конфесійної приналежності провідних представників німецької та західноєвропейської промислової еліти. З матеріалів статистики випливав наступний факт: більшість представників західноєвропейського бізнесу за умови, що вони були віруючими, відносять себе до протестантських конфесій. Тобто, протестанти (а не католики) мають виражену та підтверджену схильність до економічного раціоналізму та бізнес-активності. Важливим було і спостереження, згідно з яким протестанти у Німеччині частіше влаштовували своїх дітей до ліцеїв та реальних училищ, які навчалися основам економічних та технічних знань, а католики віддавали перевагу класичним гімназіям, де вивчалися гуманітарні дисципліни, а потім випускники йшли на державну службу та у військо. Відтак, протестантські родини були більш щільно пов'язані з реальною капіталістичною економікою. На його думку, протестантизм як один з напрямів християнства, пов'язаних з Реформацією – процесом церковних, політичних, соціальних і культурних перетворень, що охопив Європу XVI століття і першої половини XVII століття, сформував певну світоглядну систему цінностей, які створювали сприятливі умови для практичної реалізації людського потенціалу й підприємництва в особі індустріального капіталізму. Невтомна праця, вдосконалення у межах своєї професії, а також раціональна поведінка, відсутність надмірного матеріального споживання (аскетичне світське життя) були тими могутніми чинниками, які сприяли реалізації підприємницької функції у суспільствах, що визнавали протестантську доктрину. Його підприємець – це свого роду *ідеальний тип підприємця*. Він цілковита протилежність безпринципним авантюрникам і спекулянтам періоду первісного нагромадження капіталу, що мали недобру славу «баронів-грабіжників». Йому чужі розкіш і марнотратство, але притаманні стриманість і скромність, обачність і рішучість, уміння і наполегливість, відданість справі. Найвищий критерій визнання для нього – не багатство, а почуття добре виконаного обов'язку. На думку М. Вебера, саме аскетично налаштований протестант (протестантизм) сформував тип майбутнього функціонера промислового капіталістичного виробництва, а його образ майже виключно асоціюється з цивілізацією Заходу та складає основу сучасного «капіталістичного духу».

Дещо інший шлях пояснення походження та розвитку підприємництва ми знаходимо в творах «Сучасний капіталізм» (1902), «Буржуа» (1913) іншого німецького соціолога ***В. Зомбарта***, який звертає увагу на особливий «дух», який пронизує епохи. Він говорить про дві духовні основи, на інтеграції яких ґрунтується капіталізм: «*дух підприємництва*» і «*міщанський дух*». Перший втілює жадобу до грошей, пристрасть до пригод, винахідливість. Такий «дух» притаманний не лише фабрикантам, купцям, але й розбійникам, піратам,

оскільки їх об'єднує поєднання жадоби до грошей з починанням власної справи. Другий передбачає обачність, розважливість і господарність. Його наповнюють традиційні буржуазні міщанські чесноти, які характеризують підприємця як доброго громадянина, солідну ділову людину. Він надає капіталістичному підприємництву комерційного спрямування, «ділової моралі» у відносинах зі суб'єктами господарювання (комерційна солідність – вірність угодам, міщанська добропристойність). Для того, щоб досягнути успіху, підприємець, за В. Зомбартом, повинен реалізувати себе трояко – як «завойовник», як «організатор» і як «торговець». Варто зазначити, що В. Зомбарт запропонував також розширену типологію підприємців, яка відображає формування підприємницької верстви ще з часів пізнього феодалізму. Виділив *шість основних типів капіталістичних підприємців:* розбійників (учасників військових походів і заморських експедицій за золотом та екзотичними товарами), феодалів (зайнятих комерцією, гірничою справою тощо), державних діячів (які сприяють розвиткові торговельних і промислових компаній), спекулянтів (лихварів, банкірів, гравців на біржі, засновників акціонерних товариств), купців (вкладають торговельний капітал у процес виробництва благ), ремісників (поєднують в одній особі майстра і комерсанта).

До обгрунтування особливої місії підприємництва для розвитку суспільства у першій половині XX століття долучилися й економісти, які внесли значний внесок у розвиток соціологічної теорії підприємництва. Зокрема, ***Й. Шумпетер*** у праці «Теорія економічного розвитку» (1912) розкриває зміст підприємництва в таких його функціях: реформування і докорінна перебудова виробництва через здійснення нових комбінацій у техніці і технології, створення нових товарів, освоєння нових ринків, джерел сировини; підприємництво є функцією будь-якої економічної системи, виконання якої необхідно поєднати з науковими розробками, маркетингом та іншими функціями; виконання функцій підприємництва залежить від господарсько-політичного середовища, яке визначає його можливості, види, мотивацію. У його *інноваційній теорії* головний суб'єкт економічних і суспільних змін – це підприємець, який є економічним лідером та новатором, позбавлений харизми, але має сильну волю для долання опору і здатний помічати те, що не помічають інші учасники виробництва. У чистому вигляді, на думку Й. Шумпетера, підприємницька (новаторська) функція виявляє себе у діях підприємця на початку створення власної справи, згодом із розбудовою власного бізнесу, реалізує управлінські, менеджерські функції. Шумпетерівський підприємець позбавлений функції ризику, адже це прерогатива власника капіталу, який забезпечує підприємця коштами. Окрім того, у Шумпетера не всі бізнесмени є підприємцями, якщо не є засновниками власної справи, імітують чи наслідують вдалі інновації. Трохи згодом у праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942) Шумпетер робить припущення про зменшення ролі підприємця з часом, адже економічний прогрес має тенденцію до знеособлення, бюрократизації і автоматизації, що робить процес запровадження інновацій справою рутинною, а на зміну

індивідуальній праці приходять колективні (командні) зусилля. У розвиток ідей щодо підприємницької функції англійський економіст ***Дж. Кейнс*** у відомій праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей (1936) вказує на необхідність підприємця у своїй діяльності *враховувати потреби суспільства*, дотримуючись певних правил, які диктує держава. Його підприємець наділений такими рисами, як обережність, розрахунок, підприємливість, незалежність, зорієнтованість на успіх. Американський економіст ***Ф. Найт***, автор праць «Ризик, невизначеність і прибуток» (1921), вважає, що ключовий аспект підприємницької діяльності – *робота в умовах невизначеності*, що вимагає від підприємця робити передбачення щодо невизначеного майбутнього, а отриманий прибуток є свого роду винагородою за взятий на себе тягар невизначеності. Найт характеризує три основні функції підприємця: бути економічним лідером та першовідкривачем; постійно адаптуватися до змін і намагатися їх передбачити; брати на себе тягар невизначеності. Підприємець, з точки зору представників нової австрійської школи (***Л. Мізес, Ф. Хайєк***), діє в умовах неповноти необхідної інформації. Тим самим він виступає вже не просто як «збалансовувач» ринків, а й як їх активний перетворювач і творець. У такому трактуванні підкреслюється активний, інноваційний характер підприємництва не тільки у виборі альтернатив розподілу ресурсів, а й у пошуку нових ринкових можливостей. У класичних визначеннях підприємництва, в т.ч., які вміщені у роботах М. Вебера і В. Зомбарта, підприємець відрізняється від звичайного керуючого або менеджера, бізнесмена або комерсанта тим, що є носієм певного духу, який при цьому аж ніяк не зводиться до духу наживи. Підприємець – це людина, енергетично заряджена на організацію і розвиток власної справи, яка реалізує нові організаційні проекти. Це інноватор в сфері організації господарської діяльності.

Соціологічне бачення підприємницької функції – це розуміння підприємницької діяльності у визначених системах координат. Хоча у ній присутня висока частка невизначеності, все ж таки підприємницькі дії продукують системи економічних, соціальних, інституційно-організаційних відносин, а також системи етичних або соціально-відповідальних цінностей. У цій системі відносин є все пов’язаним і важливим. Виходячи із структурно-функціональних уявлень, ***Т. Парсонс*** у своїй книзі, написаній разом з ***Н. Смелзером,*** «Економіка і суспільство» (1956) говорить про діючого актора, який повинен засвоїти (інтерналізувати) культурні взірці поведінки, тобто повинен бути соціалізованим. Це означає, що дії підприємців повинні бути інституційно координованими. Координація здійснюється за посередництвом стійких «патернів» узгодженої поведінки: статусів і ролей, які визначають систему особистості і систему культури на основі цілеспрямованої, нормативно-регульованої поведінки. Відтак економіка і соціологія мають багато спільного, особливо у поясненні підприємницької активності, яка визначається не лише поведінкою індивіда, але й впливом на неї неекономічних інститутів (постулат функціоналізму). З однієї сторони, людина

підпорядкована об'єктивним законам, а з іншої – підкорює свої дії власним цінностям і цілям. Така функціональна залежність ставить на порядок денний пошуки ціннісного, нормативного пояснення різним соціальним типам підприємницьких дій, та їх класифікацію. У цьому контекст набувають особливого значення погляди М. Вебера та їх розвиток у нових історичних умовах. Зокрема, на проблему культурної легітимності підприємництва, яка ставиться у залежність від прийняття різними суспільствами, їхніми культурами законності підприємництва як виду діяльності. Констатовано, що культурні норми та пов'язані з ними рольові очікування і соціальні санкції у змозі сприяти або перешкоджати підприємництву і новаціям. У цьому руслі досліджується зв'язок культури з підприємництвом (***П. Бергер***, 1991), її вплив на настанови та поведінку підприємців з урахуванням етнічного походження тощо.

Інший шлях соціологічного теоретизування – це аналіз реалізації підприємницької функції в категоріях «суспільна солідарність», «девіантна поведінка», «маргінальний статус. Звернення до цих категорій є наслідком переосмислення поглядів ***Е. Дюркгайма, В. Зомбарта, Р. Мертона***. Усі ці категорії активно використовуються соціологами, які досліджують *локальне підприємництво*, коли відбувається перебування особистості за межами звичних для неї домінуючих соціокультурних норм і традицій (наприклад, етнічні меншини в умовах імміграції). Пошуки соціальної підтримки в силу невизначеного соціального статусу (теорія «соціальної маргінальності») активізують солідарні відносини всередині етнічних або маргіналізованих груп, які надають перевагу символам національної приналежності, посиленій взаємній довірі як джерелам соціального капіталу, що в кінцевому рахунку закладає сприятливі умови для економічних та підприємницьких починань. Звідси посилення того, чому, наприклад громадяни Китаю, Кореї чи Куби, не виявляючи жодної виняткової солідарності в економічних справах на батьківщині, виявляють підприємливість, коли є членами виразної меншини на чужині. Невизначений соціальний статус є джерелом не лише солідарних відносин, але й девіантної поведінки. Девіантність підприємців зумовлена тим, що часто вони діють у ворожому середовищі, в якому превалюють установки проти інновацій. Усунуті від політичної влади, підприємці в особі меншин зосереджуються на бізнесі. Залишені поза домінуючою системою цінностей, вони підлягають менш суворим санкціям за свою девіантну поведінку (***Б. Хозелітц***, 1963). Значною мірою ці ідеї вплетені в дослідження феномену, який пов'язують з проблемою функціонування етнічного бізнесу або підприємництва. *Етнічний бізнес* – це особливий вид комерційно-підприємницької діяльності, представниками або носіями якого (етнічними маркерами) є вихідці із тих чи тих етнічних спільнот, що у даний час мешкають у конкретному поліетнічному суспільстві. *Характеристиками етнічного* (ще його позначають як іммігрантського) *бізнесу*, на які звертається увага в англомовній літературі (див. О.Перевезій, 2012), *є такі:*

- у переважаючій своїй більшості – це мікробізнес з невеликою кількістю зайнятих; зазвичай, він управляється його власником, при цьому чоловіком (жінка у цьому випадку є скоріше винятком);
- розпочинається такий бізнес з ринків практично без бар'єрів, які заважали б вступ до нього; для його заснування не потрібні великі капітальні вкладення й високий рівень професіоналізму;
- він діє у чітко окресленому конкурентному середовищі, де головним показником є ціна;
- різним етнічним спільнотам властиві різні схильності до того чи того бізнесу (скажімо, італійці і греки зосереджуються у харчовому секторі; турки у Німеччині – у роздрібній торгівлі);
- концентрується у ареалах з етнічними кластерами, зазвичай, бідних районах;
- великою мірою покладається на етнічні ресурси;
- значною мірою феномен орієнтований на так звані стратегії прориву – пошук клієнтури поза межами своїх етнічних кластерів, зокрема й серед місцевого населення;
- останнім часом феномен «гібридизується», оскільки спирається не лише на вихідців із своєї етнічної спільноти, але й представників інших спільнот.

Підприємництво покликане враховувати процесуально-технологічні та глобальні виклики сучасного світу та бути готовим до прийняття значних ризиків у ситуаціях невизначеності. На думку ***Ю́. Габермаса*** (1987), у доланні невизначеності має велике значення раціональність, яку несуть економічні та адміністративні системи сучасного суспільства. Їх значення полягає не лише у подоланні різних патологічних станів суспільства, але у напрямку надання йому стійкості та перспектив розвитку нових його підсистем на шляху самокерованості та самоуправління. У світлі таких роздумів особлива місія підприємництва полягає у тому, що воно покликано поєднати системи суспільства різної природи та функціонального призначення з життєвим світом людини, яка прагне змін, добробуту, безпеки та уникнення хаосу. З іншого боку, підприємництво уособлює і продукує ризик, який у сучасному суспільстві пов'язується не лише з небезпекою, але й є, як зазначає німецький соціолог ***У. Бек*** у своїй праці «Суспільство ризику» (1986), невід'ємною приналежністю прогресу. На його думку, сучасне суспільство – це суспільство, яке схильне до ризику та проповідує культуру підприємництва, як зворотний бік культури споживання. В межах соціокультурного підходу ризик пронизує суспільство, має суспільну природу, і в кінцевому випадку є породженням суспільства. Ризик є тим феноменом, який сьогодні розділяє традиційні та інноваційні суспільства, визначає цінності та суспільну ідеологію, ділить різні культури щодо ступеня його сприйняття та оцінок за наслідками (***Б. Дуглас,*** 1992). Для представників підприємництва важливим є формування позитивного ставлення до ризику як явища. Як зазначає ***Н. Луман*** (1991), позитивне ставлення до ризику розвиває вміння уникати помилок і вчить

своєчасно коригувати можливі втрати. Англійський соціолог ***Е. Ґіденс*** (1999) пов'язує поняття ризику з процесом засвоєння реальності у сучасному суспільстві, яке перенасичене інформацією, і для якого характерною виявилася тенденція глобалізації ризиків. Сучасне суспільство збудоване на системі ризиків, яка є викликом для підприємництва, передусім, за своїми наслідками, адже підприємець, за висловом Н. Смелзера, це особа, яка нарощує капітал і ризикує його вкласти у справу з метою отримання прибутку та повернення витрат. Для нього підприємець є центральною фігурою у процесі розвитку капіталізму та модернізації.

Формування нової або інформаційної економіки, яке відбулося у 80-х роках XX століття, посилило роль підприємництва у творенні нового типу соціально-комунікативних відносин. Виникло нове явище як *мережеве підприємництво,* на яке звертає увагу іспанський соціолог ***М. Кастельс***. У своїй праці «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996) постулює парадигму інформаційної технології, яка передбачає особливу «мережеву логіку» впливу на всі сфери людської життєдіяльності за рахунок гнучкості, адаптивності, змінності та здатності інформації об'єднуватися в інтегровані системи. Формування нової глобальної інформаційної економіки супроводжується появою нової організаційної форми – *мережевого підприємства*. На його думку, така організація характеризується гнучким (а не масовим) виробництвом, новими системами управління (найчастіше запозичених з японських моделей менеджменту), горизонтальними, а не вертикальними, управлінськими системами відносин, об'єднанням великих корпорацій в стратегічні альянси. Характерною ознакою таких підприємств є сукупність підприємницьких або бізнес-мереж, на основі яких відбувається співпраця між різними фірмами, які об'єднуються в одну мережеву структуру на період роботи над конкретним бізнес-проектом. Зазначимо, що М. Кастельс під *підприємницькою мережею* розуміє групу компаній-учасників ринку, які мають схожі завдання, функціонують як єдине ціле для більш ефективного використання спільних активів і специфічних конкурентних переваг в рамках здійснення підприємницької діяльності. *Мережеве підприємництво* – це особлива форма міжфірмового співробітництва, яка забезпечує компаніям, розташованим у різних регіонах чи країнах, співпрацювати на основі спільних цілей розвитку, прописаних в угоді про співпрацю. Компанії вирішують об'єднати свої сильні сторони, обмінюватися інформацією та створювати синергію, щоб стати більш інноваційними та конкурентоспроможними на внутрішньому та міжнародному ринках, зберігаючи свою автономію, не створюючи окремої юридичної особи. Ця модель співпраці підходить для будь-якого виду ділової діяльності. Іншими словами, підприємницькі мережі об'єднують організації для реалізації конкретної мети (цілей). Утворюється свого роду альянс організацій, де практика ділових стосунків реалізується за допомогою мереж, що утворюються під конкретний проект або програму. Модель «мережевого підприємства» є організаційною основою електронного бізнесу, частка якого в структурі підприємницьких ініціатив дедалі зростає.

Трансформація мережевого підприємства у мережеве підприємництво відбувається на основі творення нових комбінацій факторів виробництва в економіці за рахунок підприємницької креативності, орієнтації на конкретного, а не масового, споживача, гнучкого реагування на ситуаційні зміни тощо. Мережеве підприємництво відрізняють бізнес-новаторство та технологічні інновації, які є породженням мережевої кооперації зусиль багатьох підприємницьких організацій, зацікавлених у досягненні спільної мети. Розвиток мережевого підприємництва пов'язане з поступом *мережевого суспільства*, що передбачає відсутність контролю за доступом до Інтернету та наявність значної кількості залучених у мережу; вміння послуговуватися інформаційно-комунікативними технологіями та здатність до навчання цьому широких верств населення; впровадженням нових гнучких процедур інституційного регулювання, адаптованих до нових технологій і нової ринкової економіки. Уникнення можливих кризових інституційних явищ у мережевому суспільстві Кастельс вбачає у розвитку двох уже наявних тенденцій: підвищенні соціальної відповідальності бізнесу і розширенні повноважень неурядових організацій і, головне, в перебудові існуючих інститутів управління і демократії.

Нова економіка передбачає інтелектуалізацію підприємництва. Сьогодні говорять про появу нового явища як *інтелектуальне підприємництво*. Першим, хто використав цей термін, був професор Техаського університету в Остіні ***Річард Червітц*** (2002). На його думку, інтелектуальне підприємництво, в першу чергу, пов'язано з виробництвом нових знань і втіленням їх у конкретні життєві блага за допомогою механізмів співпраці та взаємодії економічних агентів, які беруть участь у господарській діяльності у формі різних інтелектуальних співтовариств. Інтелектуалізація підприємництва виражається в підвищенні значущості нематеріальних ресурсів, особливо інтелектуальних для забезпечення конкурентоспроможності підприємницьких структур; переході від виробництва матеріального продукту до створення інтелектуальних цінностей: знань, інформації тощо; у створенні нової корпоративної культури. На відміну від інноваційного підприємництва, тут прибуток отримується не «за всяку ціну» і не шляхом використання звичайних інновацій, а в результаті творчого застосування виключно інтелектуальних знань. Інтелектуальне підприємництво, як правило, здійснюється інтелектуалами, які створюють соціально-орієнтовані складні, високотехнологічні інтелектуальні продукти (ноу-хау, програмне забезпечення, нові технології та способи інвестування тощо), причому керуються не тільки економічними вигодами (прибутком), а й цілями самореалізації та духовно-моральними орієнтирами. Вважається, що мережеве підприємництво є складовою інтелектуального.

Макросоціологічні підходи до аналізу реалізації підприємницької функції у сучасному суспільстві активно взаємодоповнюються мікросоціологічними, які звертають увагу на проблеми мотивації підприємців, їх вибору стратегій особистого росту, що важливо, вміння вибудовувати

стосунки з іншими учасниками соціоекономічних відносин, зокрема, у процесах прийняття рішень, пошуку партнерів, однодумців, чи прийняття відповідальності за власні дії. Значення мікросоціологічних підходів є надто важливим у прикладній сфері підприємницької діяльності, коли відбувається творення власного бізнес-середовища (команди, організації), розвиток власної справи, долання конкуренції та кризових ситуацій. У полі мікросоціологічних теорій особливе місце посідає *теорія потреби у досягненнях* американського соціопсихолога ***Девіда Макклеланда***, який ще на початку 60-х років минулого століття звернув увагу на широкий спектр чинників (соціальних, групових, особистісних), які формують мотиваційні основи підприємництва. На його думку, підприємці повинні мати високо розвинуту потребу в досягненні, яка, своєю чергою, зумовлює певний набір поведінкових характеристик і особистісних рис. Особам з мотивацією досягнення, на думку Макклеланда, властиві такі характеристики: розгляд ситуації досягнення як привабливого чинника; впевненість в успіху справи; активний пошук інформації для оцінки власного успіху; готовність діяти відповідально і рішуче у ситуаціях невизначеності; велика наполегливість у досягненні поставленої мети; отримання підвищеного задоволення від цікавих завдань; бажання виконувати більш або менш складну, але реальну роботу, відсутність ентузіазму до надскладних або простих завдань; здатність не розгубитись у ситуації змагання або перевірки своїх здібностей; прагнення до розумного ризику; велика наполегливість при зіткненні з труднощами; підвищення рівня домагань після досягнення успіху та зниження після невдачі. Поряд з прагненням до успіху завжди існує ймовірність уникнення невдачі. Співвідношення цих двох протилежних тенденцій визначає рівень домагань особистості як прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною. Слід відзначити, що свого часу дослідження і роботи Макклеланда сприяли утвердженню шумпетерівського підходу до підприємництва і були спрямовані на опрацювання методик та технік (тренінгів) з виявлення осіб, орієнтованих на досягнення, й тим самим сприяти їх залученню в процес творення нового підприємства.

В межах парадигми соціальної поведінки (***Дж. Рітцер***), для соціологічного аналізу продуктивними вбачаються пошуки різниць у підприємницьких стратегіях, проведених ***Дж. Карлендом*** та кол. (1984). Американськими дослідниками було виокремлено *два поведінкові типи підприємців*, які використовують різні стратегії ведення бізнесу, а саме: *підприємці-засновники* і *власники малого бізнесу*. Підприємці-засновники, реалізують *стратегію, орієнтовану на прискорений розвиток бізнесу*, що включає інноваційний підхід до бізнесу, необхідність змін, творчих дій та пошук нових рішень, а також сильне прагнення до саморозвитку, навчання та вдосконалення навичок, а також необхідність розвитку компанії, збільшення прибутку та збереження незалежності. Така стратегія спрямована на створення як комерційних, так і некомерційних нових підприємств. Власники малого бізнесу, зорієнтовані на *стратегію стійкого розвитку* спрямовану передусім на

підтримку власних або сімейних економічних потреб, на забезпечення підприємства передбачуваним доходом, щоб вижити без довгострокових планів, бажання розвивати підприємство чи впроваджувати інновації. Запропоновані стратегії творять свого роду континіум, в межах якого виокремлюються проміжні стратегії підприємництва, що є важливим для диференціації запропонованої концептуальної моделі. Важливо наголосити, що кожна з виокремлених стратегій є значущою для підприємництва та поступу суспільства, адже представники малого бізнесу складають більшість підприємців і є також причетними до нього своєю щоденною працею. Значення малого бізнесу підсилюється не лише великими можливостями у створенні нових робочих місць, але й пошуком нових ринкових ніш, які відкриває нова економіка із залученням потенціалу соціальних мереж. ***З. Акс*** і ***Д. Отредч*** (1990) говорять тут про *парадокс малого бізнесу*, який все частіше виступає двигуном економіки, базованої на інвестиціях, що здатні втілювати великі компанії. Цей парадокс вирішується наступним чином: інноваційна активність підвищується в галузях з високою часткою в результаті відповідної спрямованості малих фірм. Таким чином, підприємництво фактично прирівнюється до створення різних форм нового інтелектуального капіталу.

У подальшому дослідники звернули увагу, що не існує визначеної особистісної риси чи поведінкової характеристики, яка одна могла б охарактеризувати підприємця. ***Д. Кірбі*** (2003) з цього приводу зазначає, що це утруднює прийняття загальновизнаного визначення підприємництва, адже існують різні типи підприємців, кожний зі своїми атрибутами і типом особистості. Для подальшої соціологічної концептуалізації підприємництва у сучасному світі важливим є вузлові моменти, на яких сьогодні зосереджуються дослідники. На думку відомого американського дослідника-соціолога підприємництва ***Пола Рейнольдса*** (1991), в якості таких відправних точок слід розглядати:

- *соціальні мережі.* Як ніколи зростає аналіз ролі соціальних мереж в забезпеченні доступу підприємців до ресурсів, експертизи, знання, надання різного роду послуг. Не менш вагомим є формування через соціальні мережі репутації та особливо довіри як невід'ємного елементу відносин з партнерами та споживачами;
- *стадія життєвого шляху* (концепція життєвого циклу). Стосується як бізнес-організації, так і самого підприємця. З розвитком фірми (її віком) і самого підприємця зростає її технологічний та соціальний потенціал, можливості доступу до прихованого знання (tacit knowledge), включаючи знання щодо неформальних норм і правил поведінки, дотримання яких сприяє успіху, а ігнорування загрожує провалом. З іншого боку, з віком зменшується життєва енергія, зростає схильність до рутини на шкоду інновацій, відкриваються альтернативні можливості економічної активності, що негативно позначається на готовності скористатися наявними можливостями для пожвавлення підприємницької активності в діяльності фірми;

- *етнічна приналежність*. Є одним із важливих факторів розвитку підприємництва в умовах глобалізації та посилення міграційних процесів у світі, що привертає увагу соціологів до «закритих» спільнот меншин як конкретної форми підприємницької мережі, сформованої на етнічній основі передусім у великих містах та міських агломераціях.
- *популяційна екологія*. Аналіз того як відбувається «природній відбір» в популяціях (кластерах, «екологічних системах») підприємницьких фірм, чому одні виживають і розвиваються, а інші занепадають.

У сучасних соціологічних теоретизуваннях відносно підприємництва все частіше зміщуються акценти на характер відносин, які вибудовує підприємець із оточенням і соціальним середовищем в реалізації окреслених цілей. Феномен підприємництва розглядається все частіше *як сукупність відносин людей, зацікавлених у пошуку та поєднанні ресурсів (нових комбінацій), і досягнення на цій основі найбільшої ефективності виробництва та віддачі від вкладених ресурсів.* Конструювання відносин пов'язане із створенням соціального капіталу (***П. Бурдьє, Дж. Коулмен, Р. Патнем, Ф. Фукуяма*** та ін**.**) як спільного надбання, здатного творити конструктивний рівень та нову якість партнерських взаємовідносин на основі взаємної довіри і взаємодопомоги. Важливим є усвідомлення й того факту, що в сучасному суспільстві підприємництво функціонує неізольовано, а повинно враховувати інтереси усіх зацікавлених сторін на основі соціальної відповідальності перед громадою, споживачами, державою за власні дії та результати діяльності. З іншого боку, у суспільстві є великий запит на соціальні ініціативи підприємництва, що формує нову стратегію його розвитку в нових умовах у формі соціального підприємництва. Нарешті, все більш важливе місце в дослідженнях підприємництва займає вивчення впливу інституційного та соцієтального чинників на процеси регулювання підприємницької діяльності, а також зростає значення аксіологічного дискурсу в бізнес-середовищі, що знаходить своє місце у формуванні принципів суспільної безпеки, розвитку підприємницької культури тощо.

Висновки

Соціологія підприємництва як галузь соціологічного знання і теорія середнього рівня сьогодні на шляху свого подальшого розвитку, що пов'язано перш за все зі складністю предметного поля цієї галузі в силу динамічного розвитку феномену підприємництва, який набуває цілком нових рис з розвитком нової економіки та інформаційно-комунікативних технологій. Проте у сучасному розумінні, хоча й не сформовано єдиної узгодженої думки щодо місця і призначення підприємництва у сучасному світі, все ж таки робиться акцент на інноваційній природі даного явища, що змінює погляд на продуктивні сили та можливості людини у впливі не лише на економічні, але й на суспільні процеси. Е-бізнес, мережеве, венчурне, інтелектуальне, соціальне підприємництво – це синоніми змін, які сьогодні відбуваються у поглядах на підприємницьку активність людини. Це свого роду, маркери, які визначають

сприйнятливість суспільства до змін, а також суспільних, технологічних та економічних новацій. Сьогодні підприємництво асоціюється на лише з фактором кардинальних змін, але як функція, що покликана нести відповідальність перед споживачем, громадою, суспільством за свої дії, якщо вони шкодять, є деструктивними та навіть злочинними. Це породжує необхідність у творенні етичних кодексів компаній, фірм, що обирають шлях соціально відповідального бізнесу.

Соціологічна концептуалізація підприємництва – це погляд на підприємництво як динамічне явище, що є відкритим до змін та нерозривно пов'язане не лише з економічними, але й соціальними інститутами. Як окремий соціальний інститут, підприємництво формує власну ідеологію дій, репрезентуючи не лише підприємницький прошарок (клас), але й низку організацій, що відстоюють його інтереси, лобіюють і доносять позицію підприємців суспільству. Соціологічний аналіз підприємництва – це аналіз тривалої інституціоналізації підприємницва, яка продовжується й по сьогоднішній день. Як важлива підсистема суспільства, підприємництво формує власну систему цінностей, культуру, світогляд, врешті, мотивацію, яка своєю енергетикою і потенціалом, пронизує усе суспільство, адже вміння реалізувати свої підприємницькі здібності та нахили не обмежується лише економікою, але й очікуються і заохочуються сьогодні в освіті, науці, трудовій сфері.

Контрольні питання

1. Об'єкт і предмет соціології підприємництва.
2. Основні цілі і завдання соціології підприємництва у поясненні суспільних процесів та змін.
3. Що таке ентерпреноміка?
4. Наведіть приклади упереджень, міфів, які сьогодні домінують у розумінні підприємницької функції.
5. Чим різняться підприємництво і бізнес?
6. Обгрунтуйте місце і значення інноваційної функції підприємництва.
7. Чому виникають елементи деструктивного характеру в реалізаціїї підприємницької функції.
8. Охарактеризуйте основні етапи еволюції поглядів на підприємництво.
9. Чим різняться погляди економістів та соціологів відносно розуміння місця і призначення підприємництва у сучасному суспільстві?
10. Внутрішньфірмове підприємництво як явище.
11. Що таке інноваційне підприємництво?
12. Дайте визначення соціальному підприємництву?
13. Е-бізнес і нова економіка: шляхи взаємодії та соціологічний аналіз явищ.
14. У чому полягає соціологічна особливість поглядів на підприємництво?
15. М. Вебер і В. Зомбарт як класики соціології підприємництва.
16. Й. Шумпетер і його теорія економічного розвитку.

17. Розкрийте поведінковий підхід в аналізі підприємництва.

18. Поясніть соціокультурний підхід до аналізу підприємницької функції у суспільстві.

19. Солідарні відносини, маргінальність, девіантна поведінка як категорії соціологічного аналізу етнічного підприємництва.

20. Д. Макклеланд і його теорія потреби у досягненні.

21. М. Кастельс і його погляд на мережеве підприємництво.

22. Розкрийте поняття «підприємницька мережа».

23. Соціологічна теорія ризику і підприємництво.

24. Чи ризик є сутнісною ознакою підприємництва?

25. Порівняйте між собою два явища: венчурне та інтелектуальне підприємництво.

26. Соціальна відповідальність підприємництва як запит суспільства.

27. Підприємництво та інформаційне суспільство: погляд у майбутнє.

28. Погляди П. Рейнолдса на соціальний контекст аналізу підприємництва в сучасних умовах.

29. Соціальний капітал підприємців.

30. Охарактеризуйте підприємницьку верству сучасного українського суспільства.

Теми рефератів (есе)

1.Соціологія підприємництва: об'єкт, предмет і методи дослідження.

2.Функції підприємництва в сучасному інформаційному суспільстві.

3.М.Вебер і його праця «Протестанська етика і дух капіталізму».

4.Сучасна економічна думка про підприємництво та особу підприємця.

5.Е-бізнес як соціоекономічний феномен.

6.Інноваційна природа соціального підприємництва.

7.Підприємницька поведінка у предметному полі соціології підприємництва.

8.Ідеологія і цінності підприємництва.

9.Розвиток підприємництва в сучасному українському суспільстві.

10. Підприємництво і споживач: діалектика взаємодії.

11. Підприємництво і концепція соціальної відповідальності.

12. Власники великого капіталу як суб’єкт соціально-економічних перетворень.

13. Вимоги до особистості підприємця.

14. Організація командної роботи у підприємництві.

15. Соціально-демографічний портрет підприємця.

16. Навчання підприємництву як виклик часу.

17. Історія становлення підприємництва в Україні.

18. Мотиваційна сфера підприємця.

19. Підприємництво як соціальна технологія.

20. Концепція підприємницького суспільства.

21. Підприємництво і глобальне мережеве суспільство.

22. Соціологічний аналіз підприємницьких ризиків.

Тестові завдання

1. Яка функція підприємництва відповідає залученню незахищених верств населення в господарську активність, розвиток інфраструктури місцевих громад, ведення бізнесу на соціально відповідальній основі?

а) інноваційна;

б) ресурсна;

в) соціальна;

г) мотиваційна;

д) організаційна.

2. Хто дав перше визначення на науковій основі підприємництву як важливому економічному явищу в житті суспільства?

а) А. Сміт;

б) Ж.-Б. Сей;

в) Р. Кантильйон;

г) А. Маршалл.

3. Яка ознака визначає сучасний зміст підприємницької функції у суспільстві?

а) харизматичність;

б) технологічність;

в) інноваційність;

г) ситуативність.

4. Хто з дослідників описав таке явище як внутрішньофірмове підприємництво?

а) Й. Шумпетер;

б) П. Рейнолдс;

в) Г. Пінчот;

г) Ф. Найт.

5. Хто з соціологів дає визначення підприємцю як економічно незалежному власнику, діяльність якого полягає в організації своєї справи і контролі за своїми працівниками?

а) Т. Парсонс;

б) Е. Дюркгайм;

в) П. Сорокін;

г) У. Бек.

6. Хто піднімає роль протестантизму у становленні і розвитку підприємницьких та капіталістичних відносин?

а) Р. Парк;

б) М. Вебер;

в) К. Маркс;

г) В. Зомбарт.

7. Хто з соціологів другої половини XX століття оперує поняттям «підприємницька мережа»?

а) М. Кастельс:

б) П. Бурдьє;

в) Е. Ґіденс;

г) Н. Смелзер.

8. Дайте визначення соціальному підприємництву:

а) тип діяльності підприємців-інтелектуалів, які створюють соціально-орієнтовані складні, високотехнологічні інтелектуальні продукти;

б) діяльність підприємця, пов'язана з високим ступенем ризику і значними ресурсними затратами;

в) розвиток підприємницької ініціативи всередині існуючого підприємства чи організації;

г) підприємницька діяльність, націлена на пом’якшення або розв’язання соціальних проблем.

9. Хто вперше дав наукову характеристику поняттю «інтелектуальне підприємництво»?

а) Д. Кірбі:

б) Р. Червітц;

в) З. Акс;

г) Дж. Карленд.

10. На що звертає увагу мікросоціологічний підхід в аналізі підприємництва?

а) інституціоналізація підприємництва;

б) дослідження поведінкових проявів підприємництва;

в) глобальний розвиток підприємницької функції;

г) соціокультурний дискурс підприємницької активності.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті:

1. Підприємництво як соціоекономічний феномен.
2. Предметне поле соціології підприємництва.
3. Категоріальний апарат соціології підприємництва.
4. Функції підприємництва у сучасному суспільстві.
5. Підприємництво на тлі упереджень і стереотипів.
6. Еволюція поглядів на підприємництво.
7. Соціологічна теорія підприємництва.
8. Підприємець як су’бєкт інноваційних змін.
9. Підприємництво в сучасному українському суспільстві.
10. Підприємництво і глобальні виклики світу.

Список використаної та рекомендованої літератури

Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі. К.: Основи, 2001. 670 с.

Ватаманюк О. Бізнес-економіка: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 324 с.

Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. К.: Наш Формат, 2018. 261 с.

Дерев'янко Ю. М., Мельник Л. Г., Лукаш О. А. Інтрапренерство: особливості застосування у підприємницькій діяльності. *Механізм регулювання економіки*. 2015. № 4. С. 88-94.

Кареба М. І. Управління венчурним бізнесом : опорний конспект лекцій. Миколаїв: МДАУ, 2016. 114 с.

Кацьора О. В. Соціологічні підходи до визначення підприємництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Педагогіка і соціальна робота. 2013. Вип. 29. С.64-66.

Корпоративна соціальна відповідальність: підручник / за заг. ред. *Т.С. Смовженко, А. Я. Кузнєцової*. Друге вид., доповн. К.: УБС НБУ, 2010. 384 с.

Лукашевич М. П. Соціологія ринку: навч. посібник. К.: ІПК ДСЗУ, 2011. 231 с.

Мазурик О. В. Соціальний аудит: теоретичні засади та технологія застосування в Україні : монографія. Донецьк: Східний видавничий дім, 2013. 316 с.

Основи підприємництва: підручник / під заг. ред. *Н. В. Валінкевич*. Житомир: ЖДТУ, 2019. 493 с.

Охріменко О. О., Іванова Т. В. Соціальна відповідальність: навч. посібник. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2015. 180 с. URL: http://ied.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/Socialna-vidpovidalnist.pdf

Пачковський Ю. Ф. Психологія підприємництва: навч. посібник. 4-те вид. К.: Каравела, 2017. 416 с.

Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки: монографія. Львів: Світ, 2000. 272 с.

Пачковський Ю. Ф., Максименко А. О. Споживча поведінка українських домогосподарств: монографія. Львів: ЛНУ імені І.Франка, 2014. 292 с.

Перевезій О. А. Концептуалізація поняття «етнічний бізнес» у сучасній соціогуманістиці. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 11. С. 48-66.

Пилипенко В. Є. Реформи. Підприємництво. Культура. К.: Стилос, 2001. 151 с.

Рахманов О. А. Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні: монографія. К.: Ін-т соціології НАН Украхни, 2012. 376 с.

Рахманов О. А. Соціокультурні чинники інституціоналізації підприємництва в Україні: монографія. К.: КНЕУ, 2010. 179 с.

Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб: Питер, 2002. 688 с.

Сірий Є. В. Підприємництво як предмет теоретико-соціологічного осмислення: монографія. К.: ТОВ «Агенство «Україна», 2008. 392 с.

Сірий Є. В., Фареник С. А. Соціологія підприємництва. К.:Український Центр духовної культури, 2000. 258 с.

Современные классики теории предпринимательства. Лауреаты Международной премии за вклад в исследования предпринимательства и малого бизнеса (1996-2010). М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. 526 с.

Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / за наук. ред. *А. М. Колота*. К.: КНЕУ, 2012. 501 с.

Соціальне підприємництво. Бізнес-модель. Реєстрація. Оподаткування. / *Долуда Л., Назарук В., Кірсанова Ю.* К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2017. 92 с.

Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін. Посібник / *Свинчук А. А., Корнецький А. О., Гончарова М. А., Назарук В. Я., Гусак Н. Є., Туманова А. А.* К: ТОВ «Підприємство «Ві Ен Ей», 2017. 188 с.

Соціологія і психологія: навч. посіб. / за ред. *Ю. Ф. Пачковського*. К.: Каравела, 2009. С. 492–522.

Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. К.: Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2011. 242 с.

Reynolds P. Sociology and Entrepreneurship: Concepts and Contributions. Entrepreneurship Theory and Practice, 1991. Vol. 16, Issue 2, P. 47-70.

Reynolds P. Who starts new firms? Preliminary explorations of firms-in-gestation. *Small Business Economics*. 1997. № 9 (5). P. 449-462.

Sahin M., Nijkamp P., Baycan-Levent T. Migrant entrepreneurship from the perspective of cultural diversity/ L.-P. Dana (red.), Handbook of research on ethnic minority entrepreneurship. Cheltenham: Edward Elgar, 2007. P. 99-115.

Solomon G., Matthews C. The curricular confusion between entrepreneurship education and small business management: a qualitative analysis. *Journal of Modern Competition.* 2017, vol. 11. № 1 (67). P. 121–142.

The sociology of entrepreneurship / ed. by *Martin Ruef, Michael Lounsbury*. Amsterdam Oxford : Elsevier JAI, 2007. 368 p.

Theodorakopoulos N., Hart M., Braidford P., Allinson G., Stephan U. and Houston M. Sociology of Enterprise, *BIS Research Report*. 2015. № 238, August.

Thornton P. The Sociology of entrepreneurship. *Annual Review of Sociology.* 1999. Vol. 25. P. 19-46.

Розділ 10. Соціологія управління

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *розглянути базові поняття та категорії соціології управління, сформовані в рамках управлінських теорій, зокрема школи наукового управління, школи людських відносин, адміністративного, системного та ситуаційного підходів;*
- *розкрити і зрозуміти найважливіші аспекти ключових управлінських процесів, зокрема, планування, мотивації, організації діяльності та контролю;*
- *виокремити головні компоненти моделей лідерства та прийняття управлінського рішення, а також визначити особливості перебігу комунікаційних процесів в організаціях та специфіку формування організаційного іміджу.*

Ключові слова: управління, менеджер, ефективність, продуктивність, планування, мотивація, організація діяльності, контроль, цілі організації, плани, стратегія, організаційна структура, зміни та інновації, керівник, лідер, рішення, управління людськими ресурсами, імідж, комунікація, маніпуляція.

Key words: management, manager, effectiveness, productivity, planning, motivation, organization of activity, control, purposes of organization, plans, strategy, organizational structure, changes and innovations, chief, leader, decision, human recourses management, image, communication, manipulation.

План викладу:

10.1. Ключові поняття та категорії. Базові теорії соціології управління.

10.2. Основні елементи управлінського процесу.

10.3. Особливості внутрішнього та зовнішнього управління в організаціях.

10.1. Ключові поняття та категорії. Базові теорії соціології управління

Управління – це процес планування, мотивації, організації та контролю, який необхідний для того, щоб сформулювати та досягнути цілі організації; це процес оптимізації людських, матеріальних, фінансових та інших ресурсів для досягнення організаційних цілей з максимальною ефективністю; це вміння досягати поставлених цілей, використовуючи працю, інтелект, мотиви поведінки інших людей.

Управління – це процес ефективного та продуктивного виконання роботи завдяки праці інших людей та співпраці з ними. Характеризується цей процес ефективністю та продуктивністю. *Ефективність* – правильне виконання завдання і стосується співвідношення між вхідними ресурсами і вихідною продукцією. *Продуктивність* – виконання потрібної роботи або досягнення цілей. Ефективність (Е) та продуктивність (П) взаємопов'язані:

- зменшується Е (більше затрат) – збільшується або не змінюється П (цілі досягаються) – коли жертвують ресурсами задля досягнення мети;
- зменшується Е (більше затрат) – зменшується П (невчасне досягнення цілей, досягнення не всіх цілей) – кризова ситуація;
- збільшується Е (менше затрат) – збільшується П (швидше досягнення цілей) – ідеальна ситуація;
- збільшується Е (менше затрат) – зменшується або не змінюється П (невчасне досягнення цілей, досягнення не всіх цілей) – коли частково жертвують цілями задля збереження ресурсів.

Важливо підкреслити, що управління є невід'ємною структурною складовою життєдіяльності соціальних систем, адже забезпечує, збереження їх структури, підтримання оптимального режиму їх функціонування. Управління є складним і універсальним суспільним феноменом, необхідною функцією суспільного життя. Метою управління є організація спільної діяльності людей, їх окремих груп та організацій, забезпечення координації взаємодії між ними, а його суттю − здійснення керуючого впливу на відповідні об'єкти. Соціологія і її відповідна галузь соціологічного знання – соціологія управління покликані вивчати закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини, структури і процеси суспільства з метою упорядкування, підтримки, збереження соціальних відносин широкого спектру.

Соціологія управління – це спеціальна соціологічна теорія, котра розглядає управління в широкому значенні, а також його окремі елементи, які стосуються як внутрішньоорганізаційного функціонування, так і особливості репрезентації організації в зовнішньому суспільному контексті.

Об'єктом соціології управління можна вважати різноманітні соціальні системи (групи, угруповання, організації, об'єднання, спільноти, суспільство в цілому), їх підсистеми та ланки, що створюються в суспільстві для розв'язання певних завдань.

Предмет соціології управління зосереджено на вивченні управлінських відносин, управлінських процесів, властивостей суб'єктів управління різних рівнів управлінської ієрархії, а також закономірностей, особливостей, умов, форм, функцій та методів їх управлінської діяльності.

Ключові поняття та категорії. Базовим поняттям соціології управління є термін *«управління»*, який у загальних рисах розглядається як цілеспрямований вплив на певний об'єкт з метою зміни його стану або поведінки. Управління в силу складної природи передбачає вплив на три компоненти навколишнього світу: неживу природу, живу природу і людське

суспільство. Це дозволяє дати укрупнену *класифікацію процесів управління по його основних класах:*

- процеси управління в неживій природі (у технічних системах) називають управлінням речами, що є областю вивчення переважно технічних наук;
- процеси управління в живих організмах відносяться до управління біологічними системами і є предметом вивчення природничих наук;
- процеси управління в суспільстві (у соціальних системах) називають управлінням людьми, що відноситься переважно до області соціальних наук.

Виокремлюють *два компоненти управління* – регулюючий та регульований – і, відповідно, *дві умови здійснення управління* – наявність в регулюючій підсистемі кількох варіантів виконання одного з окремих процесів сукупного циклу відтворення цієї системи (є проблема вибору), а також існування між регулюючою і регульованою підсистемами особливої форми зворотного зв'язку, яка дає змогу регулюючій підсистемі «оцінити» стан регульованої підсистеми і залежно від результату оцінювання заблокувати всі, крім одного, варіанти виконання певного процесу. Щодо *видів управління,* виділяють:

- *свідоме управління* (це організовані або регульовані управлінські процеси, які формуються цілеспрямовано та плановано для досягнення тієї чи іншої мети),
- *стихійне управління* (це управлінські процеси, що виникають спонтанно, поза свідомою діяльністю людей і впливають на хід та результати цілеспрямованих людських дій).

Управління в соціальних системах виникає із необхідності організації спільної діяльності людей і породжується, з одного боку, поділом праці (в основі якого лежить нерівність здібностей), а з іншого боку – соціально-історичними умовами конкретного суспільства. Особливим різновидом управління у цьому контексті є *соціальне управління*, яке є діяльністю, що охоплює весь процес громадського життя, – політичну, економічну і духовну сфери. Соціальне управління визначає весь комплекс цілеспрямованого регулювання соціальних сфер та суспільних відносин. *До найзагальніших властивостей соціального управління відносять:*

- наявність людини як суб'єкта й об'єкта управління, як первинного елемента соціальної системи;
- застосування цілеспрямованого, свідомого впливу на різні спільноти людей, соціальні групи, організації, колективи тощо.

До ключових категорій соціології управління у сучасний період, окрім поняття *«менеджмент»* (від англ. to manage – керувати, «очолювати», «завідувати», «бути здатним впоратися з чимось, якоюсь проблемою») відносять такі поняття, як *«менеджмент 1.0»* (стиль управління, який характеризується вертикальним плануванням, централізацією влади, чіткою ієрархією ролей та відповідальності, а також обмеженою командною роботою); *«менеджмент 2.0»* (більш досконалий та гнучкий стиль управління, в якому

планування та комунікація можуть бути багатовекторними, централізація влади не така однозначна, структура має матричну форму, а командна робота стає основою для виконання завдань) та *«менеджмент 3.0»* (сучасний стиль управління, який будується на основі мережевої структури, характеризується значним рівнем гнучкості та самоорганізації, децентралізацією та необмеженою горизонтальною командною комунікацією).

Поряд з статусною роллю *«управлінець»* в соціології управління не менш вагомою є значення «*менеджера»* у реалізації короткострокових і середньострокових завдань. Визначають *три рівні менеджерів*: менеджери вищого рівня (топ-менеджери), менеджери середнього рівня, менеджери нижчого рівня (контролери). Серед найважливіших *різновидів менеджерів*, що пов'язані з різними сферами діяльності, слід назвати менеджера з маркетингу та збуту, фінансового менеджера, менеджера з планування та розвитку, менеджера людських ресурсів (HR-менеджера), менеджера із зв'язків з громадськістю (PR-менеджера), кризового менеджера, івент-менеджера та ін.

Варто зазначити, що у методологічному розрізі проблеми активно обговорюється питання співвідношення понять «управління» та «менеджмент». *Сьогодні побутують два підходи до розуміння цих понять:*

- поняття «менеджмент» і «управління» розглядаються як тотожні, взаємозамінні;
- поняття вважаються подібними, але відрізняються за змістом – у контексті менеджменту майже завжди мають на увазі діючу організацію і наявність фігури менеджера в ній як суб'єкта управління; натомість, «управління» змістовно є більш широким і може включати більш вузьке поняття «менеджмент».

Не менш важливе значення для розуміння сучасного управлінського процесу має поняття *«е-управління»* (електронне управління) або *«е-урядування»* (такий стиль управління, який забезпечує його відкритість та прозорість шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій). Електронне урядування – спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної мережі, що забезпечує функціонування органів влади в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з громадянами, юридичними особами, неурядовими організаціями. *Стратегічні завдання е-урядування:*

- забезпечення прав громадян на доступ до всіх видів відкритої державної інформації, що має індивідуальну та суспільну значимість; залучення громадян до участі у державних справах;
- вдосконалення технології державного управління;
- подолання інформаційної нерівності;
- організація надання послуг юридичним та фізичним особам в інтегрованому вигляді дистанційно – через Інтернет та інші засоби;
- перебудова відносин з громадянами;

• надання громадянам можливості навчатися протягом всього життя; сприяння розвитку економіки; системоутворювальне законодавче забезпечення.

Головною складовою електронного урядування є *електронний уряд* (е-уряд) – єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадянами та суб'єктами господарювання. Реалізується у *формах*:

1) G2C (government to citizens) або *«Уряд – громадянам»* (організація зворотного зв'язку з громадянами);

2) G2E (government to employees) або *«Уряд – службовцям»* (відносини уряду з чиновниками або службовцями);

3) G2B (government to business) або *«Уряд – бізнесу»* (відносини державних органів і бізнесу;

4) G2G (government to government) або «Уряд – уряду» (автоматизація відносин і документообігу між відомствами).

Базові теорії соціології управління. Усі ключові поняття та категорії, що стосуються управлінської сфери, формувалися в межах базових теорій або шкіл управління, таких, як *класична школа* (яка охоплює два напрямки, зокрема, школу наукового управління та школу адміністративного управління), *школа людських відносин* (поведінкова теорія) та *кількісна школа*.

Представники *Школи наукового управління* (***Ф. Тейлор***, ***Ф. Гілберт*** та ***Л. Гілберт***, ***Г. Гант***) доводили, що науковий метод організації праці є найкращим способом виконання кожної операції, вони намагалися науково обґрунтувати кожну складову роботи індивіда, добирати і навчати робітників відповідно до наукових методів, співпрацювати з робітниками, керуючись науковими стандартами тощо.

Представники *Школи адміністративного управління* науково обґрунтовували управлінські процеси, але концентрували увагу на керуванні організацією в цілому, вивчали характеристики і закономірності саме організації, розробили універсальні принципи управління (поділ робочих обов'язків, єдність керівництва, підпорядкування особистих інтересів загальним, рівність, дух одностайності тощо (***А. Файоль***). Інший представник адміністративного підходу ***М. Вебер*** є автором теорії про *бюрократію як ідеальний тип* та найефективніший раціональний спосіб структурування організації. Серед основних принципів бюрократії, які пропонував М. Вебер, слід виокремити спеціалізацію, ієрархізацію, безособовість, формалізацію, розмежування обов'язків на роботі і приватного життя, принцип корпоратизму тощо.

Школа людських відносин або *поведінкова теорія управління* більше уваги приділяє особистим стосункам і поведінковим процесам, визнає важливість особистісного і поведінкового факторів на роботі. Серед представників слід виокремити ***Е. Мейо***, автора Гоуторнських експериментів, відповідно до яких було доведено, що найбільш сприятливим фактором у підвищенні продуктивності праці є атмосфера в колективі, людські відносини та залученість працівників до процесів прийняття рішень*;* ***А. Маслоу***, автора

піраміди, сформованої відповідно до *ієрархії людських потреб*; ***Д. МакГрегора***, розробника *теорії людських стосунків X* (люди не хочуть працювати, тому для досягнення цілей є необхідність їх контролювати і змушувати до роботи) та *Y* (люди внутрішньо мотивовані для роботи, тому їх треба заохочувати і винагороджувати) та ***Д. Карнегі***, автора концепції про те, *як впливати на людей.*

Кількісна школа управління виникла під час Другої світової війни для виконання воєнних операцій, пов'язана з використанням кількісних методів, оперує такими категоріями, як економічна ефективність, математичні моделі, статистичні методи тощо.

Окрім названих базових управлінських теорій або шкіл, осмислення управління та його ключових категорій відбувалося у рамках таких підходів, як системний, процесуальний та ситуаційний. Відповідно до *системного підходу*, управління тлумачиться як певна система, тобто взаємопов'язаний набір елементів, що функціонують як єдине ціле. Основними елементами такої системи є вклад (затрати), трансформаційні процеси (технологія та управління), результат (випуск) та зворотній зв'язок. Серед базових категорій, якими оперують представники системного підходу слід назвати такі, як підсистеми (системи в межах ширшої системи, які мають автономію, але є взаємозалежними), синергія (розуміння того, що організаційні одиниці (підсистеми) часто можуть діяти успішніше, працюючи разом, ніж тоді, коли працюють окремо), ентропія (закономірний процес, який веде до системного занепаду, відбувається, коли організація не стежить за зворотнім зв'язком і не пристосовується до змін середовища). Завдання управління – використовувати синергію і не допустити ентропії.

Основне положення *процесуального підходу* підкреслює, що управління є процесом, серією взаємопов'язаних дій та функцій (планування, організація, мотивація, контроль). У рамках цього підходу використовуються такі категорії, як замкненість та неперервність управлінського процесу.

Ситуаційний підхід (підхід з позиції випадковості) стверджує, що універсальні теорії не можна застосувати до різних організацій, оскільки кожна організація є **у**нікальна, а кожна ситуація в одній організації також є унікальна, тому передбачає різну поведінку. Різними є масштаби організацій, технології, що застосовуються, зовнішнє середовище та інші особливості. Зважаючи на це ефективна управлінська поведінка для однієї ситуації може бути неефективною для іншої, тому в кожній ситуації потрібно розробляти власну управлінську поведінку.

Таким чином, теоретичну базу соціології управління складають такі дослідницькі напрями, як класична школа управління (науковий та адміністративний менеджмент), школа людських відносин та кількісна школа, а також основні положення системного, процесуального та ситуаційного підходів, кожен з яких має свій унікальний погляд на специфіку управлінських процесів.

10.2. Основні елементи управлінського процесу

Основними елементами (а відповідно функціями) управлінського процесу є планування, організація діяльності, мотивація та контроль.

Планування. Будь-який управлінський процес розпочинається з планування, що включає два компоненти – формування цілей та складання планів. Ціль потрібна організації, котра прагне організувати власне управління ефективно та продуктивно. Можна виокремити такі *різновиди організаційних цілей*:

- *місія* (формулювання фундаментального, унікального завдання організації),
- *стратегічні цілі* (фокусуються на самій організації та на загальних питаннях),
- *тактичні цілі* (пов'язані із структурними частинами організації),
- *оперативні цілі* (короткотермінові завдання, які потрібно виконати для досягнення тактичних цілей).

Відповідно до цілей, виокремлюють *різновиди планів*, зокрема:

- *стратегічні плани* (або генеральний план, який містить пріоритети та дії потрібні для досягнення стратегічних цілей),
- *тактичні плани* (націлені на виконання частин стратегічного плану, базуються на тактичних цілях, включають конкретні ресурси і часові межі),
- *оперативні плани* (короткотермінові, мають вузьку сферу застосування, зосереджені на виконання частин тактичних планів і досягнення оперативних цілей).

Дуже важливе значення має насамперед *стратегічне планування* або визначення стратегії організації. В теорії управління виділяють 3 основні стратегії, які називаються *стратегії Портера*, а саме:

1) *стратегія диференціації* (сконцентрована на тому, як виділитися з-поміж інших),

2) *стратегія керування затратами* (керується зниженням витрат і, відповідно, зниженням ціни),

3) *стратегія фокусування або спеціалізації* (стосується особливого фокусування діяльності).

Найпоширенішим методом стратегічного планування є *SWOT-аналіз* (від англ. «strong», «weak», «opportunities», «threats») або аналіз сильних та слабких сторін організації (внутрішній аналіз), а також можливостей і перешкод, які для організації створює зовнішнє середовище (зовнішній аналіз).

Серед оперативних планів виділяють *плани одноразового використання* (програми і проекти) та *постійні плани (*організаційна політика, стандартні операційні процедури, правила та інструкції).

На окрему увагу заслуговує *альтернативне планування* (або план «Б»), котрий стосується планування випадковостей та альтернативних дій, якщо діючий план зазнав порушення.

Організація. Для того аби добре складений план вдалося втілити в життя, необхідно подбати про вдалу *організацію діяльності* в організації. Це прямо пов'язано із формуванням організаційної структури, від котрої залежить успіх всього управлінського процесу. Характеристика організаційної структури оперує такими поняттями, як *спеціалізація* (ступінь, до якого загальне завдання організації розділене на менші частини), *структуризація* (групування робіт за певною логікою), *звітність* (може бути вузька або широка, пов'язана із субординацією в організації), *делегування повноважень* (процес, за допомогою якого керівник доручає частину своєї роботи іншим, створює умови централізації або децентралізації), *координація* (процес стикування дій різних посад та підрозділів організації).

Формування організаційної структури є складним управлінським процесом, який залежить від *трьох груп факторі*в, зокрема:

- середовища (зовнішні зацікавлені особи і сили, від яких залежить виживання організації),
- обраної стратегії (див. стратегії Портера),
- технологічних можливостей.

Серед головних *форм проектування організації* чи типів організаційної структури варто виокремити такі:

- *функційна форма*, яка ґрунтується на функційному підході до структуризації, тобто організації такого типу поділяються на відділи, які виконують різні функції; кожен з них існує автономно, але загальне керівництво здійснює загальний керівник;
- *конгломератна форма*, яку використовують організації, що утворилися внаслідок об'єднання різних, не пов'язаних між собою структур (холдинг); вони діють окремо, але для досягнення єдиної мети;
- *філіальна форма*, яка ґрунтується на багатьох подібних одна до одної структурах, що працюють в межах всієї організації (така організація складається з ідентичних філій або осередків);
- *матрична форма,* яка поєднує два критерії – функціональний поділ і принцип тимчасових проектів, які в той чи інший час накладаються на існуючий порядок;
- *групова організація* – покладається винятково на проектні групи з малим або нульовим відсотком функційної ієрархії;
- *віртуальна організація* – має слабку або взагалі не має формальної структури, організація діє тимчасово - у відповідь на потребу;
- *мережева* (павутинна, кластерна) *організація* («піца»), для якої характерні взаємозалежність відділів та управлінських процесів, наявність спільних цілей та спільна відповідальність, важливість довіри та горизонтальне спілкування;
- *комбінована форма*, яка поєднує вище названі форми і найчастіше застосовується на практиці.

Якщо організація прагне працювати ефективно, то її управлінський процес повинен бути гнучким, тобто таким, що передбачає можливість

організаційних змін та запровадження *організаційних інновацій.* Організаційні зміни бувають плановими (їх проектують і впроваджують у певному порядку і в конкретний час) і ситуаційними (на них реагують в ході того, як вони відбуваються), можуть бути зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Організаційні інновації можуть бути частковими або радикальними, стосуватися технічної чи управлінської сфер. Процес запровадження змін та інновацій часто ускладнюється як з боку окремих осіб, які захищають своє діюче світобачення та звички, а також мають страх перед невідомим, так і з боку організації, яка структурно, культурно та ресурсно не завжди відкрита до чогось нового. Для того щоб подолати опір змінам, рекомендують забезпечити достатній рівень поінформованості та комунікації, також потурбуватися про відповідну мотивацію людей.

Таким чином, успіх досягнення організаційних цілей, рівень ефективного і продуктивного функціонування організації, крім вдалого планування та відповідної організації діяльності, потребує налагодження системи мотивації.

Мотивація пов'язана з певними силами, які діють зсередини або ззовні на особу і спричиняють певну, орієнтовану на мету поведінку (впливає на продуктивність).

Мотивація вивчалася низкою дослідників, кожен з яких сформував свою модель мотивації. *Найвідомішими моделями мотивації можна вважати:*

- *модель ієрархії потреб* ***А. Маслоу*** (5 видів потреб від найнижчих до найвищих: 1) фізіологічні, 2) в безпеці, 3) у спілкуванні, 4) у повазі, 5) в самореалізації; потреби нижчого рівня мають бути задоволені перед тим, як виникнуть потреби вищого рівня);
- *модель ІПЗ або модель ієрархії потреб* ***К. Алдерфера*** (три набори потреб – існування, прив'язаності, зростання; існує два шляхи мотивації: 1) прогресивний процес задоволення потреб (спочатку задовольняються потреби нижчого рівня, а тоді вищого), 2) регресивний процес руйнації потреб (якщо людині не вдається задовольняти вищі потреби, то вона повертається до потреб нижчого рівня):
- *теорія людських стосунків X та Y* ***Д. МакГрегора*** **(**X – негативне сприйняття робітників, яких треба мотивувати за допомогою жорсткого контролю або санкцій, Y – позитивне ставлення до робітників, які достатньо внутрішньо мотивовані, що треба підтримувати за допомогою винагород),
- *модель мотивації досягнень* ***Д. МакКлеланда*** (виокремлює три особливо важливі потреби: у спілкуванні, в досягненні та у владі; визначив найважливіші характеристики «людини, що досягне успіху»);
- *модель очікування* або *сподівання* (люди схильні до роботи, якщо очікують досягнути того, чого вони чекають від цієї роботи; щоб бути мотивованою, людина повинна вірити, що зусилля приведуть до бажаного результату);
- *модель рівності* або *справедливості* (зорієнтована на індивідуальне почуття того, наскільки справедливо до тебе ставляться порівняно з іншими).

В сучасних управлінських процесах все більш популярними стають різні новаторські, не завжди пов'язані з фінансовими вкладами способи мотивації, які можуть залежати від різних чинників, зокрема, соціально-демографічних показників. Серед таких способів мотивації можна відзначити різного роду знижки (одяг, спортзал, тощо), оплата медичної страховки, оплата навчання дітей, фінансування відпочинку, різнопланові подарунки, а також публічну похвалу, цікаві відрядження чи підвищення кваліфікації та залучення до прийняття рішення чи участь у прибутках.

Контроль є завершальним елементом управлінського процесу, без котрого планування, організація та мотивація не виконують своїх завдань у повній мірі. Це процес моніторингу організаційної діяльності з метою забезпечення її провадження так, як було заплановано, і коригування будь-яких істотних відхилень. Контроль потрібен для того, щоб долати складні організаційні проблеми та обмежити нагромадження помилок, попередити виникнення кризових ситуацій та мінімізувати витрати, адаптуватися до змін середовища, уникнути ситуації невизначеності, а також підтримати успішні дії чи проекти. Формування системи контролю залежить від низки ситуаційних чинників, зокрема, масштабу організації, рівня посади управлінця, ступеня (де)централізації в організації, організаційної культури та значення діяльності того, кого контролюють.

Визначають такі *етапи контролювання:*

- затвердження стандартів (контрольні цифри, з якими будуть порівнювати фактичне виконання);
- вимірювання того, що реально зроблено;
- оцінка виконання;
- порівняння показників виконання зі стандартами;
- визначення потреби у корективах і прийняття відповідних управлінських рішень.

В теорії управління виокремлюють три рівні контролю, зокрема:

- операційний – пов'язаний з процесами, які організація використовує для трансформації ресурсів у продукцію, який також ділиться на три етапи:
- попередній або превентивний контроль,
- поточний або супутній контроль,
- підсумковий контроль,
- фінансовий – стосується фінансових ресурсів організації,
- структурний – стежить за тим, як елементи організаційної структури відповідають поставленим цілям.

Ефективний контроль повинен бути об'єктивним, достовірним, гнучким, зрозумілим, своєчасним, інтегрованим з плануванням та таким, що забезпечує зворотній зв'язок, передбачає можливість корегування та допускає винятки.

Таким чином, управлінський процес буде сприяти ефективному та продуктивному функціонуванню організації лише в тому випадку, коли всі чотири елементи – планування, організація, мотивація і контроль – будуть системно сформованими і узгодженими.

10.3. Особливості внутрішнього та зовнішнього управління в організаціях

Внутрішнє та зовнішнє управління в організаціях залежить від низки факторів. В рамках кожного з елементів управлінського процесу, про котрі йшлося вище, в тій чи іншій мірі актуалізовуються різні компоненти, які наповнюють управління і роблять його ефективним та продуктивним.

Одним із найважливіших факторів, від котрого залежить налагодженість управлінської системи, є *керівник організації*. Його особа відіграє ключову роль як у внутрішньому функціонуванні організації, так і в репрезентації структури назовні. Виокремлюють різні *види влади*, які притаманні різним керівникам, зокрема – *легітимну* (зумовлюється посадою в організації), *примусову* (вплив на інших здійснюється шляхом використання санкцій чи покарань), *винагороджувальну* (виходить із спроможності забезпечувати бажане людям відповідно до їхньої поведінки), *репутаційну* (пов'язана з харизматичними особистостями) та *експертну* (пов'язана з високим рівнем знань чи вмінь у певній сфері). Поєднання різних видів влади чи надання прерогативи одному з них формує особу керівника і впливає на весь управлінський процес в організації.

В теорії управління керівник розглядається у контексті його *лідерської позиції* в організації. Розрізняють формального, який може ототожнюватися з керівником, та неформального, який може протистояти керівникові, лідера. Базовими теоріями лідерства вважають *теорію рис* (базується на тому, що лідери володіють певними рисами, які дозволяють їм керувати іншими людьми) та *теорію поведінки* (зорієнтована на діяльності лідера, котра може бути двоякою – 1) націленою на виконання завдання, від чого часто страждають потреби людей і 2) налаштованою на підтримку працівників, що не завжди дозволяє повністю виконати поставлене завдання).

Безпосередньо з керівником організації пов'язаний такий важливий компонент її функціонування, як *прийняття управлінського рішення.* Процес ухвалення рішень, які бувають *програмовані* (заплановані) та *непрограмовані* (стихійні), передбачає виявлення і визначення специфіки ситуації, яка потребує ухвалення рішення, розгляд різних варіантів, вибір найкращого з них, а також втілення обраного варіанту в життя. Рішення приймаються в різних умовах – визначеності, ризику та невизначеності. *Процес ухвалення рішення пояснюють три моделі*, зокрема:

1) *класична* або *раціональна модель* (базується на припущенні, що менеджер може діяти логічно і раціонально, а відтак, може прийняти найбільш оптимальне раціональне рішення);

2) *адміністративна* або *модель обмеженої раціональності* (ґрунтується на тому, що менеджери мають неповну і недосконалу інформацію, а тому вимушені приймати «перше найкращим рішенням» («найменше зло»));

3) *групова модель* (підкреслює важливість спільного прийняття рішення шляхом рейтингового голосування чи консенсусу).

Виокремлюють *три принципові позиції прийняття рішень*, а саме:

1) прийняття рішень, спрямованих на задоволення передусім власних потреб;

2) прийняття рішень для урівноваження різних інтересів;

3) прийняття рішень з врахуванням думки тих, на кого вони спрямовані.

На практиці застосовуються усі зазначені позиції, однак надання прерогативи одній із них може мати визначальний вплив на внутрішню атмосферу в колективі, організаційну культуру, а також на функціонування організації в цілому.

Дуже важливим компонентом управлінського процесу є налагодження системи *управління людськими ресурсами*, які безумовно є найціннішим і найдорожчим ресурсом будь-якої організації. Людина, котра займається цією ділянкою, називається *HR-менеджером* (від англ. human resources – людські ресурси) і вважається однією із найбільш затребуваних професій у сучасному суспільстві.

Управління людьми передбачає низку етапів, зокрема:

1) пошук або набір потенційних працівників,

2) відбір тих, хто отримає роботу,

3) розвиток та утримання цінних для організації працівників. Ця ділянка стосується як внутрішнього, так і зовнішнього боку функціонування організації, оскільки людські ресурси знаходять в організації та поза нею, працюють з ними в межах самої організації, але утримують, конкуруючи з зовнішніми структурами. Якщо людей з тих чи інших причин звільняють, то організація вирішує внутрішні проблеми (відмовляється від непрофесійного працівника чи економить необхідні фінансові ресурси), але також турбується про зовнішнє обличчя організації, відпустивши тих, хто може потенційно впливати на її імідж.

Формування *іміджу* організації можна вважати одним із ключових компонентів управлінського процесу, який стосується репрезентації організації у зовнішньому суспільному контексті. Від іміджу, який має організація, залежить значна частина успіху її діяльності. Процес формування іміджу має бути організований і керований самою організацією. Якщо організація не формуватиме свій імідж, то цей процес відбудеться без неї (імідж або сформується сам по собі або його сформує хтось інший), при чому не обов'язково у позитивному для неї руслі. Людина, котра займається іміджем, називається *PR-менеджером* (від англ. public relations – зв'язки з громадськістю). В коло обов'язків такого менеджера входить поширення всіма можливими каналами інформації про організацію та її діяльність, турбота про зворотній зв'язок з організацією, вміння попереджати появу негативної інформації про організацію та вчасно і активно реагувати, якщо негативна інформація про все ж таки з'явиться.

Створення іміджу пов'язане з такою категорією, як *цільова аудиторія*, тобто група людей, думка яких про організацію є важливою для цієї організації. Вона може бути головною (думка має вирішальне значення) та другорядною

(думка може мати важливе значення). *Виокремлюють три групи цільової аудиторії*:

1) ті, хто має негативну думку про організації (завдання в такому випадку – цю думку змінити);

2) ті, хто має позитивне враження про організацію (завдання – це враження утвердити та покращити);

3) байдужі (завдання – надати інформацію, оскільки байдужість часто пов'язана з її відсутністю). Найбільше уваги слід приділяти саме групі «байдужих», оскільки це найлегший спосіб збільшити прихильників організації (позитивно налаштовані вже належать до цих прихильників, а зусилля, потрачені на переконання негативно налаштованих можуть бути невиправданими).

Формування доброго іміджу вимагає від організації випуску у широкий соціум якісного *інформаційного продукту*. Такий інформаційний продукт повинен бути актуальним, викликати довіру, бути легким до сприйняття, має подаватися безперервно і послідовно, а також використовувати відповідні до своєї цільової аудиторії канали комунікації. Відповідно до PR-правил, людям треба говорити те, що вони хочуть почути, а також говорити це потрібно «їхніми словами», тобто зрозумілою саме для цієї аудиторії мовою.

Особливу роль у формуванні іміджу відводиться *засобам масової комунікації* (ЗМК). Від їхніх представників часто залежить успіх PR-кампанії організації. Основа доброї співпраці із представниками ЗМК, як ключовими ретрансляторами організаційних месседжів, полягає у вмінні створювати якісний інформаційний продукт (цікава і актуальна інформацію), спроможності стати для журналістів спеціалізованим джерелом інформації (значуща і повна інформація), повазі до часових ресурсів журналістів (інформація в максимально готовому вигляді), а також у налагодженні особистих комунікаційних стосунків та дотримання принципу безконфліктності.

Комунікація є тим ключовим компонентом, який зв'язує всі етапи управлінської діяльності, без котрого налагодити систему управління було б неможливо як у внутрішньоорганізаційному контексті, так і в контексті зовнішньої організаційної діяльності. Комунікація, яка буває вербальною і невербально, усною і письмовою, формальною і неформальною, ієрархізованою і горизонтальною, безпосередньою і дистанційною, забезпечує вдале планування, чітку організацію діяльності, налагодження відповідної мотиваційної системи та системи контролю. Комунікаційна система включає учасників комунікаційного процесу (той, хто створює інформаційний продукт, та той, хто його приймає), сам інформаційний продукт, канал передачі інформації, а також наявність зворотного зв'язку від того, хто приймає інформацію до того, хто її створив. Саме *зворотній зв'язок* дозволяє зрозуміти, наскільки добре налагоджена комунікація, скоректувати неузгодженості, попередити ймовірні управлінські труднощі, не допустити конфліктної ситуації чи навіть при потребі вирішити її.

Однією з важливих комунікаційних проблем є різного роду *маніпуляції*, які часто спотворюють інформацію і, руйнуючи комунікаційну систему, створюють чимало ускладнень в управлінському процесі як в межах окремих елементів, так і в системі управління в цілому. Менеджери, які відповідають за комунікацію, для того щоб забезпечити ефективність системи управління в організації, повинні приділяти увагу передбаченню ймовірних маніпулятивних впливів. Особливої ваги розуміння шкоди від маніпуляції набуває в сучасний час поширення комунікації в соціальних мережах, де маніпулятивні, часто фейкові, повідомлення стають все більше поширеними, часто виходять з-під контролю і призводять до різних негативних ситуацій, залагодження котрих потребує додаткових, часто надмірних управлінських зусиль.

Висновки

Таким чином, управління є складним системним процесом, який включає такі взаємопов'язані та взаємодоповнюючі елементи, як планування, організацію діяльності, мотивацію та контроль. Добре налагоджений управлінський процес володіє такими характеристиками, як ефективність та продуктивність. Управління відбувається за умови співпраці між регулюючим і регульованим компонентами, буває організованим і стихійним.

Основні поняття та категорії соціології управління формувалися в межах таких дослідницьких напрямів, як класична школа управління (науковий та адміністративний менеджмент), школа людських відносин та кількісна школа, а також в основних положеннях системного, процесуального та ситуаційного підходів.

Планування передбачає формулювання цілей (стратегічних, тактичних і оперативних) і створення відповідних планів, розробку стратегії, зокрема, за допомогою SWOT-аналізу. Організація діяльності пов'язана зі структурою організації, яка буває функційною, конгломератною, філіальною, матричною, груповою, віртуальною, мережевою, комбінованою; залежить від організаційних змін та інновацій. Мотивація формується в межах різних мотиваційних моделей (ієрархії потреб, людських стосунків, мотивації досягнень, очікування, рівності), буває традиційною та новаторською. Контроль, який буває операційним, фінансовим і структурним, завершує управлінський процес.

Управління стосується як внутрішнього функціонування організації, так її репрезентації у суспільстві. Важливими компонентами, які є актуальними на кожному з етапів управлінського процесу, є особа керівника чи лідера, особливості прийняття управлінського рішення, специфіка управління людськими ресурсами, формування іміджу організації та налагодження системи комунікації як всередині організації, так і з структурами, які знаходяться поза її межами.

Контрольні питання

1. Що вивчає соціологія управління?
2. Що таке ефективність та продуктивність в управлінні?
3. Які елементи включає управлінський процес?
4. Хто такий менеджер? Які є рівні та різновиди менеджерів?
5. Які базові теорії або школи досліджували управління?
6. В чому полягає суть теорії наукового управління?
7. Як описати теорію М. Вебера про бюрократію як ідеальний тип?
8. Які основні положення школи людських відносин?
9. Як охарактеризувати системний, процесуальний та ситуаційний підходи до розуміння управління?
10. Які цілі і плани виокремлюють в теорії управління?
11. Що таке SWOT-аналіз?
12. Які типи організаційної структури зустрічаються у процесі проектування організації?
13. Які моделі найкраще характеризують мотивацію в теорії управління?
14. Які рівні контролю виокремлюють в теорії управління?
15. Чим зумовлюється можливість керівника впливати на працівників?
16. Які моделі прийняття рішення виокремлюють в теорії управління?
17. Які етапи передбачає управління людськими ресурсами?
18. Що таке імідж організації?
19. Які види комунікації актуальні для функціонування управлінської системи організації?
20. Що таке маніпуляція?

Теми рефератів (есе)

1. Характеристика процесу управління певної організації.
2. Особа менеджера в організації.
3. Особливості процесів планування в організації.
4. SWOT-аналіз організації.
5. Мотиваційна система організації.
6. Організація діяльності та структура організації.
7. Система контролю організації.
8. Особливості операційного контролю в організації.
9. Особливості структурного контролю в організації.
10. Особливості фінансового контролю в організації.
11. Особа керівника організації.
12. Особа лідера організації.
13. Система ухвалення управлінського рішення в організації.
14. Управління людськими ресурсами в межах організації.
15. Роль HR-менеджера в організації.
16. Іміджева характеристика організації.

17. Різновиди цільової аудиторії організації.

18. Роль PR-менеджера в організації.

19. Комунікаційна система в межах організації.

20. Особливості застосування маніпулятивних технологій в комунікаційній системі організації.

Тестові завдання

1. Хто такі топ-менеджери?

а) менеджери вищого рівня;

б) менеджери середнього рівня;

в) менеджери нижчого рівня;

г) операційні менеджери.

2. Які менеджери займаються формуванням іміджу організації?

а) фінансові менеджери;

б) менеджери з маркетингу;

в) PR-менеджери;

г) адміністративні менеджери.

3. Які менеджери займаються управлінням людськими ресурсами?

а) фінансові менеджери;

б) менеджери з маркетингу;

в) HR-менеджери;

г) адміністративні менеджери.

4. Представники якої школи вважали, що взаємовідносини між людьми в колективі є одним з найважливіших чинників вдосконалення праці?

а) школа адміністративного менеджменту;

б) школа наукового управління;

в) школа психології та людських відносин;

г) школа збагачення праці.

5. Представники якої школи вважали, що вдосконалити операції ручної праці можна шляхом використання спостереження, замірів, логіки і аналізу?

а) школа поведінкових наук;

б) школа наукового управління;

в) школа психології та людських відносин;

г) школа збагачення праці.

6. Що підвищує продуктивність праці згідно з результатами Гоуторнських експериментів?

а) покращення умов праці;

б) збільшення зарплати;

в) увага і дружнє ставлення до людей;

г) забезпечення доброго відпочинку працівникам.

7. В чому суть синергії?

а) організаційні підсистеми діють успішніше, якщо працюють разом;

б) в організації потрібен зворотній зв'язок;

в) організації потрібне системне мислення;

г) кожна підсистема витрачає різну кількість енергії.

8. Як називається фундаментальна спрямованість організації?

а) стратегія;

б) місія;

в) головна мета;

г) базова ціль.

9. Що оцінює SWOT-аналіз?

а) сильні і слабкі сторони працівників та керівництва організації;

б) сильні і слабкі сторони організації, можливості і перешкоди середовища;

в) сильні і слабкі сторони працівників організації та її оточуючого середовища;

г) сильні і слабкі сторони, можливості та перешкоди працівників організації.

10. В основі якої стратегії лежить бажання надати клієнтам чогось унікального, що вирізняє продукцію або послуги організацій серед того, що пропонують конкуренти?

а) стратегії диференціації;

б) стратегія фокусування;

в) стратегії цінової політики;

г) стратегія керування затратами.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті:

1. Об’єкт та предмет соціології управління. Основні категорії.
2. Основні характеристики фаху менеджера (управлінця). Навики і вміння менеджера.
3. Класифікація менеджерів. Головні ролі або функції менеджера.
4. Основні теорії (школи) менеджменту XX ст.: порівняння.
5. Сучасні підходи до управління: порівняння.
6. Цілі організації, їх завдання та види.
7. Головні види планів.
8. Специфіка стратегічного менеджменту. SWOT – аналіз.
9. Поняття мотивації. Основні етапи процесу мотивації.
10. Моделі (теорії) мотивації.
11. Елементи організаційної структури.
12. Бюрократична модель проекту організації.
13. Головні форми проектування організації.
14. Організаційні зміни та інновації. Особливості запровадження змін та інновацій. Підтримка змін. Причини протидії змінам.

15. Природа контролю в організаціях. Етапи здійснення контролю.

16. Головні види контролю.

17. Керування контролем в організаціях. Опір контролю.

18. Відмінності статусів менеджера та лідера.

19. Головні теорії лідерства.

20. Принципи та правила прийняття рішень. Основні підходи до прийняття рішень.

21. Залучення людських ресурсів. Процес набору і відбору людських ресурсів (головні джерела і методи відбору).

22. Розвиток та утримання людських ресурсів. Методи розвитку та спроби утримання людських ресурсів.

23. Важливість PR-діяльності організації. Характеристика PR-менеджера.

24. Комунікація в організаціях: поняття, типологізація, учасники комунікаційного процессу.

25. Маніпулювання у процесі управління.

Список використаної та рекомендованої літератури

Аппело Ю. Менеджмент 3.0. Agile-менеджмент. Лідерство та управління командами. Харків: Фабула. 2019. 432 с.

Бакуменко В.Д. Державно-управлінські рішення: навч. посібник. К.: ВПЦ АМУ, 2012. 344 с.

Бевзенко Л. Інтегративні соціологічні концепції як наукова рамка для менеджерських когнітивних моделей. *Соціальні виміри суспільства.* Збірник наукових праць. Вип. 10 (21). 2018. С. 53-69.

Василенко В. А., Шостка В І. Ситуаційний менеджмент: навч. посібник. Київ. ЦУЛ. 2003. 285 с.

Гелрігел Д., Слокум-молодший Дж. В., Вудмен Р. В., Бренінг Н. С. Організаційна поведінка. К.: Основи, 2001. 726 с.

Дзяна С., Дзяний Р. Теоретичні засади управління змінами в сучасних умовах. *Ефективність державного управління.* 2013. Вип. 34. С. 31-40.

Дульська І. В. Е-урядування як інструмент соціального інжинірингу суспільства в Україні. *Український соціум*. 2019. № 1 (68). С. 89-104.

Кислова О. Н. Перспективы применения качественных и количественных методов моделирования в социальном управлении. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Збірник наукових праць. Харків, 2001. С.183-188.

Кузьмін О. Є., Мельник О. Г. Основи менеджменту: підручник. К.: Академвидав, 2007. 464 с.

Мазараки А. А. Основи менеджменту. Харків: Фоліо. 2014. 848 с.

Майерс Д. Социальная психология. Спб: Питер. 2004. 794 с.

Мамонтов А. Практический PR. Как стать хорошим PR-менеджером. Версия 3.0. Спб: Питер. 2010. 240 с.

Нагорний Б. Соціологія управління: пошук відповідей на виклик часу. *Соціологія: теорія, методи, меркетинг.* 2001. №4. С. 126-133.

Нємцов В. Д., Довгань Л.Є. Стратегічний менеджмент: підручник. К.: Експрес-Поліграф, 2002. 506 с.

Осовська Г. В., Осовський О. А. Основи менеджменту: навч. посібник. К.: «Кондор», 2006. 664 с.

Пачковський Ю. Ф. Психологія підприємництва: навч. посібник. К.: Каравела, 2007. 416 с.

Подольчак Н. Ю., Ковальчук Г. Р. Місце та види управлінських конфліктів у сучасній системі менеджменту підприємництва. 2012. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/23188/1/15-88-95.pdf

Робінс С., ДеЧенцо Д. Основи менеджменту. К.: Основи, 2002. 671 с.

Робота з персоналом організацій: навч. посібник / за ред. *І.П.Рущенка*. Харків: Видавництво «Форт», 2013. 460 с.

Скібіцький О. М. Антикризовий менеджмент: навч. посібник. К.: Ценр учб. літератури, 2009. 568 с.

Спасібов Д. В. Електронне урядування в контексті сучасних концепцій публічного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2018. № 2 (61). С. 1-7.

Томпсон-мл А. А., Стрикленд III А. Дж. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа. М.: Вильямс. 2006. 928 с.

Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб: Питер. 2004. 607 с.

Яцура В., Гріфін Р. Основи менеджменту. Львів-Бостон-Нью-Йорк: БаК, 2001. 624 с.

Розділ 11. Соціологія праці

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *описати і розрізняти об'єкт та предмет соціології праці;*
- *ознайомитися з науковими дослідженнями у сфері праці як базового соціального процесу;*
- *розглянути категоріальний апарат соціології праці під кутом мотивації та стимулювання праці, трудової мобільності та кар'єри;*
- *розкрити особливості трудової поведінки в сучасних соціально-економічних умовах.*

Ключові слова: соціологія праці, об'єкт та предмет соціології праці, соціально-трудові відносини, суб'єкти трудових відносин, роботодавець, найманий працівник, праця, процес праці, соціально-економічна сутність праці, функції праці, соціальна поведінка, трудова поведінка, трудова діяльність, елементи організування трудової діяльності, адаптація; трудова адаптація; мотивація; мотивація праці; задоволеність працею; стимули; стимулювання праці; трудова мобільність; трудова кар'єра, моделі кар'єрної поведінки; кар'єризм.

Key words: sociology of work, object and subject of sociology of labor, social and labor relations, subjects of labor relations, employer, hired employee, labor, process of work, socio-economic nature of labor, functions of work, social behavior, labor behavior, employment, elements of work organization, adaptation, labor adaptation, motivation, motivation of work, job satisfaction, incentives, stimulation of work, labor mobility, career, models of career behavior, careerism.

План викладу:

11.1. Об'єкт, предмет, функції та категоріальний апарат соціології праці.
11.2. Праця як основний базовий соціальний процес.
11.3. Трудова поведінка та трудова адаптація.
11.4. Мотивація та стимулювання праці.
11.5. Трудова мобільність і кар'єра.

11.1. Об'єкт, предмет, функції та категоріальний апарат соціології праці

Соціологія праці є складовою соціологічної науки, що вивчає працю, трудову діяльність, закономірності формування, функціонування та розвитку соціальних суб'єктів у сфері праці, їхню поведінку та пов'язані з ними процеси й явища. У межах соціології праці досліджують працю загалом, її соціальну

сутність та особливості; з'ясовують основні функції, в яких знаходить свій прояв сутність праці як соціальний феномен. *Соціологія праці – це галузь соціології, яка вивчає закономірності формування, функціонування та розвитку соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) у сфері праці та пов'язані з ними процеси та явища.* Зокрема, у полі зору соціології праці такі проблеми, як регулювання соціальних процесів у сфері праці, мотивація трудової діяльності, пошук шляхів оптимальної реалізації трудового потенціалу сучасного працівника, вдосконалення ставлення до праці в умовах ринкової економіки, адекватне поєднання матеріальних і моральних стимулів, вивчення причин і з'ясування шляхів запобігання та способів розв'язання трудових конфліктів тощо.

Об'єкт і предмет соціології праці. *Об'єктом соціології праці* є праця як суспільно значуще явище, як процес реалізації та відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

Предметом соціології праці є структура та механізми виникнення, функціонування та розвитку різноманітної сукупності соціальних відносин, а також соціальних процесів та явищ у сфері праці. *Предмет соціології праці акумулює три основні складові:*

1) соціальні закономірності взаємодії людей із засобами і предметами праці (механізми дії й форми прояви цих закономірностей у діяльності трудових колективів і особистостей);

2) ставлення людини до праці, її змісту й характеру (мотиватори ставлення людини до праці, пов'язані з матеріальною зацікавленістю, змістом праці, відносинами в колективі тощо, тобто суто соціологічні проблеми);

3) соціальне організування підприємства, колективу (особлива система відносин, яку утворює сукупність позицій, ролей, цінностей працівників у колективі).

Функції соціології праці. Соціологія праці як галузь соціологічної науки виконує низку *функцій* (див. табл. 11.1).

Таблиця 11.1

Функції соціології праці

Назва функції	Зміст функції
Теоретико-пізнавальна	Дослідження соціальних явищ, процесів у сфері праці, з'ясування ролі праці у житті сучасного суспільства і людини, аналіз ринку праці як регулятора мобільності трудових ресурсів, вивчення соціально-професійної структури суспільства, пошук шляхів оптимальної реалізації трудового потенціалу сучасного працівника тощо.
Прогностична	Вироблення коротко- та довгострокових прогнозів щодо тенденцій функціонування соціально-трудових відносин, соціальних процесів у сфері праці.
Дослідницька	Дослідження соціальних проблем у сфері праці: ставлення до праці, поведінки на ринку праці роботодавців та найманих працівників, особливостей трудової мотивації, трудової адаптації молоді тощо.

Інформаційна	Сприяння отриманню за результатами соціологічних досліджень необхідної інформації для вирішення соціальних проблем і протиріч, які супроводжують трудову діяльність людини.
Управлінська	Формування соціальної політики у сфері праці, створення системи соціальних гарантій, соціального захисту працюючих, розроблення науково-обґрунтованих програм соціально-економічного розвитку трудових колективів, організацій.
Соціально-технологічна	Розроблення і впровадження у життя соціальних технологій, спрямованих на регулювання процесів адаптації, розвитку професійної кар'єри працівників, формування соціально-психологічного клімату в колективі, вирішення конфліктних ситуацій.
Світоглядна	Формування в суб'єктів виробничої діяльності соціологічного погляду на сучасну сферу праці.

Категоріальний апарат соціології праці. У категоріальному апараті соціології праці виокремлюють три групи категорій (див. рис. 11.1). З'ясування сутності основних елементів категоріального апарату соціології праці дає змогу більш предметно розкрити та охарактеризувати *систему соціально-трудових відносин*, адже у процесі праці люди постійно взаємодіють один з одним: вступають у безпосередні чи опосередковані стосунки, зв'язки, що реалізуються як на суспільному, так і на міжособистісному рівнях.

Рис. 11.1. Основні групи категорій соціології праці

Важливою складовою соціально-трудових відносин є соціальні взаємодії. Під *соціальними взаємодіями у сфері праці* розуміють форми зв'язків, які реалізуються в обміні умінням, досвідом, навичками, знаннями, вербальними чи конкретними діями. Об'єктивну основу соціальних взаємодій формує спільність чи розбіжність інтересів, цілей, поглядів. За певних соціальних умов постійні взаємодії породжують *соціальні відносини* – відносини між окремими людьми, соціальними групами, що приймають неоднакову участь в економіч-

ному, політичному і духовному житті; мають різні: і соціальний статус, і спосіб життя, і джерела й рівні доходів особистого споживання тощо. Ці відносини складаються через суспільне становища суб'єктів, їхній устрій життя, умови існування і є одним зі способів вияву соціальності у суспільстві, в т. ч. й у трудовій сфері.

Як відомо, будь-який вияв відносин є явищем соціальним, а водночас будь-яка зміна явища, його стану є *соціальним процесом*. Зміни у людських стосунках, становищі соціальних груп, окремих працівників, тобто зміни в соціальній структурі організації у соціології праці трактують як соціальний процес.

У сфері трудової діяльності відбувається низка соціальних процесів. Наприклад, *інтеграційні процеси* забезпечують цілісність трудової організації як окремої соціальної підсистеми. Натомість *ціннісно-орієнтаційні процеси* певною мірою детермінують мотивацію праці та трудову адаптацію. Наслідком *змінювально-підтримуючих процесів є* зміна місця індивіда або групи в просторі або соціальній структурі організації, суспільства

Керуючись таким критерієм, як *характер змін*, які відбуваються в тій чи іншій трудовій організації або колективі, *вирізняють соціальні процеси*:

- *стабілізації* (основні характеристики спільності є незмінними і лише відтворюються);
- *розвитку* (характеристики спільності змінюються, наближаючись до тих рівнів, які визначені цілями; демонструють прогресивні зміни);
- *деградації* (соціальні характеристики погіршуються, віддаляючись від намічених цілей; сповільнюється та гальмується розвиток соціальних відносин).

Соціальні процеси можуть відбуватися об'єктивно та суб'єктивно, бути детермінованими внутрішніми чи зовнішніми чинниками, пов'язаними зі структурними чи функціональними змінами, кількісними або якісними показниками вимірювання.

Соціальні відносини та соціальні процеси первинно зумовлені трудовими відносинами, а отже, нерозривно пов'язані з ними. *Трудові відносини* – це різноманіття соціальних відносин, які складаються в процесі та на підставі трудової діяльності між її учасниками. Трудові відносини мають *два аспекти*: функціональний (зумовлений самим змістом виконуваних трудових функцій і виявляється у встановленні пропорцій професійного і кваліфікаційного складу робочої сили на основі визначення необхідних витрат часу на виробництво, трудомісткості виготовлення певних видів продукції тощо) і соціальний (зумовлений наявністю «рівності-нерівності» соціального становища як соціальних груп, так і окремих працівників, схожості і несхожості їхніх інтересів, їхньої трудової поведінки).

Соціально-трудові відносини слугують детермінантами соціальної значимості, ролі, місця, суспільного становища індивіда та групи. Зазвичай, жоден член трудової організації чи група працівників не можуть функціонувати поза соціально-трудовими відносинами, поза взаємодіями, поза взаємними зобов'язаннями стосовно один одного. Взаємодія суб'єктів соціально-трудових

відносин регулюється державними законодавчими та нормативними актами, а також правовими актами, затвердженими органами місцевого самоуправління, керівниками підприємств і організацій.

Основними *суб'єктами соціально-трудових відносин* стають:

- *роботодавець* – особа, яка наймає для виконання роботи одного або декількох працівників; він може бути власником засобів виробництва або його представником;
- *найманий працівник* – особа, що уклала трудовий договір (контракт) з представником підприємства, громадської організації чи держави;
- *держава* – законодавець, захисник прав громадян і організацій, посередник та арбітр у трудових суперечках, роботодавець.

Виокремлюють *три рівні соціально-трудових відносин*:

1) *індивідуальний,* коли взаємодіють працівник і роботодавець (двосторонні соціально-трудові відносини);

2) *груповий,* коли взаємодіють об'єднання найманих працівників і об'єднання роботодавців (тристоронні соціально-трудові відносини);

3) *змішаний,* коли взаємодіють працівники і держава, а також роботодавці та держава (багатосторонні соціально-трудові відносини).

Розмаїття соціально-трудових відносин є підставою для виокремлення певних їхніх форм. Разом із тим *множинність форм соціально-трудових відносин* також уможливлює їх класифікацію за різними критеріями:

- *за сферою розповсюдження* (міжорганізаційні, внутрішньоорганізаційні);
- *за характером взаємозв'язків* (безпосередні, опосередковані);
- *за наявністю владної залежності* (рівноправні, субординаційні);
- *за ступенем регламентованості* (офіційні, неофіційні).

Усіх цих організаційних форм соціально-трудових відносин у чистому вигляді немає. Вони набувають вигляду моделей, що варіативно поєднують різноманітні їхні типи.

Як для суспільства загалом, так і для підприємства (організації) зокрема, найбільш прийнятними є конструктивні трудові відносини, що базуються на авторитеті керівників, високому рівні доходів, раціональному стилі управління, сприятливій психологічній атмосфері в колективі тощо. На противагу цьому деструктивні взаємовідносини виникають тоді, коли загальна спрямованість інтересів працівників і соціальних груп не відповідає інтересам підприємства.

Підґрунтям появи соціально-трудових відносин слугує різного роду *трудова діяльність*, яка вирізняється функціональним змістом, професійно-кваліфікаційним рівнем, мотивацією та ціннісною орієнтацією працівників, котрі формують трудові колективи з наявних різних соціальних груп. Відтак соціально-трудові відносини відтворюються завдяки трудовій поведінці працівників, їхнім учинкам, що детерміновані потребами, інтересами, ціннісною орієнтацією, а також трудовими нормами, стимулами та іншими складовими конкретних трудових ситуацій.

Зв'язок соціології праці з іншими науками про працю. Система наук про працю акумулює чималу кількість відносно самостійних дисциплін як соціологічного, так і несоціологічного профілю, кожна з яких презентує власну точку зору щодо праці. Серед наук соціологічного профілю соціологія праці досить тісно пов'язана з такими дисциплінами, як загальна соціологія, економічна соціологія, соціологія управління, соціологія організацій, соціологія професій, соціологія способу життя та ін. Їхня характерна особливість – вивчення соціальних аспектів суспільної праці. Зокрема, загальна соціологія вивчає взаємодію різних сторін суспільства загалом, акцентує на типовому для всього суспільного розвитку. Натомість, соціологія праці досліджує реалізацію цього типового у конкретній сфері життєдіяльності суспільства – трудовій.

Соціологія праці також послуговується науковими доробками й ергології, що вивчає можливості підвищення продуктивності праці, та праксеології – наукової теорії про найбільш ефективні дії та рухи робітника в процесі трудової діяльності.

Юридичний аспект трудових відносин, правове становище працівників вивчає трудове право, що реалізується через соціальний контроль поведінки у сфері праці. Воно регламентує основні моменти взаємодії в процесі праці, у ньому визначено порядок наймання на роботу, переведення та звільнення працівників, тривалість робочого дня, порядок розгляду трудових спорів та форми стягнень за порушення трудової дисципліни тощо.

Отже, соціологія праці є міждисциплінарною наукою в системі знань про працю. Багатоманітність наук про працю спричинена специфікою тих проблем, які є об'єктом дослідження кожної з них.

11.2. Праця як основний базовий соціальний процес

Праця є об'єктом вивчення соціології праці у кількох ракурсах: як суспільно значуще явище, як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності, що завжди передбачає прояв соціальної активності щодо навколишнього світу. Їй притаманний свідомий характер, оскільки суб'єктом може бути лише людина, а об'єктом – елементи навколишнього світу. Окрім трудової, вирізняють такі *види соціальної діяльності*, як творча, споживацька, дозвільна, освітня, рекреаційна тощо. Проте така класифікація має умовний характер, оскільки в реальному житті цих видів діяльності у чистому вигляді окремо немає. Загалом будь-яка людська діяльність, якщо вона доцільна, містить у собі елементи праці.

Вперше слово «праця» (англ. labour), згідно з Оксфордським словником англійської мови, було вжито в 1776 р. для означення певних фізичних зусиль, спрямованих на задоволення матеріальних потреб суспільства. До цього часу в науці та в житті вживали поняття «робота» як процес виконання тих чи інших функцій.

Праця стала основою функціонування та розвитку людського суспільства. Пріоритетний статус вона отримала завдяки тому, що формує цінності, задовольняє різноманітні потреби людей, змінює їхнє соціальне становище, формує соціальний та професійний портрет особистості. Тобто праця є своєрідним фундаментом, на якому ґрунтуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини. Як соціальна категорія *праця акумулює* здатності, вміння, способи організування трудового процесу, знаряддя для виконання певних операцій, технічне устаткування, а також вироблену продукцію.

Процес праці включає:

- доцільну діяльність людини (сама праця);
- предмет праці, тобто те, на що спрямована діяльність;
- знаряддя виробництва, якими людина впливає на предмет праці.

Соціальна значимість праці проявляється в тому, що:

- праця – доцільний процес створення споживних вартостей, матеріальних і моральних цінностей, необхідних для задоволення людських потреб;
- праця створює суспільне багатство і є основною формою життєдіяльності будь-якого людського суспільства;
- праця є сферою реалізації трудового потенціалу людини та її самовираження.

Впливаючи на природу, взаємодіючи з нею, людина не тільки створює матеріальні (їжу, одяг, житло) і моральні (мистецтво, літературу, науку) блага, а й змінює власну сутність. Вона збагачується знаннями та досвідом, розвиває свої здібності і хист, набуває певних соціальних якостей, формується як особистість. У процесі розвитку людства праця урізноманітнювалася й удосконалювалася. Поступове вдосконалення знарядь праці призвело до виникнення поділу праці, а як наслідок – формування професійної структури суспільства, розмежування праці на розумову та фізичну. Змінюючи й удосконалюючи засоби праці, технологію, людина також змінюється й удосконалюється, набуває нових знань, а в міру цього задовольняє все ширший спектр потреб. Отже, праця справляє вплив на саму особистість людини не тільки прищеплюючи їй певні навички, а й визначає спосіб ставлення її до навколишнього світу і до інших людей, а відтак формує основу її життєвої позиції. Праця – першопричина розвитку людини.

Соціальна значимість праці проявляється й у її функціях (див. рис.11. 2).

Серед основних соціальних характеристик праці виокремлюють:

- *усвідомлення дій* (перш, ніж почати працювати людина мислиннєво уявляє результат праці);
- *доцільність дій* (яким чином продукувати блага й які ресурси та технології при цьому використовувати);
- *результативність дій* (суспільно-корисний результат);
- *суспільна корисність дій* (кооперація праці, задоволення не лише особистих, а й суспільних потреб);

• *енергозатратність дій* (витрати людської енергії при здійсненні трудової діяльності).

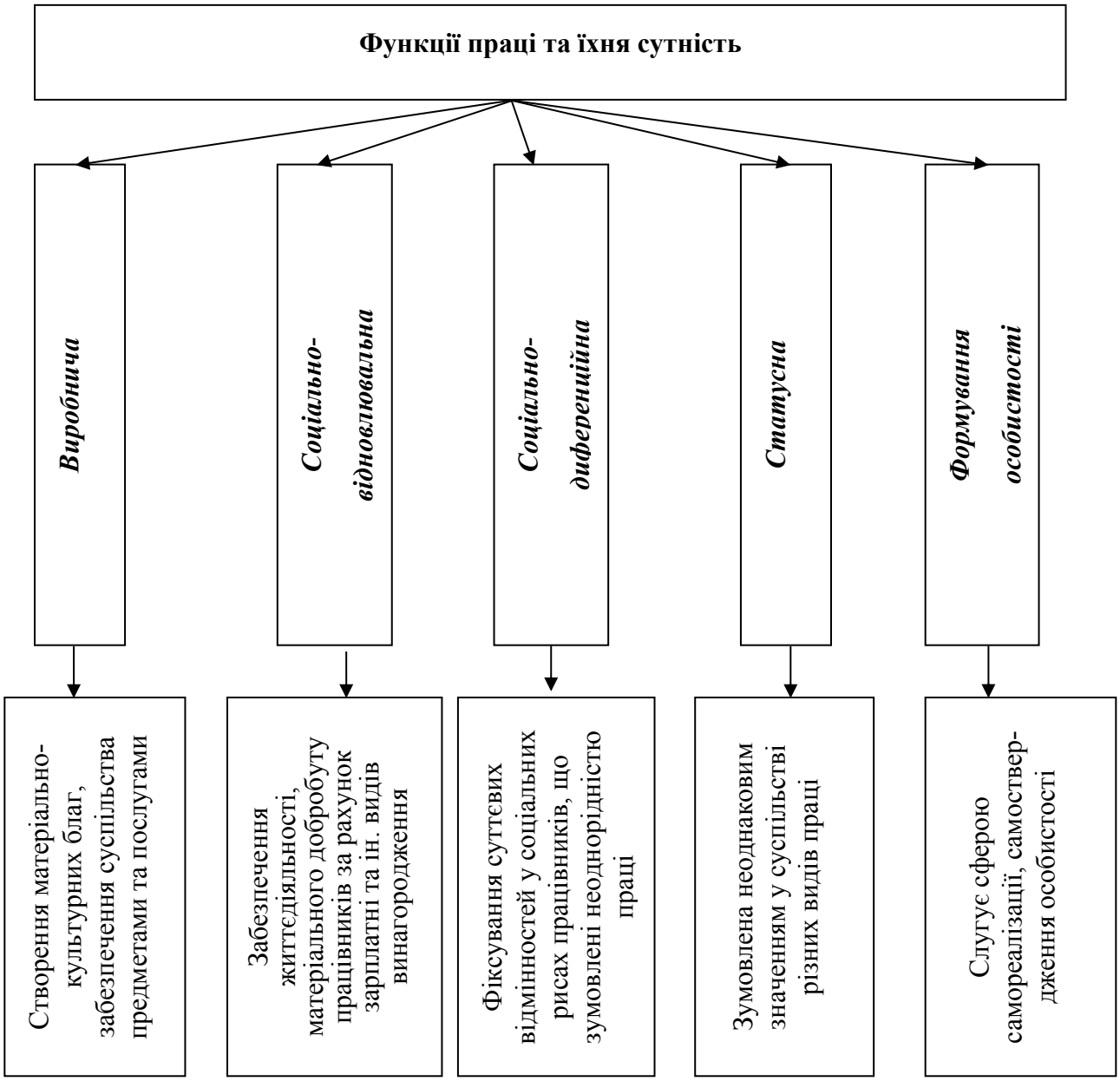

Рис.11.2. Функції праці

Соціально-економічна сутність праці двоїста, оскільки, з одного боку, праця є джерелом багатства і доходів, а з іншого – мірою поведінки людини, засобом її самореалізації, самоствердження як особистості. Таким чином, праця має стимулюватися, бо вона реалізується в надії на отримання грошового доходу, а водночас – будь-яка бажана праця приносить людині, окрім грошей, задоволення. Тому позбавлення можливості працювати є некомфортною ситуацією для працездатної людини. Оцінюючи значення праці в житті людини, американський підприємець ***Г. Форд*** досить вдало зауважив, що праця – основна умова здоров'я, самоповаги і щастя.

Характер праці відображає особливості суспільної праці, що властиві кожній суспільно-економічній формації й зумовлені системою виробничих

відносин. Під суспільною працею розуміють працю людей один на одного, на суспільство. Основними *показниками характеру праці є* форма власності, ставлення працівників до засобів виробництва та своєї праці, розподільчі відносини, ступінь соціальної диференціації в процесі праці (соціальні відмінності). Відповідно до цих показників виокремлюють такі види праці: суспільну та приватну; індивідуальну та колективну; найману та самозайнятість; добровільну та примусову.

Оскільки соціально-економічна сутність праці двоїста, то й *характер праці* теж *двоїстий:*

- по-перше, праця є специфічним «обміном речовин» між людьми і природою;
- по-друге, праця – це обмін продуктами діяльності між людьми, що детермінований поділом праці в суспільстві та формами власності.

У першому випадку – це індивідуальний процес, оскільки суб'єктом є індивід, котрий забезпечує своє просте відтворення (як біологічної істоти), а в другому – колективний процес, наслідком якого є відносини між людьми як між виробниками і споживачами.

Залежно від результатів вирізняють такі види праці:

- *реальна* (жива праця працівника, затрачена ним у певний момент часу) та *колишня* (втілена в предметах і засобах праці);
- *виробнича,* результатом якої є натурально-речові блага, та
- *невиробнича,* продуктом якої є соціальні та духовні блага.

Узагальненою характеристикою процесу праці є *зміст праці*, що відображає розподіл функцій на робочому місці та сукупність виконуваних операцій (різноманітні трудові функції, виконувані працівником). *Основними ознаками змісту праці є*:

- структура та багатоманітність виконуваних функцій;
- співвідношення виконавських і управлінських елементів;
- фізичні та нервово-психічні навантаження;
- ступінь розумового напруження;
- самостійність, новизна, складність праці тощо.

Виокремлюють *соціальний* та *функціональний зміст праці*. Під першим розуміють доцільність діяльності працівника, мотивацію, ставлення до праці на суспільному (як до професії, виду діяльності) й індивідуальному (як до тієї чи іншої виконуваної роботи) рівнях. *Функціональний зміст праці виявляється у виконуваних працівником конкретних ролях, функціях, серед яких*:

- *енергетична* (приводить у рух засоби праці);
- *технологічна,* або *виконавська* (поєднує предмети і засоби праці, безпосередньо обробляючи предмети праці);
- *контрольно-регулююча* (нагляд і контроль за рухом предметів і засобів праці, здійснення наладки і регулювання устаткування);
- *управлінська* (підготування та організування виробництва, керівництво виконавцями тощо).

Зміст праці залежить від того, що людина робить і які засоби для цього використовує; які функції виконує і як вони при цьому поєднуються; які зусилля переважають (фізичні чи розумові). *За змістом розрізняють такі види праці:* проста і складна; творча та репродуктивна; фізична та розумова; ручна та механізована тощо. Різна за змістом праця потребує від працівника різного рівня професійних знань, ступеня участі в управлінні виробничим процесом, рівня загальної культури.

Проста праця передбачає виконання простих трудових операцій, для яких достатньо виробничого інструктажу і не потребує спеціального навчання, тобто така праця є некваліфікованою. Натомість с*кладна праця* потребує відповідної кваліфікації, набуття певних практичних навичок, пов'язана з додатковими витратами на навчання працівника, тобто передбачає наявність у нього відповідного рівня професійного підготування працівника, знань, умінь і навичок, необхідних для виконання роботи певного змісту.

Творча праця – це постійний пошук нових рішень, активного розвитку самостійності та ініціативності, а тому її не кожен зможе виконувати. Така праця зумовлена як рівнем освіти і кваліфікації працівника, так і схильністю до інновацій, а тому реалізується відповідно до його особистісного потенціалу. Їй характерні розроблення прогресивних технологій, використання раціональних методів і способів праці, виробництво нових зразків продукції.

Репродуктивна (рутинна) праця передбачає усталений алгоритм функцій, їхню стійкість, майже незмінність, тобто її особливістю є шаблонність прийомів для досягнення результату. Якщо творчість характеризується одержанням чогось якісно нового, то рутинна діяльність зводиться до отримання «стандартного результату». Зазвичай немає суто репродуктивної й суто творчої праці. Кожний реальний вид праці поєднує рутинні та творчі елементи у певних пропорціях.

Фізичну працю характеризує безпосередня взаємодія людини з засобами праці, її включення в технологічний процес. Така праця пов'язана з використанням мускульних зусиль людини. *Розумова праця* поєднує інформаційні, логічні, творчі елементи, характеризується браком прямої взаємодії працівника з засобами виробництва і забезпечує потреби виробництва в знаннях, організуванні та управлінні. Результатом такої праці є інформація, оформлена певним чином (текст, розрахунок, креслення, повідомлення тощо).

Ручна праця передбачає пряму взаємодію працівника та предметів праці й не потребує складних інструментів, приладів. Серед працівників, котрі практикують *автоматизовану працю*, виокремлюють працівників, котрі спостерігають за роботою автоматизованих агрегатів і машин; працівників, котрі виконують роботу за допомогою машин і механізмів; працівників, залучених до виконання ручних операцій при машинах і механізмах.

Отже, різноманітність «змістовної наповненості» праці потребує від працівника різного рівня професійних знань, ступеня участі в управлінні виробничим процесом, рівня загальної культури, тому збагачення змісту праці,

поліпшення її умов полегшують працю людини, а відтак, підвищують задоволеність нею.

У процесі трудової діяльності формуються соціально-трудові відносини, серед яких суттєвими є відносини, що характеризують ставлення до праці. Результати трудової діяльності залежать не тільки від професіоналізму та фізичних можливостей працівника, а й від того, як він ставиться до своєї праці. Під *ставленням до праці* розуміють соціально зумовлений, відносно стійкий стан пізнавальної, емоційної та поведінкової готовності працівника реагувати на всю сукупність елементів процесу праці.

Сутність ставлення людини до праці полягає в реалізації трудового потенціалу працівника під впливом усвідомлених потреб і зацікавленості, тобто характеризує прагнення, бажання, наміри (чи брак таких) людини максимально проявити свої фізичні та психологічні якості, використати свій досвід і знання, здатність досягнути певних результатів праці: як кількісних, так і якісних, а разом з тим сприяє формуванню певних соціальних якостей, позаяк особа характеризується не тільки тим, що вона робить, а й тим, як вона це робить. З огляду на це, вирізняють такі *типи ставлення до праці*:

- *супернормативне* – виключно сумлінне, що відповідає всім чинним нормам і передбачає добросовісне виконання виробничих завдань;
- *субнормативне* – недостатньо сумлінне, що характеризується псевдоактивністю у трудовій поведінці;
- *ненормативне* – несумлінне.

Ставлення до праці доцільно розглядати як певне соціальне явище, що є результатом взаємодії таких складових, як мотиви й орієнтації трудової поведінки (мотиваційне ядро працівника); професійна та реальна трудова поведінка; оцінювання трудової ситуації (вербальна поведінка – вияв задоволення чи незадоволення).

На формування ставлення до праці впливають як об’єктивні, так і суб’єктивні чинники, що стимулюють чи стримують трудові зусилля, використання знань, досвіду, розумових та фізичних можливостей працівника. Першу категорію репрезентують умови та обставини, що створюють незалежні від суб’єкта передумови діяльності, пов’язані з особливостями зовнішнього оточення (виробниче та невиробниче середовище), серед яких виокремлюють *загальні об'єктивні чинники* (соціально-економічні та інші соціальні умови трудової діяльності) та *специфічні чинники* (обставини та умови конкретної роботи: зміст, організування й оплата праці, соціально-психологічний клімат у трудовому колективі, стиль керівництва тощо). *Суб’єктивні чинники* пов’язані з індивідуальними особливостями працівника, відображенням зовнішніх умов у його свідомості та психіці (попередній досвід, рівень загальної та професійної культури, психологічні та демографічні особливості). Об’єктивні чинники є зовнішніми активаторами трудової діяльності, тобто своєрідними стимулами, натомість суб’єктивні – внутрішні мотиватори конкретної особи

На формування ставлення до праці суттєво впливають *умови праці,* серед яких виокремлюють:

- *соціально-економічні* (тривалість робочого дня і робочого року, оплата праці);
- *гігієнічні* (температурний режим на робочому місці, вентиляція, забрудненість навколишнього середовища, рівень освітленості, наявність шуму, вібрації та ін.), що можуть бути нормальними та шкідливими, з яких виокремлюють особливо шкідливі та травмонебезпечні);
- *організаційні* (ритмічність праці, її режим, періодичність перерви на конвеєрі тощо).

Важливим показник ставлення до праці є *задоволення працею*, що відображає рівень відповідності праці вимогам, які ставить до неї працівник. Ступінь задоволення працею – це суб'єктивне оцінювання працівниками можливостей реалізації своїх вимог до змісту, характеру та умов праці, що визначається не лише змістом і характером праці, а й умовами праці, відносинами в колективі тощо. В соціології праці вирізняють *загальну* та *часткову задоволеність працею*. Перша характеризує задоволеність працею, а друга – різними її аспектами й елементами виробничої ситуації.

Науковці виокремлюють певні *принципи співвідношення між загальною та частковою задоволеністю працею*:

- загальна задоволеність формується в результаті значної переваги позитивних чи негативних чинників;
- один з позитивних чи негативних чинників є настільки значимим, що визначає загальну задоволеність працею;
- наявність відносної рівноваги між позитивними та негативними чинниками, і загальна незадоволеність стає невизначеною.

Задоволеність працею на рівні робочого місця першочергово визначається заробітною платою, що в реаліях сьогодення не гарантує більшості громадянам гідних умов для нормальної життєдіяльності. Її роль у формуванні особистих доходів працівників знижується, як наслідок – працівники часто погоджуються виконувати менш змістовну, але краще оплачувану роботу.

Отже, від ставлення до праці професійної групи чи конкретного працівника в кінцевому підсумку залежать обсяг і якість соціальних благ, що суспільство може надати працівникам.

11.3. Трудова поведінка та трудова адаптація

Трудова поведінка. Соціологія вивчає трудову поведінку як один із різновидів поведінки соціальної. *Соціальна поведінка* – це комплекс взаємопов'язаних дій, які виконують люди в системі конкретного соціуму для вдоволення своїх найбільш значущих потреб. Вона є результатом як об'єктивної, так суб'єктивної детермінації людської активності. З одного боку, це складна система пристосування особистості до різноманітних умов, а з іншого – форма перетворення і зміни соціального середовища згідно з об'єктивними можливостями, які людина відкриває для себе з у рахуванням своїх власних цінностей. *Трудова поведінка* – це комплекс певних послідовних

учинків, дій людини, що зумовлені виконуваними ролями і чинними нормами в межах конкретної трудової організації та спрямовані на перетворення предметів праці з метою досягнення відповідного результату. *Трудова діяльність* – це чітко визначені за змістом, часом і простором цілеспрямовані операції та функції, здійснювані працівниками в конкретній трудовій організації. Мета трудової діяльності полягає у виробництві матеріальних благ; продукуванні наукових ідей; реалізації певних послуг; накопиченні, зберіганні та передаванні інформації; розподілі створених благ; здійсненні обміну продуктами діяльності, послугами; організуванні та управлінні діями працівників тощо.

Будь-яка *трудова діяльність передбачає наявність таких елементів її організування*:

- повного функціонально-технологічного переліку трудових операцій;
- працівників, професійні, кваліфікаційні та посадові характеристики яких зафіксовані у штатних розписах;
- матеріально-технічних умов;
- певного організаційно-технологічного та економічного зв'язку працівників з засобами та умовами праці;
- системи управлінських заходів, за допомогою якої забезпечується відповідна діяльність працівників, включених у трудовий процес.

Трудова діяльність акумулює сукупність функціонально-технологічних дій, виконання яких дає передбачуваний результат. Якщо трудова діяльність зумовлена виробничими засобами та методами, і зазвичай мало залежить від власного бажання працівника, то трудова поведінка – відносно самостійна.

Трудову поведінку працівника нормативно детермінують умови виробничої ситуації, а також вона певною мірою залежить від індивіда, який може обирати з багатьох альтернатив. Міра відповідності цих двох аспектів свідчить про ступінь зацікавленості працівника в узгодженні своїх дій з цілями організації. Трудова поведінка пов'язана з професійними можливостями, інтересами та функціональним змістом трудового процесу. Успішність трудової поведінки, крім індивідуальних зусиль суб'єкта, залежить від багатьох об'єктивних чинників – настрою, думок, намагань, оцінок інших людей, що формують систему зустрічних дій і впливають у певний спосіб на продуцента поведінки.

Цільовою спрямованістю трудової поведінки є:

- зміна чи збереження свого соціального і функціонального стану;
- зміна виробничих умов;
- реалізація проміжних дій для досягнення мети професійного майбутнього.

Об'єктами прагнення можуть бути: престиж, влада, змістовність праці, творчість, матеріальне забезпечення, гарантія зайнятості, велика сума пенсії тощо.

Усі чинники, що зовнішньо зумовлюють трудову поведінку, формують трудову ситуацію – комплекс умов трудової діяльності. *Трудову ситуацію структурують за такими складовими:*

1) *безпосередні управлінські дії* (впливають на трудову поведінку працівників); наявні у двох формах: психологічного впливу на особистість працівника; примусового адміністративно-вольового впливу (накази, розпорядження);

2) *соціальний контроль*, в основі якого лежить орієнтація на соціальні очікування, цінності, норми і правила трудової поведінки, трудові традиції, притаманні конкретній трудовій організації й очікувані в поведінці її членів;

3) *стимули до праці* (опосередковано впливають на поведінку працівників і зачіпають їхні інтереси, стають спонукальними мотивами).

З-поміж цільових форм трудової поведінки вирізняють:

- *функціональну поведінку,* що безпосередньо стосується виконання конкретних трудових функцій на робочому місці. Вона формується технологічним, економічним, організаційно-управлінським і соціальним стандартами, що об'єктивно задані.
- *економічну поведінку*, спрямовану на досягнення певного рівня добробуту та якості життя. Регуляторами економічної поведінки людини є суспільні й економічні норми, які задаються її переконаннями, ідеалами та цінностями і зумовлені реальними економічними відносинами.

В умовах ринкової системи господарювання людина вимушена робити вибір на користь прийнятної для неї *моделі економічної поведінки*, а саме:

- *максимізація прибутку за рахунок максимізації праці*. Така поведінка характеризується максимізацією зусиль, затрат і відповідними обсягами очікуваної вигоди, але водночас і певним ступенем ризику;
- *гарантований дохід ціною мінімуму праці або мінімум доходу за умови мінімуму праці*. Така поведінка скерована на мінімізацію ризику при отриманні результату та жорстке лімітування гарантованої величини доходу;
- *максимізація доходу ціною мінімізації праці*. Така поведінка є дещо небезпечною, оскільки може спровокувати індивіда на незаконний чи навіть злочинний шлях.

Порівнюючи всі можливі варіанти економічних дій, орієнтуючись на відповідний результат, людина вибирає той варіант, який їй найбільше імпонує. Цей вибір залежить від статусних характеристик людини, особистісних якостей, системи домінуючих цінностей тощо і визначається соціально-економічним середовищем.

Порушення працівником норм і правил трудового процесу, посадових інструкцій трактують як *деструктивну поведінк*у. Різновидами такої поведінки є:

- *протиправна поведінка* – порушення трудового, адміністративного чи кримінального права;
- *дисфункціональна поведінка* – пояснюється професійною некомпетенцією;

- *індивідуально-цільова поведінка* – спрямована на реалізацію особистих інтересів на шкоду колективним;
- *девіантна поведінка* – пов'язана з асоціальними звичками і схильностями особи тощо.

Завдання соціології праці полягає в тому, щоб визначити оптимальну відповідність професійних можливостей працівників тому функціональному змісту трудової діяльності, який зумовлений її кінцевою метою.

Нині ефективною, соціально бажаною є трудова поведінка, якій властиві творча ініціатива та відповідальність дій. Саме така трудова поведінка може привести до успіху в умовах формування ринкової економіки. *Творча ініціатива* – це добровільне й активне прагнення людини до певної діяльності, застосування досконаліших методів роботи, новітніх технологій, знань з метою досягнення високих результатів. *Відповідальність* – це не тільки усвідомлення особою вимог і норм, наслідків їхнього невиконання, а й активне втілення цих вимог і норм у конкретних діях і вчинках. Тут важливо, що людина відповідає за власні дії і перед своїм сумлінням, і перед тими, хто її оточує. Формуванню відповідальності сприяє висока професійність, знання своєї справи, наполегливість, толерантність, витримка.

Спонукальною силою людини до трудової діяльності є *потреби*. Вони активізують людину, керують її поведінкою. Потреби неможливо безпосередньо спостерігати або виміряти. Про них можна лише здогадуватися або подумки уявляти на основі поведінки конкретної людини. Потреби лише тоді стають спонукальними чинниками та регуляторами поведінки, коли усвідомлюються людиною, тобто коли людина чітко розуміє, чого вона хоче і в який спосіб цього можна досягнути. Усвідомлення потреби формує інтерес – загальну скерованість дій особистості на можливість задоволення тієї чи іншої потреби. Якщо потреба конкретизує, що необхідно суб'єкту для його нормального функціонування, то інтерес відповідає на питання як діяти, щоб задовольнити цю потребу, які предмети і суб'єкти необхідно до цього залучити. Інтерес – це свого роду форма вияву потреб. Він спрямований на ті соціальні відносини, від яких залежить задоволення потреби. Поєднання актуалізованої потреби та економічного інтересу робить трудову поведінку більш осмисленою. Основні потреби людини задовольняються в трудових організаціях і конкретизуються щодо сфери праці.

Отже, трудова поведінка спрямована на задоволення різних потреб, а в кінцевому підсумку – на самозбереження та забезпечення власної життєдіяльності, а отже, визначається скоординованою системою дій людини, що полягають у задоволенні широкого спектру потреб, вигод і комфорту.

Оскільки є безліч потреб, то є і велика кількість цінностей. *Цінність* – це властивість певного об'єкта задовольняти якусь людську потребу. Під цінностями розуміють соціальні критерії особливої значущості певних матеріальних і духовних благ, необхідних для функціонування та розвитку соціальних систем. Ціннісні відносини не виникають до тих пір, поки суб'єкт не виявив для себе проблематичності задоволення актуальної потреби. Чим

проблематичнішою є можливість задоволення певної потреби, тим більшу цінність має предмет чи засіб її задоволення. Цінності слугують мотивом трудової поведінки, а відтак формуються у процесі трудової мотивації на основі її потреб та інтересів. Спрямованість особи на певну групу головних для неї цінностей, які вважають загальним орієнтиром в її поведінці, є *ціннісними орієнтаціями.* Вони програмують діяльність людини на тривалий час, визначають основну лінію її поведінки. Ціннісні орієнтації формуються у процесі розвитку особистості, її трудової діяльності.

Таблиця 11.2

Конкретизація загальних потреб у сфері праці (Г.В. Дворецька, 2001)

Загальні потреби	Потреби у сфері праці
Психологічне задоволення	Фізичне задоволення трудовою діяльністю.
Матеріальний добробут	Зарплата, забезпечення житлово-побутових потреб та інші матеріальні блага.
Соціальна активність	Суспільно значуща трудова діяльність.
Незалежність	Певний трудовий статус, економічна самостійність.
Стабільність і стійкість існування	Гарантоване місце праці та заробіток.
Спілкування, приналежність до групи	Професійне спілкування, приналежність до трудової організації
Визнання (повага) оточуючих	Просування посадовими сходинками, повага з боку колег, підлеглих, керівника
Удосконалення, самовираження	Професійне вдосконалення, творчість, виконання відповідальної роботи, прийняття самостійних рішень, вияв ініціативи
Знання та поінформованість	Підвищення професійних знань, поінформованості у виробничих правах, інтелектуального рівня.

У трудовій діяльності можлива орієнтація на:

- *суспільну значущість*, коли людина намагається виконувати найбільш важливу і необхідну для суспільства роботу, навіть якщо вона не завжди цікава за змістом чи вигідна за оплатою;
- *зміст*, коли працівник прагне знайти найбільш цікаву, різноманітну, творчу роботу, що приносить йому задоволення і відкриває можливості для самовдосконалення та самоствердження;
- *оплату*, коли людина воліє працювати понаднормово або виконувати високооплачувану роботу для збільшення свого заробітку;
- *умови*, коли людина зацікавлена в роботі з комфортними умовами праці, зручною змінністю, хорошим мікрокліматом у колективі, навіть з більш низькою оплатою чи невисокою змістовністю праці.

Виявлення цінностей трудової діяльності передбачає передусім визначення певного переліку значущих для цієї діяльності характеристик та супутніх їй

обставин, що здатні задовольнити потреби людини в конкретній трудовій ситуації. До них відносять умови, оплату, організування і зміст праці, престиж певного виду трудової діяльності тощо.

Зазвичай орієнтація людини на ті чи інші цінності становить відмінність в ієрархії ціннісних орієнтацій індивідів. Для одного це може бути робота, для іншого – сім'я, для третього – дозвілля. Ієрархія ціннісних орієнтацій може бути послідовною, узгодженою або неузгодженою, непослідовною. Суперечливість виникає тоді, коли людина обирає реалізацію цінностей, які для неї однаково важливі, але не поєднані з погляду одночасної реалізації. Особливо це характерно для молоді, котра вступає в соціальне життя і прагне водночас мати і професію за покликанням, і високий рівень матеріального добробуту, і багато часу для дозвілля, і хорошу сім'ю.

Трудова адаптація. Трудова поведінка зумовлена низкою адаптаційних процесів у сфері праці. Термін «адаптація» виник у другій половині XVIII ст. Адаптація людини не може не мати соціального характеру. *Соціальна адаптація* (від лат. *adaptacio* – пристосування) – пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, певних соціальних спільнот і реальних умов функціонування.

Ефективність адаптації залежить від *адаптаційного потенціалу людини* – ступеня можливості особистості включитися в нові умови соціального середовища, а також у ті, що перебувають у постійній зміні. Він пов'язаний з *адаптивною підготовкою особистості* – тими уміннями та навичками пристосування, які індивід набуває в процесі життєдіяльності.

Процес адаптації індивіда можна умовно розділити на три етапи:

1) *орієнтаційний* – спрямований на ознайомлення адаптанта з соціальним середовищем;

2) *оцінний* – відбувається диференціація соціального досвіду та способу життя на взаємоприйнятний та взаємовідхилений, відбір можливих у нових умовах форм та способів діяльності згідно з установками та ціннісними орієнтаціями, що раніше склалися в адаптанта;

3) *етап сумісності* – суб'єкт досягає стану адаптованості.

Адаптація завжди пов'язана зі зміною середовища. У соціальній адаптації виділяють *дві форми*:

- *активну*, коли суб'єкт прагне впливати на середовище з метою її зміни (наприклад, зміни цінностей, форм взаємодії і діяльності, які він повинен освоїти);
- *пасивну*, коли суб'єкт не прагне до такого впливу і зміни.

Трудова адаптація є різновидом соціальної, під якою розуміють взаємодію працівника з новою трудовою ситуацією, у процесі якої погоджуються вимоги та очікування її учасників. Розпочинаючи трудову діяльність чи змінюючи місце праці, людина керується певними мотивами та ціннісними орієнтаціями, відповідно до яких формулює свої вимоги до організації. Організація, своєю чергою, на підставі власних цілей і завдань, висуває свої вимоги до працівника, його трудової поведінки. Отже, *трудова*

адаптація – двобічний процес свого роду взаємодії між працівником і новою для нього трудовою ситуацією.

Розрізняють *первинну* (людина вперше розпочинає свою трудову кар'єру) та *вторинну* (людина змінює робоче місце без зміни чи зі міною професії) трудову адаптацію.

У трудовій адаптації виокремлюють декілька різновидів (див. табл.11.3).

Таблиця 11.3

Різновиди трудової адаптації (Г.В. Дворецька, 2001)

Види трудової адаптації	**Сутність різновидів трудової адаптації**
Професійна	Ознайомлення зі змістом роботи; надбання навичок професійної майстерності, необхідної для якісного виконання функціональних обов'язків. Стосується вибору професії, професійного підготування, початку трудової діяльності з обраної професії.
Соціально-психологічна	Засвоєння соціально-психологічних особливостей трудового колективу; залучення до системи взаємин, які в ньому склалися. Характер зв'яків і відносин залежить від рівня згуртованості колективу, його соціально-психологічного клімату.
Організаційна	Засвоєння організаційної структури, системи управління й обслуговування, режиму роботи; дотримання дисципліни праці.
Соціально-побутова	Засвоєння особливостей матеріально-побутових умов, вирішення проблем побуту; задоволення потреб у певному розмірі заробітної плати, в житлі; сприйняття традицій проведення відпочинку. Характер такого типу адаптації залежить від рівня культури виробництва, загального рівня розвитку членів колективу, специфіки використання ними свого часу.

Індикаторами трудової адаптації слугують об'єктивні та суб'єктивні показники. Зокрема, *об'єктивні* – це кваліфікація, визначена за тарифно-кваліфікаційним довідником, та професійна стабільність (співвідношення стажу роботи за фахом і загального стажу роботи). З-поміж *суб'єктивних* виокремлюють задоволеність працею та задоволеність трудовою ситуацією.

Успішність адаптації залежить не стільки від особливостей та об'єктивних властивостей ситуації, скільки від особливостей та наявності індивідуальних ресурсів, адекватності й ефективності стратегій їхнього застосування.

11.4. Мотивація та стимулювання праці

Мотивація праці. У процесі життєдіяльності людина завжди знаходиться у ситуації вибору. Якщо у людини є необхідність зробити вибір у тому чи іншому випадках, то вона обере саме те, що забезпечить максимальне задоволення її потреб. Поясненням причин дій, які формують підґрунтя для прийняття рішення, є *мотив* – стан схильності, готовності діяти тим чи іншим чином. Він спонукає людину до активності і надає змісту окремим її діям, цілям та умовам їхнього досягнення. Процес ініціації та реалізації дій, що спрямований на досягнення поставленої мети й зумовлює те, що людина здійснює саме цей, а не інший вчинок, і є *процесом мотивації*. Якщо *мотивація* (від франц. motiv – спонука) – це комплекс спонукальних причин, потреб, під впливом яких так чи інакше діє особа в конкретній ситуації, то *мотивація праці* передбачає процес вибору людиною обґрунтування свого способу участі в трудовій діяльності, спонукання до активної трудової поведінки, яке спрямоване на задоволенні важливих для людини потреб.

А. Маслоу виокремив *два типи мотивації*:

1) *Д-мотивацію* – дифіцитарна мотивація, метою якої є усунення дифіцитарних станів (голоду, небезпеки, страху тощо);

2) *Б-мотивацію* – мета-мотивація, що посилює зростання, загострення потреби (чим більше людина одержує, тим більше їй хочеться).

Тип мотивації визначає ставлення індивіда до оточення, до трудової діяльності, а водночас впливає на вибір життєвих цілей. Отже, мотивація – це процес свідомого вибору особистістю того або іншого типу поведінки. Мотиви індукуються стимулами, і без дієвих стимулів виникати не можуть. Мотиви, порівняно зі стимулами, що є об'єктивними, мають суб'єктивно-ідеальний характер, оскільки мотиви – це власне стимули, що пройшли крізь призму свідомості людини.

Під *мотиваційною системою* розуміють сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, які спонукають людину до здійснення певної трудової діяльності для задоволення власних потреб. Особливе місце в цій системі належить соціальним установкам, які акумулюють природні задатки індивіда, його соціальний досвід і мотивують його поведінку. Дія різноманітних внутрішніх та зовнішніх спонукальних сил людини до трудової діяльності формує її *мотиваційну сферу*.

За функціональною спрямованістю вирізняють *мотиви-спонукання* – реальні сили, що стосуються вчинків, і *мотиви-судження*, що обґрунтовують і пояснюють учинки самому суб'єктові та іншим. Перші, крім безпосередньої спонукальної функції, реалізують *орієнтуючу функцію* (спрямовують дії працівника в ситуації вибору доцільного варіанта поведінки, блокують одні дії та зумовлюють інші), *опосередковуючу* (опосередковують діяльність зовнішніх і внутрішніх активізуючих сил), а також *мобілізуючу* (мобілізація сил працівника для реалізації обраних варіантів трудової поведінки). Мотиви-судження реалізують *цілеформуючу функцію* – визначають значущість певного варіанта поведінки для її суб'єкта, виявляючи її особистісний сенс, і

з'ясувальну, яка полягає в тому, що за допомогою мотиву працівник з'ясовує й обґрунтовує (для себе і для інших) доцільність своїх дій у певній трудовій ситуації.

Мотив може бути і *потенційний*, який формується до початку певних трудових дій та зберігається після їхнього завершення, і як реально діючий, що виявляється в процесі трудових дій. Серед мотивів трудової поведінки людини є відносно стабільні, якими вона керується протягом багатьох років, не залежно від трудової ситуації, але чимало і ситуативних, які пов'язані з конкретними ситуаціями, важливими життєвими подіями. Найстабільніші мотиви (яким людина надає перевагу) становлять *мотиваційне ядро*, інші – *мотиваційну периферію*. Мотиваційне ядро має певну ієрархічну структуру, що змінюється в процесі трудової діяльності. Вона, як і структура периферійних мотивів, визначається змістом конкретної трудової ситуації. Загальне мотиваційне ядро містить *мотиви забезпечення* (матеріальна зацікавленість, орієнтація на заробіток), *мотиви покликання* (намагання реалізувати в трудовій діяльності свої професійні можливості, вміння, якості, здібності) і *мотиви престижу* (діяльність на користь громади, реалізація соціальної ролі, досягнення певного статусу в міжособових відносинах, самоактуалізація). Структура трудової мотивації формується протягом усього життя людини і віддзеркалює особливості її соціалізації.

Постійне підтримування дієвості позитивної мотивації працівників називають *соціальним регулюванням*, що здійснюється за допомогою низки (економічних, адміністративно-правових, соціально-психологічних) методів, які спонукають, примушують і стимулюють людину до виконання своїх службових обов'язків, формують відповідні зразки трудової поведінки.

Відомо чимало теорій, які по-різному тлумачать вплив мотивів на поведінку людини. Наприклад відомий соціолог праці ***Д. Маркович*** виокремив такі *теорії мотивації праці*: ієрархії потреб; досягнення результатів; подвійної мотивації; справедливості чи соціального порівняння; очікування (оцінки). Згідно з теорією ієрархії потреб ***А. Маслоу***, людська поведінка детермінована потребами, що перебувають в ієрархічній залежності (без задоволення попередньої потреби не може актуалізуватися наступна). Автором ще однієї теорії, що ґрунтується на потребах, *теорії подвійної мотивації* є ***Ф. Херцберг.*** Він виокремив дві групи чинників, що суттєво впливають на мотивацію: *зовнішні* (гігієнічні), пов'язані з трудовою ситуацією (навколишнім середовищем); *внутрішні*, пов'язані безпосередньо з працею, її характером і змістом. Сутність *теорії «потреби досягнення результатів»* ***Д. Макклеланда*** полягає в тому, що працюючі мають три основні соціальні потреби: влади (бажання впливати на інших людей), успіху (намагання довести справу до успішного завершення), причетності (заінтересованість у налагодженні дружніх стосунків з колегами). *Теорія очікувань* полягає в тому, що для мотивації поведінки наявності усвідомленої потреби не достатньо, суб'єкт має бути переконаним, що обрані ним дії приведуть до досягнення поставленої мети (наприклад, отримання вищої освіти гарантує престижну роботу). *Теорія*

справедливості акцентує на суб'єктивному прагненні людей з'ясувати співвідношення отриманої винагороди і затрачених трудових зусиль, а отже, порівняти її з винагородою працівників цієї чи інших організацій, що виконують аналогічну роботу. Якщо наявні певні відмінності, то працівники або починають працювати менш інтенсивно, або вимагають підвищити винагороду.

У концепції мотивації праці ***О. Здравомислова*** *передбачено чотири рівні мотивації праці.* Перший, вихідний, рівень – матеріальна зацікавленість у результатах праці. Другий рівень мотивації – зміст праці (людина працює не лише заради заробітку, але й заради інтересу до змісту самої роботи). Третій рівень мотивів визначають взаємини в організації, де людина працює, відносини з керівником, колегами по роботі. Четвертий рівень мотивації – усвідомлення сенсу своєї роботи (людина усвідомлює свою значущість, розуміє, заради чого вона працює).

Вирізняють мотивацію матеріальну, трудову та статусну. *Матеріальна мотивація* спрямована на достаток, добробут, певні матеріальні стандарти життя. Вона залежить від рівня та структури особистого доходу, диференціації доходів, дієвості системи стимулювання конкретної трудової організації. Трудова мотивація безпосередньо пов'язана з диференціацією доходів населення. На трудовій активності негативно відображається як незначна диференціація (призводить до зрівнялівки), так і надмірно велика диференціація доходів населення (є виявом соціальної несправедливості). Відтак необхідна зміна у мотивації: перехід від державного патерналізму до відповідальності кожного громадянина за свій добробут, до напруженої праці, до винагороди за трудовими результатами. *Статусна мотивація* можлива тоді, коли людина, виконуючи свою роботу, керується не так її змістом, як тим, що ця робота забезпечує їй певне місце в соціальній структурі організації, суспільства. На практиці всі ці види мотивації тісно переплітаються, і в певній конкретній ситуації можна виокремити лише домінуючий вид.

Мотиваційні спонукальні сили діяльності людини формуються в тісному зв'язку з соціальним середовищем. У сьогочасному суспільстві, для якого характерними є трансформаційні зміни, переважає *інструментальний тип мотивації*, орієнтований на заробітки. Формування такого типу мотивації спричинене безробіттям, інфляцією, зниженням життєвого рівня, труднощами інтеграції в ринкові умови.

Стимулювання праці. Особливе місце в трудовій мотивації, механізмі регулювання трудової поведінки належить стимулюванню. *Стимулювання праці* (від лат. stimulus – палиця, стрекало) – спонукання до праці через заохочення, винагороду за трудові зусилля. Це створення *стимуляційного поля* – предметно-речового середовища, практики відносин, умов життєдіяльності людей, які б спонукали суб'єкта діяти відповідним чином. Стимуляційне поле індивіда змінюється з розвитком потреб і появою об'єктів їхнього задоволення. *Критерієм соціальної ефективності стимулювання трудової діяльності* особи можна вважати задоволеність працівника умовами трудової діяльності –

ступінь насиченості його потреб, пов'язаних з трудовою діяльністю. *Стимули* – це зовнішні чинники: виробничі умови, заробітна плата, премії, додаткова відпустка тощо. Соціологічний підхід до проблеми стимулювання полягає у виокремленні та зіставленні, з одного боку, системи стимулів, з іншого – системи інтересів і потреб, на задоволення яких спрямовані ці стимули. Від узгодженості цих зустрічних «потоків» залежить ефективність стимулювання.

Матеріальне стимулювання опосередковано системою економічних засобів і нормативів, які ґрунтуються на економічних інтересах і регулюють розподіл матеріальних благ, які стимулюють раціональну трудову поведінку, найповніше використання трудового потенціалу. У матеріальному стимулюванні використовують як грошові стимули, так і не грошові.

Серед нематеріального стимулювання вирізняють моральне, творче і соціально-психологічне. *Моральне стимулювання* пов'язане з потребами людини у визнанні (повазі, престижі). Творче стимулювання спрямоване на вдоволення потреб у самореалізації, самовдосконаленні і самовизнанні. *Соціально-психологічне стимулювання* ґрунтується на соціальних потребах особи в спілкуванні, новій інформації, престижній роботі, належності до певної організації, групи, в комфортних умовах праці, наявності вільного часу. Поділ стимулювання на матеріальне і нематеріальне має дещо умовний характер.

При виборі способів стимулювання доцільно враховувати постулати ***Ф. Херцберга***, який довів, що в організації діють не тільки стимули, а й *антистимули*. Він зауважує, що можливості працівників не завжди відповідають дорученим функціям, оскільки чимала кількість осіб виконує нецікаву для себе роботу. У цьому разі доцільніше не людину підлаштовувати під роботу за допомогою стимулів, а роботу – під людину.

Регулюючи трудову поведінку працівників, *стимулювання виконує низку функцій:*

- *економічну* (полягає у сприянні підвищенню ефективності виробництва, вирішенню тих завдань, які стоять перед економікою, і насамперед підвищенню продуктивності праці);
- *соціальну* (полягає у формуванні певного інтересу людини до найповнішого прояву своїх можливостей на конкретному робочому місці і досягнення завдяки цьому вищого трудового результату);
- *соціально-психологічна* (полягає у формуванні особистості працівника, його потреб і настанов, ціннісних орієнтацій і мотивів трудової поведінки, ставлення до праці);
- *етико-виховна* (реалізується в тому, що під впливом стимулювання праці формуються моральні якості працівника, його людська гідність).

За спрямованістю вирізняють *позитивні* й *негативні стимули*. Уміння ефективно поєднувати різні види стимулів становить суть тактики стимулювання.

Для ефективного виконання соціальної функції стимулювання необхідні комплексність і диференційність, гнучкість і оперативність, гласність і справедливість у використанні стимулів праці.

Комплексність стимулювання – це використання всіх видів стимулів: матеріальних і моральних, індивідуальних і колективних. Стимул буде дієвим і значущим, якщо при його використанні враховані соціально-психологічні особливості людини, її індивідуальні схильності, потреби, інтереси, звички, вподобання. Система заохочування має бути динамічною, адекватно реагувати на зміни в трудовій ситуації. Винагорода не має відставати в часі від затрат та результатів праці. Гнучкість передбачає поперемінне використання різноманітних стимулів, щоб не вироблялася звичка до них і не знижувалася водночас ефективність стимулювання. Чільне місце в системі стимулювання має бути відведене повсякденному усному заохоченню, що формуватиме у працівника задоволеність собою, своїми успіхами, умовами роботи, а осудження – незадоволеність, розгубленість або рішучість, упевненість у тому, що хорошою роботою можна змінити ставлення до себе, завоювати повагу і вдячність колег. Зрозумілість і справедливість заохочення чи осудження – найважливіші умови стимулювання праці, адже кожний працівник повинен знати, за що його винагородили чи покарали.

Ефективність стимулювання праці підвищує *поінформованість* про стимул (премія, про яку працівникові нічого не відомо на початку виконання роботи, його не стимулює). Обізнаність працівника з умовами стимулювання праці є передумовою активізації його діяльності.

Дотримуючись соціальної справедливості, потрібно створити для всіх працівників однакові можливості реалізації своїх здібностей і задоволення потреб згідно з обсягом трудового внеску; відповідність винагороди, отриманої ними, їхньому трудовому внеску. В період трансформаційних змін, побудови ринкової системи господарювання доцільними, на думку науковців, є такі *стратегії стимулювання*:

- *товарно-виробнича* – оплата відповідно до результатів праці;
- *патерналістська* – піклування адміністрації, керівника про працівників, щоб ті працювали з повною віддачею;
- *зацікавлення* – підвищення змістовності праці, покращення її умов, що саме по собі є стимулом для працівника;
- *сприяння розвитку почуття господаря* – створення умов, за яких це почуття виникає і реалізується.

Зіставляючи ці стратегії, українські соціологи надають перевагу останній, як такій, що найбільше відповідає умовам побудови ринкової економіки.

11.5. Трудова мобільність і кар'єра

Трудова мобільність проявляється у зміні місця докладання праці та місця працівника в системі суспільного поділу праці. Вона зумовлена не лише появою та зміною видів праці, а й змінами в інших сферах життєдіяльності, таких як навчання, добробут, відпочинок, сім'я. Вона є наслідком дії законів поділу і кооперування праці, відтворення робочої сили та зростання потреб. Дія закону поділу і кооперування праці проявляється, з одного боку, в змінах суспільного виробництва та вимогах до кваліфікації працівників, а з іншого – в

зміні соціальних умов життя, а відтак, структури потреб і мотивів діяльності. Отже, трудова мобільність сприяє підвищенню ефективності виробництва та професійно-кваліфікаційних якостей працівників, а водночас максимально сприяє розвиткові особистості.

Мобільність означає вільне переміщення працівників у сфері можливостей і стимулів, що їх надає ринок. В умовах ринкової економіки працівник може вибирати між зайнятістю і незайнятістю, між роботою за наймом і власною справою, між різними формами зайнятості: повною або частковою, основною чи основною і за сумісництвом, самозайнятістю тощо. Розширення сфери вибору підвищує адаптованість працівників до змінюваних умов їхньої трудової діяльності, а водночас і ступінь їхньої конкурентоспроможності на ринку. Можливість змінювати роботу й активно шукати іншу дає змогу працівникам отримати те робоче місце, яке найбільш відповідає їхнім власним запитам, уподобанням, здібностям, а ще – ринковому попиту на їхню працю. В умовах ринку трудова мобільність – це форма самоорганізування трудових ресурсів, яка виявляється у їхній спрямованості в ті регіони, галузі і сфери діяльності, що найбільш відповідають здібностям, потребам працівників, а також попиту на робочу силу з боку виробників.

Сутність трудової мобільності розкривається у трьох аспектах:

1) *як категорії ринку праці* (здатність і готовність працівника до зміни місця праці);

2) *як процесу руху робочої сили* в галузево-територіальному та професійно-кваліфікаційному розрізах;

3) *як елементу внутрішнього регулювання ринку праці*, що реалізує необхідні функції, а саме: регулювання співвідношення попиту і пропозиції на ринку праці, сприяння більш ефективному вибору працівникам, їхньої адаптації та конкурентоспроможності, посилення конкурентоспроможності виробників за робочу силу.

Суспільна роль трудової мобільності зумовлена її основними функціями:

- *економічна* (забезпечення народного господарства робочою силою і разом з тим – підвищення ефективності виробництва);
- *соціальна* (вдосконалення соціальної структури суспільства, повніше задоволення потреб працівників у трудовій сфері, створення умов для самореалізації та розвитку особистості працівника).

Складовими механізму трудової мобільності є об’єктивні чинники, що діють на цей процес, а також суб’єктивне ставлення працівників до зміни статусу, групи. *Об'єктивні чинники* визначають якісні характеристики працівників, серед яких виокремлюють: демографічні характеристики (стать, вік, фізичні та інші дані); кваліфікаційно-професійні дані (загальні та спеціальні знання, професія, кваліфікація, досвід роботи тощо); соціальні норми поведінки, кадрова політика. *У суб’єктивному аспекті* основними детермінантами трудової мобільності є індивідуальні характеристики людини (потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, моральні якості тощо), а також воля і свідомість людини.

Ядром соціального механізму трудової мобільності є невідповідність вимог працівника тим соціально-професійним, кваліфікаційним можливостям, які він має на конкретному робочому місці. Результатом неможливості вирішення цього протиріччя стає прийняття індивідом рішення про трудове переміщення, зміну робочого місця. В умовах ринку мобільність – це форма самоорганізування трудових ресурсів, яка виявляється у їхній спрямованості в ті галузі, сфери, регіони діяльності, що найбільш відповідають здібностям і потребам працівників і попиту на робочу силу з боку виробників.

Розрізняють *реальну,* або фактичну, мобільність та *потенційну*. *За змістом вирізняють такі різновиди трудової мобільності*, як професійно-кваліфікаційна; територіальна; галузева; міжгалузева; внутрішньоорганізаційна. *За соціальною спрямованістю* трудову мобільність поділяють на доцільну та недоцільну. Ці різновиди трудової мобільності залежать від багатьох чинників, під якими розуміють усі об'єктивні та суб'єктивні обставини, що впливають на переміщення, змушують до них чи унеможливлюють їх, сприяють чи перешкоджають їм.

Невідповідність або суперечність між інтересами індивіда та можливістю підприємства чи організації задовольнити їх слугує підґрунтям *плинності*. У соціології праці під плинністю розуміють процес стихійної зміни складу працівників підприємств, організацій чи галузей упродовж певного фіксованого часу під впливом низки соціоекономічних та інших чинників, наявних на підприємствах, в організаціях чи у відповідних галузях.

Німецький дослідник ***Р. Штольберг*** виокремлює такі *різновиди плинності*:

- *неминуча* (природний відтік працівників унаслідок смерті, інвалідності, виходу на пенсію);
- *суспільно необхідна* (служба в збройних силах, навчання, відбування покарання за злочини та ін.);
- *суспільно допустима* (зміна роботи з метою професійного росту, розширення знань і досвіду, кращого використання власних здібностей тощо);
- *суспільно недопустима* (небажана) (зміна місця роботи внаслідок необдуманого рішення, з несуттєвих причин, через неконструктивні конфлікти, тобто без користі як для суспільства, так без вагомих позитивних наслідків для самого працівника).

Інтенсивність і розміри *реальної плинності* певною мірою залежать від розвитку потенційної плинності, що є початковою стадією руху робочої сили. Під *потенційною плинністю* розуміють категорію осіб, котрі ще не звільнилися з підприємства чи організації, але вже вирішили, що прагнуть змінити місце роботи, хоча апріорі невідомо, реалізують вони свій намір чи ні. Потенційна плинність не завжди перетворюється в реальну, адже крім суб'єктивного наміру звільнитися, необхідні наявність вакантних місць на підприємствах з кращими умовами праці, доступ до інформації про такі місця, брак штучних обмежень з боку адміністрації при переході на інше підприємство тощо.

Сучасний підхід до тлумачення плинності кадрів оснований на розумінні цього процесу як компоненту системи стійкості трудового колективу у

взаємодії з іншими елементами системи, зокрема підсистемою добору та розміщення кадрів, підсистемою виробничої адаптації, потенційною та внутрішньою мобільністю кадрів.

Трудова кар'єра. Основною детермінантою трудової мобільності вважають трудову кар'єру – *просування службовими сходинками, професійне зростання, репрезентація індивідуального трудового шляху працівника*. Трудова кар'єра має *двоїстий соціальний характер*. Це і процес, і результат переміщення людини між трудовими позиціями чи професійними заняттями впродовж її трудового життя. У соціології найбільш поширеними є *два підходи до визначення кар'єри.* Відповідно до першого кар'єру розглядають як послідовність видів праці, що виконує індивід у процесі трудового життя. Вона може бути як *структурованою* (впорядкована послідовність пов'язаних між собою різновидів праці), так і *неструктурованою*. Відповідно до другого кар'єру розглядають як розгорнуту в часі послідовність трудового досвіду людини і вважають, що кожен, хто працює, має кар'єру.

Аналізуючи сутність кар'єри, зосереджуються на двох аспектах:

1) *особистісний* – розкриває особливості бачення кар'єри її творцем (власні судження працівника про своє трудове майбутнє; очікувані шляхи самовираження; індивідуальну поведінку, пов'язану з трудовим досвідом і діяльністю протягом робочого життя);

2) *соціальний* – охоплює уявлення про кар'єру з погляду суспільства (набуті з досвідом стратегії досягнення певних успіхів у тій чи іншій сфері професійної діяльності, в тій чи іншій сфері суспільного життя).

Маючи важливе соціальне значення *трудова кар'єра є*:

- складовою процесу відтворення трудового потенціалу суспільства, формування трудових поколінь професійних кадрів;
- елементом соціального контролю, що погоджує у собі як матеріальні, так і нематеріальна засоби;
- засобом самоствердження і самореалізації людини;
- посередницькою структурою, що за допомогою усталених у трудовій сфері кар'єрних стереотипів співвідносить моделі трудової поведінки і життєві шанси людини з трудовою ситуацією.

Трудові кар'єри різняться: за стійкістю; за мірою досягнення мети; за напрямком переміщення працівників у ієрархії робочих місць; за швидкістю просування. *Соціальним простором реалізації трудової кар'єри* самим працівником може бути конкретна трудова організація, певна галузь професійної діяльності, ринок праці загалом.

Залежно від характеру змін, які відбуваються в процесі кар'єрного руху, виділяють впливову, кваліфікаційну, статусну і монетарну кар'єру. *Впливова кар'єра* пов'язана з формальним зростанням впливу в організації через рух вгору за ієрархією управління або зі зростанням неформального авторитету працівника в організації. *Кваліфікаційна кар'єра* передбачає професійне зростання. *Статусна кар'єра* – підвищення статусу працівника в організації, що полягає в присвоєнні рангу за виробіток років чи отриманні почесного

звання за видатний вклад у розвиток організації. *Монетарна кар'єра* – це збільшення рівня винагороди працівника, а саме: рівня оплати праці, обсягів та якості соціальних пільг, які йому надаються.

За характером перебігу вирізняють *лінійний тип* (розвиток відбувається рівномірно та неперервно – процес професійного зростання) та *нелінійний тип кар'єри* (рух, що здійснюється стрибками, наслідком якого є зміна статусу працівника).

З точки зору менеджменту виокремлюють шість етапів кар'єрного зростання протягом трудового життя людини:

1) *вступний етап* (процес навчання, здобуття середньої та вищої освіти, що триває до 25 років; людина може змінити декілька різних робіт у пошуках роду діяльності, що задовольняє і відповідає її можливостям);

2) *етап становлення* (триває близько п'яти років – від 25 до 30 років; працівник освоює обрану професію та набуває необхідних навичок, формується його кваліфікація);

3) *етап просування* (триває від 30 до 45 років; зростає кваліфікація, працівник просувається службовою драбиною, накопичується багатий практичний досвід);

4) *етап збереження* (характеризується діями для закріплення досягнутих результатів і триває від 45 до 60 років; настає пік удосконалення кваліфікації, її підвищення в результаті активної діяльності і спеціального навчання);

5) *етап завершення* (орієнтовно триває від 60 до 65 років; починається процес підготовки до виходу на пенсію; характеризується кризою кар'єри – працівник отримує менше задоволення від роботи та відчуває стан психічного та фізіологічного дискомфорту);

6) *пенсійний етап* (кар'єра в організації (виді діяльності) завершена; з'являється можливість для самовираження в інших видах діяльності, зокрема хобі, садівництво, робота в суспільних організаціях тощо).

З віком і зростанням кваліфікації цілі кар'єри змінюються, але кожна людина намагається будувати та планувати власну кар'єру відповідно до особистих потреб і прагнень з урахуванням соціально-економічних умов, що склалися.

Підвидом трудової кар'єри є *ділова кар'єра*, яка поширюється на просування і досягнення успіху в специфічних видах трудової діяльності – бізнесі, підприємництві, комерції, тобто в тих видах економічної, виробничої, торгівельної та ін. діяльності, що дає прибуток, дохід або інші особисті вигоди.

Планування кар'єри – процес визначення мети, що її працівник хоче досягнути у процесі професійної діяльності. Головним завданням планування є досягнення об'єднання цілей організації з інтересами окремого працівника. Під час планування кар'єри порівнюють потенційні можливості, здібності, цілі працівника з вимогами організації, її стратегією, планами розвитку.

Кар'єра працівників, урахування їхніх потенційних можливостей значно залежить від структури управління на підприємстві, соціальних ієрархій, організаційних форм використання працівника, а також морально-етичних

норм. Детермінантами успішної кар'єри можуть бути: випадок, що надає людині шанс; реалістичний підхід до вибору напряму діяльності; можливості, які створює соціально-економічний статус родини (освіта, зв'язки); добре знання своїх сильних і слабких сторін; чітке планування.

Виокремлюють *дві моделі кар'єрної поведінки особистості*: розвиток і адаптацію. *Модель розвитку* дає змогу самій особистості бути активним суб'єктом дії, навчання і професійного саморозвитку, що позитивно впливає як на неї, так і на її професійну діяльність. *Адаптивна модель* характеризується тим, що особистість постійно репродукує засвоєні професійні дії і спрямовує свої прагнення до відповідних зовнішніх вимог. У такому разі відбувається розвиток особистості за межами професійних інтересів або актуалізуються захисні механізми, що можуть призвести до психосоматичних чи невротичних розладів. Отже, планування кар'єри в організаціях здійснюється шляхом порівняння особистих бажань у кар'єрі з можливостями їхнього задоволення доступними заходами.

Під трудовою кар'єрою розуміють процес і результат переміщення індивіда між трудовими позиціями чи професійними заняттями протягом трудового життя. Ефективність переміщень у різних людей різна, як і різні їхні прагнення та життєві устремління, а саме поняття кар'єри дає змогу людині осмислювати професійний розвиток, оцінюючи свій трудовий досвід і використовуючи його для розуміння власних можливостей.

Поряд з терміном «кар'єра» дуже часто оперують поняттям «кар'єризм», яке тлумачать як гонитву за успіхом, викликану прагненням до особистого благополуччя через честолюбство чи з корисливих мотивів. *Кар'єризм* – це негативна моральна якість людини, яка підкорює власну професійну і суспільну діяльність лише досягненню єдиної мети – просування по службових сходинках будь-якими засобами, навіть такими, що осуджуються більшістю та завдають шкоди суспільству.

Висновки

Соціологія праці – галузь соціології, що вивчає соціально типові процеси, які знаходять своє вираження у ставленні людини до праці, її соціальної активності, взаєминах людей і соціальних груп у виробничих колективах. У вузькому сенсі соціологія праці досліджує поведінку роботодавців і найманих працівників у відповідь на дію економічних і соціальних стимулів до праці.

Соціологія праці тісно пов'язана з такими економічними науками як макро- і мікроекономіка, економіка підприємства, статистика, організація виробництва та галузевими соціологічними дисциплінами – соціологією організацій, соціологією управління, економічної соціологією.

У соціології праці виділяють такі поняття, як зміст праці і характер праці. Під визначенням змісту праці розуміють виявлення в чіткого означення трудових функцій, обумовлених технікою, технологією, організацією виробництва і майстерністю працівника. Під характером праці

розуміють метод з'єднання виробника із засобами виробництва, обумовлений панівними відносинами власності у даному суспільстві. Характер праці визначає соціально-економічну природу праці в суспільстві, що знаходиться на певному етапі розвитку.

Подібно до того, як продуктивні сили і виробничі відносини відображають єдність способу виробництва, так зміст і характер праці становить єдність сутності і форми суспільної праці.

У число основних понять даної галузі соціології входить поняття праці і задоволеність працею. Праця – це діяльність суб'єкта, спрямована на випереджальний задоволення його потреб, в системі суспільного розподілу продуктивних функцій. Задоволеність працею – оцінка індивідом власного становища в системі суспільного розподілу праці.

Контрольні питання

1. Окресліть основні завдання соціології праці на сучасному етапі розвитку українського суспільства.
2. Розкрийте сутність основних функцій соціології праці.
3. Охарактеризуйте три рівні соціально-трудових відносин.
4. Окресліть основні соціальні характеристики праці.
5. Що розуміють під характером праці? Які його показники? Розкрийте сутність змісту праці. Окресліть його основні характеристики.
6. Охарактеризуйте різновиди праці.
7. Поясніть, у чому полягає відмінність між трудовою поведінкою та трудовою діяльністю.
8. Охарактеризуйте основні форми, етапи та індикатори процесу трудової адаптації.
9. Порівняйте поняття «трудова мотивація» і «мотивація праці». Чи є вони тотожними?
10. Окресліть основні аспекти та критерії класифікації, що розкривають сутність трудової мобільності.
11. Охарактеризуйте основні етапи та моделі кар'єрної поведінки особистості.
12. Поясніть, у чому полягає суспільна роль трудової мобільності та кар'єри.

Теми рефератів (есе)

1. Соціологія праці як спеціальна соціологічна теорія: об'єкт, предмет і методи дослідження.
2. Класичний період розвитку соціологічної думки про працю.
3. Сучасний етап становлення соціологічного знання про працю.
4. Зміст трудової поведінки, її структура і форми. Поняття трудової діяльності.

5. Сутність, чинники та індикатори трудової адаптації**.**

6. Сутність механізму, функції та структура мотивації праці. Теорії та моделі мотивації праці.

7. Соціологічна сутність стимулювання праці, його види та функції.

8. Принципи та умови забезпечення соціальної ефективності стимулювання праці.

9.Трудова організація та трудовий колектив: сутність, структура та функції.

10.Соціально-психологічний клімат в організації.

11.Сутність соціально-трудового конфлікту.

12.Сутність соціального контролю, його функції та види. Соціальні норми як обмеження у сфері праці.

Тестові завдання

1. Характер праці виражає:

а) розподіл функцій на робочому місці та сукупність виконуваних операцій, структуру та різноманітність виконуваних функцій;

б) соціально зумовлений, відносно стійкий стан пізнавальної, емоційної та поведінкової готовності особи реагувати на всю сукупність елементів процесу праці;

в) з'ясування зв'язку між індивідуальною та суспільною працею, способів взаємодії працівників з засобами праці, механізмів включення індивідуальної праці в суспільну, взаємозв'язків між окремими видами праці, типів взаємовідносин учасників процесу праці.

2. У чому полягає сутність інтеграційних процесів у сфері трудової діяльності?

а) у формуванні у різних груп працівників відповідних соціальних норм, цінностей і ціннісних орієнтацій;

б) у створенні, функціонуванні та розвитку трудових колективів, соціальному контролі трудової поведінки, управлінні, стимулюванні трудової діяльності;

в) у зміні місця індивіда або групи в просторі або соціальній структурі організації, суспільства.

3. Інтереси, потреби, норми, умови трудової діяльності, цінності – це:

а) категорії вибору;

б) категорії визначеності;

в) категорії обумовленості.

4. Зміст праці виражає:

а) розподіл функцій на робочому місці та сукупність виконуваних операцій, структуру та різноманітність виконуваних функцій;

б) соціально зумовлений, відносно стійкий стан пізнавальної, емоційної та поведінкової готовності особи реагувати на всю сукупність елементів процесу праці;

в) з'ясування зв'язку між індивідуальною та суспільною працею, способів взаємодії працівників з засобами праці, механізмів включення індивідуальної праці в суспільну, взаємозв'язків між окремими видами праці, типів взаємовідносин учасників процесу праці.

5. Об'єктивною основою соціальних взаємодій у сфері праці є:

а) засоби та предмети праці;

б) спільність чи розбіжність інтересів, цілей;

в) матеріальні цінності.

6. Адаптивно-пристосовницька поведінка пов'язана з:

а) реалізацією службового, професійного і посадового етикету, виконанням процедур організаційної, ділової та адміністративної взаємодії;

б) пристосуванням працівника до нової ролі, статусу, робочого місця, виробничих умов, соціального середовища;

в) реалізацією службового, професійного і посадового етикету, виконанням процедур організаційної, ділової та адміністративної взаємодії;

г) зовнішнім виявом особистісних якостей індивіда, що може відображатись у демонструванні певних якостей, а відтак, щоб не порушувати оптимальні форми комунікації, інші індивіди змушені якось пристосовуватись до них.

7. Під трудовою діяльністю розуміють:

а) комплекс певних послідовних учинків, дій людини, які зумовлені виконуваними ролями і чинними нормами в межах конкретної трудової організації та спрямовані на перетворення предметів праці з метою досягнення відповідного результату;

б) чітко визначені за змістом, часом і простором цілеспрямовані операції та функції, здійснювані працівниками в конкретній трудовій організації;

в) комплекс взаємопов'язаних дій, які чинять люди в системі конкретного соціуму для вдоволення своїх найбільш значущих потреб.

8. Вкажіть, що розуміють під мотивацією праці:

а) комплекс спонукальних причин, потреб, під впливом яких так чи інакше діє особа в конкретній ситуації. Якщо у людини є необхідність зробити вибір у цій ситуації, то вона вибере саме те, що забезпечить максимальне задоволення її потреб;

б) прояв соціальної активності щодо навколишнього світу;

в) створення предметно-речового середовища, практики відносин, умов життєдіяльності людей, які б спонукали суб'єкта діяти відповідним чином.

Питання для обговорення теми на семінарському занятті:

1. Соціологія праці як галузь соціологічного знання: об'єкт, предмет, функції. Категоріальний апарат соціології праці.
2. Сутність трудових відносин, їхня класифікація та вивчення соціологією праці.
3. Зв'язок соціології праці з іншими науками про працю. Основні завдання соціології праці на сучасному етапі.
4. Зміст праці та її класифікація на цій основі.
5. Трудова поведінка та її цільові форми. Сутність трудової ситуації.
6. Трудова адаптація: сутність, різновиди та індикатори.
7. Сутність процесу мотивації. Особливості мотивації трудової діяльності в сучасному українському суспільстві.
8. Поняття трудової мобільності, її різновиди та функції.
9. Трудова кар'єра як основна детермінанта трудової мобільності.

Список використаної та рекомендованої літератури

Альшевська Н. Кар'єра як соціальний феномен: сутнісні ознаки, технології побудови. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 2. С. 106-112.

Афонин А. С. Основы мотивации труда: организационно-экономические аспекты: учеб. пособие. К.: МЗУУП, 1994. 304 с.

Вакуленко С. М. Соціологія праці: навч.-метод. посібник. К.: Знання, 2008. 262 с.

Дахно І. І. Ділова кар'єра : навч. посібник. К.: Центр учб. літ., 2011. 528 с.

Дворецька Г. В. Соціологія праці: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2001. 243 с.

Економіка праці та соціально-трудові відносини: підручник / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. *А. М. Колота*. К.: КНЕУ, 2009. 711 с.

Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. М.: Политиздат, 1986. 223 с.

Коваліско Н. В., *Хоронжий А. Г.* Регіональна трудова мобільність. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. 165 с.

Ковальчук А. В., Майборода Р. В. Аналіз механізмів мотивації працівників економічної сфери. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 3. С. 198-202.

Лукашевич М. П. Соціологія праці: підручник. К.: Либідь, 2004. 440 с.

Маркович Д. Ж. Социология труда: учеб.пособие. М.: РУДН, 1997. 512 с.

Огаренко В. М., Малахова Ж.Д. Соціологія праці: навч. посібник. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2001. 306 с.

Основи економічної соціології: навч.-метод. посібник / *Н. В. Коваліско, А. І. Кудринська*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 442 с.

Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму. К.: Алерта, КНТ, ЦУЛ, 2008. 336 с.

Полторак В. А. Социология труда: справочник. Днепропетровск: Арт-Пресс, 1997. 148 с.

Социология труда: учеб. пособие для студ. эконом. спец. вузов. / под ред. *Н. А Сероштан*. Харьков: Основа, 1990. 214 с.

Соціологія і психологія: навч. посібник / за ред. *Ю. Ф. Пачковського*. К.: Каравела, 2009. С. 629-657.

Соціологія праці в Україні: становлення і розвиток. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12658/

Сушенцева Л. Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика: монографія. К.: Інститут професійно-технічної освіти НАПН України; Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. 439 с.

Штольберг Р. Социология труда. М.: Прогресс, 1982. 248 с.

Роздід 12. Соціологія міграцій

Ознайомлення з цією темою дає можливість:

- *коротко описати історію виникнення соціології міграцій;*
- *визначити об'єкт і предметну область соціології міграцій;*
- *зрозуміти систему категорій і понять спеціальної соціологічної теорії;*
- *ознайомитися з науковими дослідженнями у сфері соціології міграцій як складного соціального явища та визначити його роль у суспільних перетвореннях.*

Ключові слова: соціологія міграцій, об'єкт та предмет соціології міграцій, соціологія міграцій як наука, міграція, трудова міграція, концепції міграцій.

Key words: sociology of migration, object and subject of sociology of migration, sociology of migration as a science, migration, labor migration, concepts of migration.

План викладу:

12.1. Міграція як соціальний феномен та як об'єкт вивчення соціології.

12.2. Теоретико-методологічні основи вивчення міграційних процесів.

12.1. Міграція як соціальний феномен та як об'єкт вивчення соціології

Міграція в соціогуманістиці. У сучасному світі міграційні процеси є важливим елементом побудови ефективної політики як на рівні залучених країн, так і в світовому контексті міжнародного співробітництва. Міграція є водночас цілком природним, хоча й досить складним процесом, через що важко піддається методам прямого регулювання. А в силу її впливу на всі сфери життя, вона вимагає постійної уваги з боку держави. Значення міжнародних міграцій та необхідність їх державного регулювання ще й зростає нині в умовах побудови відкритого суспільства та інтенсивності міжнародного співробітництва.

Аналіз наукової літератури свідчить, що, з одного боку, феномен міграції є об'єктом зацікавлення академічної спільноти різних галузей наук в межах їх предметних полів, а з іншого – через усю складність та багатогранність явища актуалізується розробка міждисциплінарного підходу до дослідження міграційних процесів.

Для розуміння багатогранності самого явища міграції та специфіки її дослідження в межах різник наук, наведемо деякі приклади. Зокрема, *політична наука* зосереджує увагу на вивченні міграційної політики держави як цілеспрямованої діяльності, спрямованої на регулювання та контроль міграційних процесів. До недавнього часу в міграційній політиці чітко простежувалися два рівнозначні аспекти: 1) націлений на запобігання виїзду та 2) створення необхідних умов та стимулів для повернення мігрантів. Однак, станом на сьогодні спостерігаємо зміну стратегії держави в цьому напрямі, поставивши пріоритетним завдання щодо якнайшвидшого повернення трудових мігрантів в Україну. Проте, маємо розуміти, що міграція не обмежується так званими заробітками, тому, окрім вище названих аспектів міграційної політики, діяльність держави охоплює регулювання та контроль й інших видів міграції, про які йтиметься далі.

Будувати будь-яку міграційну політику без розуміння її масштабів доволі важко. Власне для цього є *статистика,* яка веде облік мігрантів, вивчає матеріали переписів населення, фіксує ці масштаби. Однак, вважаємо висновки про кількість українських мігрантів, базованих виключно на статистичних даних, не до кінця достовірними, а лише тенденційними. Державні органи статистики з великою точністю вираховують такі показники, як народжуваність чи смертність, проте з міграцією існують деякі труднощі. Передусім, це пов’язано з тим, що зафіксувати нелегального мігранта з процедурної точки зору досить складно. З іншого боку, в нашій державі немає ефективної мотивації населення реєструвати свої переміщення. Ще одним обмеженням є те, що при кожному наступному підрахунку недосяжними стають довгострокові мігранти, які в країні-призначення перебувають нелегально. Отож, надійним джерелом для вичерпної інформації про кількість українських мігрантів може бути лише перепис населення. А оскільки, він був востаннє у 2001 р., то актуалізується необхідність нового перепису. Та попри усі вказані ризики, за даними державної статистики, можемо точно говорити, що обсяги офіційно зареєстрованої трудової міграції постійно зростають.

Юридична наука цікавиться передусім правовим статусом мігрантів, забезпеченням верховенства права щодо прав та свобод мігрантів (як у країнах-донорах, так і кранах-реципієнтів), розробкою міграційного законодавства загалом. А так як сьогодні більшість наших співвітчизників перебуває за кордоном у нелегальному статусі і, тим самим, належить до найбільш дискримінованої та незахищеної категорії іноземців, тема міграції в межах юриспруденції не втрачає своєї актуальності.

Демографія як наука досліджує демографічні зміни, зумовлені міграційними процесами. В цьому контексті для країни-донора міграції виступають реальною проблемою, оскільки визначають переважно небажані демографічні перспективи. Особливо відчутними через міграції є зміни кількісного та якісного складу населення на рівні окремих регіонів. Відтік мешканців з одного регіону передбачає не тільки збільшення населення в іншому регіоні, але й суттєві зміни в їх демографічному потенціалі. Проте, якщо

говоримо про приймаюче суспільство, ситуація є дещо кращою. Зокрема, мова йде про країни, яким загрожує демографічна криза. Яскравим прикладом тут може стати Республіка Польща, яка за прогнозами експертів може обезлюдніти до 2050 р. Власне, заповнити цей демографічний вакуум можна мігрантами з України чи інших країн-реципієнтів.

Щодо *економічної науки*, то тут міграція передусім аналізується як важливий елемент формування ринку робочої сили, його професійно-кваліфікаційної структури, або як «стратегія виживання» для населення з малорозвинених країн. Як економічна категорія, міграція робочої сили є прямим проявом наявності міжнародного ринку праці, на якому розподіл трудових ресурсів є нерівномірним, що і зумовлює різноспрямовані потоки мігрантів. В межах економіки важливо «не загубитися» в термінологічній невизначеності, оскільки «трудова міграція» та «економічна міграція» розглядаються тут як синоніми. Проте різниця між цими дефініціями є очевидною – економічна міграція є поняттям ширшим за своїм значенням, оскільки окрім трудової міграції включає в себе і переміщення з метою здійснення підприємницької діяльності.

Так, кожна наука передбачає власне розуміння сутності міграції що, відповідно, знаходить своє відображення у розмаїтті визначень цього явища та методологічних підходів до її вивчення.

Специфіка дослідження міграцій в соціології. Оскільки сьогодні міграція є дотичною до усіх сфер життя людини, досліджувати її в межах вузьких предметних полів окремих наук є недоцільно через обмеженість отриманих у такий спосіб результатів. Відповідно, виникає потреба у всебічному та комплексному науковому аналізі міграційних процесів, що особливо актуалізується з приходом доби глобалізації. Соціологія, завдяки інструментарію, яким вона володіє, може впоратися з цим завданням чи не найкраще. Серед її переваг – можливість інтегрувати та синтезувати дані інших суміжних наук, а також наявність в її арсеналі аналітичних методів та технологій. Окрім цього, в межах цієї науки можливий тісний взаємозв'язок теоретичного рівня соціологічного знання та емпіричних досліджень, що є необхідною умовою для прийняття ефективних управлінських рішень у сфері міграційної політики. Власне, зазначеними питаннями сьогодні займається така галузь соціологічного знання як *соціологія міграцій*.

Об'єктом соціології міграцій є міграція як соціальний процес, *предметом* – усі характеристики міграцій та їхня роль у сучасному суспільстві.

Загалом у структурі соціологічного знання прийнято виділяти наступні три складові: *1) загальна соціологічна теорія* – теорія загального характеру, яка дає уявлення про суспільство як цілісний організм і формує основні методологічні підходи до соціологічного аналізу; *2) спеціальні соціологічні теорії; 3) емпіричні соціологічні дослідження* – полягають у з'ясуванні, аналізі та узагальненні соціальних фактів: дій, ставлень людей, творення та функціонування соціальних спільнот; збір первинної інформації.

Спеціальні соціологічні теорії своєю чергою діляться на дві групи: ті, які досліджують *суб'єкти суспільного життя* та ті, які вивчають *сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів*. В деяких класифікаціях зустрічається виокремлення ще однієї групи спеціальних соціологічних теорій – які досліджують *спеціалізовані соціальні процеси*. Власне соціологію міграцій варто відносити як до першої, так і до третьої групи теорій. Отже, *соціологія міграцій – це спеціальна соціологічна теорія, яка досліджує міграцію як складний соціальний феномен на всіх рівнях та у всіх її проявах, а також забезпечує перехід від фрагментованих знань про міграцію до поглибленого і комплексного пізнання її сутності.*

Поняття «міграції» та підходи до її класифікації. Незважаючи на чисельність публікацій на тему міграцій, існує чимало розбіжностей у тлумаченні самого терміну. У перекладі з латинської «migratio» означає переселення, переміщення. У соціологічному словнику *міграція – це процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп: переміщення в інший регіон країни або в іншу країну*. Це є найзагальніші визначення терміну.

Загалом, міграцію можна розглядати у вузькому та широкому розумінні. Щодо вузького, то це сукупність переселень чи переміщень людей по території, які нерозривно пов'язані зі зміною ними місця проживання на відносно тривалий термін. Тобто у вузькому розумінні міграція рівнозначна переселенню, зміні основного місця проживання. Проте, дане визначення не враховує короткострокові типи міграції: сезонні, маятникові тощо.

На сьогодні існує безліч визначень міграції. Кожен автор терміну вкладає свій зміст у його визначення, виходячи з предметного поля дослідження. Така різноманітність дещо ускладнює вивчення міграційних процесів та призводить до термінологічної плутанини, однак, з іншого боку, це є необхідністю в силу складності та багатозначності міграції як соціального явища. Також, враховуючи інтенсивність розвитку міграційних процесів, можемо припустити, що з'являтиметься потреба в уточненні змісту поняття міграції мірою появи нових її різновидів.

Іншим важливим питанням в цьому контексті є проблема *типологізації міграцій*. Переважно дослідники виділяють їх різновиди відповідно до обраного ними критерію чи критеріїв класифікації.

Відповідно до класифікації міжнародної міграції ООН виділяють наступні її різновиди:

1) іноземці, які приїжджають у країну для навчання;

2) мігранти, що приїжджають на роботу;

3) мігранти, що приїжджають для об'єднання або створення нових сімей;

4) мігранти, що приїжджають для постійного поселення;

5) іноземці, яких допускають у країну з гуманітарних міркувань (біженці, особи, що шукають притулку тощо).

Якщо ж брати за основу *правовий статус* мігрантів, то виокремлюються наступні їх категорії:

1) переселенці, що стали громадянами країни імміграції;

2) іноземці з постійним дозволом на проживання;

3) тимчасові мігранти, що мають візу і дозвіл на роботу;

4) нелегальні іммігранти.

З точки зору *тривалості* поділяють мігрантів на: короткотермінові, середньо-термінові, довготермінові та постійні.

Наприклад, ***Л. Пріс*** (2002) пропонує дещо іншу класифікацію мігрантів. *Емігранти/іммігранти* – ті, які повертаються на місце постійного мешкання після певного часу, проведеного за кордоном; *діаспорні мігранти* – ті, які переважно виїжджають з політичних, релігійних, організаційних причин; *трансмігранти* – ті, які не розмежовують місце походження та регіон прибуття.

В українській соціології існує розширена система класифікації на основі одночасно декількох критеріїв. Зокрема:

- *за правовим статусом* міграція поділяється на легальну, нелегальну та напівлегальну;
- *за способом реалізації* – на стихійну, ланцюгову та організовану;
- *за кількістю мігрантів* – осібна, сімейна, групова;
- *за повторюваністю* – епізодична, одинична, повторювана;
- *за критерієм відстані* – внутрішня та міжнародна;
- за тривалістю – тимчасова та постійна;
- *за критерієм добровільності* – добровільна, примусова, вимушена;
- *за причинами чи цілями* – сімейна, політична, релігійна, етнічна, екологічна, репатріація (реіммміграція), освітня, туристична та економічна.

Оскільки розділ стосується власне трудової міграції, далі мова йтиме саме про цей вид переміщення. Так, *під трудовою міграцією розуміють міграцію осіб, що внаслідок погіршення економічної ситуації переїжджають на певний період часу, виключно для того, щоб найнятись на роботу та висилати гроші додому або робити заощадження для матеріального забезпечення свого існування після повернення додому.*

Трудову міграцію прийнято розглядати на двох *рівнях*. Так, з точки зору *макросоціологічного підходу*, міграція є одним із показників матеріального благополуччя суспільства, його цілісності та рівноваги. Зокрема, вивчаючи наявність у всіх громадян умов для самореалізації у трудовій сфері, можна висувати гіпотезу, що «чим більше суспільство забезпечує реалізацію запитів своїх членів, чим більшою мірою люди задоволені своїм життям, тим меншою є ймовірність формування у них еміграційних настроїв». В межах *мікросоціологічного підходу* центральними постають міграційні настанови та практики, інтереси та потреби, мотиви та чинники, проблеми інтеграції та адаптації мігрантів тощо.

У свою чергу трудова міграція також піддається *класифікації*. Наприклад, *відповідно до професійно-кваліфікаційного рівня мігра*нта *виділяють наступні види трудової міграції:*

- некваліфікованих або низької кваліфікації працівників;
- міграція висококваліфікованих кадрів;
- інтелектуальна міграція;

- міграція бізнесменів-інвесторів.

Також трудова міграція може бути легальною та нелегальною, короткостроковою та довгостроковою, внутрішньою та зовнішньою чи міжнародною.

Хвилі української еміграції. Щодо історичних етапів міграційних процесів, то класично виділяють чотири хвилі еміграції з України. *Перша* датується кін. XIX – поч. XX ст. і була викликана малоземеллям і перенаселенням. Оскільки достовірної інформації по цій хвилі немає, доволі складно встановити загальну цифру тих, хто залишив батьківщину. Одні джерела вказують, що загалом до Першої світової війни з України виїхало близько півмільйона чоловік, інші – що за океан емігрувало понад 180 тис. українців, ще в інших ця цифра ділиться на 500 тис. українців з теперішніх західних регіонів і понад два мільйони українців з тодішніх російських українських губерній.

Щодо *другої хвилі* української еміграції, то вона відбулася після перерви, викликаної Першою світовою війною та припадає на період з 1920-х по 1930-ті рр. Ця хвиля отримала назву політичної еміграції, оскільки з країни, окрім селян та робітників, виїхали діячі Центральної Ради і національних урядів, рятуючись від більшовиків.

Третя хвиля еміграції ринула після Другої світової війни (1947-1953 рр.), коли почали виїжджати діячі національного руху і їхні сім'ї, рятуючись від НКВД. Тобто, йдеться про своєрідне повторення історії в контексті другої та третьої хвиль еміграції.

Починаючи з сер. 1980 рр. за кордон почали приїжджати представники *четвертої хвилі* української еміграції. На початку вона мала переважно етнічний та релігійний характер. Проте, далі інтенсифікація міжнародної трудової еміграції з України, яка починається власне з 1990-их р., була пов'язана із скасуванням обмеження на перетин державного кордону в Україні. Також більшість людей подалися в дорогу через скрутні економічні умови, що настали після розвалу Радянського Союзу та особливо загострились в умовах сучасного воєнного протистояння на Сході України.

У контексті четвертої хвилі міграції виділяють два умовні її періоди:

1) до 2000 р. – міграція так званих «першовідкривачів» нової іммміграційної реальності;

2) після 2000 р. – переважно ланцюгова міграція першовідкривачів та міграція тих, хто має з ними зв'язки. Після анексії Криму та російської військової агресії на Сході України почала формуватися нова група емігрантів – *вимушені переселенці*. Ця категорія мігрантів може стати новою складовою сучасної четвертої хвилі української міграції або навіть сформувати п'яту.

Якщо ж друга та треті хвилі міграцій з України були пов'язані з політичними намірами, то першу хвилю української еміграції історики називають трудовою, оскільки основним мотивом виїзду людей закордон був пошук більш придатних умов для праці та покращення матеріально становища. Теж ж саме можемо сказати і про четвертю хвилю. Як і в контексті 4-ої хвилі,

основним суб'єктом першої міграційної хвилі було селянство Західної України: Закарпаття, Буковини, Галичини. З іншого боку, є і суттєва відмінність цих міграційних хвиль одна від одної. Якщо у першій хвилі мігрант на час свого перебування за кордоном втрачав будь-який зв'язок з рідними, то на сьогоднішній день завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій люди можуть спілкуватися й бачити один одного, незважаючи на велику відстань між ними.

Особливою характеристикою останньої четвертої хвилі української трудової міграції є те, що вона має транснаціональний характер. А це означає, що її домінуючою формою є зворотна коротко- чи довготривала тимчасова міграція переважно одного члена сім'ї, який за допомогою різних способів зв'язку підтримує контакт з тими членами родини, які залишилися вдома, тобто здійснює транснаціональні сімейні практики. Така нова форма взаємодії між трансмігрантами (мігранти, які здійснюють транснаціональні практики) утворює новий вид міграції – *транснаціональну міграцію*, яка потребує детального вивчення.

Характерна для сучасної України інтенсифікація міграцій, певною мірою спостерігається і на Європейському континенті. У зв'язку з цим така важлива складова інтеграційних процесів, як переміщення людей, поряд із свободою руху товарів та капіталів, є предметом спільних політичних рішень Європейського Союзу (ЄС). В першу чергу, це стосується внутрішньої ситуації самого Союзу, а також і його відносин із країнами, що розвиваються, у контексті міграції.

Щодо України, то міграційна політика ЄС становить подвійний інтерес. З одного боку, це пояснюється тим, що туди з нашої країни спрямовується численний еміграційний потік, ведуться переговори щодо співпраці стосовно вирішення питання нелегальної міграції, що, своєю чергою, може запобігти порушенню регіональної безпеки. З іншого боку, євроінтеграційні наміри України передбачають, окрім усього іншого, досягнення відповідності європейським стандартам у сфері міграційного законодавства та менеджменту.

Також варто наголосити, що міграційна політика лише поступово і з великими труднощами стала предметом спільних зусиль у рамках ЄС. Це пояснюється першочергово тим, що національні міграційні політики країн-учасниць суттєво відрізнялися, що відображало різну соціально-економічну ситуацію, характер і ступінь гостроти міграційних проблем, особливі стосунки з колишніми колоніями, що виявлялися у спрощеному порядку в'їзду вихідців із них. Різні були правові, адміністративні, фінансові можливості європейських держав, культурні та політичні традиції.

12.2.Теоретико-методологічні основи вивчення міграційних процесів

Більшість концепцій міграції розробляються на двох рівнях: *мікро-* (рівень окремої особистості чи домогосподарства) і *макрорівні* (рівень окремої держави чи груп держав). Проте, є низка дослідників, які вважають, що ці два рівні прямо пов'язані між собою, оскільки жоден індивід не може приймати рішення у відриві від структури, в якій він перебуває, як і жодна структура не може існувати незалежно від індивіда, який її створює та долучається до її розвитку. Однак, якщо врахувати творення сучасних мігрантських мереж та спільнот, це дає підставу виділяти і *мезорівень*, оскільки з практичної точки зору дослідження цих соціальних суб'єктів можливе тільки на цьому рівні.

Існує теорія світового ринку праці, яка розглядає міжнародну трудову міграцію ширше за попередні, а саме на *мегарівні*. Згідно її положень, на рівні всього світового господарства існує глобальний ринок праці, який не має конкретно визначених територіальних меж. Світовий ринок праці визначає попит і пропозицію на іноземну робочу силу в різних країнах світу, формує відмінності в оплаті праці та впливає на динаміку соціально-економічних, політичних та культурних світових процесів. Головними учасниками світового ринку праці є країни-донори, країни-реципієнти та трудові мігранти. Кожен із цих учасників має власні інтереси у цій грі, проте конкретний перерозподіл робочої сили між окремими державами, стає можливим тільки за умови поєднання цих інтересів.

На загал, аналіз наукової літератури засвідчує, що міграційні процеси є найбільш досліджуваними саме представниками економічної науки. Проте, концептуальні положення економічних теорій міграцій дають підставу говорити про те, що все таки більшість зарубіжних дослідників виконують свої роботи в рамках міждисциплінарного підходу. Це дозволяє подолати економічний раціоналізм, який звужує дослідницьке поле науковця, в напрямку врахування соціальних аспектів міграції.

Несоціологічні теорії міграції. Загалом, теоретичне вивчення міграції започаткував англійський вчений ***Е. Равенштейн***, який вперше у кінці XIX ст. у своїй роботі «Закони міграції» (1885) вводить поняття «міграція» в науковий обіг. Згідно автора, міграція – це безперервний процес, обумовлений взаємодією чотирьох основних груп чинників: ті, що діють 1) у початковому місці проживання мігранта, 2) на стадії його переміщення, 3) в місці в'їзду, а також 4) чинників особистого характеру. Також автор, на основі вивчення великої кількості емпіричних матеріалів, сформулював *одинадцять міграційних законів*. Наприклад, останній з них вказує на те, що для міграції саме причини економічного характеру є визначальними. На основі даних перепису населення в Англії та Уельсі автор робить висновок, що основною причиною активізації міграційних процесів є кращі умови функціонування суб'єктів економіки в інших регіонах та країнах. Більшість міграційних законів Е. Равенштейна не втратили свого значення й до сьогодні, вони є відправною точкою для багатьох моделей міграції уже більше століття, що дає підстави говорити про їх об'єктивність. Тим самим, незважаючи на доволі описовий характер його

законів, автор довів, що загальні закономірності розвитку міграційних процесів виявити можна.

Як уже зазначалось вище, на сьогодні існує дуже багато економічних теорій міграції, частина з яких використовується і соціологами для пояснення міграційних процесів. Однією з них є *економіка сімейної міграції* західного дослідника ***Дж. Мінсера***. Ця теоретична концепція передбачає, що дорослі члени родини можуть по-різному оцінювати потенційні вигоди від міграції в іншу країну. З огляду на це, внаслідок переїзду за кордон можуть з'явитися «залежні мігранти», які на новому місці відчуватимуть себе гірше, ніж на батьківщині. Проте, якщо взяти до уваги міграційну стратегію сім'ї в цілому, то остання виграє, оскільки вигода, яку отримає завдяки міграції хтось із членів родини, суттєво перекриє ті втрати, яких зазнає в чужій країні інший дорослий співмешканець. Міжнародна міграція в рамках цієї теорії пояснюється на мікрорівні співвідношенням переваг, які очікують від переїзду в іншу країну чоловік та дружина.

Дещо схожою до попередньої є *нова економічна теорія міграції* ***Дж. Тейлора***, прибічники якої переконані, що на мікрорівні рішення про еміграцію приймаються не окремими членами сім'ї, а колективно на рівні домогосподарств. В основі такого рішення лежить не тільки бажання максимізувати очікувані доходи завдяки міграції, а й мінімізувати ризики, наявні на місцевому ринку праці. Також згідно цієї теорії міграції, метою переїзду за кордон є не тільки покращення матеріального становища домогосподарства, а й підвищення його соціального статусу в суспільстві завдяки грошовим надходженням та зростанню доходу сім'ї у порівнянні з іншими домогосподарствами.

Особливе місце у системі міграційних теорій мікрорівня посідає *концепція людського (соціального) капіталу*. Її автори ***(Г. Беккер, Т. Шульц)*** розглядали міграції як інвестиції в «людський капітал», спрямовані на підвищення доходів, рівня освіти, професійну підготовку тощо. Проте, для реалізації переміщення за кордон також потрібен певний капітал. Самого бажання індивіда, звичайно, замало, тому необхідні різноманітні ресурси, одним з яких і є людський (соціальний) капітал. Г. Беккер під людським капіталом розуміє сукупність продуктивних здібностей, що отримує індивідуум шляхом акумуляції загальних та специфічних знань, вмінь та ін. Прихильники цієї концепції вважають, що потенційні мігранти володіють більшим людським капіталом, ніж ті, хто на переїзд не наважується.

Вперше в історії економічної думки використав термін «людський капітал» Т. Шульц. Він виокремлює п'ять джерел виробництва та збільшення людського капіталу, одним серед них є міграція індивідуумів та сімей у спробах знайти роботу.

Варто зауважити, що прихильники теорії людського (соціального) капіталу, наголошують на тому, що міграція в іншу країну можлива лише тоді, коли сукупні витрати на її реалізацію будуть меншими за той дохід, який в майбутньому отримає мігрант на новому місці. Більше того, йдеться не лише

про матеріальні (грошові) видатки, а й психологічні, такі як відсутність на чужині безпосереднього спілкування з рідними та близькими. Тобто, концептуальні положення цієї теорії зводяться до того, що інвестиції людини в міграцію здійснюються виключно на раціональній основі.

У 1979 р. ***М. Піоро*** розвинув ще одну економічну *теорію подвійного ринку праці*. Відповідно до цієї теорії, ринок праці складається з первинного і вторинного секторів. Первинний сектор пропонує престижну роботу, вигідні умови праці, високу заробітну плату, кар'єрний ріст, тому тут зайняті здебільшого висококваліфіковані працівники. Вторинний сектор ринку праці є менш привабливим, термін пропонованої роботи на ньому не тривалий, робочі місця є не престижними та не передбачають кар'єрного зростання. Вторинний сектор пропонує робочі місця переважно у галузі нематеріального виробництва, зокрема у сфері послуг. У зв'язку з тим, що рівень заробітної плати тут традиційно низький, власна робоча сила не зацікавлена у такій пропозиції. Відповідно, для її виконання як державні, так і приватні структури залучають працівників-іноземців, які готові працювати в поганих умовах та за мізерну платню, порівняно із заробітною платою висококваліфікованих працівників. На основі цього, М. Піоро і стверджує, що саме іммігранти прагнуть задовольнити попит у вторинному секторі ринку праці.

Питанням міграції робочої сили цікавились і представники *марксизму*. Найбільше цю проблему досліджував головний представник цього напряму ***К. Маркс***. Він вбачав залежність міграції населення від розвитку продуктивних сил та їх еволюції, а розвиток капіталістичного світового господарства, на його думку, породжує взаємозв'язок еміграції та імміграції трудових ресурсів. Такий взаємозв'язок є нічим іншим, як результат відмінностей у ступені експлуатації робітників, умовах та оплаті праці, що, як наголошує К. Маркс, і становить основу міграції. В результаті, робоча сила із слаборозвинутих країн спрямовується в напрямі країн високо розвинутих, де умови праці є кращими, а її оплата вищою. Марксистський підхід однозначно пояснює міграційні процеси тільки на макрорівні, проте він є фундаментальною теоретичною концепцією, яка може пояснити основні закономірності міжнародної трудової міграції.

У рамках *теорії міграційних мереж* досліджуються особливості міграційних процесів на макрорівні. Міждержавний рух населення, слідуючи цій теорії, частково обумовлюється існуванням своєрідних спільнот мігрантів, які утворюють так звані міграційні мережі. Останні є комплексними міжособистісними зв'язками, які поєднують нинішніх, колишніх і потенційних мігрантів як в країнах-донорах, так і в країнах-реципієнтах. Більше того, ці зв'язки є не лише родинного характеру, вони включають в себе відносини з друзями чи знайомими, а інколи й з чужими людьми, виходячи з принципів етнонаціональної приналежності. Тобто, *міграційні мережі* – це своєрідна форма соціального капіталу, наявність якого сприяє зниженню витрат та ризиків для міжнародного мігранта, пов'язаних з переїздом в іншу країну. Як наслідок, матеріальна, соціальна і психологічна віддача від міграції зростає,

оскільки з допомогою таких мереж «нинішні» мігранти швидше знаходять роботу та житло у чужій країні. Окрім того, це сприяє більш швидкій інтеграції у нове суспільство та задовольняє потребу у міжособистісному спілкуванні зі своїми співвітчизниками.

Уже згадуваний нами П. Піоро також говорить про міграційні мережі, через які проходять значні потоки міграції. Ці мережі утворюються внаслідок взаємодопомоги емігрантів один одному і мають етнічну ознаку. Мова йде про ситуацію, коли іноземні працівники працюють на свого співвітчизника, який емігрував раніше і виступає в ролі роботодавця.

Проаналізовані вище західні теоретичні підходи до дослідження міграції дають підставу стверджувати, що хоча наведені теорії і охоплюють широке коло питань, проте їх недостатньо, щоб пояснити все різноманіття міграції. Зокрема, вони досліджують в основному економічні причини міграції і недостатньо враховують взаємозв'язок цього явища з культурними, соціальними та політичними процесами.

У цьому контексті цікавою постає *міграційна модель* ***М. Тодаро***. Американський економіст, хоч і вважає головною причиною міграції економічну доцільність, проте він наголошує, що важливу роль у процесі прийняття рішення про від'їзд відіграє психологічна мотивація. Окрім того, автор зауважує, що установка на міграцію обумовлюється не стільки відмінностями в оплаті праці, скільки суб'єктивними очікуваннями потенційних мігрантів щодо цих відмінностей. Тобто, М. Тодаро описує трудову міграцію не тільки в економічних категоріях, а намагається більш детально описати її, враховуючи і психологічні аспекти.

Соціологічні теорії міграцій. Звертаючись до історичної ретроспективи соціологічного аналізу вивчення міграції, зазначимо, що класичний період емпіричного дослідження міграційних процесів знаходить своє відображення у праці ***В. Томаса*** і ***Ф. Знанецького*** «Польський селянин в Європі й Америці» (1918-1920). Автори, використовуючи якісні методи, здійснюють аналіз наслідків міграції та досліджують особливості адаптації мігрантів. Предметом дослідження є поведінка індивідів, яка змінюється під впливом «іншого» середовища, яке, своєю чергою, сприяє формуванню нових взірців поведінки. В. Томас та Ф. Знанецький розглядають соціальне життя індивіда як процес постійної адаптації. На основі інформації, отриманої під час аналізу особистих документів емігрантів, автори виокремлюють типологію соціальних характерів конкретних людей та моделюють механізми їх адаптації до середовища.

Особливий інтерес до вивчення феномену міграції з'явився з розвитком емпіричної соціології в США. Вже історично склалося так, що саме США традиційно була і є країною іммігрції. У зв'язку з цим міграційні процеси викликали нові питання в суспільстві, на які тодішні соціологи і намагалися дати відповідь.

Зокрема, велику увагу питанням дослідження міграції приділяли теоретики Чиказької соціологічної школи. Так ***Р. Парк***, розробляючи *концепцію маргінальної особистості*, доходить висновку, що остання є результатом

розвитку сучасного суспільства, для якого характерна максимальна інтенсифікація мобільності й міграції. Автор вважає, що на мікрорівні біотична природа людини виражається в здатності до пересування в просторовій взаємодії – міграції. Більше того, Р. Парк розуміє під міграцією колективну поведінку, що утворює екологічний порядок суспільства, який стає предметом дослідження його соціальної екології. Інший представник Чиказької школи ***Е. Берджесс***, розробляючи *концепцію концентричних зон міста*, наголошує, що ключовим процесом, що стимулює міський ріст є міграція. Більше того, мобільність, рухливість кордонів та внутрішньоміська міграція і є змістом його концепції концентричних зон.

Один із перших *типологічних підходів до історичних форм міграції* був розроблений видатним німецьким соціологом ***В. Зомбартом***, який прослідкував зв'язок між переселенцями й розвитком «капіталістичного духу» і виділив одиничні та масові типи переселень. За переконанням автора, до Англії, «дух капіталізму» був привнесений ззовні протестантами-мігрантами. Піддаючись гонінням на батьківщині, в таких країнах, як Франція та Нідерланди, протестанти переселяються в Англію. Потрапляючи у «чуже середовище», вони вступають в боротьбу за права з місцевими елітами, перш за все з родовою аристократією. Це сприяє розвитку товарно-грошових відносин, які замінили процедуру передачі політичної влади за принципом родових наслідуваних привілеїв на механізм розподілу цієї влади відповідно до розміру зробленого в результаті підприємницької діяльності капіталу. В. Зомбарт наголошує, що мігранти на «чужій території» не пов'язані ніякими культурними та релігійними обмеженнями, що, відповідно, сприяє виробленню в них установки на раціональну економічну поведінку. Таким чином, мігранти-протестанти зіграли ключову роль в становленні західного капіталізму, та, зокрема, на його батьківщині в Англії.

У середині XX ст. теоретичними розробками міграції займалися в основному в межах економічної теорії, зачіпаючи певні соціальні аспекти. Наприкінці ж XX – поч. XXI ст. у світі відбуваються глибокі перетворення. Вони пов'язані передусім з формуванням в провідних країнах світу постіндустріального суспільства. З іншої сторони, здійснюються ліберальні реформи і демократичні зміни у країнах, що розвиваються. Ці зміни породжують потребу принципово нових підходів до усвідомлення міграційної реальності. У західній літературі з'являються концепції, що пояснюють міграційні процеси як частину глобальної соціальної трансформації. До них можна віднести роботи таких американських і західноєвропейських соціологів як ***Д. Массей***, ***Н. Глік***, ***М. Крітц***, ***Т. Файст*** та ін.

Однією з сучасних соціологічних теорії є *теорія міграційних систем***,** розроблена американськими ученими ***М. Крітц, Л. Лим*** та ***Х. Злотник*** на початку 1990-х рр. Під міграційною системою теоретики розуміють групу країн, між якими існують стійкі міграційні зв'язки. Як мінімум, така міграційна система може включати дві країни, між якими відбувається міграційний обмін,

проте в сучасному глобалізованому світі країни беруть участь у міграційних потоках з цілою низкою інших держав.

Міграційні потоки взаємопов'язані економічною, соціальною і геополітичною, культурною взаємодією країн, потоками капіталів, товарів, технологій та ідей. Тобто, всередині міграційних систем існують не тільки потоки людей. Вони доповнюються товарними і фінансовими потоками. Як наголошують прихильники цієї теорії, грошові перекази мігрантів на батьківщину стають важливим джерелом фінансових ресурсів в країнах-експортерах робочої сили.

Міжнародна міграція реалізується через глобальні та локальні мережі різного рівня, які складають інфраструктуру міграції. Одні міграційні системи можуть переплітатися з іншими, а менші міграційні системи можуть бути частиною більш великих систем.

Заслугою теорії міграційних систем є те, що вона намагається об'єднати різні концепції міграції і довести, що міграційні потоки між країнами-донорами і країнами-реципієнта детерміновані взаємопов'язаними факторами. Однак, поряд з перевагами можна виділити і недоліки цієї теорії, які полягають в тому, що залишаються нерозкритими причинно-наслідкові зв'язки між різними факторами міграції. Крім того, в ролі центрів міграційних систем можуть виступати не країни в цілому, як на цьому наголошують автори згаданої концепції, а й великі міста-мегаполіси, які одночасно є центрами приваблення для великої кількості мігрантів.

На сьогоднішній день в сучасній соціології продуктивною є також *синтетична теорія міграції* ***Д. Массея***. Це всеосяжня інтегративна теорія, що об'єднує теоретичні положення класичних теорій міграції, що дозволяє комплексно пояснити та дослідити всі міграційні процеси, що відбуваються у світі. Д. Массей стверджує, що міжнародна міграція виникає в ході соціальної, економічної і політичної трансформації, наслідком якої є поширення капіталістичних ринкових відносин на доринкові і неринкові суспільства. За цією теорією, доринкові суспільства – це ті, що базуються на селянському сільському господарстві, а неринкові – це суспільства, засновані на централізованому плануванні, як, наприклад, командна економіка. Учений пропонує розглядати обидва ці типи як суспільства, що переживають період структурної трансформації. Глобалізація економіки, за Д. Массейєм, сприяє переходу таких доринкових і неринкових суспільств до ринку та інтенсивних методів виробництва. А це, своєю чергою, руйнує раніше сформовані соціальні та економічні зв'язки та витісняє людей з їх звичного способу життя. Як наслідок, формуються нові мобільні групи населення, які уже не задоволені своїм матеріальним становищем та активно шукають нові шляхи досягнення економічного збагачення. Відповідно до положень згаданої теорії, країнами-донорами мігрантів є не бідні ізольовані держави, які відірвані від світових ринків, а ті країни, які зазнають значних трансформацій внаслідок їх включення в глобальну торговельну, інформаційну та виробничу мережу. Тобто, автор

стверджує домінування економічного чинника в аналізі міграційних процесів в умовах глобалізації.

Значне місце в сучасному соціологічному дискурсі займає *концепція транснаціональної міграції* ***Н. Ґлік-Шіллера, Т. Файста*** та ***С. Каслза***. Ця теорія пояснює появу такого явища в глобалізованому суспільстві, як транснаціональна міграція. Якщо в кін. XIX – на поч. XX ст. класичні теорії описували могутність національної держави, яка могла управляти етнічною різноманітністю за допомогою здійснення прикордонного контролю та процесів культурної гомогенізації, то, згідно теорії транснаціональної міграції, з другої пол. XX ст. така здатність держави ослаблюється масовими міграціями і, відповідно, появою мультикультурних суспільств. Отже, транснаціональна міграція є незалежним від території соціальним процесом, в результаті якого мігранти входять у більше, ніж в одну спільноту і, тим самим, творять нові соціальні мережі, які перетинають кордони національних держав та продовжують функціонувати в глобальних соціальних мережах.

Основна ідея теорії транснаціональної міграції полягає в тому, щоб сформулювати динамічну *концепцію мультилокальності* таким чином, аби представити міграцію як проект послаблення держави-нації та розширення простору діяльності акторів. Як приклад, домінуючою формою сучасної української міграції є зворотна коротко- чи довготривала тимчасова міграція в основному одного члена сім'ї, який постійно підтримує тісні контакти за допомогою різних способів зв'язку із залишеною вдома родиною, друзями, відчуває себе представником обох країн (країни-еміграції та країни імміграції), тобто здійснює транснаціональні міграційні сімейні практики.

Окрім трансформації міграції під впливом глобалізації відбувається її *політизація*. Більше того, ці два процеси є тісно пов'язаними між собою, оскільки часто в центрі уваги цих трансформацій і є їх політичні наслідки. Зокрема, йдеться про підвищення ролі міграційної політики як складової національної політики окремих держав, а також щоразу ширший міжнародний діалог у руслі спільного регулювання переміщень населення в глобальному вимірі. Проте, є підстави говорити, що міграції не розвивалися без політичного контексту і до доби глобалізації. Історичний аналіз міграційних процесів свідчить, що міграція не відбувалася тільки тоді, коли вона гальмувалася тоталітарними режимами (наприклад, у Північній Кореї). А в добу глобалізації політичні реалії лише посилюють свій вплив на інтенсивність міграційних потоків.

Важливим також є відкритість переважної більшості держав до світу, більша повага до прав людини, до права на свободу пересування, діяльність правозахисних та інших міжнародних організацій. З іншого боку, міжнародні конфлікти, іноземна агресія, зокрема, внутрішні суперечності (громадянські війни), збройні конфлікти в різних країнах світу сприяють потокам вимушених мігрантів, біженців, що, своєю чергою, також посилює інтенсивність міжнародних переміщень.

Політизація міграцій полягає ще й в тому, що національні уряди дедалі більше уваги приділяють встановленням правил перетину кордонів іноземцями та їх правового статусу в межах країни. Акцентується і на питанні захисту прав людини, а саме на вирішенні суперечності між декларованими демократичними суспільствами цінностями та правом і обов'язком держави захищати свої кордони та безпеку громадян.

Як зазначають представники сучасних теорій міграцій, сьогодні глобалізація зруйнувала ізоляцію локальних співтовариств, збільшила потік інформації про якість життя в країнах Заходу, зумовила установки людей з низькими доходами, бодай мінімально, наблизитися до подібного рівня споживання, стимулювавши тим самим міграцію в економічно розвинені держави. Не менш доречним є і те, що міграція в умовах глобалізації за всієї зовнішньої стихійності якраз може набути організованого характеру: як з погляду стимулювання прийняття людиною рішення про своє переселення, так і з позиції підтримки процесу адаптації й пристосування мігранта на новому місці проживання.

Отже, сучасні соціологічні теорії міграції на відміну від класичних теоретичних конструктів пропонують комплексні підходи, які дозволяють аналізувати сучасну міграцію як невід'ємну частину глобалізації та соціальної трансформації. Тобто, вони ґрунтуються на принципово нових методологічних підставах всебічного дослідження міграційних процесів.

Розглянуті зарубіжні теорії міграції ***М. Мамирканов*** *(2015)* пропонує умовно розділити на дві групи. До першої відносять ті, в основі яких лежить позитивістський підхід, який пов'язаний із прагненням розкрити об'єктивні закономірності міграцій з метою оцінки їх соціальних наслідків і визначення ефективності управлінських заходів. Другу групу складають теорії, які спираються на методологію структурного функціоналізму, орієнтовану на дослідження соціальних факторів, що детермінують міграції в їх системно функціональну єдність. Міграція населення так чи інакше впливає на розвиток будь-якого суспільства загалом та окремих спільнот людей, і, таким чином, виконує стійкі соціально значущі функції або викликає дисфункціональні стани. Історико-інституціональний підхід, який додає сюди автор, підкреслює також роль інститутів, а особливо корпорацій і держав в міграційних процесах.

На пострадянському просторі активно займався розробкою теорії міграції ***Л. Рибаковський*** (2001). На думку автора, будь-який *завершений міграційний процес включає три стадії*: 1) вихідну – процес формування територіальної рухливості населення; 2) основну – переселення населення; 3) заключну – приживання мігрантів на новій території. Автор зауважує, що необхідно розрізняти поняття міграції та мобільності. Зокрема, під міграцією населення слід розуміти територіальне переміщення, а під мобільністю (рухливістю) – здатність до міграції, тобто потенційну міграційну активність. Теоретик підкреслює, що міграція населення – це не мобільність, а фактичне переміщення. А мобільність, у свою чергу, – це не переміщення, а готовність до нього. Тому визначення міграції як територіальної мобільності, на думку

дослідника, є неточним, і не тільки з термінологічних міркувань, але і по суті. Міграційний процес – це сукупність різних реальних подій (переселень, поїздок на відпочинок, на виконання сезонних робіт тощо).

Л. Рибаковський стверджує, що міграція і переміщення чи переселення також не є синонімами. Це уявлення про міграції як у широкому, так і вузькому значенні слова. У вузькому сенсі міграція – це закінчений вигляд територіального переміщення, що завершується зміною постійного місця проживання, тобто в буквальному розумінні це переселення. У широкому значенні цього слова, це територіальне переміщення між різними населеними пунктами однієї або кількох адміністративно-територіальних одиниць, незалежно від тривалості, регулярності і мети. Тобто, це не тільки переселення, а й сезонні, маятникові та епізодичні міграції. Отже, для Л. Рибаковського міграція – це передусім просторовий рух населення, який передбачає зміну його територіального розподілу чи географії.

Розуміння потреби всебічного аналізу міграційних процесів знаходить свій вияв у сучасних зарубіжних та вітчизняних соціологічних працях. Проте, якщо більшість робіт західних соціологів і виконані в рамках міждисциплінарного підходу, то до недавнього часу в Росії, наприклад, міграція досліджувалася в чітко окреслених рамках і дисциплінарних, і парадигмальних. Перші спроби створити єдину міграційну теорію, яка б перетворювала отримані фрагментовані знання у цілісну теоретичну концепцію, здійснили російські економісти, які дали їй назву – *міграціологія*. Але, як зазначає соціолог ***Т. Юдіна*** (2002), крім невеликого кола фахівців, що посилаються у своїх роботах на цю теорію, вона не отримала широкого визнання, тому що описує тільки міграційну рухливість населення, але не дає підходів до аналізу впливу міграції на цілісну життєдіяльність суспільства і тих соціальних відносин, які формуються під впливом міграційних процесів.

Дослідниця наголошує, що різносторонні аспекти міграції має вивчати спеціальна соціологічна дисципліна, яка, як і будь-яка окрема соціологічна теорія, має свій об’єкт дослідження, предмет, категоріальний апарат, власні категорії і поняття, свою систему методів і технологій та реалізує визначену низку функцій. Більше того, дослідниця вважає, що комплексний аналіз міграційних процесів слід робити власне соціології як інтегративній науці, оскільки міграція як складний феномен є результатом сукупності соціально-економічних, політичних та соціокультурних перетворень, які особливо пожвавились під впливом глобалізації та модернізації.

Теоретичні аспекти дослідження міграції в сучасній українській соціології. Основні характеристики сучасної транскордонної трудової міграції як вертикальної соціальної мобільності розглядає ***О. Шестаковський*** *(2014).* Всі види діяльності та явища, котрі позначені як «транснаціональні» є економічними – грошові перекази або циркулярна міграція, політичними – громадянська участь емігрантів або соціально-культурними – нові ідентичності. Автор намагається виокремити суто соціологічний аспект транснаціональної стратифікації і мобільності. Для цього він вводить *поняття*

«транснаціональних просторів соціальної стратифікації» (ТПСС), тобто багатовимірних просторів ієрархічних соціальних позицій, окремі з яких можуть належати до соціальних просторів різних суспільств. Згідно автора, ТПСС не існували завжди, а виникли внаслідок глобалізаційних процесів, які своєю чергою, створювали спільне підґрунтя і можливість регулярної мобільності між певними суспільствами. Так, О. Шестаковський виділяє дві наступні риси ТПСС, у який Україна включена як постачальник трудових мігрантів.

Першою з них є історико-культурний контекст – те, що більшість українських мігрантів їздять до Польщі та РФ, зумовлено як історичними передумовами ((перебування окремих областей України в одному державному утворенні з зазначеними країнами), так і родинними зв'язками, історичним досвідом попередніх хвиль еміграції, знанням мов або мовною близькістю)). З іншого боку, однією з причин і основною рушійною силою ТПСС (включно з Україною), є ринки праці європейських країн. Динаміка попиту та пропозиції на робочу силу в їхніх секторах визначає ключові обриси транснаціональної соціальної структури.

Проблему створення інтегративної теорії про міграцію в українській соціології описує ***О. Ровенчак*** (2017). На її думку, специфіка досліджень міграції в соціології полягає в тому, що ця наука розглядає «міграцію як соціальний процес соціальної взаємодії населення втягнутого у соціально-географічне переміщення та вивчає зміни, які вона вносить у суспільства еміграції та імміграції на макро-, мезо- та мікрорівнях». На її думку, міграція – це «перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в'їзду за наявності або відсутності законних підстав, на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання…».

З українських науковців міграцію у контексті процесів модернізації розглядає політолог ***О. Малиновська*** (2012). За автором, міграція є результатом розвитку, а не його відсутності. Таку позицію українська дослідниця відстоює, посилаючись на думки ***Д. Массейя***, який стверджує, що саме структурні трансформації суспільства створюють і розширюють ринки, що постачають найбільшу кількість всіх мігрантів у світі. Відповідно до цього, О. Малиновська доходить висновку, що міграція відбувається із суспільств, які модернізуються, натомість в умовах стагнації вона не продукується. Тобто вона відходить від класичних теорій, які розглядають міграцію як саморегулюючий механізм, а основною причиною прийняття рішення про поїздку було покращити своє матеріальне становище шляхом отримання роботи у країні з більшими можливостями, ніж у своїй державі. Дослідниця підтримує більш оптимістичний погляд, де міграція не тільки одна з стратегій подолання бідності в країнах-донорах, а й несе значний модернізаційний потенціал для них. Проте для отримання від міжнародної міграції позитивного результату для модернізації необхідні і економічні умови, і цілеспрямовані дії держави та інститутів громадянського суспільства.

Гендерні особливості міграції з України досліджує ***С. Одинець*** (2016). Зокрема, дослідниця наголошує на таких відмінностях жіночої та чоловічої міграції як вибір країни; працевлаштування; розпорядження фінансами; кількість коштів, які пересилаються в Україну тощо. Більше уваги все ж таки вона приділяє саме жіночій міграції. Проаналізувавши проведені інтерв'ю, вона доходить висновку, що жінки мігрують не тільки з метою заробляти гроші, а й дуже часто вони просто тікають від обставин (особистісних, сімейних, професійних), які склалися. Тому міграція стає для них своєрідною втечею, яка дозволить кардинально покращити життя родини, і не тільки фінансово.

Як зазначає С. Одинець міграція для багатьох українських жінок, це колосальний життєвий переворот. Дослідниця вживає таке поняття як *«вакцинація мобільністю»*, під якою розуміє явище, в процесі якого людина отримує принципово новий досвід, після якого починає раптом переосмислювати усю себе, і все прожите. Її життя починає ділитися на час до та після першого перетину кордону віддаленої країни. І хоч, на її думку, повернутися у ту саму географічну точку можна, то повернутися тією самою практично неможливо. Окрім цього, родина мігрантки також змінюється.

Вивченню особливостей впливу трудової міграції на сімейні ролі її учасників багато уваги приділяє ***В. Володько*** (2015). Дослідниця намагається з'ясувати структуру цих ролей в міграційний та післяміграційний періоди, а також зміни, що мають місце у сімейному житті трудових мігрантів у процесі набуття досвіду трудової міграції. Пропонує власне розуміння соціальної ролі у вигляді дуального поєднання мисленнєвого та діяльнісного компонентів. Мисленнєвий компонент сімейної ролі дослідниця розглядає як спосіб чи узагальнену процедуру, що уможливлює індивідуальну орієнтацію у власному сімейному просторі та взаємодію з іншими людьми, групами й соціальними інститутами. Цей компонент має наступну структурно окреслену будову: знання, ставлення, готовність до дії. Діяльнісний компонент сімейної ролі – це рольова діяльність на основі мисленнєвого компоненту. Цей компонент містить реалізацію готовності до дії й конкретні рольові практики.

Отже, як бачимо, міграція як об'єкт дослідження привертав і привертає до себе увагу вчених з різних областей знання, кожній з яких притаманне особливе предметне поле для дослідження цього явища. Також у зв'язку з тим, що на сьогодні існує дуже багато концепцій міграцій, виникає об'єктивна потреба в переосмисленні накопиченого як в соціології, так і в інших соціогуманітарних науках досвіду з теоретичного осмислення міграційних процесів. Важливою частиною цього переосмислення є пошук дослідниками серед наявних на сьогодні теорій міграцій тих методологічних орієнтирів, які є найбільш релевантними для окремого прикладного дослідження.

Контрольні питання

1. Що таке об’єкт соціології міграцій?
2. Що входить до предмету соціології міграцій? Перерахуйте.
3. Що Вам відомо про становлення соціології міграцій?
4. Що собою являє соціологія міграцій як навчальна дисципліна?
5. У чому полягає специфіка соціологічного підходу до аналізу міграційних процесів?
6. Назвіть критерії, за якими можна класифікувати міграції.
7. На яких рівнях можна досліджувати міграцію в соціології?
8. В чому полягають особливості міждисциплінарного підходу до дослідження міграційних процесів?
9. Назвіть основних представників сучасних теорій міграцій та їх основні положення.
10. Що Ви знаєте про українських дослідників міграцій?

Теми рефератів (есе)

1. Соціологія міграції в системі соціологічного знання.
2. Поняття «міграції» та підходи до її класифікації.
3. Міграція як соціальний феномен.
4. Евристичні можливості економічних теорій міграцій для соціології.
5. Еволюція й генезис основних концепцій міграцій.
6. Міждисциплінарні дослідження міграції як соціального явища.
7. Сучасні теорії міграцій.
8. Соціологічні теорії дослідження міграцій.
9. Дослідження міграційних процесів: українська традиція.
10. Міграція в добу глобалізації: основні тенденції та проблеми.

Тестові завдання

1. Вивчення міграційних процесів започаткував:

а) Г. Тард;

б) Е. Равенштейн;

в) Дж. Мінсер;

г) Г. Беккер.

2. Правовим статусом мігрантів, забезпеченням верховенства права щодо прав та свобод мігрантів, розробкою міграційного законодавства загалом цікавиться така наука, як:

а) статистика;

б) соціологія;

в) право;

г) криміналістика.

3. Перевагою соціології в дослідженнях міграцій є:

а) можливість фіксувати демографічні зміни, зумовлені міграційними процесами;

б) ведення обліку мігрантів та фіксації її масштабів;

в) можливість інтегрувати та синтезувати дані інших суміжних наук, а також наявність в її арсеналі аналітичних методів та технологій;

г) усе зазначене.

4. У структурі соціологічного знання соціологія міграцій є теорією:

а) загальною;

б) спеціальною, що досліджує суб'єкти життя;

в) спеціальною, що досліджує сфери життя;

г) спеціальною, що досліджує соціальні процеси.

5. За критерієм відстані виділяють міграції:

а) тимчасові та постійні;

б) осібні, сімейні, групові;

в) внутрішні та міжнародні;

г) легальні, нелегальні та напівлегальні.

6. Скільки хвиль української еміграції прийнято виділяти?

а) одну;

б) дві;

в) три;

г) чотири.

7. Автором теорії подвійного ринку праці є:

а) Г. Тард;

б) Е. Равенштейн;

в) Дж. Мінсер;

г) М. Піоро.

8. Теорія міграційних систем розроблена:

а) М. Крітцом, Л. Лимом та Х. Злотником;

б) Д. Массеєм;

в) Н. Ґлік-Шіллер, Т. Файстом та С. Каслзом;

г) М. Мамиркановим.

9. Один із перших типологічних підходів до історичних форм міграції був розроблений:

а) В. Зомбартом;

б) М. Піоро;

в) Д. Массеєм;

г) Е. Берджессом.

10. Мігрантські мережі та спільноти є об'єктом дослідження теорій рівня:

а) мега;

б) мікро;

в) мезо;

г) макро.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

1. Міграція – об’єкт дослідження різних соціогуманітарних наук.
2. Специфіка дослідження міграцій в соціології.
3. Сутність поняття «міграція».
4. Класифікація міграцій.
5. Хвилі української еміграції.
6. Міждисциплінарний підхід до дослідження міграційних процесів.
7. Економічні теорії міграцій..
8. Соціологічні теорії міграцій: класика та сучасність.
9. Специфіка становлення соціології міграцій в українській соціологічній думці.
10. Новітні тенденції міграційних процесів.

Список використаної та рекомендованої літератури

Баньковская С. Эрнст Бёрджесс. Современная американская социология: сборник статей / ред. В. Добреньков. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 20–33.

Баразгова Э. Американская социология (традиции и современность): курс лекций. Екатеринбург: Деловая книга, 1997. 176 с.

Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги). *США: экономика, политика, идеология*. URL: http://methodology.chat.ru/becker1.htm

Володько В. Продукування та відтворення сімейних ролей особистості у контексті міграційного досвіду. *Міжнародна міграція: теорія та практика*: монографія / ред. О. Ровенчак, В. Володько. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 271–358.

Галецкий В., Овсянников А., Римашевская Н. Население и глобализация: монографія / за ред. Н. Римашевской. М.: Наука, 2004. 321 с.

Годованська О. Новітня українська діаспора. Трудові мігранти в Італії, Іспанії та португалії: монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. 192 с.

Зомбарт В. Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека / Пер. с нем.; изд. подгот. Ю. Н. Давыдов, В. В. Сапов. М.: Наука, 1994. 260 с.

Ионцев А. Международная миграция населения: Россия и современный мир. *Социс.* 1998. № 6. С. 38-48.

Кукурудза І., Ромащенко Т. Україна у світових процесах трудової міграції: монографія. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. 252 с.

Малиновська О. Міжнародна міграція в контексті модернізації суспільства. Модернізація українського суспільства. 2012. С. 77-86. URL: http://dse.org.ua/arhcive/17/8.pdf

Марченко І. Поняття «міграція населення» в контексті сучасних соціологічних підходів. *Сучасне суспільство*. 2012. № 1. С. 110-119.

Массей Д. Синтетическая теория международной миграции. *Мир в зеркале международной миграции.* Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир. 2002. № 10. С. 132-147.

Одинець С. Нині ми стоїмо на порозі нової хвилі міграції. І це добре. URL: http://tvoemisto.tv/news/svitlana_odynets_nyni_my_stoimo_na_porozi_novoi_migratsii_i_tse_dobre_79606.html

Переведенцев В. Методы изучения миграции населения: монографія. М.: Наука, 1975. 230 с.

Ровенчак О. Соціологія міграції: міжнародні аспекти: навч. посібник. Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2017. 208 с.

Ровенчак О., В. Володько. Міжнародна міграція: теорія та практика: монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 412 с.

Рыбаковский Л. Стадии миграционного процеса. *Миграция населения*: приложение к журналу «Миграция в России». Москва, 2001. URL: rybakovsky.ru/migracia2r.html

Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки. *Американская социологическая мысль*: тексты / под общ. ред. В. Добренькова. М.: Изд-во МУБиУ, 1996. С. 333–355.

Чотири хвилі української еміграції. URL: http://weareukrainians.com /ukraine-and-the-world/chotiri-hvili-ukrayinskoyi-emigratsiyi

Шестаковський О. Поточні тенденції української транснаціональної трудової міграції як соціальної мобільності. *Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві*: монографія / ред. О. Балакірєвої. К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2014. С. 171–202.

Юдина Т. О социологическом анализе миграционных процессов. *СОЦИС*. 2002. № 10. С. 102-108.

Glick Schiller N. From immigrant to transmigrant: theorizing trans-national migration / N. Glick Schiller, L. Basch, Ch. Szanton Blanc Migration and Trans-national Social Spaces / ed. by L. Pries. Alershot: Ashgate Publishing, 1999. P. 73-104.

Mincer J. Labour force participation of married women: A study of labour supply. Aspects of Labour Economics / ed. H. Lewis. Princeton: Princeton University Press, 1962. P. 63-105.

Piore M. Birds of passage: Migrant labor and industrial societies. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 240 p.

Ravenstein E. The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical* Society. 1885. Vol. 48. P. 167-227.

Taylor J., Wyatt T. The shadow value of migrant remittances, income and inequality in a household farm economy. *Journal of Development Studies.* 1996. Vol. 32(6). P. 899-912.

Waldinger R. Immigrant Transnationalism. *Sociopedia.isa.* 2011. P. 1–13. URL: http://works.bepress.com/roger_waldinger/42/

Термінологічний словник

Автопост – автоматизована трансляція повідомлень на сайті, в блоги та мікроблоги.

Агенти соціалізації молоді – у широкому розумінні – ті чинники, які безпосередньо відіграють активну роль у процесах соціалізації молоді, у вузькому – конкретні люди, відповідальні за навчання культурним нормам, засвоєння соціальних ролей молодого покоління**.**

Аксіома поведінки споживачів – логічне вираження процесу пристосування споживачів до певного способу споживання.

Андрогінія – поєднання в індивіді відносно рівним чином, як маскулінних, так і фемінних рис. Андрогінна особистість характеризується тим, що однаково успішно, на досить високому рівні, інтегрує в собі традиційні чоловічі та традиційні жіночі якості, характерні для її соціокультурного середовища.

Безпека – це стійка сукупність необхідних і достатніх чинників, які надійно забезпечують: гідне життя кожної людини; захищеність усіх структур життєздатності індивіда, суспільства і держави; їх цілі, ідеали, цінності і інтереси, їх культуру і спосіб життя, традиції від неприйнятних ризиків, від внутрішніх і зовнішніх викликів і загроз; здатність ефективно їм запобігати

Безпека держави – характеризується такими параметрами, як підтримання конституційних суспільних відносин; зміцнення державної влади; економічної могутності; законності; територіальної цілісності і непорушності кордонів.

Безпека особистості – система заходів щодо захисту її від небезпек. Це стан захищеності життя і здоров'я кожної людини; її цілей, ідеалів, цінностей, інтересів від неприйнятних ризиків; від небезпечних впливів природних і техногенних факторів; від неконституційного втручання держави і неурядових об'єднань в її приватне життя

Білокомірцева злочинність – злочини, скоєні «білими комірцями», тобто людьми, які мають відносно високий соціальний статус (наприклад, злочини у сфері інтелектуальної власності, розтрата грошей, обман покупця, хабарництво тощо).

Блог – веб-сайт із регулярними дописами.

Бот – програма-робот, що керується комп'ютером.

Булінг – це діяння (дія або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві**.**

Веб-браузер (від англ. browser) – спеціальне програмне забезпечення, яке здатне відображати Інтернет-сторінки і вміє взаємодіяти з іншими типами веб-зв'язку; клієнт, якому веб-сервер зазвичай доставляє зміст веб-сайту.

Веб-сайт (від англ. web – павутина і site – місце) – ресурс, який складається з однієї чи декількох веб-сторінок з гіпертекстовим, текстовим, медійним (рисунок, зображення, відео, аудіо) та іншими типами змісту,

доступного за одним з веб-протоколів (найбільш відомими і часто вживаними є HTTP та HTTPS).

Венчурне підприємництво – це, як правило, форма малого підприємництва, що спеціалізується на наукових дослідженнях, інженерних розробках, створенні та впровадження нововведень і пов'язане з високим ступенем ризику.

Віктимна ситуація – це життєва обстановка, що складається зв'язку з якостями особи чи поведінкою потенційної жертви, коли виникає реальна можливість заподіяти їй шкоду. Джерелами такої схильності можуть бути: потерпілий; взаємовідносини між злочинцем і його майбутньою жертвою; конкретна ситуація, в якій знаходиться жертва злочину в загальній системі суспільних відносин.

Віктимологія – наука про поведінку жертви. Предметом віктимології є можливість поведінки впливати на ймовірність стати жертвою злочину. Досі триває дискусія щодо застосування знахідок віктимології у правовій практиці. Так, зокрема, противники таких запозичень вважають, що для віктимології може бути характерним «звинувачення жертви» (англ. blaming the victim), тобто приписування відповідальності саме тим особам, які стали постраждалими. У соціології віктимологічні дослідження дають широкий спектр можливостей для моніторингу та оптимізації діяльності правоохоронних органів, зросту якості послуг цих інституцій населенню.

Віртуальна реальність (від англ. virtual reality – штучна реальність): у Вікіпедії її визначають як ілюзію дійсності, створювану за допомогою комп'ютерних систем, які забезпечують зорові, звукові та ін. відчуття. Інші джерела використовують для цього терміну феномен штучно створеного середовища, яке імітує об'єктивно існуючу реальність. Віртуальна реальність створює 3D (тобто тривимірне) середовище за допомогою спеціальних гарнітур – окулярів (технологія Oculus Rift), шоломів, кімнат віртуальної реальності, тактильних рукавиць тощо.

Віртуальне підприємництво – це діяльність підприємця (-ів) в інформаційному просторі, використання інформаційно-комунікативних технологій та засобів для реалізації цілей і завдань підприємницької діяльності при мінімальному або цілком відсутньому особистому контакті.

Внутрішня міграція – перетин адміністративно-територіальних кордонів у межах однієї держави.

Гаджет (від англ. gadget – пристрій) – невеличкий пристрій, як правило, однофункціональний на відміну від девайса, який створено з допоміжною метою; це смарт-браслет, фітнес-трекер, плеєр, навушники тощо. Зазвичай виконує якусь одну чи декілька примітивних функцій і має бути під'єднаним до багатофункціонального пристрою.

Гегемонна маскулінність (англ. hegemonic masculinity), також домінантна або домінуюча маскулінність – термін, введений австралійською соціологинею Рейвін Коннел, для опису типу маскулінності, що знаходиться на вершині ієрархії культури чоловічого і яку розділяє його більша частина.

Конелл визначає гегемонну маскулінність як «конфігурацію гендерної практики, що втілює актуальну на даний момент відповідь на питання щодо легітимності патріархату, яка гарантує домінантне становище чоловіків та субординацію жінок».

Гендер (англ. gender – «стать», від лат. genus – «рід») – у феміністичних та гендерних дослідженнях соціально-біологічна характеристика, через яку визначаються поняття «чоловік» і «жінка», психосоціальні, соціокультурні ролі чоловіка і жінки як собистостей, а також психо-біологічні особливості, на які впливає біологічна стать, цілісна психічна репрезентація статі, сповнена неповторним динамічним глибинним, когнітивним та поведінковим поняттям жіночого та чоловічого, здобута індивідом у результаті набуття індивідуального гендерного досвіду. Тобто гендер – це певний соціальний конструкт, який визначає *соціальну* стать людини.

Гендерна дискримінація – довільне, необґрунтоване, невиправдане обмеження прав і можливостей людей (як жінок, так і чоловіків) залежно від їх статі, що зменшує для них можливості у трудовій та соціальній сфері.

Гендерна ідентичність – це переживання власної відповідності ґендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників/-ниць певної статі (або таким, що приписуються представникам/-цям певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією).

Гендерні статуси – соціально визнані норми, які проявляються в поведінці, жестах, мові, емоціях і фізичному вигляді.

Гів-евей (від англ. give away – роздавати) – Інтернет-розіграш.

Гіперспоживання – споживання значно більшої кількості товарів та послуг, що призводить до неможливості повного використання отриманих благ.

Гіпертекст – зв'язок між різними текстами, що здійснюється в єдиному середовищі. Це дозволяє читати текст не лише лінійно, як на папері, але також і вглиб за допомогою внутрішніх та зовнішніх посилань. Найпопулярнішим зразком гіпертексту є WWW – World Wide Web, або Світова Павутина; невеликим гіпертекстом можна вважати і цей словник.

Глобалізація (від лат. globus – куля; франц. global – всесвітній) – це загальносвітовий процес зближення, уподібнення, взаємозалежності в усіх сферах життєдіяльності соціуму – економічній, політичній та культурній. Це втягування країн і народів світу в єдину систему фінансово-економічних, суспільно-політичних та культурних зв'язків на основі найсучасніших засобів інформатики і телекомунікації. Відтак однією із головних особливостей глобалізації є поява і розвиток Інтернету, двома головними функціями якого є інформаційна і комунікативна.

Гомофобія (від грец. «ὁμός» – той же, однаковий і «φόβος» – страх) – збірне визначення для різних форм негативної реакції на гомосексуальність. Уперше термін «гомофобія» вжив у 1972 році американський психіатр Джордж Вайнберг (George Weinberg) у власній праці «Суспільство та здоровий

гомосексуал». Він визначив гомофобію як жах буття у безпосередній близькості до гомосексуалів.

Громадська безпека – це стан, умови і характер життєдіяльності держави і суспільства, при яких громадяни, соціальні групи, створені ними об'єднання і організації вільно діють відповідно до їхньої власної природи і призначення, здатних нейтралізувати зовнішні і внутрішні загрози. Її узагальненими характеристиками виступають соціальне партнерство, міжнаціональна злагода та громадянський мир.

Громадянська освіта населення – освіта, що має на меті формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі у житті суспільства.

Девайс (від англ. device – прибор, засіб) – це самостійний і, як правило, багатофункціональний пристрій, який не потребує додаткового підключення до інших засобів і такий, що використовується у багатьох галузях. До них відносять комп'ютери, ноутбуки, смартфони, новітню побутову техніку та інші розумні машини. Для роботи девайса не потрібні інші пристрої.

Девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення) – система вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим чи моральним нормам.

Деінституціоналізація – процес руйнування інституціональних утворень, зміни соціальних правил і чітко вираженого (прихованого, латентного) неприйняття інституціональних вимог до соціальної поведінки.

Декриміналізація – виключення якогось виду поведінки з переліку злочинних дій.

Делінквентна поведінка – поведінка, що порушує норми кримінального права.

Демонстративне споживання – процес споживання, що передбачає позиціонування власного соціально-економічного статусу, репутації чи авторитету шляхом демонстрації фінансових можливостей.

Дистанційне навчання – це форма навчання з використанням комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, які забезпечують інтерактивну взаємодію викладачів (вчителів) та студентів (учнів) на різних етапах навчання і самостійну роботу з матеріалами інформаційної мережі.

Довіра – один з найважливіших факторів та імперативів соціокультурного існування людства.

Доповнена або ***додана реальність*** (від англ. augmented reality, або AR) – це доповнення фізичного світу за допомогою цифрових даних, яке забезпечується комп'ютерними пристроями (смартфонами, планшетами або ж окулярами AR) в режимі реального часу. Доповнена реальність є складовою змішаної реальності (англ. mixed reality) і є поєднанням реального світу з віртуальним

Е-бізнес (електронний бізнес, англ. e-business) – це ведення будь-якої бізнес-діяльності у глобальних телекомунікаційних мережах, зокрема в Інтернет.

Егоїстична раціональність споживчої поведінки – передбачає, що споживач прагне з максимально вигодою задовольнити свої потреби.

Екологічна свідомість молоді - тип свідомості, яка насичена екологічним змістом і є сукупністю екологічних уявлень, знань, ідей, поглядів, суджень, інтересів, які формують суб'єктивне відношення молоді до природного середовища.

Е-комерція (електроннна комерція або електронна торгівля, англ. e-commerce) – це продаж на відстані за посередництвом Інтернету.

Економічна діяльність – сукупність дій, актів індивіда, через які він безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей.

Економічна культура – сукупність соціальних цінностей та норм, які є регуляторами економічної поведінки людей і виконують роль соціальної пам'яті суспільства. Сюди віднесені і цінності, знання, норми, вимоги, санкції.

Економічна поведінка об'єднує всі форми активності (вчинки, дії), що обслуговують чи супроводжують діяльність, надаючи їй специфічності. Водночас розрізняють трудову, інноваційну, професійну та інші поведінки.

Економічна соціологія – система наукових знань про поведінку людей як представників великих соціальних груп у різних сферах економічного життя суспільства: виробництва, обміну, розподілу та споживання.

Економічне життя – узагальнена категорія, якою позначають усю сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей, котрі діють (господарюють у суспільстві).

Економічні відносини – відносини, що виникають між людьми, групами людей з приводу матеріальних речей, обставин, проблем: виробництво, розподіл, обмін, володіння, використання, споживання.

Економічні інститути – сукупність формальних та неформальних норм і правил, які регулюють поведінку людей в економічній сфері діяльності.

Економічні організації – це суб'єкти, які функціонують за інституціональними правилами, але й мають певний ступінь свободи вибору своєї поведінки.

Е-освіта – освіта з використанням електронних технологій, насамперед Інтернету.

Е-споживання – споживання, опосередковане електронними засобами, Інтернетом.

Естетична раціональність споживчої поведінки – передбачає, що споживач, здійснюючи вибір, не тільки орієнтується на власні егоїстичні наміри, але й керується цінностями, нормами, правилами поведінки, схвалюваними суспільством.

Етнічний бізнес – це особливий вид комерційно-підприємницької діяльності, представниками або носіями якого (етнічними маркерами) є вихідці

із тих чи тих етнічних спільнот, що у даний час мешкають у конкретному поліетнічному суспільстві.

Е-управління (електронне управління або е-урядування) – такий стиль управління, який забезпечує його відкритість та прозорість шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Життєва перспектива молоді – це цілісна картина майбутнього, яка формується у складному суперечливому взаємозв'язку очікуваних і планованих подій, розглядається в єдності ціннісно-смислових й організаційно-діяльнісних аспектів, де істотними є активність молоді, усвідомлене та реалістичне ставлення до побудови планів на майбутнє.

Забанити (від англ. ban – забороняти, оголошувати поза законом) – заблокувати, обмежити доступ.

Загрози – це будь-який намір, можливість здійснити фізичну, матеріальну чи іншу шкоду державним, суспільним чи особистим інтересам

Загрози безпеці – це потенційні або реальні дії фізичних суб'єктів, котрі порушують стан захищеності соціальної системи, здатні призвести до припинення її діяльності або до економічних та інших втрат.

Загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам суспільства і держави.

Злочин – будь-яка поведінка, що порушує закон. В широкому сенсі під злочином мають на увазі поведінку, яка суперечить ціннісно-нормативній системі суспільства і карається неформальними чи / і формалізованими санкціями. Слід розмежовувати правову, соціологічну та етико-моральну інтерпретацію поняття «злочин».

Злочин без жертви – поняття із конструкціоністського напряму у соціології злочинності. Злочинами без жертви є ті правопорушення у яких, зазвичай, присутні елементи добровільної контрактної взаємодії (наприклад, продаж і придбання наркотичних речовин, у якому зацікавлені і продавець і покупець). В такому випадку страждає щось відносно абстрактне (громадське здоров'я, правовий порядок, державний бюджет, який недоотримує кошти, суспільна мораль та ін.), а не конкретна особа.

Змішана реальність (від англ. mixed reality, або MR) – це оточення, створене шляхом поєднання реальних і віртуальних об'єктів із прив'язкою до положення в реальному світі. В цьому випадку в світ додаються віртуальні предмети, які прикріплені до свого місця в просторі для того, щоб людина сприймала їх як реальні (наприклад, віртуальна картина на стіні реального приміщення).

Імідж – це «обличчя» організації, один із ключових компонентів управлінського процесу, який стосується репрезентації організації у зовнішньому суспільному контексті.

Інноваційне підприємництво – якісно нова форма інтеграції науки і виробництва, завдання якої полягає в освоєнні, впровадженні та реалізації підприємницькими структурами різноманітних нововведень (технічних,

технологічних, управлінських, фінансових тощо), розроблених за участю науково-дослідних інституцій.

Інновація (від лат. *innovatio* – впровадження у практику нового) – діяльність, спрямована на створення і поширення нових видів виробів, технологій, організаційних форм.

Інститут (в рамках теорії нового інституціоналізму) – комплекс правил, принципів, норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності.

Інститути соціалізації – відносно стійкі типи і форми соціальної практики з передавання соціальних норм, культурних цінностей і моделей поведінки індивідам для забезпечення їхньої інтеграції в суспільство.

Інституціоналізація (економічна) – процес визначення та закріплення соціально-економічних норм, правил, статусів і ролей, зведення їх у систему, що здатна діяти в напрямку задоволення певної суспільної потреби, називають.

Інституціональний вибух – ситуація, коли інституціональна всебічна реорганізація й прийняття нових законодавчих засад соціального життя здійснюються в найбільш стислі терміни.

Інституціональні структури в економічній сфері – обмеження учасників у процесі обміну, щоб запобігти обману і порушенням, які обіцяють зиск для однієї сторони і витрати для іншої. Такі інститути охоплюють сформовані системи договірного права, взаємних зобов'язань, гарантій, торгових марок, моніторингу, а також механізм втілення правових норм у життя.

Інтелектуальне підприємництво – це особливий тип діяльності підприємців-інтелектуалів, які створюють соціально-орієнтовані складні, високотехнологічні інтелектуальні продукти (ноу-хау, програмне забезпечення, нові технології та способи інвестування тощо), причому керуються не тільки економічними вигодами (прибутком), а й цілями самореалізації та духовно-моральними орієнтирами.

Інтернет (від англ. international – міжнародний; net – сітка, мережа, павутиння; буквально Міжмережжя) – всесвітня система сполучених комп'ютерних мереж, базованих на комплексі Інтернет-протоколів; це світова Мережа мереж, яка складається з локальних, регіональних і глобальних, приватних, публічних, академічних, ділових і урядових мереж.

Інтернет-адикція – інтернет-залежність, нав'язливе бажання постійно перебувати в інтернеті, явище, коли людина фокусується на віртуальному, а не реальному світі.

Інтрапренерство (внутрішньофірмове підприємництво) – розвиток підприємницької ініціативи всередині існуючого підприємства чи організації.

Інформальна освіта або ***самоосвіта*** – вид освіти, що передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям.

Інформаційне суспільство – теоретична концепція постіндустріального суспільства, історична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, в

якій інформація і знання продукуються в єдиному інформаційному просторі. Головними продуктами виробництва інформаційного суспільства мають стати інформація і знання.

ІП адреса (в англ. Internet Protocol Address, або IPA) – унікальний ідентифікатор (адреса) пристрою, в першу чергу комп'ютера, підключеного до Інтернету.

Кар'єризм – це негативна моральна якість людини, яка підкорює власну професійну і суспільну діяльність лише досягненню єдиної мети – просування по службових сходинках будь-якими засобами, навіть такими, що осуджуються більшістю та завдають шкоди суспільству.

Керівник організації – особа, котра в силу своєї посади, можливості винагороджувати чи запроваджувати санкції, харизми чи компетентності відіграє ключову роль як у внутрішньому функціонуванні організації, так і в її репрезентації назовні у широкому середовищі.

Кіберсоціалізація молоді – складова медіасоціалізації, яка забезпечує соціальний розвиток молоді через інтернет-простір, впливаючи на якісні зміни структури самосвідомості особистості.

Компетентність – динамічна комбінація знань, способів мислення, поглядів, цінностей, навичок, умінь, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність.

Комплексність стимулювання – це використання всіх видів стимулів: матеріальних і моральних, індивідуальних і колективних.

Комунікація – це ключовий компонент процесу управління, який зв'язує всі етапи управлінської діяльності; він включає учасників комунікаційного процесу (той, хто створює інформаційний продукт, та той, хто його приймає), сам інформаційний продукт, канал передачі інформації, а також наявність зворотного зв'язку від того, хто приймає інформацію до того, хто її створив.

Контркультурне споживання – споживання ексклюзивних товарів та послуг з метою виокремлення себе із загальної маси споживачів (протистояння «масовому споживанню»).

Контроль – це процес моніторингу організаційної діяльності з метою забезпечення її провадження так, як було заплановано, і коригування будь-яких істотних відхилень, який потрібен для того, щоб долати складні організаційні проблеми та попередити виникнення кризових ситуацій.

Корпоративна злочинність – одна із форм злочинності, суб'єктом вчинення злочинів у якій є корпорації (від лат. *corpus* – тіло) – юридичні особи, що займаються комерційною діяльністю. Автор поняття Едвін Сазерленд наголошував на взаємозв'язку цієї форми злочинності із білокомірцевою злочинністю.

***Криміногенна обстано*вка** (від лат. crimen – злочин, гр. genos походження) – сукупність факторів, що сприяють збереженню або зростання злочинності (окремих її форм) на певній території.

Культура – «колективний продукт», що акумулює низку критеріїв та еталонів, за якими оцінюються дії інших; система цінностей, уявлень про життя, своєрідні зразки поведінки, що є спільними для людей, які пов'язані певним способом життєдіяльності.

Культура безпеки – це процес збереження і розвитку ідеалів, цінностей, норм і традицій людини, суспільства та держави від неприйнятних ризиків, загроз, небезпек і викликів.

Культура споживання – сукупність елементів культури, що регулюють процес споживання та споживчу поведінку в даному суспільстві.

Латентні функції інститутів – ті, що здійснюються реально в соціально-економічному процесі. Інколи вони збігаються з заявленими функціями, але зазвичай між ними розбіжність є навіть достатньо глибока**.**

Ломброзіанство – розроблена Ч. Ломброзо теорія, згідно з якою злочинну поведінку обумовлюють біологічні або анатомо-фізіологічні фактори, а не соціальні, психологічні або фактори навколишнього середовища.

Людська безпека – це захист життєвого важливих людських потреб від різного роду загроз. Це стан захищеності від хронічних загроз, таких як голод, хвороби, репресії, а також від несподіваного та згубного порушення звичного способу життя.

Маргінальний статус – це невизначений соціальний статус індивіда (групи), в основі якого перебування за межами характерних для цього суспільства структурних підрозділів або панівних соціокультурних норм та традицій.

Маршрутизатор або ***роутер*** – це мережеве обладнання, яке забезпечує зв’язок між вашою локальної домашньої мережею (наприклад, персональними комп’ютерами, іншими підключеними пристроями) та Інтернетом.

Матеріальна мотивація – спрямована на достаток, добробут, певні матеріальні стандарти життя. Вона залежить від рівня та структури особистого доходу, диференціації доходів, дієвості системи стимулювання конкретної трудової організації.

Матріархат (лат. mater – мати і грец. ἀρχη – влада) – ранній період у розвитку первіснообщинного ладу (від палеоліту до розвинутого неоліту), який характеризувався наявністю материнського роду й рівноправ’ям із чоловіком, а пізніше провідним становищем жінки у суспільстві.

Медіасоціалізація молоді **-** це невід’ємна складова процесу соціалізації (з усіма її компонентами: адаптація, інтеграція, індивідуалізація) в сфері впливу аудіовізуальних медіа, коли медіа стають значно потужнішим агентом соціалізації молоді, ніж традиційні соціалізаційні інститути.

Мережеве підприємництво – це використання підприємницьких мереж (телекомунікаційних технологій), на основі яких відбувається співпраця між різними фірмами, які об’єднуються в одну мережеву структуру на період роботи над конкретним бізнес-проектом.

Мережеве суспільство – суспільство, яке ґрунтується на горизонтальних соціальних зв'язках і головну роль в якому відіграють соціальні мережі, сучасні комунікації, Інтернет.

Механізм злочинної поведінки – спосіб взаємодії особистості і середовища, результатом якого є злочин. Механізм злочинної поведінки включає властивості особистості і мотивацію поведінки особи, що здійснює злочини, макро – і мікросоціальної умови вчинення злочину (як криміногенні, так і антикриміногенні), характер поведінки жертви злочину, конкретну життєву ситуацію, а також характер і інтенсивність взаємозв'язку цих елементів.

Мігрант – це особа / людина, яка здійснює міграційні процеси, ***емігрант –*** особа, яка виїжджає зі своєї країни в іншу; ***іммігрант*** – особа, яка в'їжджає у чужу країну зі своєї.

Міграція *(вузьке визначення)* – сукупність переселень чи переміщень людей у вужчому чи ширшому географічному просторі.

Міграція *(широке визначення)* – добровільний чи примусовий, законний чи нелегальний перетин адміністративного кордону однією особою чи групою осіб на певний період часу або зі зміною постійного місця проживання.

Міжнародна міграція – перетин адміністративно-територіальних міждержавних кордонів.

Мізогінія (від грец. μῖσος – ненависть і γυνή – жінка) – ненависть до жінок, жінконенависництво. Характерна для деяких чоловіків і жінок поведінка, що виражається в зневазі й ненависті до жіночої статі.

М-комерція (мобільна комерція, англ. m-commerce) – сфера цифрової економіки, що включає всі фінансові та торгові транзакції, які проводяться за допомогою мобільних пристроїв, та бізнес-процеси, пов'язані з проведенням цих транзакцій.

Модель споживання – схематичний опис основних особливостей споживчої поведінки, що надає процесу індивідуального споживання певного соціально-орієнтованого характеру та обумовлюється відповідними мотивами та наявними ресурсами індивіда.

Молодіжна субкультура – це культура молодого покоління, що має спільний стиль життя, поведінку, групові норми, цінності і стереотипи тощо.

Молодь – це особлива соціально-демографічна спільнота, яка має окреслені вікові межі, характеризується соціально-психологічними особливостями, специфікою соціального статусу та соціальних ролей, особливостями соціокультурної поведінки, специфікою протікання процесу соціалізації, її самоідентифікацією, самовизначенням, самоорганізацією тощо.

Монетарна кар'єра – це збільшення рівня винагороди працівника, а саме: рівня оплати праці, обсягів та якості соціальних пільг, які йому надаються.

Моральна соціалізація – це процес відображення індивідуальною свідомістю морального аспекту суспільних дій та поведінки, в результаті яких

відбувається їх моральна оцінка, регуляція діяльності і поведінки відповідно з інтересами суспільства, які виявляються у нормах суспільної моралі.

Моральне стимулювання – пов'язане з потребами людини у визнанні (повазі, престижі). Творче стимулювання спрямоване на вдоволення потреб у самореалізації, самовдосконаленні і самовизнанні.

Мотивація – це компонент управлінського процесу, що пов'язаний з певними силами, які діють зсередини або ззовні на особу і спричиняють певну, орієнтовану на мету поведінку та впливають на продуктивність.

Мотивація навчання – сукупність мотивів як усвідомлених індивідами потреб, що є спонукальною силою у процесі навчання.

Навчання та освіта дорослих – це практика навчання та просвіти дорослих, що здійснюється після завершення офіційної (або формальної, основної) освіти та виходу людини на ринок праці.

Найманий працівник – особа, що уклала трудовий договір (контракт) з представником підприємства, громадської організації чи держави;

Національна безпека – ключове, фундаментальне поняття, що характеризує захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, згідно з якими забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз.

Національна свідомість молоді – зумовлена розумінням молоді своєї єдності, спільності походження та історії, культури, комплексом стереотипів свідомості й поведінки, дотримання політичних традицій, інтересів, спільними політичними інститутами, правами та обов'язками, спільним громадянським простором.

Непродуктивне підприємництво – це, коли результати підприємницької діяльності не завжди відповідають інтересам суспільства, коли на відміну від продуктивного, не створює нового багатства, а тільки перерозподіляє наявне, використовуючи додаткові можливості для одержання ренти.

Нова економіка – це економіка знань, нових інформаційних технологій, нових бізнес процесів, що забезпечують лідерство і конкурентоспроможність. Ознаки нової економіки: комп'ютеризація, глобалізація, мережеве поєднання практично всього і всіх, суверенність користувача, ключова роль знань. Рушійною силою економіки знань виступають інновації, а джерелом – знання, освіта, наука.

Об'єкт соціології праці – праця як суспільно значуще явище, як процес реалізації та відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

Об'єкт соціології освіти – соціальне середовище, де розгортається функціонування процесів освіти

Освіта як соціальний інститут – стійка форму організації суспільного життя і спільної діяльності індивідів, що включає в себе сукупність осіб і установ, наділених владою й матеріальними засобами (на основі діючих визначених норм, правил і принципів) з метою реалізації соціальних функцій

та ролей, управління й соціального контролю в процесі здійснення навчання, виховання, розвитку, соціалізації особистості з подальшим оволодінням нею професією, спеціальністю, кваліфікацією тощо

Патріархат (від грец. πατήρ – батько і άρχή – початок, влада) – андроцентрична організація суспільства, із зафіксованою в ньому нерівністю та жорсткою регламентацією статеворольових відносин. Патріархатними називають суспільства, у яких чоловіки є «домінантним елементом» у сімейному, господарському та суспільному житті. Це явище також відоме під ім'ям андрархії або андрократія.

Первинна девіантність – первинні, разові випадки порушення соціальних норм, які характерні для більшості «нормальних» людей. *Вторинна девіантність*, натомість, стосується систематичних актів девіантної поведінки, які стають частиною стилю життя та ідентичності особи. Обидва поняття запропонував Говард Беккер у межах інтерпретативної теорії у вивченні злочинності.

Підприємець – це активний суб'єкт пошуку й реалізації нових можливостей у генеруванні та освоєнні новаторських ідей, розробленні нових продуктів і технологій, здійсненні інновацій та оволодінні.

Підприємливість – поведінковий елемент структури особистості, що характеризує особливий новаторський тип господарської поведінки, в основі якої лежить постійний пошук нових можливостей для розвитку власної справи.

Підприємництво – творчий, інноваційний різновид економічної поведінки, в основі якої самостійна, ініціативна діяльність суб'єктів господарювання з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, яка здійснюється на власний ризик з метою одержання прибутку або власного доходу.

Планування кар'єри – процес визначення мети, що її працівник хоче досягнути у процесі професійної діяльності.

Політична свідомість молоді – це сприйняття молодим поколінням тієї частини реальності, що пов'язана з політикою, формування суб'єктивного образу політичної системи.

Пост (від англ. post – повідомлення, пошта) – повідомлення на форумі або в блозі в Інтернеті.

Пофіксити баги (від англ. fix та амер. bug) – виправити несправності, які виникають при роботі в Інтернеті.

Правова свідомість молоді – це не тільки особлива форма суспільної свідомості, об'єктом відображення якої є право, правова реальність та правова поведінка, а також суб'єктивна рефлексія власних поглядах молоді як учасника правовідносин, тобто це система уявлень, цінностей, переконань, пов'язаних із пізнанням та засвоєнням світу чинного права, правової дійсності.

Праця – доцільний процес створення споживних вартостей, матеріальних і моральних цінностей, необхідних для задоволення людських потреб.

Предмет соціології праці – структура та механізми виникнення, функціонування та розвитку різноманітної сукупності соціальних відносин, а також соціальних процесів та явищ у сфері праці.

Прийняття управлінського рішення – управлінський процес, що передбачає виявлення і визначення специфіки ситуації, яка потребує ухвалення рішення, розгляд різних варіантів, вибір найкращого з них, а також втілення обраного варіанту в життя.

Продовольча безпека – це стан виробництва та постачання продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства.

Продуктивне підприємництво – це, фактично, новаторство (за Шумпетером); діяльність, що виступає двигуном економічних змін і примножує багатство.

Проксі-сервер (від англ. proxy – представник, також посередник) – служба (комплекс програм) в комп'ютерних мережах, яка дозволяє клієнтам виконувати непрямі запити до інших мережевих служб. Підключення до нього дає змогу змінювати своє місце розташування на місце розташування цього сервера, а це дозволяє обійти будь-яке обмеження в Мережі.

Протокол Інтернету – спосіб взаємодії та обміну даними про роботу у мережі. До найбільш відомих відносять HTTP або HTTPS, SPDY (такий же, як і HTTP, але з використанням безпечного шару передавання), WebSocket (новий протокол двобічної взаємодії) тощо.

Професійне самовизначення молоді – це основа самоствердження молодої людини в суспільстві; являє собою процес вибору, який здійснюється на основі аналізу особистісних можливостей суб'єкта і співвіднесення його із вимогами професії, що обирається.

Реемігрaція – добровільне повернення на постійне проживання на батьківщину з етнічних, економічних, соціальних причин, причин особистого характеру чи інших причин після тривалого проживання в іншій країні.

Ризик – це ймовірність настання небезпеки; потенційна небезпека отримання небажаних (негативних) результатів; елемент стилю соціального управління в умовах невизначеної обстановки. Ризик є мірою невідповідності між різними результатами рішень, які оцінюються через їх корисність, шкідливість, а також ефективність за критеріями відповідності обраним орієнтирам. Ситуативна характеристика діяльності, яка полягає у невизначеності її кінцевих результатів і можливих небажаних, соціально несприйнятливих наслідків у разі невдачі.

Ринок як соціальна система – функціонує завдяки взаємодії трьох підсистем: споживчого попиту, торговельних організацій, товарних фондів.

Ринок як соціальний інститут – інтегрує соціальні дії людей у всіх сферах суспільства: виробничій, побутовій, освітній, духовній та інших – і перетворює їх у ринкову поведінку економічних суб'єктів.

Ріпост – передрук або розповсюдження посту в Інтернеті.

Рітейл (від англ. retail – розниця, роздріб) – процес організації роздрібної торгівлі у великих масштабах, це робота із масовим споживачем/клієнтом за допомогою Інтернет-технологій.

Роботодавець – особа, яка наймає для виконання роботи одного або декількох працівників; він може бути власником засобів виробництва або його представником;

Санкції – реакції з боку соціальних суб'єктів на поведінку груп чи/та індивідів, що мають на меті забезпечити дотримання певної соціальної норми. Санкції можуть бути позитивними або негативними, формальними і неформальними.

Свідомість молоді – це різновид масової свідомості, яка визначається шляхом аналізу її основних форм, що функціонують на теоретико-пізнавальному, емоційному та поведінковому рівнях.

Сексизм – (англ. sexism, від лат. sexus – стать, синонім – ґендерна дискримінація) – упереджене ставлення, дискримінація людини за ознакою статі чи ґендерною ідентичністю.

Сімейна міграція – переміщення на певний період чи назавжди за межі адміністративної одиниці цілих сімей.

«Скляна стеля» – термін американського менеджменту, що описує невидимий та формально ніяк не визначений бар'єр, який обмежує просування жінки службовими сходинками. Синонім – вертикальна гендерна сегрегація праці.

«Скляні стіни» – горизонтальна гендерна сегрегація праці, коли жінки мають менший доступ до професій і видів діяльності, які забезпечують надалі значне вертикальне кар'єрне зростання.

Соціалізація молоді – це становленням особистості молодої людини, її включення у систему суспільних відносин, здобуттям соціальних норм, традицій, які в майбутньому буде передавати наступному поколінню.

Соціальна безпека – характеризує рівень соціальної стабільності суспільства, стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів особи та суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Соціальна відповідальність бізнесу (СВБ) – це відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги, до споживачів, працівників, партнерів; активна соціальна позиція компанії, що полягає в гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у вирішенні найгостріших соцоціальних проблем.

Соціальна мережа – це веб-сервіс, віртуальне утворення, що складається з агентів з однаковими інтересами, позиціями, діяльністю тощо.

Соціальне підприємництво – підприємницька діяльність, націлена на пом'якшення або розв'язання соціальних проблем (створення нових робочих місць чи професійну перепідготовку, або ж на користь місцевої громади: соціально незахищених дітей, людей похилого віку, громадських, мистецьких чи спортивних установ тощо).

Соціальне самовизначення молоді – це процес вибору та набуття особистістю певних ролей у системі суспільних відносин, орієнтація в соціальній структурі суспільства, усвідомлення й проектування свого соціального становища.

Соціальний інститут – сукупність встановлених у відповідних сферах правил гри та діючих відповідно до цих правил соціальних суб'єктів, передусім – організаційних структур.

Соціальний контроль – це спосіб саморегуляції соціальної системи, який забезпечує впорядкованість взаємодій між людьми завдяки нормативному регулюванню. До його системи входять всі способи реакції як великих суспільних утворень, так і конкретного індивіда на різноманітні конкретні дії людини чи то груп, всі засоби суспільного тиску для того, щоб поставити поза нормовану поведінку та діяльність у певні соціальні межі.

Соціальні взаємодії у сфері праці – форми зв'язків, які реалізуються в обміні умінням, досвідом, навичками, знаннями, вербальними чи конкретними діями.

Соціально-економічні відносини – різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованих на забезпечення матеріальних потреб людського життя та досягнення певних соціальних переваг і цілей.

Соціально-психологічне стимулювання – ґрунтується на соціальних потребах особи в спілкуванні, новій інформації, престижній роботі, належності до певної організації, групи, в комфортних умовах праці, наявності вільного часу.

Соціологія безпеки – це галузева соціологія і соціологічна теорія середнього рівня, орієнтована на теоретичні та емпіричні дослідження стану і динаміки забезпечення безпеки людини, суспільства і держави; покликана вивчати безпеку як суспільне явище, об'єкти і суб'єкти безпеки у їх взаємовідносинах при виникненні загроз і небезпек.

Соціологія міграцій – це спеціальна соціологічна теорія, яка досліджує міграцію як складний соціальний феномен на всіх рівнях та у всіх її проявах, а також забезпечує перехід від фрагментованих знань про міграцію до поглибленого і комплексного пізнання її сутності.

Соціологія молоді – це галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя, вивчає етап сімейної та позасімейної соціалізації молоді, в якому активно протікає соціальна адаптація, інтеріоризація цінностей, норм суспільства, досліджує самовизначення, формування соціальних та професійних потреб, очікувань, виконання соціальних ролей, різноманітних активних форм поведінки тощо.

Соціологія освіти – це галузь соціології, що досліджує соціальні аспекти освіти, закономірності взаємодії освітньої системи як соціального інституту з суспільством, соціальними групами і особистістю.

Соціологія підприємництва – це соціологічна теорія середнього рівня, галузь економічної соціології, яка вивчає підприємництво як соціальний феномен, який пронизує практично усі сфери суспільної життєдіяльності (особистісну, економічну, соціальну, освітню, культурну) та своєю інноваційною спрямованістю орієнтований на суспільний розвиток.

Соціологія праці – це галузь соціології, яка вивчає закономірності формування, функціонування та розвитку соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) у сфері праці та пов'язані з ними процеси та явища.

Соціологія ризику – галузь соціологічної науки, яка вивчає соціальні аспекти інституціональних ризиків, ризикові моделі поведінки людей у контексті різних культур

Соціологія споживання – галузь соціологічної науки, що розглядає споживання як соціальний процес задоволення потреб у всьому розмаїтті його зв'язків з іншими соціальними інститутами, явищами, процесами.

Соціологія управління – це спеціальна соціологічна теорія, котра розглядає управління в широкому значенні, а також його окремі елементи, які стосуються як внутрішньоорганізаційного функціонування, так і особливості репрезентації організації в зовнішньому суспільному контексті.

Споживання – використання корисних властивостей того чи іншого блага в поєднанні із задоволенням особистих потреб людини і витрачанням (знищенням) вартості даного блага.

Споживацтво – викривлене споживання, позиціонування споживання і споживчих благ як вищих цінностей, що є превалюючими, в порівнянні з іншими.

Споживча поведінка – процес, пов'язаний із присвоєнням споживчих цінностей різного порядку, що забезпечує фізіологічне й соціальне відтворення людей у відповідності до рівня і стандартів життя; алгоритм вчинків і дій у сфері споживання.

Споживчий капітал – «фонд» спеціальних навичок, здібностей, реакцій, що сформувалися в індивіда в процесі споживання різноманітних благ, а також у процесі взаємодії з іншими особами.

Споживчий попит – складний соціально-економічний процес, що інтегрує економічні можливості споживачів з їхніми культурними, моральними та психічними якостями. В основу споживчого попиту закладено потреби людей, що перетворюються в мотив участі в ринкових відносинах за умови підкріплення необхідними економічними ресурсами (платоспроможністю). Споживчий попит формує соціальні параметри ринку.

Споживчі практики – безпосередня діяльність, що реалізується у процесі споживання.

Ставлення до праці – соціально зумовлений, відносно стійкий стан пізнавальної, емоційної та поведінкової готовності працівника реагувати на всю сукупність елементів процесу праці.

Статусна кар'єра – підвищення статусу працівника в організації, що полягає в присвоєнні рангу за виробіток років чи отриманні почесного звання за видатний вклад у розвиток організації.

Статусна мотивація – це, коли людина, виконуючи свою роботу, керується не так її змістом, як тим, що ця робота забезпечує їй певне місце в соціальній структурі організації, суспільства.

Стать або ***біологічна стать*** – сукупність анатомо-фізіологічних ознак організму, що забезпечує відтворення потомства й дозволяє розрізняти в більшості організмів чоловічі й жіночі особини, а також один із двох розрядів живих істот (чоловіків і жінок, самців і самок), що різняться за цими ознаками.

Стимулювання праці (від лат. *stimulus* – палиця, стрекало) – спонукання до праці через заохочення, винагороду за трудові зусилля.

Стратегічна раціональність споживчої поведінки – завбачливість споживача, яка залежить від того, на що він зорієнтований (на стандартні моделі поведінки, перевірені на практиці, чи на власний споживчий досвід).

Структура віктимності – відображає питому вагу окремих видів жертв злочинів, яким заподіяно шкоди, в загальній кількості потерпілих за певний період часу на тій чи іншій території.

Ступінь задоволення працею – це суб'єктивне оцінювання працівниками можливостей реалізації своїх вимог до змісту, характеру та умов праці, що визначається не лише змістом і характером праці, а й умовами праці, відносинами в колективі тощо.

Суспільна безпека (безпека суспільства, соцієтальна безпека) – передбачає захищеність життєво важливих інтересів соціальних груп і суспільства в цілому, за якої забезпечуються їх всебічний прогресивний розвиток.

Суспільство ризику – поняття, пов'язане з іменем німецького соціолога У.Бека, який стверджував, що індустріальне суспільство породило багато нових небезпек, невідомих у попередні століття (напр. ризик, пов'язаний із глобальним потеплінням).

Суспільство споживання – «соціальне об'єднання», в якому сталою формою організації соціального життя, домінуючим соціальним процесом є споживання.

Творча праця – це постійний пошук нових рішень, активного розвитку самостійності та ініціативності, а тому її не кожен зможе виконувати.

Терапевтичне споживання – реалізація практик споживання задля покращення самопочуття чи підвищення самооцінки (основний мотив – не отримання певного блага як такого, а сам процес шопінгу та усвідомлення можливості володіння певним благом).

Транснаціональна міграція – незалежний від території соціальний процес, в результаті якого мігранти входять у більше, ніж в одну спільноту і, тим самим, творять нові соціальні мережі, які перетинають кордони національних держав та продовжують функціонувати в глобальних соціальних мережах.

Третинна соціалізація – це новий вид соціалізації, в якому відбувається поєднання життя індивіда в реальному і віртуальному просторах, забезпечується розвиток як позитивної життєвої орієнтації, засвоєної в результаті первинної і вторинної соціалізації в реальному соціумі, так і негативної – може призводити до десоціалізації в реальному соціумі.

Трудова адаптація – взаємодія працівника з новою трудовою ситуацією, у процесі якої погоджуються вимоги та очікування її учасників.

Трудова діяльність – це чітко визначені за змістом, часом і простором цілеспрямовані операції та функції, здійснювані працівниками в конкретній трудовій організації.

Трудова кар'єра – просування службовими сходинками, професійне зростання, репрезентація індивідуального трудового шляху працівника.

Трудова міграція – переміщення, пов'язані з погіршення економічної ситуації в країні виїзду, на певний період часу з метою найнятись на роботу та утримувати сім'ю на батьківщині або / чи здійснювати заощадження задля забезпечення свого існування чи збереження / підтримки матеріального становища після завершення міграції.

Трудова мобільність – це форма самоорганізування трудових ресурсів, яка виявляється у їхній спрямованості в ті регіони, галузі і сфери діяльності, що найбільш відповідають здібностям, потребам працівників, а також попиту на робочу силу з боку виробників.

Трудова поведінка – це комплекс певних послідовних учинків, дій людини, що зумовлені виконуваними ролями і чинними нормами в межах конкретної трудової організації та спрямовані на перетворення предметів праці з метою досягнення відповідного результату.

Трудові відносини – це різноманіття соціальних відносин, які складаються в процесі та на підставі трудової діяльності між її учасниками.

Упередження (англ. bias – буквально: упередження, зміщення, похибка) – це попередньо сформоване негативне чи позитивне ставлення до окремої групи, особи, ідеї чи об'єкта. Існують культурні, гендерні, етнічні та расові упередження. Зразком інституціоналізованих упереджень є практика зосередження контрольної та каральної діяльності правоохоронних органів на представниках расових меншин.

Управління – це процес планування, мотивації, організації та контролю, який необхідний для того, щоб сформулювати та досягнути цілі організації; це процес ефективного та продуктивного виконання роботи завдяки праці інших людей та співпраці з ними.

Управління людськими ресурсами – управлінський процес, який пов'язаний з управлінням людьми і передбачає такі етапи, як пошук або набір потенційних працівників, відбір тих, хто отримає роботу, розвиток та утримання цінних для організації працівників.

Фейк (від англ. fake – фальшивка, шахрайство) – неправдива інформація в Інтернеті.

Фейсизм (від англ. face – обличчя) – це переважне виділення обличчя в зображенні чоловіків і більший акцент на тіло в зображенні жінок у засобах масової інформації. Така тенденція призводить до асоціювання чоловіків з інтелектом і духовністю, жінки ж розглядаються як сексуальні об'єкти.

Фемінізм (від латин. femina – жінка) – теорія рівності двох статей, яка творить ідейну основу організованого руху жінок. Суттю феміністичних переконань є думка, що жінка зазнає суспільної дискримінації, насамперед через приналежність до своєї статі. Сам термін «фемінізм» був сформульований соціалістом-утопістом Шарлем Фур'є в кінці XVIII століття.

Феміннність – не суто жіноча риса, як це закріпилося у нашій свідомості, переобтяженій різного роду стереотипами, а певний спосіб осмислення та сприйняття реальности. Характерними рисами фемінности є емоційність, сенситивність, інтуїтивне пізнання.

Фідбек (від англ. feedback) – зворотній зв'язок.

Хакер (від англ. hack – рубати) **–** досвідчений користувач, який може отримати доступ до будь-якої, навіть секретної інформації.

Характер праці – особливості суспільної праці, що властиві кожній суспільно-економічній формації й зумовлені системою виробничих відносин. Під суспільною працею розуміють працю людей один на одного, на суспільство.

Хвилі міграції **–** це історичні етапи міграційних процесів, кожен з яких характеризується політичними, економічними, соціальними чи культурними особливостями.

«Хороший» споживач – «шукач пригод», котрий керується не стільки прагненням задовольнити бажання, скільки усвідомленням того, що існують речі, які він ще не випробував і про які навіть не підозрює.

Хост (від англ. host – безліч, сила-силенна) – вузол комп'ютерної мережі, будь-який пристрій, з'єднаний з будь-якими іншими пристроями цієї мережі, є її частиною і має свою IP-адресу. Це окремі комп'ютери, мобільні телефони, маршрутизатори, а також віртуальні пристрої, що можуть брати участь у процесах передання інформації.

Хоумскулінг – навчання дітей в домашніх умовах під наглядом батьків чи рідних, іноді із залученням педагогів.

Штучний інтелект (від англ. artificial intelligence, або AI) – здатність нелюдської системи (робота або машини) правильно інтерпретувати зовнішні дані, вчитися на таких даних і використовувати ці знання для досягнення конкретних цілей за допомогою гнучкої адаптації, без втручання людини.

Ювентизація – це процес оновлення суспільства, в якому відбуваються різні соціальні зміни і нововведення через включення в його життя молодого покоління з її активною життєвою позицією.

Юзер (від англ. use **–** користуватись) – користувач Інтернету.

Якість освіти – якість підготовки фахівця, що визначається як збалансована відповідність підготовки фахівців (як результату і як процесу)

багатоманітним потребам (держави, суспільства, особи), цілям, вимогам, нормам (стандартам).

SWOT-аналіз **–** метод стратегічного планування («strong», «weak», «opportunities», «threats»), який передбачає аналіз сильних та слабких сторін організації (внутрішній аналіз), а також можливостей і перешкод, які для організації створює зовнішнє середовище (зовнішній аналіз).

Бібліографія

Альошина И. В. Поведение потребителей: учебник. М.: Экономистъ, 2006. 525 с.

Альшевська Н. Кар'єра як соціальний феномен: сутнісні ознаки, технології побудови. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 2. С. 106-112.

Аналітичний звіт про результати соціологічного опитування мешканців південних і східних областей України щодо використання Інтернету. К.: Ін-т мас. інформації, 2017. 98 с.

Аппело Ю. Менеджмент 3.0. Agile-менеджмент. Лідерство та управління командами. Харків: Фабула. 2019. 432 с.

Артамонова І.М. Блог як публічна автокомунікація. *Держава та регіони*. Серія: Соціальні комунікації. 2010. № 2. С. 5-9.

Асперс П., Коль С., Пауэр Д. Экономическая социология открывает для себя экономическую географию. *Экономическая социология*. 2010. № 3. С. 100-121.

Афонин А. С. Основы мотивации труда: организационно-экономические аспекты: учеб. пособ. К.: МЗУУП, 1994. 304 с.

Бакіров В. С. Університет і суспільство: монографія. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 272 с.

Бакуменко В.Д. Державно-управлінські рішення: навч. посібник. К.: ВПЦ АМУ, 2012. 344 с.

Баньковская С. Эрнст Бёрджесс. Современная американская социология: сборник статей / ред. В. Добреньков. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 20-33.

Баразгова Э. Американская социология (традиции и современность): курс лекций. Екатеринбург: Деловая книга, 1997. 176 с.

Бауман З. Текучая современность / пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. СПб.: Питер, 2008. 240 с.

Бевзенко Л. Інтегративні соціологічні концепції як наукова рамка для менеджерських когнітивних моделей. *Соціальні виміри суспільства.* Збірник наукових праць. Вип. 10 (21). 2018. С. 53-69.

Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. М.: «Прогресс Традиция», 2000. 384 с.

Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги). *США: экономика, политика, идеология.* URL: http://methodology.chat.ru/becker1.htm

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. Е. Руткевич. М.: Медиум, 1995. 322 с.

Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі. К.: Основи, 2001. 670 с.

Блэкуэлл Р., Миниард П., Энджел Дж. Поведение потребителей. 10-е изд. / пер. с англ. СПб.: Питер, 2007. 944 с.

Бова А. А., Кулик О. Г., Наумова І. В. Злочинність в Україні: фактори, тенденції, протидія (2002–2014 рр.): монографія. К.: ДНДІ МВС України, 2015. 364 с.

Бовуар де С. Друга стать. К.: Основи, 1990. Т.1 390 с., Т2. 392 с.

Богомаз К. Ю., Мачуліна І. І., Сорокіна Л. М. Соціологія молоді: навч. посібник. Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2011. 358 с.

Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры /пер. с фр., послеслов. и примеч. Е. А. Самарской. М.: Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.

Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества. К.: Институт социологии НАН Украины, 2007. 272 с.

Бондар Т. В., Дмитрук Н. А., Нагорняк К. М., Павлова Д. М., Пивоварова Н. П. Голос молоді: можливості та перші результати U-REPORT в Україні. *Український соціум*. 2016. №3. С. 110-118.

Бондарець Б. Б. Молодь як об'єкт і суб'єкт соціокультурних процесів у сучасному українському суспільстві: аксіологічний аспект. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Соціологія*, 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 31-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_8

Брайант Д., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. М., СПб., К.: Изд. дом «Вильямс», 2004. URL: http://yanko.lib.ru/books/smi/osnovu_vozdeystviya_smi.pdf

Бугера О. І. Соціальні Інтернет-мережі та запобігання злочинності: сучасні тенденції. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018. № 2. С. 110-113.

Бурдьё П. Воспроизводство: элементы теории системы образования. М.: Просвещение, 2007. 267 с.

Бурейчак Т. Соціологія маскулінності: навч. посібник. Львів: «Магнолія 2006», 2011. 142 с.

Вакуленко С. М. Соціологія праці: навч.-метод. посіб. К.: Знання, 2008. 262 с.

Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. М.: Логос, 2003. 368 с.

Ванг Д. Существует ли канон в экономической социологии? *Экономическая социология.* 2013. № 2. С. 111-122.

Василенко О.В. Потребительское поведение как социальный феномен. *Социология и социальные технологии*. Вестник ВолГУ. Серия 7. 2008. № 1 (7). С.83-85.

Василенко В. А., Шостка В. І. Ситуаційний менеджмент: навч. посібник. К.: ЦУЛ. 2003. 285 с.

Василькевич Л. О. Соціально-економічна природа поведінки споживачів на ринку товарів і послуг. *Ефективна економіка*. 2011. № 7. URL: https:// economy.nayka.com.ua/?op=1&z=621

Ватаманюк О. Бізнес-економіка: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 324 с.

Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: навч. посіб. для вищ. навч. закл. К.: Світогляд, 2010. 274 с.

Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. К.: Наш Формат, 2018. 261 с.

Веблен Т. Теория праздного класса / пер. с англ., вступ. статья С. Г. Сорокина. М.: Прогрес, 1984. 367 с.

Верховин В. И. Экономиеское поведение как предмет социологического анализа. *Социологические исследования*. 1994. № 10. С.120-125.

Винник В. Д. Социальные сети как феномен организации общества: сущность и подходы к использованию и мониторингу. Философия науки. 2012. № 4 (55). С. 110-126.

Вища освіта в Україні: навч. посібник. / *В. Г.Кремень, С .М. Ніколаєнко, М. Ф. Степко* та ін. К.: Знання, 2005. 327 с.

Вісім технологічних революцій України. URL: https://project.liga.net/projects/tech_revolutions_internet/

Віце-прем»єр Михайло Федоров: деякі технології на виборах ми допрацювали глибше, ніж Трамп. URL: https://pravda.com.ua/articles/2019/09/27/7227431/

Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибр. наук. праці. К.: НІСД, 2016. 528 с.

Возний А. П. Тілесність людини як феномен розвитку фізичної культури. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 2 (10). С.113-122.

Володько В. Продукування та відтворення сімейних ролей особистості у контексті міграційного досвіду. *Міжнародна міграція: теорія та практика*: монографія / ред. О. Ровенчак, В. Володько. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 271-358.

Вороненко А.И. Образование как социальный институт: теоретико-методологические проблемы изучения. *Философия и социальные науки*. 2010. № 2. С. 61-66

Врахування гендерних аспектів у формуванні законодавства України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7596

Гавриленко І. М. Соціологія освіти. *Соціологія культури*: навч. посібник / за ред О.*М. Семашка, В. М. Пічі*. К.; Львів, 2002. С. 85-105.

Галецкий В., Овсянников А., Римашевская Н. Население и глобализация: монографія / за ред. Н. Римашевской. М.: Наука, 2004. 321 с.

Галіч Т. Соціальні Інтернет-мережі та віртуалізація суспільного життя. *Соціологія майбутнього.* 2010. №1. С. 145-152.

Гелрігел Д., Слокум-молодший Дж. В., Вудмен Р.В., Бренінг Н.С. Організаційна поведінка. К.: Основи, 2001. 726 с.

Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / ред. *М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової*. К.: Критика, 2017. 224 с.

Гідденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В.Шовкун, А.Олійник; Наук. Ред. О. Іващенко. К.: Основи, 1999. 726 с.

Годованська О. Новітня українська діаспора. Трудові мігранти в Італії, Іспанії та португалії: монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. 192 с.

Головатий Н. Ф. Соціологія молоді: курс лекцій. К.: МАУП, 2006. 304 с.

Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007-2009-2011. К.: Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с.

Головин Н.А. Юрген Хабермас о силе социальной коммуникации. *СОЦИС*. 2019. № 6. С. 15-25.

Горбулін В.П. Хроніки передбачень: 2006-2017. Харків: Фоліо, 2017. 255 с.

Гурова О. Ю. Институционализация социологии потребления. *Экономическая социлогия.* 2014. Т. 15. № 2. С. 24-57.

Ґендерний підхід: історія, культура, суспільство / за ред. *Л. Гентош, О. Кісь*. Львів: ВНТЛ-Класика. 250 с.

Дахно І. І. Ділова кар'єра : навч. посіб. К.: Центр учб. літ., 2011. 528 с.

Дворецька Г. В. Соціологія праці: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2001. 243 с.

Дебор Г. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертаса и М. Якубович. М.: Издательство «Логос»,1999. 224 с.

Демків О. Б., Федевич М. З. Прізонізація свідомості молоді як девіантогенний чинник. *Вісник Львівського університ*ету. Серія соціологічна. 2012. Вип. 6. С. 153-163.

Демків О. Б. Девіантогенні аспекти організації міського простору: концептуалізації та досвід дослідження. *Вісник Львівського університету*. Серія соціологічна. 2008. Вип. 2. С. 110-125.

Дерев'янко Ю. М., Мельник Л. Г., Лукаш О. А. Інтрапренерство: особливості застосування у підприємницькій діяльності. *Механізм регулювання економіки*. 2015. № 4. С. 88-94.

Дзяна С., Дзяний Р. Теоретичні засади управління змінами в сучасних умовах. *Ефективність державного управління.* 2013. Вип. 34. С. 31-40.

Дікова-Фаворська О. М. Мобільна робота з молоддю: пошук моделі. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право.: зб. наук. праць. Київ: ІВЦ «Політехніка», 2010. №2 (6). С. 13-16.

Докторов Б. Онлайновые опросы: Обыденность наступившего столетия. URL: https://studfile.net/preview/7001465/page:102

Докука С. В. Практики использования онлайновых социальных сетей. *СОЦИС*. 2014. № 1. С. 137-145.

Дорошкевич А. С. Суспільство споживання: морально-соціальні наслідки. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. № 4 (14). С. 76-86.

Дорошкевич Д. В., Мокін Є. М. Економічне обґрунтування наукових закономірностей розвитку всесвітньої мережі Інтернет. *Ефективна економіка*. № 3. 2017. URL: http://economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5468

Дульська І. В. Е-урядування як інструмент соціального інжинірингу суспільства в Україні. *Український соціум*. 2019. № 1 (68). С. 89-104.

Дульська І. В. Інформаційно-комунікаційні технології як технологічний базис інклюзивного соціального та економічного зростання. *Український соціум.* 2018. № 1 (64). С. 59-73.

Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Пер. з фр. Л.Кононович. К.: Основи, 1998. 519 с.

Економіка праці та соціально-трудові відносини: підручник / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. *А. М. Колота*. К.: КНЕУ, 2009. 711с.

Економічна соціологія: навч . посібник / під заг. ред *Ворони В. М ., Пилипенка В. Є.* . К.: Інститут соціології НАН України, 1998. 272 с.

Єфременко Т. Економічна ментальність українського етносу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С.103-121.

Жижек С. Киберпространство, или Невыносимая замкнутость бытия. *Исскуство кино*. №1. 1998. URL: http://kinoart.ru/1998/n1-article25.html

Зборовский Г. Е., Амбарова П. А. Социология высшего образования: монография. Екатеринбург: Гуманитарный университет, 2019. 539 с.

Здоров'я та поведінкові орієнтації української молоді: соціологічний вимір (за результатами нац. соц. опитування підлітків та молоді 10–22 років) / *О. Балакірєва* та ін. К.: Український ін-т соц. досліджень, 2005. 256 с.

Здравомислова О., Герасимова К.., Троян Н. Гендерні стереотипи в дошкільній дитячій літературі: російські казки. *Гендерна педагогіка*: хрестоматія. Суми: Університетська книга, 2006. С. 204-223.

Зінчина О. Медіасоціалізація сучасної молоді: виклики і відповіді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Харків, 2017. Вип. 39. С. 332-339. URL: https://periodicals.karazin.ua/ssms/issue/view/666/791

Зомбарт В. Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека / Пер. с нем.; изд. подгот. Ю. Н. Давыдов, В. В. Сапов. М.: Наука, 1994. 260 с.

Зоська Я. В. Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні: монографія. Запоріжжя: КПУ, 2011. 352 с.

Иванов Д. В. Феномен потребления: критический подход. *Социология потребления*: сборник статей. СПб.: Санктпетербургский государственный университет, 2001. С. 10-23.

Иванов Д.В. Виртуализация общества. URL: http://real.new.library.ru/read/ivanov_d_v_/page6/virtualizacija_obshestva.html

Ильин А. Н. Перманентное обновление вещей как способ демонстрации статуса в обществе потребления. *Социологическая наука и социальная практика*. 2016. Т. 4. № 3. С. 38-53.

Ильин В. И. Потребление как дискурс. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2007. Т. 10. Спецвып. С. 3-26.

Ильин В.И. Поведение потребителей: учеб. пособие. СПб.: Питер, 2000. 223 с.

Ионцев А. Международная миграция населения: Россия и современный мир. *СОЦИС.* 1998. № 6. С. 38-48.

Исаева Л. А. Роль культуры потребления в социальной ориентированности личного потребления. *Экономические науки*. 2014. 1(110). С.51-54.

Ільїч Л.М. Взаємодія ринків праці та освіти: сутність, характерні риси та модель функціонування. *Економіка та держ*ава. 2017. №4. С.69-74

Калашнікова Л. В. Концептуалізація понять «безпека», «безпека життєдіяльності» у межах сучасної соціологічної науки. *Молодий вчений*. № 12 (39) грудень, 2016 р. С. 122-128. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/12/31.pdf

Калашнікова Л. В. Соціологічний моніторинг безпеки життєдіяльності особистості: проблеми теорії. *Український соціум*. 2017. № 1. С. 49-59.

Калашнікова Л. Особливості вивчення безпеки життєдіяльності як соціального явища. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Вип. 39. С. 73-79. URL: https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/9848/9371

Каменская Т. Г. Социальное знание и виртуализация социальной реальности. Одесса: Астропринт, 2009. 280 с.

Кандричин С. Злочинність в ареалі «зіткнення цивілізацій»: приклад України та Білорусі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 3. С. 71-83.

Кареба М. І. Управління венчурним бізнесом: опорний конспект лекцій. Миколаїв: МДАУ, 2016. 114 с.

Кастельс М. Інтернет-Галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. К.: Ваклер, 2007. 304 с.

Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.

Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Социология Интернета. Учеб. для академич. бакалавриата. М.: Юрайт, 2018. 424 с.

Кацьора О.В. Соціологічні підходи до визначення підприємництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Педагогіка і соціальна робота. 2013. Вип. 29. С.64-66.

Качество жизни населения Украины в зеркале социологии / под общей ред. *В.М. Вороны, Е.И. Суименко*. К.: Институт социологии НАН Украины, 2012. 211 с.

Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія. К.: НІСД, 2013. 104 с.

Качинський, А. Б. Безпека, загрози та ризик. К.: ІПНБ РНБО; НА СБ України, 2004. 472 с.

Кислова О. Н. Перспективы применения качественных и количественных методов моделирования в социальном управлении. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Збірник наукових праць. Харків, 2001. С.183-188.

Кіммел М. Ґендероване суспільство. К: Сфера, 2003. 490 с.

Кісь О. Моделі конструювання ґендерної ідентичности жінки в сучасній Україні. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. 2003. №27. С. 37-58.

Коваліско Н.В., Герус О.І. Комерційна реклама і споживання: соціологічний дискурс: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2017. 173 с.

Коваліско Н. В., Макеєв С. О. Добробут і благополуччя в порівняльній перспективі: випадок Польщі та України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. №1. С.32-55.

Коваліско Н. В., Макеєв С.О. Економіка і соціологія нерівності: емпіричний вимір глобальних тенденцій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №3. С.5-24.

Ковальчук А. В., Майборода Р. В. Аналіз механізмів мотивації працівників економічної сфери. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 3. С. 198-202.

Козловська Г. В. Безперервна освіта в Європі та Україні: Соціологічний аналіз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* (Серія Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління). №7. 2008. С. 13-20.

Кон И. Гегемонная маскулинность как фактор мужского (не)здоровья. URL:

http://pseudology.org/Kon/Articles/GegemonMasculin.htm

Коннелл Р. На захист маскулінності. URL: https://ji.lviv.ua/n27texts/connell.htm

Коноплицкий С. Інтернет як предмет соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2005. №3. С .186-193.

Коноплицкий С. Мережеві спільноти як об'єкт соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2004. №3. С.167-178.

Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. / *О. О. Резнікова, В. Ю. Цюкало, В. О. Паливода, С. В. Дрьомов, С. В. Сьомін.* К.: НІСД, 2015. 58 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-08/1_Siomin-8f832.pdf

Корпоративна соціальна відповідальність : підручник / за заг. ред. *Т. С. Смовженко, А. Я. Кузнєцової.* Друге вид., доповн. К.: УБС НБУ, 2010. 384 с.

Костенко Н. Парадигми і фактичності нових мас-медіа. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 1998. № 1-2. С. 138-150.

Котова-Олійник С., Стельмах Б., Ярош О. Гендерна абетка для українських медіа: посібник. Луцьк: ВМА «Терен», 2013. 50 с.

Кузьмін О. Є., Мельник О. Г. Основи менеджменту: підручник. К.: Академвидав, 2007. 464 с..

Кукурудза І., Ромащенко Т. Україна у світових процесах трудової міграції: монографія. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. 252 с.

Курс лекций по социологии образования: [учеб. пособие для студентов вузов] / Нар. укр. акад.; под. общ. ред. *В.И. Астаховой*. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Изд-во НУА, 2009. 464 с.

Лавриненко Н. Гендерные роли и неравенство. *Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект)*. К.: ВиПОЛ, 1999. С.11-33.

Линцова Н. Ю. Модели стилей потребления в трансформирующихся обществах. *Социологический альманах*. 2014. № 5. С. 197-205.

Лобер Дж. Пол как социальная категория. *Феминизм и гендерные исследования*. Тверь, 1999. С. 14-52.

Лукашевич М. П. Соціологія праці: підручник. К.: Либідь, 2004. 440 с.

Лукашевич М.П. Соціологія ринку: навч. посібник. К.: ІПК ДСЗУ, 2011. 231 с.

Луков В. А. Теории молодежи: Междисциплинарный анализ. М.: Канон, 2012. 528 с.

Луман Н. Понятие риска. *THESIS*. 1994. № 5. С. 135-160.

Лупанов В.Н. Интернет как объект социологического исследования. URL: https://socio.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=686&page=3

Любенко Р., Мальцева К. Користування сайтами соціальних мереж та рівень стресу: дослідження серед студентів НаУКМА. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 3. С. 159-178.

Мазараки А.А. Основи менеджменту. Харків: Фоліо. 2014. 848 с.

Мазурик О. В. Соціальний аудит: теоретичні засади та технологія застосування в Україні: монографія. Донецьк: Східний видавничий дім, 2013. 316 с.

Майерс Д. Социальная психология. Спб: Питер. 2004. 794 с.

Маклюэн Г. М. Понимание медиа: внешние расширения человека. М.: КАНОН-прес-Ц, 2003. 464 с.

Малес, Л. В. Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники. *Основи теорії гендеру*: навч. посібник. К.: «К.І.С.». 2004. С.109–131.

Малиновська О. Міжнародна міграція в контексті модернізації суспільства. Модернізація українського суспільства. 2012. С. 77–86. URL: http://dse.org.ua/arhcive/17/8.pdf

Мальцева Д.В. Сетевой подход как феномен социологической теории. *СОЦИС.* 2018. № 4. С. 3-14.

Мамонтов А. Практический PR. Как стать хорошим PR-менеджером. Версия 3.0. Спб: Питер. 2010. 240 с.

Маркович Д. Ж. Социология труда: учеб.пособие. М.: РУДН, 1997. 512 с.

Маркузе Г. Одномерный человек / пер. с. англ., послесл., примеч. А. А. Юрдина; сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. 526 с.

Марченко І. Поняття «міграція населення» в контексті сучасних соціологічних підходів. *Сучасне суспільство*. 2012. № 1. С. 110-119.

Массей Д. Синтетическая теория международной миграции. *Мир в зеркале международной миграции.* Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир. 2002. № 10. С. 132-147.

Мастинець М. Соціальні детермінанти споживацької поведінки в сучасному суспільстві: автореф. дис. … канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харків. нац. ун-т ім.В. Н. Каразіна. Харків, 2009. 19 с.

Матвєєв С.О., Лясота Л. І. Економічна соціологія: підруч. Суми: Університетська книга, 2006. 184 с.

Мельник, Т. М. Ґендер як наука та навчальна дисципліна. *Основи теорії ґендеру*: навч. посібник. К.: «К.І.С.», 2004. С. 10-29.

Мельниченко А. А., Тілікіна Н. В. Передумови та причини виникнення цькування. URL: https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-iak-iavische.pdf

Мещеркина Е. Ю. Социологическая концептуализация маскулинности. *СОЦИС*. 2002. №11. С.15-24.

Мілет К. Сексуальна політика. К.: Основи, 1998. 619 с.

Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / за ред. *Е. М. Лібанової*. К.: Інст. дем. та соц. дос. ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. 248 с.

Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. К.: ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. 72 с.

Молодь України у дзеркалі соціології. Український ін-т соц. досліджень / *О. Балакірєва* та ін. К.: Український ін-т соц. досліджень, 2001. 210 с.

Музыченко А. В., Назарова Н. С., Стрижова И. А. Общество потребления в эпоху глобализации: социально-политические аспекты: монографія. Одесса: Печатный дом, 2014. 196 с.

Нагорний Б. Соціологія управління: пошук відповідей на виклик часу. *Соціологія: теорія, методи, меркетинг.* 2001. №4. С.126-133.

Найдьонова Л. А. Вплив медіа на розвиток особистості. *Медіаосвіта та медіаграмотність*: підручник / ред. Іванов В. Ф. К.: Центр вільної преси, 2012. С. 237-282.

Нестеренко Є. О., Людоговська К. В. Дайджест опитувань U-REPORT: І квартал 2019 р. *Український соціум.* 2019. № 1. С. 137-146.

Нестеренко Є. О., Людоговська К. В. Дайджест опитувань U-REPORT: ІІ квартал 2019 р. *Український соціум*. 2019. № 2. С. 127-135.

Нечитайло И. С. Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность?: монография. Харьков: Изд-во НУА, 2015. 552 с.

Нємцов В. Д., Довгань Л. Є. Стратегічний менеджмент: підручник. К.: Експрес-Поліграф, 2002. 506 с.

Ніцполь С. І., Нестеренко Є. О. Дайджест опитувань U-REPORT: ІІІ квартал 2018 р. *Український соціум.* 2018. № 3. С. 138-149.

Общество без доверия / под редакцией *Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева*. К.: Институт социологии НАН Украины, 2014. 338с.

Овечкина Я. В. Интернет-сообщество дауншифтеров и особенности стиля жизни. *СОЦИС*. 2016. № 4. С.131-137.

Огаренко В. М., Малахова Ж. Д. Соціологія праці: навч. посібник. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2001. 306 с.

Огієнко О. І. Генезис дефініції «освіта дорослих» у зарубіжних дослідженнях. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2008. Вип. 19. Ч. 2. С. 113-120.

Ортвин Р. Три десятилетия исследования риска: достижения и новые горизонты. *Вопросы анализа риска*. 1999. Т. 1. № 1. С. 80-90.

Основи економічної соціології: навч.-метод. посібник / *Н. В. Коваліско, А.І. Кудринська*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 442 с.

Основи підприємництва: підручник / під заг. ред. *Н. В. Валінкевич*. Житомир: ЖДТУ, 2019. 493 с.

Основи теорії ґендеру: навч. посібник. Київ: К.І.С., 2004. 536 с.

Осовська Г. В., Осовський О. А. Основи менеджменту: навч. посібник. К.: «Кондор», 2006. 664 с.

Отенко І. П. Теорія управління безпекою соціальних систем: навч. посібник / І.П. Отенко, Н. О. Москаленко, Г. Ф. Азаренков. Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 220 с.

Охріменко О. О., Іванова Т. В. Соціальна відповідальність: навч. посібник. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2015. 180 с. URL: http://ied.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/Socialna-vidpovidalnist.pdf

Павличко С. Ґендер та ідентичність. Фемінізм. К., 2002. С.219-230.

Павловський В. В. Основи ювенології: наук. монографія. К.: Дакор, КНТ, 2007. 238 с.

Паркер С. Ґендерні ритуали: вивчення етикету, суспільних символів та когнітивний аспект. *Студії з інтегральної культурології.* Л.: Інститут народознавства НАН України, 1999. №2. С. 32-55.

Пачковський Ю. Ф. Психологія підприємництва: навч. посібник. 4-те вид. К.: Каравела, 2017. 416 с.

Пачковський Ю. Ф., Максименко А. О. Споживча поведінка українських домогосподарств: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 292 с.

Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки: монографія. Львів: Світ, 2000. 272 с.

Переведенцев В. Методы изучения миграции населения: монографія. М.: Наука, 1975. 230 с.

Перевезій О. А. Концептуалізація поняття «етнічний бізнес» у сучасній соціогуманістиці. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 11. С. 48-66.

Пиголенко І. В. Соціологічна складова дослідження проблеми ухилення від сплати податків. *Український соціум*. 2010. №1. С. 65-72.

Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології. К.: Каравела, 2004. 304 с.

Пилипенко В. Є. Реформи. Підприємництво. Культура. К.: Стилос, 2001. 151 с.

Пилипенко В. Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура. К.: Фоліант, 2005. 224 с.

Пилипенко В. Є. Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства. Львів: ЗУКЦ, 2012. 326 с.

Підлісний М. М., Шубін В. І. Молодь як об'єкт соціологічного аналізу: монографія. Дніпропетровськ: ДДФА, 2011. 270 с.

Пйонтковский В. Соціологія тіла як новий напрям соціології медицини. *Вісник Львів. ун-ту.* Сер. соціол. 2009. № 3. С. 170-188.

Плешаков В. А. Теория киберсоциализации человека: монография / под общ. ред. чл.-корр. РАО, А. В. Мудрика. М.: МПГУ; Homo Cyberus, 2011. 400 с.

Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму. К.: Алеута, КНТ, ЦУЛ, 2008. 336 с.

Подольська Є. А. Соціологічний портрет сучасного студента: теоретико-методологічний підходи. *Вища школа*. 2010. № 2. С. 22-33.

Подольчак Н. Ю., Ковальчук Г. Р. Місце та види управлінських конфліктів у сучасній системі менеджменту підприємництва. 2012. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/23188/1/15-88-95.pdf

Поклад В. І. Методологія та методика вивчення латентної злочинності: навчальний посібник / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 48 с.

Половая Н. О. Феномен Інтернету як модус інформаційних технологій: соціологічний аналіз. *Грані.* 2015. № 1 (117). С.82-86.

Полторак В. А. Социология труда: справочник. Днепропетровск: Арт-Пресс, 1997. 148 с.

Попова Т.В. Соціальні мережі, кібератаки та гібридні війни. URL: https://radiosvoboda.org/ a/28598299.html

Посыпанова О. С. Экономическая психология: психологические аспекты поведения потребителей: монография. Калуга: Изд-во КГУ им. К.Э. Циолковского, 2012. 296 с.

Про основи національної безпеки України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351 (із змінами). URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015

Радаев В. В. Социология потребления: основные подходы. *Социологические исследования*. 2005. № 1. С. 5-18.

Распечатанный человек. URL: https://tech.liga.net/technology/article/odessity-raspechatayut-isskustvennye-kosti-na-3d-printere

Рахманов О. А. Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні: монографія. К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. 376 с.

Рахманов О. А. Соціокультурні чинники інституціоналізації підприємництва в Україні: монографія. К.: КНЕУ, 2010. 179 с.

Резнік В. С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії. К.: Інститут соціології НАН України, 2010. 512 с.

Римашевський Ю. Віртуалізація молоді як соціально-психологічний феномен сучасності. URL: http://ji.lviv.ua/n46texts/rymashevskyj.htm

Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб: Питер, 2002. 688 с.

Робінс С., ДеЧенцо Д. Основи менеджменту. К.: Основи, 2002. 671 с.

Робота з персоналом організацій: навч. посібник / за ред. *І.П.Рущенка*. Харків: Видавництво «Форт», 2013. 460 с.

Ровенчак О. Соціологія міграції: міжнародні аспекти: навч. посібник. Львів, ЛНУ ім. І.Франка, 2017. 208 с.

Ровенчак О., Володько В.. Міжнародна міграція: теорія та практика: монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 412 с.

Розвиток гендерного законодавства. URL: https://minjust. gov.ua/m/str_11921

Рощина Я. М. Социология потребления: учеб. пособие. М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2007. 447 с.

Рущенко І. П. Соціологія злочинності: монографія. Харків: Видавництво національного університету внутрішніх справ, 2001. 370 с.

Рыбаковский Л. Стадии миграционного процеса. *Миграция населения*: приложение к журналу «Миграция в России». Москва, 2001. URL: rybakovsky.ru/migracia2r.html

Савченко С. В., Курило В. С. Медіасоціалізація як складник соціалізації особистості в інформаційному суспільстві. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. №1 (324), Ч. І, 2019. Старобільск. С.83-89.

Сальникова С. Онлайн-дослідження соціальної мережі соціологічних журналів України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 4. С. 135-156.

Сапронов В.В. Идеи к общей теории безопасности. URL: http:// /data/documents/sapronov_teoriya.pdf

Сведберг Р. Новая экономическая социология: что сделано и что впереди? *Экономическая социология*. 2004. № 4. С. 37-55.

Свєженцева Ю., Андрєєва В. Роль соціального моніторингу в забезпеченні взаємодії міліції та громадськості. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 38. С. 274-281.

Сидоров М., Табаков Д. Інтернет як засіб соціальної комунікації та соціального впливу. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 119-125.

Сидорчук О. Г. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення [Текст]: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. 492 с.

Сірий Є. В. Підприємництво як предмет теоретико-соціологічного осмислення: монографія. К.: ТОВ «Агенство «Україна», 2008. 392 с.

Сірий Є. В., Фареник С. А. Соціологія підприємництва. К.:Український Центр духовної культури, 2000. 258 с.

Скандал через рекламу жіночих костюмів: оголені чоловіки – як атрибут «красивого життя». URL: https://kr24.com.ua/news/skandal-cherez-reklamu-zhinochih-kostjumiv-ogoleni-choloviki--jak-atribut-krasivogo-zhittja-foto-18

Скібіцький О. М. Антикризовий менеджмент: навч. посібник. К.: Ценр учб. літерат ури, 2009. 568 с.

Словник ґендерних термінів / Укладач *З. В. Шевченко*. Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с. URL: http://a-z-gender.net/ua/sklyana-stelya.html

Современные классики теории предпринимательства. Лауреаты Международной премии за вклад в исследования предпринимательства и малого бизнеса (1996-2010). М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. 526.

Соколов В. Ю. Інформаційні системи і технології. *Серія: Інформаційна безпека*. Д.: ДУІКТ, 2010. 138 с.

Сокурянська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2016. Вип.37. С.213-221.

Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины: коллект. моногр. / [В. *С. Бакиров, Л. М. Хижняк, Л. Г. Сокурянская* и др.]; ред.: *В. С. Бакиров*; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. 423 с.

Социология труда: учеб. пособие для студ. эконом. спец. вузов. / под ред. *Н. А Сероштан*. Харьков: Основа, 1990. 214 с.

Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / за наук. ред. *А.М. Колота*. К.: КНЕУ, 2012. 501 с.

Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»: монографія / ред. *О. М. Балакірєва*; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. 127 с.

Соціальне підприємництво. Бізнес-модель. Реєстрація. Оподаткування. / *Долуда Л., Назарук В., Кірсанова Ю.* К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2017. 92 с.

Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін: посібник / *Свинчук А. А., Корнецький А. О., Гончарова М. А., Назарук В. Я., Гусак Н. Є., Туманова А.А.* К: ТОВ «Підприємство «Ві Ен Ей», 2017. 188 с.

Соціологія і психологія: навч. посіб. / за ред. *Ю. Ф. Пачковського*. К.: Каравела, 2009. 760 с.

Соціологія праці в Україні: становлення і розвиток. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12658/

Спасібов Д. В. Електронне урядування в контексті сучасних концепцій публічного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2018. № 2 (61). С. 1-7.

Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / за ред. *С. Макеєва, С. Оксамитної*. К.: НаУКМА, 2017. 180 с.

Становище молоді в Україні. Аналітичний звіт, складений робочою групою ООН у справах молоді / *А Думчева* та ін. К., 2019. 80 с.

Стебліна В. Як розвивався Інтернет в Україні впродовж 26 років незалежності. URL: https://tokar.ua/read/19365

Степаненко В. Національні закони та регіональні етоси: правова культура в українських регіональних вимірах. *НАУКМА. Наукові записки*. Соціологічні науки. Том 58, 2006. с.48-58.

Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.

Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / *В. П. Горбулін, А. В. Качинський*. К.: НІСД, 2010. 288 с.

Стрельник Е. Социологический подход к изучению положения женщины в современном обществе: методологические основания анализа. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* Збірник наукових праць. Харків, 2001. С.363-367.

Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформацій: монография / под общ. ред. *В. И. Астаховой*. Харьков: НУА, 2010. 401 с.

Субкультурна варіативність українського соціуму / за ред. *Н. Костенко*. К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. 287 с.

Суименко Е. И., Ефременко Т. О. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект. К.: Ін-тут социологии, 2004. 294 с.

Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. *В.В. Танчера, В. П. Степаненк*а. К.: Інститут соціології НАН України, 2004. 244 с.

Сушенцева Л. Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика: монографія. К.: Інститут професійно-технічної освіти НАПН України; Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. 439 с.

Тарасенко В. И. Социология потребления: методологические проблемы: монография. К.: Наукова думка, 1993. 164 с.

Тартаковская И. «Несостоявшаяся маскулинность» как тип поведения на рынке труда. URL: http://genderstudies.info/social/s16.php

Тартаковская И. Н. Гендерная социология. М.: Чистые пруды, 2006. 368 с.

Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки. *Американская социологическая мысль*: тексты / под общ. ред. В. Добренькова. М.: Изд–во МУБиУ, 1996. С. 333–355.

Томпсон-мл А.А., Стикленд III А. Дж. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа. М.: Вильямс. 2006. 928 с.

Тригуб І. І. Становлення соціології освіти як галузі наукового знання. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 2. С. 166-174.

Турецька Х. Самопрезентація осіб, схильних до Інтернет-залежності. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2010. № 12. С. 583-594.

Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. *В. Л. Арбєніної, Л. Г. Сокурянської.* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с.

Українські підлітки*:* сигарети, алкоголь, наркотики, соцмережі. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2019/10/10/238488

Фуко М. Наглядати й карати. К.: Основи, 1998. 392 с.

Фурсова В. В. Социология образования. Зарубежные парадигмы и теории: монография. М. : Директ-Медиа, 2013. 195 с.

Хміль Я. Поняття «Інтернет-залежність» у соціогуманітарних науках та специфіка його дослідження в соціології. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 303-310. URL: https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/599/605

Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб: Питер. 2004. 607 с.

Чайківська Я. Феномен жіночого авторства. URL: http:// http://old.journ.lnu.edu.ua/publications/visnyk26/Statti_Chaikivska.htm

Чепак В. В. Теоретико-методологічні засади становлення і розвитку соціології освіти: монографія. К.: Нац.ун-т ім.Т. Шевченка. К.: Геопринт, 2011. 304 с.

Чепак В. В. Специфіка управління освітою в умовах реформування. URL: http://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.11.42.pdf

Чермалих Н. Феміністичний аналіз політичної амальгами між радикальними і поміркованими націоналістами та релігійними правими: консервативний консенсус довкола гендерних та міноритарних проблематик сучасної України. *Гендер, релігія і націоналізм в Україні.* Київ 2012. С. 13-59.

Чотири хвилі української еміграції. URL: http://weareukrainians.com /ukraine-and-the-world/chotiri-hvili-ukrayinskoyi-emigratsiyi

Чугунов А.В. Социология Интернета: методика и практика исследования Интернет-аудитории: учеб. пособие. СПб.: Ф-т филологии и искусств СПб. ун-та, 2007. 130 с.

Шавель С. А. Потребление и стабильность общества: к методологии социологического анализа. *Социология: научно-теоретический журнал*. 2009. №3. С. 18-35.

Шакун В. І. Суспільство і злочинність. К.: Атіка, 2003. 784 с.

Шерепа І.В., Шулакова К.С. Глобальна інформаційна інфраструктура. Метод. посібник з практичних занять. Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2009. 137 с.

Шестаковський О. Поточні тенденції української транснаціональної трудової міграції як соціальної мобільності. *Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві*: монографія / ред. О. Балакірєвої. К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2014. С. 171-202.

Штольберг Р. Социология труда. М.: Прогресс, 1982. 248 с.

Штомпка П. Доверие в эпоху глобализации. *Социальная политика и социология*. 2006. № 4. С. 8–15.

Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова. М.: Аспект-Пресс, 1996. 416 с.

Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. К.: Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2011. 242 с.

Щербакова І. В. Побоювання як складова соціальних уявлень про міліцію: обґрунтування теоретико-методологічних засад. *Право і Безпека*. Вип. 1. 2009. С. 255-259.

Щудло С. Вища освіта у пошуку якості: quo vadis. Харків–Дрогобич: Коло, 2012. 340 с.

Экономическая культура населения Украины / Под ред. академика НАН Украины *В.М. Вороны*, д-ра филос. наук, профессора *Е. И.Суименко*. К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. 316 с

Юдина Т. О социологическом анализе миграционных процессов. *Социс*. 2002. № 10. С. 102–108.

Яцура В. Гріфін Р. Основи менеджменту. Львів-Бостон-Нью-Йорк: БаК, 2001. 624 с.

Bajc V. Sociological Reflections on Security Through Surveillance. Sociological Forum, 2013. 28 (3). URL: http://vidabajc.com/wp-content/uploads/2013/05/SociolForum_Vol28N32013_SociolReflectionsOnSecuritySurveillance_Bajc.pdf

Bauman Z. Consuming Life. Cambridge : Polity Press, 2007. 160 p.

Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. Chicago: University of Chicago Press, 2009. 412 p.

Błachut J. Problemy związane z pomiarem przestępczości. Wolters Kluwer Polska, Warszawa. 2007. 240 s.

Bowles S., Gintis H. Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life. New York: Basic Books, 1976; London,1976. 340 p.

Cole N.L. The sociology of the Internet and digital sociology. URL: https://www.throughtco.com/sociology-of-the-internet-4001182

Democracy, Conflict and Human Security: Pursuing Peace in the 21st Century / Ed. by *J. Large* and *T. D. Sisk*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2006. 257 p. URL: https://idea.int/sites/default/files/publications/democracy-conflict-and-human-security-handbook-volume-1.pdf

Glick Schiller N. From immigrant to transmigrant: theorizing trans-national migration / N. Glick Schiller, L. Basch, Ch. Szanton Blanc. *Migration and Trans-national Social Spaces* / ed. by L. Pries. Alershot: Ashgate Publishing, 1999. P. 73-104.

Goldberg I. Internet addictive disorder. URL: http://psycom.net/iadcriteria.html

Goodman M. Future Crimes: Everything is Connected, Everyone is Vulnerable, and What We Can Do About It. Doubleday, 2015.

Hausman R., Tyson L., Zahidi S. and others. Global gender gap report / World Economic Forum. URL: http://3.weforum.org/docs/GGGR14/GGGR_CountryProfiles.pdf

Hołyst B. Socjologia kryminalistyczna, Warszawa. 2007. 1033 s.

Humer St. What is Internet sociology and why does it matter?. URL: http://blog.degruyter.com/internet-sociology-matter

Kovalisko N., Myshkovska O. Conceptual approaches in identifying of social responsibility of business in Ukrain. *Global world: scientific almanac*. 2016. Vol. 2 (II). P. 69-73.

Lemert E. M. Primary and Secondary Deviation. In Social Deviance: Readings in Theory and Research. Ed. by H. N. Pontell. 3rd ed. Prentice Hall, Upper Saddle River. New Jersey. 1999. 448 p., P. 53-56.

Levit N. Other Names: Verchick, Robert R. M.. Published: New York: New York. University Press, 2006.

Lupton D. Digital sociology. London and New York:Routledge, 2015. 235 p.

Marx G. T. Ironies of Social Control: Authorities as Contributors to Deviance through Escalation, Nonenforcement, and Covert Facilitation. In Social Deviance: 19 Readings in Theory and Research. Ed. by H. N. Pontell. 3rd ed. Prentice Hall, Upper Saddle River. New Jersey. 1999. 448 p., P. 7-20.

Mincer J. Labour force participation of married women: A study of labour supply. Aspects of Labour Economics / ed. H. Lewis. Princeton: Princeton University Press, 1962. P. 63-105.

Owen T. Human Security – Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold-Based Definition. *Security Dialogue*. September 2004. Vol. 35. № 3. P. 381. URL: http://taylorowen.com/Articles/2004_SD.pdf

Oxford Advanced Learner's Dictionary (1995). URL: http://oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/security

Piore M. Birds of passage: Migrant labor and industrial societies. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 240 p.

Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform Worldwide. By *Mona Lena Krook*. New York: Oxford University Press, 2009. 290 p.

Reynolds P. Sociology and Entrepreneurship: Concepts and Contributions. Entrepreneurship Theory and Practice, 1991. Vol. 16, Issue 2, P. 47-70.

Reynolds P. Who starts new firms? Preliminary explorations of firms-in-gestation. *Small Business Economics*. 1997. № 9 (5). P. 449-462.

Sahin M., Nijkamp P., Baycan-Levent T. Migrant entrepreneurship from the perspective of cultural diversity/ L.-P. Dana (red.), Handbook of research on ethnic minority entrepreneurship. Cheltenham: Edward Elgar, 2007. P. 99-115.

Schmalleger F. Criminology today: an integrative introduction. New Jersey, 1999.

Schneir M. The Vintage Book of Feminism: The Essential Writings of the Contemporary Women's Movement. London: Vintage, 1995.

Solomon G., Matthews C. The curricular confusion between entrepreneurship education and small business management: a qualitative analysis. *Journal of Modern Competition.* 2017, vol. 11. № 1 (67). P. 121-142.

Staples W. G. Everyday Surveillance: Vigilance and Visibility in Postmodern Life. Rowman & Littlefield publishers inc. Lanham. 2000. 191 p.

Stark R. Deviant Places. Deviance and Social Control: a Reader. Ed. by R. Weitzer. McGraw-Hill Higher Education. NY. 2002. 397 p.

Suler J. Computer and Cyberspace Addiction. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*. № 1. 2004. P. 359-362.

Sutherland E. H. White Collar Crime: Formulating the Concept and Providing Corporate Crime Baseline Data. In Corporate and Governmental Deviance: Problems of Organizational Behavior in Contemporary Society. Ed. By Ermann M. D., Lundman R. J. 6th ed. Oxford university press. 2002. 336 p.

Taylor J., Wyatt T. The shadow value of migrant remittances, income and inequality in a household farm economy. *Journal of Development Studies.* 1996. Vol. 32(6). P. 899-912.

The sociology of entrepreneurship / ed. by *Martin Ruef, Michael Lounsbury*. Amsterdam Oxford : Elsevier JAI, 2007. 368 p.

Theodorakopoulos N., Hart M., Braidford P., Allinson G., Stephan U. and Houston M. Sociology of Enterprise, *BIS Research Report*. 2015. № 238, August.

Thornton P. The Sociology of entrepreneurship. *Annual Review of Sociology.* 1999. Vol. 25. P. 19-46.

Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes / ed. by *V. Stepanenko* and Y. *Pylynskyi*. Bern: Peter Lang, 2015. 271 p.

United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Report 1994. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf

Waldinger R. Immigrant Transnationalism. *Sociopedia.isa.* 2011. P. 1-13. URL: http://works.bepress.com/roger_waldinger/42/

What is sociology of the Internet? What does sociology of the Internet mean? (from Audiopedia). URL: https://Youtube.com/watch?v=yVui1fbrOWU

Young K. S. What makes the Internet addictive: potential explanations for pathological Internet use. URL: http://netaddiction.com/articles/habitforming.htm

Zuzga W. Telogia feminizmu. *Jednote.* 1990. R.XXIX (XLIX), № 12. S. 21-29.

Навчальне видання

ПАЧКОВСЬКИЙ Юрій Франкович
ДЕМКІВ Олег Богданович
ІЛИК Христина Василівна
КАЛИНЯК Орислава Теодорівна
КОВАЛІСКО Наталія Володимирівна
КУДРИНСЬКА Ганна Іванівна
ЛАПАН Тетяна Дмитрівна
МАРУСЯК Тетяна Сергіївна
СЕНЮРА Оксана Володимирівна
ХИМОВИЧ Оксана Степанівна
ЧЕРНИШ Наталія Йосипівна

СОЦІОЛОГІЯ: ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ

Навчальний посібник

За редакцією
доктора соціологічних наук, професора
Ю. Ф. Пачковського

Керівник видавничих проектів Ю.В. Піча

Підписано до друку 11.09.2020 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 28,5. Обл.-вид. арк 28,75.

Видавництво «Каравела»,
просп. Рокосовського, 8а, м. Київ, 04201, Україна.
Тел. (044) 592-39-36. E-mail: caravela@ukr.net
www.caravela.com.ua

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції:
ДК №2035 від 16.12.2004 р.